

Аддзяленне культуралогіі і духоўных сувязей суседніх народаў
Міжнароднай Акадэміі навук Еўразіі
Міжнародная асацыяцыя беларусістаў
Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Францыска Скарыны
пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь

БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ УСХОДАМ І ЗАХАДАМ

**ПРАБЛЕМЫ МІЖНАЦЫЯНАЛЬНАГА,
МІЖРЭЛІГІЙНАГА І МІЖКУЛЬТУРНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ,
ДЫЯЛОГУ І СІНТЭЗУ**

ЧАСТКА 1

**БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA**

6

Мінск
Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф.Скарыны
1997

УДК 008 (476:100) (043.2)
ББК 71.4 (4 Бєи)
Б 43

Рэдактары:

Уладзімір Конан, доктар філасофскіх навук;
Адам Мальдзіс, доктар філалагічных навук;
Генадзь Цыхун, доктар філалагічных навук

Падрыхтавана

да друку за сродкі:

Інфармацыйнай службы Злучаных Штатаў Амерыкі
(спадарыня Джанэт Дэмірэй)

Тыраж для некамерцыйнага

распаўсюджання аддрукаваны на сродкі:

ЗАТ Інстытут незалежнай экспертызы інвестыцыйных і крэдытных праектаў
(дырэктар Якаў Лемеш)

Заснавана ў 1993 годзе

Б 43 **Беларусіка=Albaruthenica 6.** Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыян., міжрэлігійн. і міжкультур. ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч. 1 / Рэд. Ул.Конан і інш. — Мн.: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. — 356 с.

ISBN 985-6419-01-8 (Ч. 1)

У кнізе змешчаны матэрыялы II Міжнароднага кангрэса беларусістаў, які адбыўся ў Мінску ў маі 1995 г. і быў прысвечаны праблеме “Беларусь паміж Усходам і Захадам”.

Разлічана на вучоных, настаўнікаў, студэнтаў, дзяржаўныя органы і грамадскія арганізацыі, якія займаюцца або цікавяцца праблемамі міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, зарубежных беларусістаў.

ISBN 985-6419-01-8 (Ч. 1)

ББК 71.4 (4 Бєи)

ISBN 985-6419-02-6

© Калектыў аўтараў, 1997

ПРЫВІТАННІ
КАНГРЭСУ

**Уладзімір Сянько,
міністр замежных спраў Рэспублікі Беларусь**

Шаноўныя ўдзельнікі кангрэса! Шчыра вітаю ўсіх, хто знайшоў магчымасць прыехаць у Беларусь і сустрэцца ў Мінску дзеля высакароднай справы адраджэння і далейшага развіцця беларускай нацыянальнай культуры.

Вы — прадстаўнікі розных краін свету, у сваіх краінах вы цікавіцеся і вывучаеце беларускую мову, літаратуру, гісторыю, прысвячаеце ёй свае даследаванні. Гэта, безумоўна, сведчыць пра тое, што беларуская культура патрэбна не толькі тым, хто жыве на гэтай зямлі. Яна з’яўляецца неад’емнай часткай культуры свету. Заняпад кожнай такой часцінкі абядняе чалавецтва ўвогуле.

Аснова менталітэту любога народа — існаванне ў асяроддзі традыцыйнай культуры на падмурку гістарычна-культурных здабыткаў.

Мы пачалі ўжо працу па аднаўленні духоўных каштоўнасцей і на гэтым шляху разлічваем на ваш плённы ўдзел і дапамогу.

Паўсядзённая праца спецыялістаў, што сёння сабраліся ў гэтай зале, паступова ўзнімае сімвалічны курган, з вяршыні якога добра будзе бачна ўся зямля беларуская — старажытная і легендарная, блакітнавокая, высакародная і бясмёртная.

Поспехаў вам у працы, якая спрыяе не толькі распаўсюджанню звестак пра Беларусь і яе народ, але і садзейнічае нашаму ўзаемаразуменню і духоўнаму ўзбагачэнню нашых народаў.

**Радзім Гарэцкі,
віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук Беларусі**

Шаноўнае спадарства! Паважаныя і дарагія калегі! Дазвольце шчыра вітаць вас ад імя Акадэміі навук Беларусі і Згуртавання беларусаў свету “Бацькаўшчына”, пажадаць вам вялікіх поспехаў, плёну, творчага настрою!

Шыбкі кругабег часу адлічыў ужо чатыры гады з I Міжнароднага кангрэса беларусістаў. Эйфарыя радаснага, хаця цяжкага і маруднага ўздыму Адраджэння, калі была абвешчана незалежнасць краіны беларусаў, былі прыняты “Закон аб мовах”, Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь і інш., змянілася цяпер

вялікім спадам, пачалося наступленне на матчыну мову, на свабоду слова, старажытныя беларускія сімвалы, адчуваецца непавага да культуры, навукі, інтэлігенцыі, ідзе паступовая здача незалежнасці — спачатку эканамічнай, а затым і палітычнай.

Таму я з асаблівай прыемнасцю і любасцю бачу тут столькі прыхільнікаў беларускасці. Тут і беларусы з метраполіі, і беларусы з далёкага і бліжняга замежжа, і небеларусы па нацыянальнасці. Але ўсіх аб'ядноўвае любоў да Беларусі — гэта сапраўдныя спрыяльнікі і рупліўцы беларушчыны. Вялікае дзякуй усім тым, хто сабраўся тут, шчырая падзяка вам, хто нёс і нясе ў сваім сэрцы Беларусь!

Чалавек — часцінка прыроды, таму яго гісторыю, яго дзеянні цікава разгледзець на фоне гісторыі Зямлі, на якой ён жыве, паглядзець, якія сувязі паміж імі, як глыбока ўваходзяць іх карані. Калі мы зробім такі экскурс у мільярдную геалагічную гісторыю Зямлі, то ўбачым, што Еўропа падзяляецца на дзве часткі: усходнюю — больш старажытную (прыблізна 1,5–2-х мільярдную) — Усходне-Еўрапейскі кратон (ад грэч. — крэпасць) і заходнюю — значна больш маладую — Заходне-Еўрапейскую платформу. Мяжа між імі праходзіць па магутнай трансэўрапейскай зоне разломаў, якая ідзе праз востраў Барнхольм на Балтыцы, крышку заходней Варшавы і на ўскрай Украінскіх Карпатаў. Тэрыторыя Беларусі знаходзіцца на заходняй ускраіне Усходне-Еўрапейскага кратона і праз яе праходзіць галоўная субмерыдыяльная геатэктанічная вось гэтага кратона. Яна ўяўляе сабой паласу найбольш высокага залягання крышталёвых пародаў фундаменту, якая яднае іх выходы на зямную паверхню на абшарах Скандынаўскага (Балтыйскага) і Украінскага шчытоў. Гэта паласа прыблізна ідзе ад Фінскага заліва, праз Чудское возера, Пскоў, к захаду ад Мінска і ўсходу ад Пінска.

Кратон з Захаду абмываўся палеакіянам Япетус, а з Усходу — Уральскім палеакіянам. На тэрыторыю Беларусі перыядычна з Захаду пранікалі хвалі кароткіх, але больш глыбокіх мораў акіяна Япетус, а з Усходу — больш працяглых і шырокіх мораў ад Уральскага акіяна. Але ўвесь час, на працягу амаль мільярда гадоў паласа заставалася найбольш узнятай і таму звычайна заходнія моры захоплівалі толькі заходнюю частку Беларусі, а ўсходнія — усходнюю. Час ад часу моры двух напрамкаў злучаліся ў бурнай віхуры менавіта на тэрыторыі Беларусі. Усе гэтыя падзеі праходзілі на фоне блукання кратона па свеце, яго паваротаў у розныя бакі. І таму 800 млн. гадоў таму наш кратон быў у паўднёвым паўшар'і, сучасны Запад быў Усходам, сучасны Усход — Западам, а з паўднёвага полюса Зямлі на тэрыторыю Беларусі насунуўся магутны покрывны ледавік. І цяпер бывае так: каб вярнуцца на Усход, патрэбна дапамога Западу. Напрыклад, нядаўняя выстава графікі Уладзіміра Савіча ў Маскве змагла адбыцца толькі дзякуючы грашам спонсара — германскага канцэрна “Сіменс АГ”.

Толькі каля 400 млн. гадоў таму да Усходняга кратона Еўропы далучыліся землі Заходняй Еўропы, стварыўшы адзіны мацярык. Чаму б і ў сучаснасці Усходняй Еўропе не далучыцца да больш цывілізаванага заходнееўрапейскага жыцця?!

У чацвярцёвы (антрапагенавы) перыяд ужо з поўначы на Еўрапейскі мацярык насунуліся новыя пакрыўныя ледавікі, на перыферыі якіх жылі маманты і іншыя жывёлы. З’явіўся і чалавек. Цікава адзначыць, што самы малады (13,5 тысяч гадоў таму) мамант знойдзены ў Беларусі. Цяпер вучоныя прыйшлі да высновы, што маманты загінулі па вельмі простаай прычыне — іх з’еў чалавек. Значыць, калі ў Сібіры і ў Заходняй Еўропе чалавек ужо з’еў усіх мамантаў, апошнім мамантаедам сярод людзей свету быў чалавек на тэрыторыі Беларусі.

Спадчыннасць геалагічнага развіцця адзначанай раней паласы высокага стаяння крышталічных пародаў прывяла да таго, што менавіта да яе прыстасаваны водападзел Балтыйскага і Чорнага мораў. Адсюль вельмі важныя для гістарычнага развіцця Усходняй Еўропы гандлёвыя шляхі пралягалі праз землі, прыстасаваныя да вызначанай паласы — перш-наперш праз тэрыторыю этнічнай Беларусі. Гэта — “шлях з варагаў у грэкі”, Прыпяцка-Бугскі і Заходне-Дзвінскі шляхі.

Магчыма, вялікі закон спадчыннасці, уласцівы і прыродзе, і чалавецтву, які, як мы ўжо бачылі, дзейнічае на тэрыторыі Беларусі мільёны гадоў, і не даў канчаткова разбурыць беларушчыну, на якую ўжо сотні гадоў і з Захаду, і з Усходу ідзе навала новаўтварэння і якую, на жаль, нярэдка імкнуліся ўзарваць знутры. Калі раней гены беларускасці захоўваліся, галоўным чынам, простым сялянствам, якое было бліжэй за ўсіх да роднай прыроды, да сваёй Зямлі, не захварэла на чужую культуру і з’явілася базай нацыянальнага адраджэння, то цяпер паланізацыя і русіфікацыя праніклі ў самую глыбіню народную, і сцяг адраджэння амаль поўнасцю перайшоў да нацыянальна свядомай часткі беларускай інтэлігенцыі, што значна павялічвае цяжкасці на шляху аднаўлення.

Менавіта па гэтай жа, субмерыдыяльнай паласе, аб якой я ўжо казаў, прайшла мяжа Заходняй і Усходняй Беларусі, тут ідзе і “народападзел” паміж “заходнікамі” і “ўсходнікамі”, кожныя з іх — са сваім менталітэтам. Калі на захадзе адчуваецца моцны польскі ўплыў, а ў рэлігіі — каталіцызм, дык на ўсходзе — “тут руский дух, тут Русью пахне” і большасць людзей — праваслаўныя. Калі на захадзе больш захавалася беларуская свядомасць, імкненне людзей да самастойнай дзяржавы, рынкавых адносін, на ўсходзе манкурцтва дасягнула значна большых памераў, вельмі пашырана настальгія па былым СССР і сацыялістычнай гаспадарцы. Калі на захадзе большасць выбаршчыкаў галасавала за Янона Пазьняка і Станіслава Шушкевіча, дык на ўсходзе — за Аляксандра Лукашэнку і Вячаслава Кебіча.

Геаграфічнае размяшчэнне Беларусі ў самым цэнтры Еўропы, на скрыжаванні шляхоў палітычных, ваенных, гандлёвых і іншых, моцна паўплывала на

яе гістарычны лёс, на імкненне суседзяў далучыць да сябе гэтую тэрыторыю. Аджюль — бясконцыя войны, якія, як правіла, для беларусаў былі не проста абарончыя, а грамадзянскія і канчаліся безлічным знішчэннем людзей. Змена граніц, палітычнага стану, дзяржаўнасці моцна паўплывалі на нацыянальныя, канфесійныя і культурныя ўзаемадзейні, якія сталі вельмі складанымі, з мудрагелістымі перапляценнямі і інтэрферэнцыяй усіх з’яў. Забарона беларускай мовы, моцная паланізацыя і русіфікацыя прывялі да заняпаду ўласна беларускай культуры і таму многія выхадцы з Беларусі сталі выдатнымі дзеячамі культуры суседніх ці іншых народаў. Дастаткова згадаць Адама Міцкевіча і Фёдара Дастаеўскага, Станіслава Манюшку і Міхаіла Глінку, Ігната Дамейку і Мікалая Пржавальскага і г. д. Культурная спадчына многіх сыноў Беларусі не лічыцца беларускай. Але элементы беларушчыны мы можам у большасці з іх заўсёды знайсці — гэта вельмі важны напрамак даследчай працы. Многія з’явы культуры можна лічыць супольнымі здабыткамі народаў-суседзяў.

15 мая 1994 г. мы адзначылі 150-годдзе з дня нараджэння ўрадженца в. Свольна Дрысенскага павета (цяпер Верхнядзвінскага р-на) Віцебскай губерні, выдатнага рускага натураліста і падарожніка Івана Чэрскага, які заўсёды пісаў пра сябе, што ён — сын літвіна. Атрымаўшы прапольскае выхаванне, ён быў сасланы ў Сібір за ўдзел у паўстанні К. Каліноўскага, якое, дарэчы, часта лічаць “польскім”. Сібір стала для яго другой радзімай, вывучэнню якой ён прысвяціў усё сваё жыццё.

Цяжкая гісторыя Беларусі садзейнічала шматлікай эміграцыі беларусаў як на Запад, так і на Усход. Узнятыя на кангрэсе праблемы немагчыма разглядаць без укладу беларускай дыяспары ў культуру, навуку і іншыя напрамкі дзейнасці Беларусі. Агульнабеларуская культура — гэта сінтэз культур беларусаў свету: метраполіі, дыяспары, усіх беларусістаў.

Вельмі важнае пытанне — працяг дыялогу пра вяртанне культурных і гістарычных каштоўнасцей Беларусі як з заходніх, так і ўсходніх краін. У геалогіі існуюць два вельмі эфектыўныя метады даследаванняў — параўнаўча-геалагічны і картаграфічны, якія, на маю думку, могуць прынесці вялікія здабыткі ў тых праблемах, якія мы зараз з вамі разглядаем. Аналагічны стан — з мовай, самасвядомасцю этнасу, вызваленчых і адраджэнцкіх рухаў — мелі і маюць многія іншыя нацыі (славакі, чэхі, македонцы і інш.). Вывучэнне такіх феноменаў, узаемае параўнанне іх стану і развіцця дапаможа лепш зразумець гістарычную і сучасную сітуацыю, а таксама і прадбачыць магчымыя шляхі далейшых напрамкаў, змяненняў і неабходных дзеянняў. Картаграфія — найбольш сціслы і аб’ектыўны графічны паказ сінтэзу тых ці іншых ведаў. Таму картаграфаванне самых разнастайных паказчыкаў і элементаў культуры, мовы, фальклору, гісторыі, этнасу і г. д. — надзвычайна эфектыўны метады даследаванняў, які трэба больш шырока ўжываць. Безумоўна, тут патрэбны вельмі вялікі банк дадзеных, які немагчыма стварыць без сучаснай камп’ютэр-

най тэхнікі. Прыкладам такой цікавай працы з’яўляецца “Лексічны Атлас беларускіх народных гаворак”, які цяпер асобнымі тамамі выходзіць з друку.

На заканчэнне я хацеў звярнуць увагу на экалагічны стан — стан дому нашага, які мае два аспекты — глабальны і рэгіянальны (тэрытарыяльны). На жаль, абодва выклікаюць вельмі вялікую трывогу. На Беларусь з захаду ідуць кіслотныя дажджы, з усходу насоўваецца агромністая азонавая дзірка, якая навісла над большай часткай Расіі. Крызісны стан гаспадаркі, нізкая агульная культура, варварска-спажывецкі падыход да прыроды не спрыяюць паляпшэнню экалагічнай сітуацыі і ў самой краіне. Да таго ж, дабаўляецца чарнобыльская навала. Небяспека экалагічнай катастрофы ў тым, што яна прыходзіць паступова, непрыкметна, чалавек не заўважае яе надыходу і раптоўна аказваецца перад жудаснай безданню. Калі гэта здарыцца, чалавецтва будзе мець толькі адну галоўную праблему — як бы выжыць. Але будзе ўжо позна...

Пакуль агонь беларускай нацыянальнай ідэі будзе гарэць у сэрцах беларусаў, пакуль наш розум будзе імкнуцца здзейсніць мару пра дзяржаўнасць Беларусі, пакуль будзем любіць і шанаваць нашу васільковую і шыпшынную Бацькаўшчыну, пакуль не пакінем матчыну мову нашу, не здрадзім ёй, не адарвемся, як той Антэй, ад роднай зямелькі нашай, датуль Беларусь будзе непераможнай, датуль будзе жыць беларускі народ. Жыве Беларусь!

**Эльжбета Смуклова,
прафесар Варшаўскага ўніверсітэта,
Надзвычайны і Паўнамоцны Пасол Рэспублікі Польшча
ў Рэспубліцы Беларусь, сябра МАБ**

Вельмі шаноўныя прысутныя на II кангрэсе Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў у Мінску: дэлегаты і госці, і перш за ўсё, сябры Міжнароднага камітэта беларусістаў, без самаадданай працы якіх мы не маглі б сёння тут сустрэцца!

Першымі маімі словамі будуць словы пашаны і падзякі за тое, што Вы ўзялі на сябе нялёгкае абавязкі па арганізацыі кангрэса.

А цяпер некалькі агульных думак, разгорнутых настолькі, наколькі дазваляюць хвіліны, адведзеныя для прывітальнага слова.

1. Зыходжу з пераканання, што ўсіх дэлегатаў і гасцей кангрэса незалежна ад іх спецыялізацыі і краіны, з якой яны прыехалі, аб’ядноўвае, прынамсі, адно агульнае — цікавасць да “беларушчыны” ва ўсіх яе вымярэннях: гэта дзяржаўнае і грамадскае, моўнае і культурнае, сучаснае і гістарычнае, і многае, многае іншае.

Даўно ўстаноўленая тэма кангрэса “Беларусь паміж Усходам і Захадам”, хаця ў навуковым сэнсе і абмяжоўваецца праблемамі міжэтнічнага, міжкан-

фесіянальнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, нечакана перакрываецца ў пэўнай ступені праблемай, якая сёння становіцца ўсё больш актуальнай, — эканамічнай і палітычнай праблемай аб'яднання краін Цэнтральна-Усходняй Еўропы ў Еўрапейскай Супольнасці.

Гэтая перспектыва надае навуковым дасягненням II кангрэса Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў дадатковае значэнне і адказнасць.

Патрабуе ад дакладчыкаў і дыскусантаў максімальнай аб'ектыўнасці ў інтэрпрэтацыі фактаў, сумленнай праверкі крыніц, з якіх разглядаемыя факты ўзяты.

Патрабуе сілы розуму і волі, каб не паплыць па хвалях той ці іншай псеўданавуковай прапаганды ў службе накіраванай палітыкі. Патрабуе свядомага пераадолення распаўсюджаных стэрэатыпаў.

2. У праграме работы кангрэса запланаваны “круглыя сталы”, на якіх будуць разглядацца двухбаковыя адносіны: беларуска-латвійскія, беларуска-літоўскія, беларуска-польскія, беларуска-рускія і беларуска-ўкраінскія. Гэта вельмі добра, таму што, мяжуючы з Латвіяй, Літвой, Польшчай, Расіяй і Украінай, Беларусь мела і мае гістарычныя і сучасныя кантакты з гэтымі краінамі ў многіх галінах. Разгляд двухбаковых кантактаў, будзем спадзявацца, дазволіць больш дакладна ўглядзецца ва ўзаемныя рэляцыі і глыбей задумацца над становішчам, поглядамі суседзяў на адну і тую ж справу ці з'яву. Аднак існуе небяспека звужэння кругагляду і перспектывы зробленых вывадаў пры такім, толькі двухбаковым, аглядзе праблем. Тым больш, што мінулае суседзяў пераплятаецца, і навуковае яго даследаванне патрабуе больш шырокай кампаратывісцкай перспектывы, супастаўлення розных пунктаў гледжання. Было б вельмі карысна, каб важнейшыя тэмы гістарычнага перыяду, якія выходзяць за рамкі двухбаковых адносін, маглі разглядацца не за адным круглым сталом, а пры састаўленых сталах.

3. І трэцяе — апошняе. Сярод дэлегатаў і гасцей кангрэса знаходзяцца вучоныя, якім давялося ўдзельнічаць на пераломе красавіка і мая 1990 г. у Рыме ў канферэнцыі, прысвечанай гісторыі Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны, у непаўторнай атмасферы талерантнасці, свабоды слова і ўзаемаразумення. Дазвольце працітаваць адну з заключных думак рымскага спаткання: “Нашым абавязкам з'яўляецца тое, каб, ведучы спрэчкі аб мінулым, мы думалі пра будучае”. Гісторыя не абумоўлівае будучыні, але, несумненна, уплывае на сучаснасць, і таму варта рабіць з яе і вывады на будучыню!

Адносна сучаснасці. Знаходзячыся паміж Усходам і Захадам, важна бачыць у гэтым сваю спецыфіку, сваё багацце. Пазнаваць сваіх суседзяў і сувязі з імі, выпрацоўваць узаемапавагу.

Не пераацэньваю ролі навукі і навукова-асветніцкай працы для міждзяржаўных палітычных адносін. Думаю, аднак, пра абавязак навукоўцаў усімі даступнымі навуцы метадамі даследавання даходзіць да сутнасці і рэчаіснасці,

выпрацоўваць паняцці і даносіць гэтую інфармацыю да больш шырокага ведама. І не трэба баяцца гаварыць і пра цяжкія справы, пра адносіны не толькі добрасуседскія.

Гісторыя — гэта навука дарослых людзей, няма тэм табу. Шырокі круг дэлегатаў і гасцей кангрэса, у тым ліку і прадстаўнічая дэлегацыя з Польшчы, краіны, урад і прэзідэнта якой маю гонар рэпрэзентаваць у Беларусі, даюць падставы спадзявацца, што бліжэйшыя тры дні пашыраць нашы веды і ўзаемаразуменне ў беларусістыцы.

Вітаючы ўдзельнікаў кангрэса, калег-беларусістаў з усяго свету, ад шчырага сэрца і з пазіцыі навукоўца жадаю прысутным даследчыцкай пасіі і дапытлівасці, натхнення, таксама крытыцызму да сябе і радасці ад добра выкананай працы.

Найдан Вылчаў, пісьменнік, перакладчык (Сафія)

Выступаю перад вамі з пачуццём удзячнасці, што і я запрошаны на гэты высокі форум дзеячаў і сяброў заповітнай тэмы “Беларусь, беларуская гісторыя, беларуская культура, беларуская літаратура”. Форум людзей, якія жылі гэтай тэмай доўгія гады, а некаторыя, напрыклад, як я, і ўсё жыццё. Ад сярэдзіны да канца стагоддзя.

Не так даўно да нас у Балгарыю прыляцела з Беларусі невялічкая белая кніжка, на вокладцы якой — найдарагое для балгараў імя: Дзімча Дэбелянаў. Значыць, наш вечны падпаручнік, які загінуў у Першай сусветнай вайне, і праз столькі дзесяцігоддзяў працягвае свой гуманны паход, жыве не толькі ў памяці суайчыннікаў, а знайшоў шляхі і да Беларусі, каб гэтак жа пранікнёна прагучала і па-беларуску: “Хачу запомніць я цябе такой”, “Калі загіну на вайне”, “Да котлішча бацькоўскага вярнуцца”, “Ён не вораг нам ужо”.

Я пачаў сваё слова перад такой выдатнай аўдыторыяй з прыватнага выпадку духоўнай лучнасці паміж Балгарыяй і Беларуссю, каб парадавацца яму яшчэ раз і, на жаль, неаднойчы ўздыхнуць. Так, уздыхнуць і ўспомніць, што не так даўно былі гады, калі на балгарскія кніжныя прылаўкі проста дажджом сыпаліся беларускія імёны і кнігі, па некалькі выданняў мелі кнігі прэзаікаў Быкава, Брыля, Шамякіна, Караткевіча, Чыгрынава. Чытач з хваляваннем перагортваў старонкі Адамовіча, Алексіевіч... Пачынаючы імёнамі Купалы, Коласа, Багдановіча аж да імёнаў Разанава, Янішчыц, Іпатавай, Законнікава беларуская паэзія даходзіла да балгарскага чытача падборкамі, анталогіямі, асобнымі зборнікамі, у якіх, апрача ўспомненых, былі імёны Куляшова, Лужаніна, Броўкі, Танка, Глебкі, Пысіна, Панчанкі, Лось, Вялюгіна, Караткевіча, Гілевіча, Вярцінскага, Лойкі, Макаля, Барадуліна, Зуёнка,

Грачаннікава, Бічэль, Сіпакова, Гаўрусёва, Бураўкіна. Над творамі іх шчыравалі Сімяон Уладзіміраў, Іван Давідкаў, Андрэй Германаў, ваш пакорны слуга. І мы радаваліся, што гэтак жа, як мы пераносім каштоўныя дары ад Нёмана і Дняпра, так і балгарскія раманы, апавяданні, вершы прыходзяць сюды, у Беларусь, з тракійскіх раўнін і ад стром балканскіх.

Але чаму ж тады пра гэта я ўспамінаю, уздыхаючы? Як так сталася, што калі выдавецтваў у нас было дзесяць — прынамсі тры з іх прасілі даць ім новую аповесць Васіля Быкава, а цяпер, калі выдавецтваў можа 300, можа 500, а можа нават 700, аповесць “У тумане” ўжо пяць гадоў ляжыць у выдавецкім тумане, аповесць “Аблава” ўжо чатыры гады ніяк не прагаворыць сярод аблавы бліскучых вокладак з нацэленымі пісталетамі, голымі жанчынамі і іншымі спакусамі жыцця. Там жа стаяць у чаканні і “Песня пра зубра” М. Гусоўскага, і дзіцячая паэма Г. Бураўкіна, і публіцыстыка Алексіевіч... І няма надзеі, што ў бліжэйшым часе ўдасца перарваць гэту аблаву. Як так здарылася, што вялікія перамены ў нашым дзяржаўным і грамадскім жыцці спрычыніліся да таго, што аказаліся зведзенымі да нуля нашы культурныя і літаратурныя кантакты? І гэта тады, калі ў Мінску і Сафії ўжо ёсць пасольствы свабодных, незалежных дзяржаў з сваёй самастойнай палітыкай...

Культурныя абмены паміж пісьменніцкімі саюзамі, паміж перакладчыкамі перарваліся. Абмен перыядычным друкам спыніўся. Інфармацыі няма. Той, каму яна даступна, далей яе не пускае. Хто выйграе ад гэтага — ад разбурэння мастоў? Што за сумны парадокс? Дэмакратыя замест таго, каб зблізіць, аддаліла.

Каб супакоіць свой гнеў, дазволю адзін жарт у свой адрас. Ёсць у нас прыказка, якая па-беларуску гучыць прыкладна так: “Навучыўся поп есці прэжаны боб, скончыўся боб — і развучыўся поп”. Так, напэўна, ад многіх справаў мы адвучыліся. Усё, што я сказаў дасюль, гэта — канстатацыя. Далей пойдучь разважанні і высновы. Яны, як бачна, у гэтым прыватызаваным жыцці таксама будуць справай прыватнай.

Мае словы не выяўляюць мажорнага захаплення той высакароднай справай, у якой мы сёння ўдзельнічаем, хаця яна выдатная сама па сабе. Ведаю, што ёй прыдадуць вагу і годнасць даследчыкі, тэарэтыкі, крытыкі, мой жа голас — толькі эмацыянальны водгук і крык у гарах “э-хоп!”, як крычаць турысты, калі губляюць адзін аднаго з вачэй, але чуюць на адлегласці і па гуку арыентуюцца, у якім кірунку ісці. Мае словы — гэта словы сціплага практыка ў галіне перакладу, радавога ўдзельніка руху. І дакуль буду ў ім удзельнічаць? І калі зраблю задуманую анталогію беларускай паэзіі? І ці змагу я выдаць пры такой выдавецкай бесперспектыўнасці? Мае словы — не плач, не стогн. Гэта толькі голас у абарону заваяванага, дзе ўкладзена праца, талент, гады, нават жыццё. Яшчэ раз успомню імёны Андрэя Германова і Івана Давідкава, каб сказаць вам, што, калі ў балгарскай кніжніне жывуць моцныя, багатыя,

вечныя строфы беларускай паэзіі, то гэта дзякуючы іх паэтычнаму дару і дару іншых, такіх, як яны. А менш за ўсё мне трэба вам расказаць пра тое, што адпаведна зрабіў для балгарскай літаратуры неверагодна плённы Ніл Гілевіч, які заслужыў усеагульнае прызнанне майго народа.

Калі ёсць паняцце “рухавікі ўнутранага згарання”, то назавём такіх людзей “рухавікамі будучага ўзгарання”.

Час ад часу, капаючыся ў слоўніках, трапляю на стараславянскія словы — адны і тыя ж у балгарскай і беларускай мове. Адно з іх — тлака па-балгарску, талака па-беларуску. Якая цудоўная талака сёння ў нас! На талацэ, апрача таго, што працуюць, шмат расказваюць розных быляў. Вясельных і сумных, але праўдзівых. У адной з іх гаворыцца, як у сельскую карчму заходзяць паліцэйскі і настаўнік. “Калі ласка, пан старшы, калі ласка! — разводзіць насустрач рукі карчмар. — А што на абед? — пытае паліцэйскі. — Як што! Эскалоп для вас зраблю, цудоўны эскалоп!” І не пытаючы настаўніка, ведаючы яго фінансавыя магчымасці, кажа: “А для цябе, настаўнік, капустачка!..”

Гэта — стары абразок, але трэба на нашай талацэ гаварыць пра гэта. Сёння — калі інтэлектуальная эліта кінута на дно маёмаснай мездзялеевай табліцы. І вяртаючыся да Дэбелянава, хачу дадаць. Яго перакладчык Васіль Сахарчук прыслаў з Жабінкі кнігу Дэбелянава і піша: “Цяпер перакладаю другога вашага паэта, Атанаса Далчава. Прашу прыслаць яго “Фрагменты”. Дзівак, гэты Васіль Сахарчук! Цяпер ляцяць грузавікі з кантэйнерамі, поўнымі халадзільнікаў або турэцкіх скуранак, цыгарэтаў і наркатыкаў. З аднаго заходу мільянерамі становяцца. А ён просіць прыслаць кніжку. Але дзівакі для гэтага і існуюць: побач з грузавікамі рухаюць наперад чалавечыя душы.

(Пераклаў з балгарскай мовы Ніл Гілевіч)

Барыс Кіт,

**акадэмік Міжнароднай Акадэміі астранаўтыкі
(Франкфурт-на-Майне)**

Вельмі паважаныя спадары!

Вітаю Вас усіх і жадаю Вам самых найлепшых поспехаў у працы Другога кангрэса Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў.

Вельмі шкадую, што з прычын, ад мяне незалежных, я не змог прыехаць у Мінск, каб далучыцца да Вас.

Я, як адзін з апошніх, найстарэйшых ветэранаў беларускай дзейнасці ў Заходняй Беларусі пад польскай, савецкай і нямецкай акупацыямі, з захапленнем наглядаю за вялікімі і гістарычнымі асягненнямі Вашай асацыяцыі. Сёння МАБ зьяўляецца адной найбольш актыўнай кузьняй беларускага адраджэння, а яе дзейнасць пакрывае амаль што ўвесь сьвет.

Дык няхай жыве нашая Міжнародная асацыяцыя беларусістаў!
Няхай жыве заўсёды вольная, незалежная і дэмакратычная Рэспубліка Беларусь!

**Анна Завідзка,
праўнучка Аляксандра Ельскага (Варшава)**

Я вельмі ганаруся тым, што магу пераслаць сардэчныя віншаванні ўсім арганізатарам і ўдзельнікам Другога Міжнароднага кангрэса беларусістаў у Мінску.

Акрамя гонару адчуваю ўдзячнасць, што дазваляе мне выказаць гэтыя словы без аніякай маёй асабістай заслугі, а выключна з нагоды гэтага незвычайнага для мяне здарэння, што неспадзявана, на апошнім этапе майго жыцця, я аказалася, хоць і з аддалення, на шляху Вашых пошукаў і ўмацавання культуры беларускага народа, па якім ішоў бацька маёй бабулі Аляксандр Ельскі і на якім сустрэўся з бацькам маёй маці Зыгмунтам Глэгерам. Любоў да народнай культуры, якая з'яўляецца асновай нацыянальнай свядомасці, з'яўлялася зместам іх жыцця і навуковых дасягненняў. Гэтае іх сяброўства і любоў, звязаныя сямейна, смела могуць быць сімвалам брацтва нашых польскага і беларускага народаў.

Прашу прыняць ад мяне самыя сардэчныя пажаданні плённых і памыслых абмеркаванняў.

ПЛЕНАРНЫЕ
ДАКЛАДЫ

Ніл Гілевіч (Мінск)

Ад музейнай экзотыкі —
да рэальнага і паўнакроўнага нацыянальнага жыцця

Вельмі шаноўныя калегі!

У праграме кангрэса маё выступленне названа дакладам — гэта не зусім адпавядае рэальнасці. Усяго на ўсяго я хацеў бы падзяліцца з вамі некаторымі сваімі разважаннямі наконт станаўлення і ажыццяўлення ідэі беларускай дзяржаўнасці ў кантэксце тэмы кангрэса — “Беларусь паміж Усходам і Захадам”.

Асэнсоўваючы сённяшняе дзяржаўнае становішча Беларусі, спрабуючы ўявіць, што нас чакае заўтра, якімі шляхамі і праз якія выпрабаванні нам давядзецца прайсці, мы, зразумела, не можам не азірацца і не ўглядацца ў сваё далёкае і не так далёкае мінулае. Гэта абсалютна неабходна, каб лепш зразумець сябе і лепш бачыць дарогу наперад. Як бы ні горка было гэта рабіць.

Тое, што павінна было забяспечыць беларускаму народу пастаянна высокі дабрабыт, — квітненне і шчасце, стала прычынай яго бясконцых няшчасцяў, яго цяжкага жыццёвага лёсу, яго глыбока драматычнай гісторыі. Маю на ўвазе геапалітычнае размяшчэнне Беларусі на карце Еўропы, што зрабіла яе паквапным кавалкам для больш энергічных блізкіх і далёкіх суседзяў і ўвесь час натхняла іх на прыбранне гэтага кавалка да рук, на эканамічную, палітычную і духова-культурную экспансію.

Пачаліся гэтыя нашы драмы і трагедыі вельмі даўно, яшчэ ў часы існавання магутнай сярэдневяковай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, якое было і нашым дзяржаўным гаспадарствам, пра што сведчыць сама яго назва. Паступовы заняпад, а затым і ліквідацыя гэтай дзяржавы былі вынікам менавіта чужаземнай экспансіі, хоць садзейнічалі гэтаму і іншыя, так бы мовіць, унутраныя прычыны, на якіх у гэтым разе спыняцца не выпадае, тым больш, што яны толькі садзейнічалі працэсу, а не вызначалі яго.

На мой погляд, з вышынні часу, у які ўкляліся многія стагоддзі, сёння ўжо можна зусім пэўна гаварыць, што ўзніклая калісьці задума распачаць экспансію на ўсход, на землі ўсходнеславянскіх народаў, была вялікай стратэгічнай памылкай Польшчы і рымска-каталіцкага касцёла, які яе ў гэтым падтрымліваў

і, можна сказаць, натхняў. На заходніх этнічных рубяжах Беларусі і Украіны павінна была быць і замацавацца мяжа паміж Еўропай усходняй — з аднаго боку і Еўропай цэнтральнай і заходняй — з другога. Не жалезная сцяна адчужэння, а празрыстая мяжа дружбы і супрацоўніцтва паміж добрымі суседзямі, мяжа, якая толькі прымушае лічыцца з правамі суседа і паважаць яго. На вялікі жаль, экспансія на ўсход пачалася. Не кажучы пра Беларусь, наўрад ці гэта было ў нацыянальных інтарэсах самой Польшчы. Замест таго, каб мець побач за мірнага і дружалюбнага суседа суверэннае, незалежнае Вялікае Княства Літоўскае, Польшча ўсё зрабіла для таго, каб стаць суседкай грознай і ваяўнічай Расійскай імперыі.

Экспансія Польшчы на ўсход зруйнавала, у рэшце рэшт, нашу дзяржаўнасць і на цэлыя стагоддзі зрабіла беларускі народ недзяржаўным, а гэта значыць, на стагоддзі затармазіла натуральны, свабодны працэс яго палітычнага, духовага і культурнага развіцця, развіцця яго нацыянальнай свядомасці. Была перарвана ўсталяваная і багатая традыцыя кніжна-літаратурнай мовы, у выніку чаго новая беларуская літаратура, у адрозненне ад, скажам, рускай ці польскай, пачала заяўляць пра сябе вельмі запознена, толькі ў сярэдзіне XIX ст. і цалкам на вусна-гутарковай мове, а не на глыбокай і плоднай глебе мовы літаратурнай, дагледжанай і культываванай у часы Вялікага Княства. Што ж да сфераў навукі і справядства, дык тут пачатак выкарыстання беларускай мовы зацягнуўся яшчэ амаль на стагоддзе, аж да 20-х гадоў XX веку — да першай, нядоўга трывалай беларусізацыі ва ўмовах БССР. Гэтак жа, як літаратура, з аслабленнем і заняпадам нашай дзяржаўнасці ўсё больш слабелі і нацыянальна-беларускія асновы прафесійнай мастацкай культуры — прафесійнага тэатра, музыкі, жывапісу, дойлідства і інш. Бясспрэчна, гэта вельмі трагічныя старонкі нашай гісторыі — і мы, напэўна, пра іх не гаварылі б, калі б паследкі той трагедыі не адбіліся на ўсім далейшым лёсе нашага народа і краіны, калі б мы, беларусы, і сёння не адчувалі на сабе і ў сабе гнятлівы груз тае цяжкае спадчыны, ад якога ўсё ніяк канчаткова не вызвалімся. Была падточана і ў значнай меры зруйнавана сама душа народа — шчодрая, таленавітая і самабытная славянская душа, якую, недабітую, недумчаную, недараспятую, пачалі пасля вядомых падзелаў Рэчы Паспалітай бязлітасна і апантана руйнаваць ужо з другога боку — з усходняга.

Горкая праўда Гісторыі... Горкая спадчына, якая дасталася нам з мінулага. І з ёй, гэтай спадчынай, у памяці мы, аднак жа, верым, што яна не будзе ўскладняць ні сёння, ні заўтра нашых добрых ўзаемаадносін з суседзямі.

Шматвяковую гісторыю ўзаемаадносін Беларусі з Расіяй нават і спадчынай цяжка назваць, бо яна ў вельмі адчувальнай меры — жывая рэальнасць, яна прамаўляе і заяўляе пра сябе на кожным кроку. Ды яшчэ як заяўляе! Чаго варты адно праведзены ў нас два дні назад гэтак званы ўсенародны рэферэндум! Бадай што нечуванае ў гісторыі цывілізаванага свету з'явішча: кіраўнік дзяржавы

ініцыёе рэфэрэндум з мэтай асудзіць на пагібель мову асноўнага, карэннага насельніцтва краіны і канчаткова дабіць гістарычную памяць народа — ліквідаваць яго гістарычную нацыянальна-дзяржаўную сімволіку! Яшчэ больш нечуванае і сумнае, што народ падтрымаў гэтую ініцыятыву! Праўда, падтрымка гэта — даволі адносна: ад агульнай колькасці выбаршчыкаў — каля 54 працэнтаў прагаласавала за дзяржаўную рускую мову і каля 49 працэнтаў — за новую, г. зн. за былую бээсэсраўскую сімволіку. І тым не менш — прадэманстраваны ўсяму свету вынікі нацыянальнай палітыкі, якая ажыццяўлялася ў Беларусі звыш 400 гадоў — спачатку Захадам, затым — Захадам і Усходам, і нарэшце — асабліва Усходам. На апошнім хацелася б трохі запыніцца.

Як шануюнай аўдыторыі добра вядома, неўзабаве па далучэнні Беларусі да Расіі (канец XVIII ст.) пачалася імперская каланізацыя беларускіх зямель, насаджэнне ў нашым краі ваенных расійскіх гарадкоў, расійскіх памешчыкаў, чыноўнікаў, адміністратараў, а затым — і настаўнікаў, і юрыстаў, і святароў (замест каталіцкіх і уніяцкіх). Каб гэта не выглядала прымусовай, гвалтоўнай русіфікацыяй, у сярэдзіне XIX ст. была прыдуманая і грунтоўна распрацаваная г. зв. тэорыя “западно-руссизма”, паводле якой беларусы — гэта толькі частка адзінага рускага племя, іначай сказаць — гэта рускія, якія жывуць на захадзе Расіі, гавораць на дыялекце рускай мовы і ў пэўнай меры маюць свой гістарычны лёс — былі заваяваны літоўцамі і палякамі. Па зразумелых прычынах, “тэорыя” набыла надзвычай вялікае пашырэнне, на цэлае стагоддзе стала непрыхаваным афіцыйным пунктам гледжання. Усё, што было з ёй не ў згодзе, што процістаяла ёй, — бязлітасна жорстка падаўлялася. Прычым доўгі час — пад выглядам падаўлення “польскай інтрыгі”, намераў Польшчы аднавіць сваю дзяржаўнасць у межах Рэчы Паспалітай 1772 г.

Бядотнае становішча беларускага народа, яго мовы і культуры ў ярме царскай імперыі — агульнавядомае, і паўтарацца няма патрэбы. Варта падкрэсліць іншае, а менавіта тое, што ні адна палітычная сіла ў Расіі пачатку XX ст. і зусім напярэдадні лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. — ад манархістаў-чарнасоценцаў да эсэраў і бальшавікоў — не прызнавала права беларускага народа на самавызначэнне, на сваю дзяржаўнасць, нават на нацыянальна-культурную аўтаномію. Усе, без вынятку, стаялі на пазіцыях “западно-руссизма” і адмаўлялі існаванне беларусаў як асобнай нацыі і беларускай мовы як адной з самастойных славянскіх моваў. Можна не сумнявацца, што калі б не інтэнсіўны нацыянальны рух у Беларусі і не абвясчэнне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі — урад Савецкай Расіі не пайшоў бы на ўтварэнне БССР. Абставіны прымусілі яго зрабіць беларускаму народу гэту літасцівую ўступку. З шасці беларускіх губерняў выдзелілі шэсць павеатаў і сказалі: вось вам ваша дзяржава БССР. Радуіцеся!..

Даваць ці не даваць беларускаму народу права на ўтварэнне БССР крамлёўскія правадыры ставілі ў залежнасць ад поспехаў сацыялістычнай

рэвалюцыі ў Еўропе. Калі там не ўспыхне рэвалюцыя — тады БССР нейкі час хай пабудзе, а калі ўспыхне і перамога — тады ніякая БССР не патрэбна. Або каб аблегчыць становішча Савецкай Расіі і ўратаваць савецкую ўладу — прымаецца рашэнне: няхай палавіна Беларусі адыдзе пад Польшчу. Ну падумаць — бяда такая: чатыры мільёны беларусаў апынуліся за мяжою!.. Вось такая логіка, такі інтэрнацыяналізм, такое братэрства працоўных. Але і на лапіку тэрыторыі ў шэсць паведаў на пачатку 20-х гадоў моцна закрынічыла беларускае жыццё. Ідэолагі і рупліўцы беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння паверылі ў лозунгі новай улады і шчыра ўзяліся за працу. У пачатку 20-х яны яшчэ не ведалі, што прымаюць удзел у непрыстойнай забаве чырвоных царадворцаў. Яны не ведалі, што ўжо ў 22-м годзе Іосіф Сталін, з уласцівым гэтаму клану цыннізмам, пісаў Ульянаву-Леніну: “Маладое пакаленне камуністаў на ўскраінах гульні ў незалежнасць адмаўляецца разумець як гульні, упарта прызнаючы словы аб незалежнасці за чыстую манету і гэтак жа ўпарта патрабуючы ад нас правядзення ў жыццё літары Канстытуцыі незалежных рэспублік”.

Вось так, наіўныя прастакі нацыянал-камуністы! Вы ўсур’ез паверылі ў суверэннасць і незалежнасць сваёй рэспублікі? Ну, што вы, што вы! Гэта ўсяго патрэбная нам да пары да часу палітычная гульня.

Мы, беларускія навукоўцы і літаратары, здаецца, трохі перабольшваем поспехі нацыянальнага адраджэння Беларусі ў 20-я гады. Пospехі, вядома, былі — але на поўную сілу разгарнуцца тагачасным патрыётам Бацькаўшчыны не далі. Не далі ўсё тэа ж апосталы “западно-руссизма”, толькі ўжо з бальшавіцкімі мандатамі ў кішэнях. З 1923 да 1930 г. не было, бадай, ніводнага з’езда КП(б)Б, ніводнага пленума ЦК КП(б)Б, ніводнай сесіі ці прэзідыума ЦВК БССР, на якіх бы ні ставілася пытанне аб небяспечным для савецкай улады і савецкай краіны беларускім нацыянал-дэмакратызме і аб неабходнасці бязлітасна з ім змагацца. Напачатку гэта гучала стрымана, а затым усё больш гучна і злавесна, а нарэшце ад пагрозаў і ляянкі пагромшчыкі суверэннай Беларусі, беларускай мовы і культуры, нацыянальнай асветы і навукі перайшлі да палітычных рэпрэсій, да фізічнай расправы з “нацдэмамі”, г. зн. з самымі перакананымі, самымі сумленнымі, самымі шчырымі ў працы патрыётамі Бацькаўшчыны.

На мяжы 20-х і 30-х гадоў працэс беларусізацыі ў Беларусі быў гвалтоўна спынены — на ім быў канчаткова пастаўлены крыж. Пачаўся працэс адваротны — працэс паступовай ліквідацыі таго, што было зроблена, што было заваявана. Працэс суцэльнай франтальнай русіфікацыі ўсяго грамадска-палітычнага, духоўнага і культурнага жыцця беларускага народа. Нацыянальна-беларускае ў Беларусі троху-патроху ператварылася ў музейную экзотыку — для паказу замежным дэлегацыям, для ідэалагічнай рэкламы. Напрыклад, у вялікім канцэрге выконваліся — адна беларуская народная

песня і адзін беларускі народны танец, — у якасці этнаграфічнага даважжы, каб заўсёды можна было сказаць: а вось, калі ласка! Вось вам і наша беларускае!..

Колькі гадоў назад палітычная і ідэалагічная сітуацыя ў Беларусі пачала істотна мяняцца. Наступіў новы этап беларускага нацыянальнага Адраджэння. Паспрыяла гэтаму ў першую чаргу абвяшчэнне Беларусі незалежнай дзяржавай і прызнанне яе ў гэтай якасці сусветнай супольнасцю краін і народаў. Ад музейнай экзотыкі, да якой была зведзена ў нас беларушчына, зроблены першыя крокі да рэальнага і паўнакроўнага нацыянальнага жыцця. Падкрэсліваю, толькі першыя крокі. Але і яны страшэнна напалохалі сучасных “ворагаў беларушчыны”, сучасных апалагетаў тэорыі “западно-руссизма”. Сёння “западно-руссизм” зноў з небывалым нахабствам падняў галаву. Чаму сёння? Таму што яшчэ нядаўна ў гэтым не было патрэбы. І так усё было зразумела: у СССР гіганцкімі тэмпамі ідзе зліццё нацый, нацыянальных моваў і культур, ідзе ўтварэнне новай гістарычнай супольнасці — безаблічнага савецкага народа. Беларусь, дзякуючы “бацькам нацыі”, дабілася ў гэтым накірунку асабліва вялікіх поспехаў, — пайшла, можна сказаць, наперадзе прагрэсу. Дзевяноста першы год акунуў актывістаў гэтага прагрэсу ў сцюдзёную ваду і прымусіў іх на нейкі час палічыцца з рэальнасцю. Цяпер яны апомніліся, спахапіліся і прыкладаюць усе намаганні, каб узяць рэванш, каб павярнуць ход гісторыі назад, у мінулае.

Шаноўныя калегі, сябры свабоднай і незалежнай Рэспублікі Беларусь! Як вы бачыце і разумееце, мы сабраліся ў вельмі складаны і нялёгка для Беларусі, для нацыянальна свядомай беларускай інтэлігенцыі, для ўсіх шчырых патрыётаў беларушчыны час. Нялёгка — таму што дарога да свабоды і незалежнасці лёгкай не бывае. Хацеў бы, каб ніхто з вас, нашых сяброў-гасцей, не ўсумніўся, што цяжкасці нас не спалохаюць і не стрымаюць. Тым больш, калі мы будзем ведаць, што побач з намі — вы.

Яўген Шыраеў (Масква)

Рэтраспектыўны погляд на этнічнае ўзаемадзеянне беларусаў з суседзямі

Каб высветліць этнічнае ўзаемадзеянне беларусаў з суседзямі, неабходна шукаць аб’ектыўныя прыкметы, надзейныя крытэрыі, якія дазволілі б адначасна ідэнтыфікаваць і падзяліць ў географічнай прасторы папуляцыі беларусаў у іх кантактах з рускімі, палякамі, украінцамі, латышамі. Праблема гэтая не простая. Перш за ўсё, якія прыкметы павінны быць выкарыстаны, каб максімальна наблізіцца тут да ісціны? Як адбываўся працэс узаемадзеяння гэтых народаў? Што сфармавала сучасны генатып? Рэтраспектыўна

аналізуючы гістарычныя матэрыялы, абагульняючы вынікі даследавання вучоных розных напрамкаў (этнолагаў, антрапологаў, археологаў, гісторыкаў і інш.), паспрабуем хоць бы часткова адказаць на гэтыя пытанні. Няма сумнення, што яны яшчэ доўга будуць хваляваць вучоных.

Такія тэарэтычныя паняцці, як менталітэт, этнас, нацыянальная належнасць, здаюцца на першы погляд даволі ўстойлівымі, яснымі, пэўнымі. Але вось на практыцы, калі іх прыкладаеш да рэальнага жыцця, не ўсё проста. Вучоныя даўно звяртаюць на гэта ўвагу. Сярод іх — наш калега Джым Дынглі¹. Даследуючы такія прыкметы этнасу, як мова, фальклорны вобраз, англійскі вучоны задае пытанне: што адбудзецца з менталітэтам беларуса, калі ён пераедзе з вёскі ў горад і пачне гаварыць на рускай ці польскай мове, калі яго жыццё стане тыпова гарадскім, не падобным на ранейшае? Далей Дынглі робіць выснову, што пытанне з менталітэтам калі і мае нейкае вырашэнне, то ляжыць яно недзе ў палітычнай сферы. З такой высновай можна пагадзіцца, але толькі часткова. Пытанне з менталітэтам звычайна паўстае, калі таго патрабуе само жыццё. Так, палітычныя падзеі апошняга дзесяцігоддзя, калі пачаў развальвацца Савецкі Саюз і ў выніку ўзніклі новыя незалежныя дзяржавы, выклікалі неабходнасць удакладніць межы дзяржаў, а гэта прывяло да ўваскрашэння напуўзабытых паняццяў — менталітэт, этнас, генатып. Як вядома, першымі ўзнялі гэтае пытанне ў сувязі з пераглядам межаў краіны Балты. А цяпер, калі праблемы з палітычнымі межамі крыху нармалізаваліся, вывучэнне менталітэту, этнасу, генатыпу перайшло ў галіну чыстай навукі — гэта натуральнае імкненне любой нацыі пазнаць сябе, сваё паходжанне, гісторыю свайго народа.

Другім важным момантам з'яўляецца тое, што вывучэнне названых пытанняў становіцца прадметам адносна не да гарадскіх, а да вясковых жыхароў, якія з'яўляюцца аўтахтонамi. Асабліваю цікавасць уяўляюць арэалы папуляцый з этнічнай і генетычнай аднастайнасцю і зменлівасцю, а таксама іх роднаснасць, духоўная сувязь з суседнімі народамі. Роднаснае найбольш поўна выяўляецца праз генетычныя і марфалагічныя прыкметы. Яны складаюць антрапалагічную аснову, па якой можна меркаваць пра сваяцтва з суседнімі народамі. Духоўная сувязь — гэта вераванні, традыцыі, звычаі, фальклор таго або іншага народа. Калі гэтыя прыкметы магчымыя для вывучэння дзякуючы сваёй адкрытасці, то генетычныя прыкметы ў асноўным затоены, яны патрабуюць спецыяльных, больш працаёмкіх даследаванняў.

Калі рэтраспектыўна паглыбіцца ў вытокі з'яўлення чалавека на тэрыторыі Беларусі (а гэта адносіцца да часу, калі растаў апошні ледавік — недзе каля пяці сотняў пакаленняў таму), можна з дапамогай сучасных мета-

---

¹ Культура народов Великого Княжества Литовского и Белоруссии XIII – нач. XX вв. // Наш радавод. Гродна, 1992. Ч. 1.

даў комплексных даследаванняў этнолагаў, антрапалагаў, біёлагаў, археолагаў, гісторыкаў і інш. выявіць найбольш значныя заканамернасці ў фармаванні генетычна-антрапалагічных асаблівасцей асобных папуляцый і этнасу цалкам, вызначыць этнагеаграфію рассялення ў яе гістарычным працэсе і сучасным стане. Важнейшымі задачамі ў такім накірунку з’яўляюцца даследаванні размеркавання груп крыві і іншых спадчынных прыкмет чалавека. У гэтым плане ўжо ёсць шэраг даследаванняў, атрыманы цікавыя вынікі. Асабліва трэба адзначыць працы такіх даследчыкаў, як А. Мікуліч, В. Аляксееў, Т. Аляксеева, Я. Рагінскі і інш. Яны здолелі ўстанавіць экалага-генетычныя і гісторыка-антрапалагічныя ўзаемасувязі і знайсці адрозненні па гэтых паказчыках у Беларусі, якая здавалася раней аднастайнай. Вывучаны ступені ўплыву экалагічнага фактару, сацыяльнага асяроддзя на генетычную зменлівасць папуляцый у іх гістарычным развіцці. Вызначана, што генетычны фон і акаляючае асяроддзе ў сукупнасці з’яўляюцца асноўнымі фактарамі ўздзеяння на працэс фармавання гена. Высветлена, што папуляцыйна-генетычная зменлівасць адпавядае геаграфічным асаблівасцям тэрыторыі Беларусі. Вельмі цікавыя даследаванні спадчыннай зменлівасці чалавека ў геаграфічнай прасторы і на працягу часу жыцця пакаленняў, які паддаецца агляду.

Даследаванне гарадскіх папуляцый паказала, што яны толькі напалову фармуюцца коштам натуральнага прыросту. Астатняя частка з’яўляецца вынікам механічнага пераезду з іншых населеных месцаў як унутры краіны, так і з-за яе межаў. Бачная зменлівасць гарадскога насельніцтва на фоне адноснай антрапагенетычнай аднароднасці размеркавання насельніцтва сельскай мясцовасці сведчыць пра неаўтахтоннасць гарадскога насельніцтва амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Выключэнне складаюць гарады Палесся, якія знаходзяцца ў аграрных раёнах.

Праведзеныя комплексныя даследаванні прывялі да наступных цікавых вынікаў:

1. Славяне ў перыяд, што папярэднічаў іх рассяленню, мелі блізкі антрапагенетычны тып з даславянскім насельніцтвам, бо ў працэсе рассялення славян асіміляванне імі даславянскага насельніцтва на тэрыторыі Беларусі не прывяло да змянення антрапалагічнага тыпу.

2. Генетычная памяць з’яўляецца больш пераемнай у параўнанні з памяццю этнічнай самасвядомасці, мовы, веравызнання. Апошнія асабліва адчуваюць уплыў знешніх фактараў. Аналізуючы карты — этнаграфічныя, лінгвістычныя, веравызнаўчыя, якія адлюстроўваюць розныя перыяды, лёгка заўважыць, якія няўстойлівыя гэтыя прыкметы. Так, на картах другой паловы XIX ст. і першай чвэрці XX ст. — меней, чым за паўстагоддзе — ва ўсходняй частцы этнічнай Беларусі самасвядомасць насельніцтва змянілася больш як на чацвёртай частцы яе тэрыторыі. Рашаючую ролю тут адыграў такі вон-

кавы фактар, як палітыка. Апошні аказаўся рашаючым і ў геаграфіі размеркавання насельніцтва па веравызнанні, асабліва гэта выразна адбілася ў Заходняй Беларусі.

3. На падставе даследавання генетычнай зменлівасці вялікіх папуляцый насельніцтва Беларусі і насельніцтва суседніх краін па 12 генах устаноўлена, што беларускі этнас не адрозніваецца ад прабацькоўскага (агульначалавечага) — літоўскае насельніцтва адрозніваецца толькі па двух генах, рускае — па трох, украінскае — па чатырох, польскае — па шасці. Насельніцтва заходніх абласцей Расіі складае генетычна адзіны з насельніцтвам Беларусі народ, што з'яўляецца натуральным, калі ўлічыць, што гэтая частка Расіі на ўсіх дарэвалюцыйных этнаграфічных, лінгвістычных (дыялекталагічных) картах адносіцца да беларускага этнасу.

З суседніх народаў генетычна бліжэй за ўсё да беларусаў літоўскі народ. Асабліва блізкае да яго насельніцтва паўночна-заходняй і цэнтральнай зон Беларусі, што карэлюецца з дадзенымі літоўскай этнаграфічнай карты².

Дадатковым пацвярджэннем вынікаў гэтага даследавання з'яўляюцца археалагічныя і краніялагічныя звесткі, атрыманыя шматлікімі даследчыкамі XIX і XX стст. (Т.Нарбут, Я.Тышкевіч, А.Кіркоў, Ф.Пакроўскі, В.Шукевіч, Ф.Гурэвіч, В.Сядоў, Я.Звяруга, П.Трацякоў, М.Ткачоў і інш.). Блізкасць генатыпу цэнтральнай зоны Беларусі (нароўні з паўночна-заходняй) да літоўцаў стасуецца з вывадамі М.Ермаловіча пра месцазнаходжанне летапіснай Літвы.

Сказанае вышэй з усёй відавочнасцю даказвае адзінства антрапалагічнай асновы ў літоўскага і беларускага (у тым ліку цяперашняга заходнерускага) насельніцтва. Яна магла сфармавацца ў працэсе працяглых кантактаў насельніцтва паўночных і паўднёвых галін еўрапеідаў.

4. Беларусы паўднёвай зоны паводле антрапалагічных і генетычных асаблівасцей займаюць прамежкавае месца паміж папуляцыямі паўночных беларусаў і цэнтральна-ўкраінскімі папуляцыямі. Беларуска-ўкраінскае Палессе ў мінулым мела агульную прародавую папуляцыю, вытокі якой ідуць да часоў праславянскай расавай сукупнасці. Такі вывад пацвярджаецца і самім геаграфічным асяроддзем: прыродныя ўмовы існавання насельніцтва садзейнічалі ізаляванасці ўсяго палескага арэала. Ёсць падставы меркаваць, што мяжа паміж паўночнымі і паўднёвымі еўрапеідамі праходзіць прыблізна на геаграфічных шыратах прыпяцкага Палесся.

5. Беларускае сельскае насельніцтва, у адрозненне ад краін замежнай Еўропы, па сваім паходжанні складаецца з карэнных жыхароў, прамых спадкаемцаў больш старажытнага насельніцтва. Асабліва гэта датычыцца паўднёвага, палескага арэала.

² Carte de la Lituanie éditée par le Bureau d'Informations Lituanien. Lausanne. Institut Géograph. de Kummerly Berne.

6. У Беларусі выразна відаць два ачагі расаўтварэння: цэнтральна-ўсходне-ўрапейскі і ўсходнебалтыйскі. Асноўныя ачагі этнічнага фармавання: паўднёва-заходні, паўднёва-ўсходні, паўночна-заходні.

Паўднёвыя папуляцыі найбольш аддалены ад паўночных. Гіпотэза, якая склалася ў гістарычнай і археалагічнай навуках аб накіраванасці міграцыйных хваляў у паўночным кірунку, пацвярджаецца апошнімі даследаваннямі па генагеаграфіі.

На старонках кнігі “Жывапісная Расія” аўтар нарыса “Беларуская Смаленшчына і суседзі” С.Максімаў³ дае падрабязнае апісанне побыту і нораву смаленскіх беларусаў. З гэтага апісання вынікае, што нягледзячы на шматвяковае пражыванне ў суседстве з велікаросамі смаленскія беларусы істотна адрозніваліся ад велікаросаў як па сваім этнічным, так і па антрапалагічным тыпе. Гэтая акалічнасць прымусіла Максімава разглядаць смаленскіх беларусаў як нейкі зусім іншы, чужы для велікаросаў генатып. Здзіўляе тое, што аўтар не зрабіў колькі-небудзь сур’ёзную спробу знайсці гэтаму феномену навуковае тлумачэнне, а яно напрошваецца само па сабе: неспрыяльная прыродна-экалагічная сітуацыя (забалочанасць, заросласць лесам пры беднасці глебы), цяжкія сацыяльна-эканамічныя ўмовы, поўная залежнасць ад памешчыкаў, далёкіх па мове і культуры, ізаляванасць ад культурных цэнтраў з-за вельмі дрэнных камунікацый, працяглая варожасць з боку Масковіі, пастаянныя спусташальныя войны, ускраіннае знаходжанне як у Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай, так і ў Вялікім Маскоўскім Княстве і Расіі сфармавалі той тып смаленскіх беларусаў і той склад іх жыцця, які іншым і не мог быць. Нялёгка ўмовы жыцця фармавалі міралюбны і працавіты характар беларусаў, выпрацоўвалі ў іх звычку ні на што не спадзявацца, а здабываць сродкі для існавання ўласнай працай аратая. Альтэрнатывы для іх не было аж да самай адмены прыгоннага права. Як пісаў П.Сямёнаў, аўтар наступнага нарыса “Беларуская вобласць у яе сучасным эканамічным стане” ў той жа кнізе, з адмай прыгоннага права і будаўніцтвам дарог, асабліва чыгункі, эканамічны ўзровень жыцця беларусаў за параўнальна невялікі час незвычайна ўзрос.

Сёння мы маем мноства навуковых звестак, якія сведчаць, што смаленскія беларусы, як і беларусы наогул, маюць свой, адметны ад велікаросаў этнагенетычны тып, у якім напэўна прысутнічае старажытны балцкі элемент. На яго ў час актыўных асіміляцыйных працэсаў з боку славян аказваўся не столькі генетычны, колькі моўны і культурны ўплыў, што нармальна для больш цывілізаванага, арганізаванага этнасу. Гэтым балцкім элементам сталі галінды, плямёны, якія былі шырока расселены тут да славянскай каланізацыі. Такі вывад стасуецца з сучаснымі генетычнымі і археалагічнымі дадзенымі.

³ Живописная Россия. СПб.; М., 1882. Т. 3. Западная и Южная Россия.

Такім чынам, адказ на пытанне, сфармуляванае ў пачатку даклада, пра тое, хто беларусам бліжэй, роднасьней па знешніх і ўнутраных адзнаках, не можа быць адназначным. Ён вельмі залежыць ад таго, якія адзнакі браць у якасьці прыярытэтных. Калі ўзяць этна-генетычныя і антрапалагічныя адзнакі, то беларусам найбольш роднасьня балцкія народы, а калі браць этна-лінгвістычныя і канфесійныя адзнакі, то ім роднасьней рускія.

На фармаванне беларускай нацыі аказвалі ўплыў многія ўнутраныя і знешнія фактары — экалагічнае асяроддзе, сацыяльна-эканамічныя ўмовы і перш за ўсё, асіміляцыйныя працэсы паміж плямёнамі славян і балтаў. Пры адсутнасці аднаго з фактараў не маглі б утварыцца такія генатып, такая мова, такія традыцыі і звычаі, якія маюць сёння беларусы.

Бруна Дрвескі (Парыж)

Беларусь як зона сутыкнення розных культурных традыцый і фармавання асноў грамадзянскай супольнасці

Выбіраючы сваю тэму, я меркаваў, што пункт гледжання вонкавага назіральніка можа быць цікавы, каб акрэсліць спецыфіку беларускіх традыцый, а таксама іх патэнцыяльную ролю ў фармаванні сучаснага грамадства, інтэграванага ў навакольны свет.

Большую частку сваёй гісторыі Беларусь падзяляе з суседнімі народамі. Яна была ў добрым і дрэнным сэнсе адной з удзельніц у будаўніцтве і развіцці кіеўскай, літоўскай, польскай, расійскай і савецкай дзяржаўнасці. З гэтай прычыны беларусы асабліва моцна адчулі розныя вятры гісторыі, што і тлумачыць, чаму яны не могуць, у адрозненне ад сваіх суседзяў, ідэнтыфікавацца толькі з адной дзяржаўнай і культурнай традыцыяй. Затое беларусы могуць лічыць сябе нашчадкамі ўсіх гэтых дзяржаўных традыцый нароўні з нацыямі, якія маюць прэтэнзіі на выключнасць у іх культываванні. Тое, што з'яўляецца патэнцыяльным козырам для беларусаў, стала для іх, аднак, крыніцай фрустрацыі ў перыяд фармавання сучасных нацый.

Для назіральнікаў звонку і асабліва з аддаленых заходніх краін Беларусь бясспрэчна ўяўляе сабой нешта новае, да чаго трэба прызвычаіцца і што цяжка адназначна акрэсліць. Для французаў, якія прызвычаліся да нацыянальнай тоеснасці, заснаванай на дзяржаўнай бесперапыннасці, Беларусь уяўляецца як нешта малавыразнае, як пераходная тэрыторыя на шляху да Масквы і нават як дзяржава, можа быць, асуджаная на непазбежную страту незалежнасці.

Існаванне Беларусі з'яўляецца таксама загадкай як для бліжэйшых суседзяў, так і для многіх яе ўласных жыхароў. Гэтае існаванне сёння ўсё яшчэ часта ставіцца пад знакам запытання. На працягу сваёй гісторыі беларускае насельніцтва трапляла пад розныя ўплывы, што тлумачыць, чаму яно не маг-

ло ніколі цалкам прыняць аргументацыю розных сваіх суседзяў, якія адмаўлялі яго спецыфіку. Гэта дае Беларусі права на існаванне як дзяржавы.

Іншасць Беларусі адчуваюць і яе суседзі. Палякі, якія нарадзіліся сярод беларусаў і якіх лёс параскідаў па свеце, ведаюць спецыфіку гэтай зямлі, якая ўвабрала ў сябе занадта многа польскіх уплываў, каб стаць расійскай, і якая ўвабрала таксама занадта многа ўплываў расійскіх, каб змагла стаць польскай. Расіяне, якія жывуць у Беларусі, у сваю чаргу часта выказваюць меркаванне, што спецыфіка гэтай краіны праяўляецца ў больш лагодных, чым у суседніх краінах, адносінах паміж людзьмі і што людзі тут больш талерантныя.

Неяк раней давалося мне сустрэцца з былым маскоўскім карэспандэнтам органа французскай камуністычнай партыі, значыць, з чалавекам, які з прычыны сваёй “якабінскай”, “цэнтралізатарскай” нацыянальнай культуры і сваёй сімпатыі да праекта пабудовы савецкага грамадства павінен быў мець, хутчэй, схільнасць да ігнаравання беларускай спецыфікі. Аднак ён сцвярджаў, што колькі разоў ні прыязджаў у Беларусь, столькі разоў здзіўляўся пасля перасячэння мяжы паміж абедзвюма савецкімі рэспублікамі адрозненням у абліччы прыдарожных вёсак, паводзінах людзей, іх адносінах да працы і акружэння. Яму ўдалося заўважыць у паўсядзённым жыцці, што выйскі з-пад цяжару векавых феадальных традыцый беларусам лягчэй, чым расіянам, з прычыны меншага тут уплыву дэспатызму, наследаванага ад татарскіх ханаў. На яго думку, беларускі чалавек мае такія рысы, якія адпавядаюць патрабаванням нашага часу і цяперашнім накірункам.

Значыць, Беларусь існуе, калі яе жыхары, як і знешнія назіральнікі, заўважаюць яе адметнасць. Неабходна акрэсліць, у чым яна заключаецца:

- наколькі адметнасць Беларусі выводзіцца з рысаў, якія сама яна стварыла?
- наколькі адметнасць Беларусі з’яўляецца вынікам яе саўдзелу разам з рознымі суседзямі ў розных дзяржаватворчых і культуратворчых працэсах?
- наколькі адметнасць Беларусі выводзіцца з яе гістарычнай ролі пасрэдніка паміж яе суседзямі, якія вельмі адрозніваюцца па дзяржаўных і культурных традыцыях?

Культурныя традыцыі Беларусі

Паколькі беларусы да апошняга часу амаль ніколі не жылі ва ўласнай дзяржаве, цалкам адмежаванай ад суседзяў, цяжка ў іх заўважыць асобныя беларускія гістарычныя рысы, зрэшты як і нацыянальныя, якія праяўляліся б даволі выразна. З дагістарычных часоў, калі беларускія землі яшчэ не належалі ні да адной з дзяржаў, ідуць сляды язычніцкіх элементаў славянскасці. Хоць Беларусь і падзяляе іх з іншымі славянскімі народамі, але тут яны пакінулі найбольш моцны след.

Наступным важным элементам беларускай гістарычнай тоеснасці з’яўляецца горад Полацк, які з XII ст. выконваў самастойную ролю і з якога пазней

зыходзілі культурныя ўплывы на суседнія краіны. Полацк з’яўляецца важным сувязным звяном паміж традыцыямі, якія паходзяць з Візантыі, Кіева, і традыцыямі, якія сфармаваліся пазней у Маскве.

Уніяцтва — таксама адметная рыса гісторыі Беларусі; яно пакінула тут свой след. Аднак яно не з’яўляецца выключна беларускай з’явай, бо не магло існаваць без спалучэння візантыйскіх і кіеўскіх традыцый з уплывамі Рыма і Польшчы. Такім чынам, выразна відаць, што нават найбольш спецыфічныя беларускія рысы пачынаюць з’яўляцца, толькі стаўшы звяном міжнароднага ланцуга сувязей.

Прымаючы ўдзел у развіцці традыцый, якія перакрываюцца паміж сабой на працягу вякоў, насельнікі зямель рускай Літвы, а затым Беларусі былі пасрэдкамі ў распаўсюджванні культурных уплываў, што ішлі з Захаду на Усход ці наадварот. Дойліды, рамеснікі, пісьменнікі, друкары, выкладчыкі з Полацка і ўсёй Беларусі адыгралі немалую ролю ў развіцці расійскай культуры. Беларускі сялянскі фальклор падкормліваў славянскім аўтэнтызмам культуры суседніх народаў. Можна, гэта тлумачыць, чаму столькі польскіх пісьменнікаў і кампазітараў паходзяць з беларускай зямлі. У польскай культуры каштоўнасці, якія стварыла эліта, займаюць прывілеяванае становішча. Сутыкненне “польскай элітнасці” і “беларускай сялянскасці” стварыла вельмі творчую “мяшанку”, якой польская культура ўдзячная да сённяшняга дня. Прозвішча Міцкевіча з’яўляецца найвышэйшым сімвалам гэтага сімбіёзу, але можна бясконца пералічваць асобных людзей і цэлыя роды, якія аказалі прыкметны ўплыў на развіццё польскай культуры і паходзяць з зямель, населеных беларусамі: Сапегі, Радзівілы, Касцюшка, Манюшка, Ажэшка і г. д. Уласціваасцю гэтай зямлі было тое, што яна дала свету шмат слыханых людзей, якія аб’ядналі ў сабе рысы розных культурных традыцый.

У XX ст. гебраі-літвачкі, г. зн. гебраі беларускія, адыгрывалі важную ролю ў развіцці сусветнага жывапісу, і цяжка было б вызначыць такі факт, не заўважаючы інтэгруючую ролю, якую адыгрывала ў гэтым працэсе беларуская зямля. Марк Шагал — найбольш вядомая постаць у гэтым асяроддзі, але той факт, што ён не з’яўляецца ізаляванай з’явай, змушае нас задумацца: чаму менавіта беларуская зямля стала калыскай такога культурнага працэсу?

Калі коратка ахарактарызаваць гісторыю Беларусі, то можна зрабіць гэта ў выглядзе аднаго сказа: Беларусь — зона пастаяннага сутыкнення разнастайных уплываў і ўзаемапрапранікнення розных культурных традыцый. Самым дзіўным спосабам Беларусь, традыцыі якой у значнай ступені засноўваюцца на сялянскім фальклоры, які ўвасабляе ў сабе, напрыклад, для палякаў ідылію, “страчаную Аркадыю”, выяўляе, аднак, у якасці галоўнай рысы характару амаль поўную адсутнасць засцяпковасці, замкнутасці ў сабе. Беларусь дала свету асабліва вялікую колькасць людзей, якіх можна назваць двух- ці шматнацыянальнымі. Не так многа ў вас, напрыклад, значных гістарычных

постацей, пра якія вы маглі б цвёрда сказаць: “Ён быў толькі беларус, і ніякі іншы народ не можа яго сабе прысвоіць”. Беларусь у нейкай ступені з’яўляецца зямлёй, прызначанай для развіцця ідэй адкрытага грамадства, універсальнасці і інтэрнацыяналізму. Аднак сёння ад кожнага асобнага чалавека і кожнай групы людзей патрабуецца выразнае акрэсленне іх тоеснасці, што, у сваю чаргу, выклікае сітуацыю, калі адсутнасць адназначнага адказу трактуецца як праява ненармальнасці.

Нерэальнасць беларускага нацыянальнага праекта ў эру нацыяналізмаў

Не падлягае сумненню той факт, што беларусам па прычынах гістарычных толькі ў нязначнай ступені ўдалося ўключыцца ў плынь распачатага ў XIX ст. еўрапейскага працэсу стварэння сваёй уласнай нацыі. Праўда, яны не растварыліся сярод большай нацыі так, як, напрыклад, карнуэльцы, палабы, фрызцы. З другога боку, беларусам так і не ўдалося сфармаваць цалкам выкрышталізаванае пачуццё нацыянальнай тоеснасці і агульнанацыянальныя палітычны праект.

Пачынаючы з XIX ст., націск сучаснай “нармальнасці” становіцца даволі моцным, што і тлумачыць з’яўленне ў Беларусі дзвюх супрацьлеглых і адначасова падобных да сябе тэндэнцый, мэта якіх — пераўтварэнне беларусаў у грамадства, цалкам падобнае да іншых. Адны сыны зямлі беларускай, усведамляючы адсутнасць выразных, выключных і ўласных дзяржаўных традыцый, імкнуліся растварыцца ў ярка выяўленых, развітых дзяржаўных расійскіх, польскіх ці літоўскіх традыцыях. Іншыя ўсяляк імкнуліся стварыць міф пра існаванне старажытнага беларускага народа, які засноўваецца на асобных і замкнёных этнічных рысах. Аднак у беларускім выпадку ні адзін з гэтых шляхоў не мог даць псіхалагічнага камфорту, бо засноўваліся яны на адмаўленні часткі лакальнай традыцыі. Не ўдалося цалкам адмовіць своеасаблівае беларускасці, але таксама не ўдалося і цалкам атаясаміцца з якой-небудзь дзяржаўнай традыцыяй. Гэта і адрозніла беларусаў ад іншых суседзяў, якія з большай ці меншай тэндэнцыйнасцю змаглі, аднак, развіць для сябе падобную, верагодную да пэўнай ступені аргументацыю.

Крыніцы сучаснай нацыянальнай свядомасці

Пасля ўзрушэнняў і няўдач, якія выклікала развіццё этнічных нацыяналізмаў, свет у нейкай ступені працверзеў. Сёння мы ведаем, што ўсюды на свеце нацыі пачалі з’яўляцца ў XIX ст. разам з асучасніваннем, развіццём прамысловасці, урбанізацыі. Сучасным светам кіруюць нормы. Раней нацыі ў сённяшнім разуменні не існавалі. Таму ўсюды былі ўнармаваны мовы, “адзяржаўлены” культуры, уніфікаваны правілы, свядома ўроўнены тоеснасці. Гэта вынік развіцця сучаснай эканомікі, а таксама неабходнасці грамадскага развіцця. Асобны чалавек ці сацыяльныя групы, якія не месцяцца ў гэтых вы-

разна акрэсленых зверху нормах, маюць прыкрае адчуванне ненармальнасці, адсунутасці ўбок. Менавіта такое адчуванне часта сустракалася ў Беларусі.

Такі стан рэчаў з'яўляецца, аднак, адносна новай прыкметай у гісторыі чалавецтва, таму яго неабходна зрэалізаваць, што дазволіць беларусам хутчэй прыстасавацца да новых рэаліяў канца XX ст. Да XIX ст. жывыя мовы не былі уніфікаваны, уяўлялі сабой мазаіку самых розных дыялектаў і гаворак. Пачуццё належнасці было значна больш дыферэнцыявана, а асобныя элементы тоеснасці накладваліся адзін на другі ў залежнасці ад рэгіёнаў, сацыяльных слаёў, формаў рэлігійных культаў. Вельмі часта розныя фактары суіснавалі побач, што з'яўлялася прычынай немагчымасці дасягнення такой адналітнасці грамадства, да якой мы прызвычаліся, пачынаючы з XIX ст. Стваральнікі сучасных нацыянальных праектаў выбралі і спецыфічным чынам у XIX–XX стст. выкарысталі пэўныя элементы, здабытыя з гісторыі, пры дапамозе якіх можна было пераканаць масы, што іх нацыянальная тоеснасць існавала на працягу вякоў і што яе дастаткова толькі “абудзіць”. Аднак фактычна гэты працэс засноўваўся не толькі на абуджэнні нібы затоеных нацыянальных сентыментаў, але таксама на стварэнні зусім новых контураў грамадскага жыцця, якія дазвалялі масам далучыцца да сучаснага грамадскага руху. Згодна з гэтай нацыяналістычнай тэорыяй ствараліся тэорыі, паводле якіх, напрыклад, усе французы павінны былі стаць прамымі нашчадкамі галаў, франкаў і каралёў Францыі; усе палякі — нашчадкамі дынастый Пястаў і Ягелонаў; усе расіяне і зрусіфікаваныя імі этнічныя групы — прамымі нашчадкамі Кіева, цароў і г. д., і г. д. ... Сёння вядома, што сярэдні жыхар Францыі ніколі да XIX ст. не меў пачуцця французскасці, ён, зрэшты, часта нават не гаварыў па-французску. Тое ж самае датычыць і ўсяго насельніцтва былой Рэчы Паспалітай абодвух народаў, якое пераважна належала да народных слаёў.

Чаму сёння, напрыклад, паляк з-пад Кракава сялянскага паходжання меў бы права думаць, што яго продкі ўдзельнічалі ў жыцці польскага народа на працягу стагоддзяў у той час, як беларус з-пад Мінска, таксама сялянскага паходжання, не мае такога права? Бо на працягу ўсяго перыяду існавання Рэчы Паспалітай абодвух народаў і селянін з-пад Кракава, і селянін з-пад Мінска маглі сказаць адно і тое ж адносна дзяржаўных спраў, ці — амаль нічога, хаця яны аднолькава ўдзельнічалі ў тагачасных грамадскіх, культурных і эканамічных працэсах. Яны тады мелі вельмі падобнае пачуццё тоеснасці, якое засноўвалася на прывязанасці да лакальнай бацькаўшчыны і розных формаў культуры. Адрозненні ў іх грамадскай свядомасці амаль не існавалі, а нацыянальнай свядомасці не было. Існавалі толькі рэгіянальныя адрозненні, пра якія ў той час амаль ніхто не думаў. І толькі працэсы “асучаснівання” прывялі да фармавання сярод сялян новых пачуццяў тоеснасці і сваёй належнасці да нечага большага, чым непасрэднае акружэнне. У вялікай ступені засноўваючы-

ся на рэлігійных адрозненнях, стваралася новая сімволіка, на падставе якой удалося прышчапіць нацыянальныя пачуцці.

Удалося тады тых жа сялян з-пад Кракава пераканаць, што яны з’яўляюцца сапраўднымі нашчадкамі польскай дзяржаўнай традыцыі, а з сялянамі з-пад Мінска гэта не ўдалося зрабіць. У Беларусі не было свецкіх ці рэлігійных элітаў, якія адчувалі б неабходнасць у развіцці асобнага нацыянальнага пачуцця. Барацьба паміж элітамі, што схіляліся да Расіі, і тымі, што імкнуліся да Польшчы, прывяла да таго, што беларусы не змаглі атаясаміць сябе з выключна адной дзяржаўнай традыцыяй. Адсюль нарадзілася адчуванне спецыфікі Беларусі.

Ва ўсёй Еўропе ў той час сутыкненне вясковых ці вясковага паходжання масаў з вялікімі тэндэнцыямі развіцця прывяло да масавага выкрышталізавання нацыянальных пачуццяў, якія адпавядалі інтэграцыйным патрабаванням грамадстваў і іх элітаў. Дзяржавы, цэрквы, грамадскія эліты выконвалі ў гэтых працэсах вядучую ролю, ва ўсякім разе на пачатковай стадыі. У многіх выпадках за права “кіраваць душами” змагаліся розныя аўтары некалькіх канкурэнтных нацыянальных тэорый, з якіх адна нарэшце перамагала на дадзенай тэрыторыі. Такім чынам, напрыклад, брэтонцы сталі французамі, шатландцы — брытанцамі, горнасілезцы — палякамі, а ірландцы — асобнай нацыяй, як нарвежцы, ісландцы ці літоўцы. Сацыяльны націск знізу прывёў, у сваю чаргу, да развіцця інтэрнацыяналізму ці новых формаў больш дэмакратычнага патрыятызму. Беларусы ж ніколі канчаткова не маглі зрабіць выбар паміж канкурэнтнымі нацыянальнымі праектамі.

Няма падстаў, каб сёння французы ці палякі нешляхецкага паходжання маглі б спрошчана верыць у міф іх спрадвечнай належнасці да сваёй гістарычнай нацыі ў той час, як сённяшні беларус такога ж паходжання адчуваў бы сябе пакрыўджаным лёсам: верыў бы ў тое, што “нарадзіўся ўчора”.

Адрозненне заключаецца менавіта ў тым, што ў беларускім выпадку велізарная частка грамадства не іграла значнай палітычнай ролі на працягу стагоддзяў. Гэты факт з’яўляецца больш відавочным таму, што на беларускай зямлі паўстала з часам выразнае адрозненне ў мове і рэлігіі паміж шляхтай і сялянамі, што ў іншых выпадках не праяўлялася ў такой жа ступені, нават калі і існавалі адрозненні ў мове эліты і народных масаў. Спецыфіка беларускай гісторыі заключаецца таксама ў тым, што грамадскія адрозненні тут былі больш заўважальныя, у выніку чаго цяжэй было ашукаць сябе і іншых і стварыць міф пра адвечнае існаванне нацыянальнай супольнасці. Каб развівацца, беларускаму нацыяналізму патрэбна было б, як і іншым, спаслацца на спрошчаныя гістарычныя шаблоны, з той толькі розніцай, што ў дадзеным выпадку выглядала б гэта больш карыкатурным і больш няўстойлівым, чым у іншым месцы. Гэта плумачыць той факт, чаму беларускае нацыянальнае пачуццё развівалася амаль выключна ў межах сацыялістычнай ідэі, якая прызнала нацыянальную ідэю неад’емнай часткай агульначалавечага рэвалюцыйнага працэсу.

Нацыя ў перыяд постнацыяналізмаў

Невыразнасць беларускай нацыянальнай свядомасці не павінна сёння стаць для беларусаў прычынай для адчування фрустрацыі, хутчэй наадварот, бо тое, што было для іх недахопам у XIX і XX стст., сёння з'яўляецца козырам у абліччы XXI ст. Сучасная нацыя не можа быць замкнутаю, як уяўлялі сабе гэта тэарэтыкі ў XIX ст.

Працэсы сусветнай інтэграцыі прывялі да сцірвання адрозненняў паміж асобнымі групамі людзей і да зніжэння вагі нацыянальных пытанняў. У той жа час грамадствы не хочуць цалкам растварыцца ў сусветным асяроддзі, як патрабуюць тэарэтыкі эканамізму і “сусветнага рынку без межаў”.

Прага грамадзян зрабіць грамадскае жыццё больш дэмакратычным можа прывесці да з'яўлення новай формы разнастайнасці і шматузроўневай тоеснасці — лакальнай, нацыянальнай, кантынентальнай і агульначалавечай. У гэтым працэсе нацыі не хочуць і не павінны знікаць, яны стануць інтэгральнай часткай дзяржаўнасці, дэцэнтралізаванай унізе, і сусветнай інтэграцыі наверху. У гэтай сітуацыі Беларусь як абшар, дзе крыжуюцца шляхі, знаходзіцца на прывіляванай у параўнанні з іншымі стартавай пазіцыі.

Дзяржаўных традыцый, да якіх Беларусь можа звярнуцца, існуе мноства. Такі стан рэчаў у XIX ст. нарадзіў непрыемнае пачуццё “ненармальнасці”. Аднак сёння змешванне культур становіцца сусветным правілам, і гістарычны вопыт беларусаў стаў прычынай таго, што Беларусь апырэдзіла ў дадзеным накірунку іншыя нацыі. Змяшэнне ў Беларусі патрыятычных і інтэрнацыянальных пачуццяў з'яўляецца асноўным козырам у працэсе будаўніцтва сучаснага грамадства, грамадства сапраўды дэмакратычнага, грамадзянскага, грамадства, якое засноўваецца на асветніцкіх вартасцях: свабодзе, роўнасці і брацтве.

Вялікія гістарычныя эпапеі, якія мелі месца на беларускай зямлі, вы, беларусы, павінны падзяляць з іншымі. Вашы продкі ўдзельнічалі ў агульначалавечых працэсах часцей і актыўней, чым іншыя народы, а іх вопыт з'яўляецца фактарам, які аблягчае стварэнне новага грамадства.

Гісторыя час ад часу падзяляла беларусаў, што было тады, напэўна, балючым, але гэта ж прывяло да фармавання свядомасці, якая адпавядае сённяшнім патрабаванням. Напрыклад, у час Напалеонаўскай кампаніі ў Расіі частка беларускага насельніцтва змагалася на баку цара, а частка — на баку Напалеона. Тыя, што змагаліся на баку цара, усведамлялі, што змагаюцца супраць захопнікаў, а тыя, што змагаліся на баку Напалеона, былі ўпэўнены, што змагаюцца за развал дэспатычнай імперыі. Па абодва бакі беларусы змагаліся кожны за сваю свабоду і супраць пэўнай формы прыгнёту. Таму яны і не змаглі поўнасцю атаясацца ні з царскай Расіяй, ні з напалеонаўскай Францыяй, а маглі толькі выбраць тое, што ім здавалася меншым злом. Менавіта такая сітуацыя нараджае пачуццё талерантнасці. Адносна французай ці расіян гэта-

га сказаць нельга. Іх салдаты ведалі, што змагаюцца не толькі за афіцыйна аб'яўленыя прынцыпы, але таксама за эгаістычную экспансію ўласнага валадара і дзяржавы.

Прынцыпы Асветніцтва і развіццё нацыяналізмаў

Развіццё нацыяналізмаў адпавядала патрэбам развіцця цывілізацый у XIX ст., што прывяло да немагчымасці поўнай рэалізацыі прынцыпаў універсалізму, абвешчаных тэарэтыкамі эпохі Асветніцтва. У гэтым працэсе грамадствы, якія не здолелі сфармаваць выразна адасобленую ад іншых нацыю, не мелі ніякага шансу прасунуцца наперад. Менавіта такой была сітуацыя ў Беларусі. З гэтых жа прычын грамадствы, якія пад уплывам ідэалаў Асветніцтва на працягу пэўнага перыяду імкнуліся да будаўніцтва грамадзянскай нацыі, якая засноўвалася б на палітычных вартасцях, а не на тэндэнцыйна дабраных гістарычных, моўна-дыялектных, рытуальна-этнічных элементах, не маглі паслядоўна рэалізаваць гэтыя прынцыпы ў перыяд з'яўлення маладых нацыяналізмаў. Рэвалюцыйная Францыя, як пазней і савецкія рэспублікі, імкнулася, напрыклад, на пачатку свайго існавання пабудаваць грамадства раўнапраўных грамадзян на аснове неэтнічнай легітымізацыі. Але доўга ажыццяўляць гэты праект без сур'ёзных хібаў было немагчыма. З цягам часу ён вымушаны быў паддацца тагачасным патрабаванням развіцця. У XIX–XX стст. існавала неабходнасць развіваць дзяржавы з выразна акрэсленымі межамі, што рабіла немагчымай знешнюю эканамічную канкурэнцыю. Такая з'ява, між іншым, прывяла да развіцця французскага, расійскага ці польскага нацыяналізмаў. Унутры гэтых грамадстваў і сярод эліты існаваў націск, які паволі вёў да маргіналізацыі прынцыпаў цалкам грамадзянскай дзяржаўнасці.

Напэўна невыпадковым з'яўляецца тое, што амаль ва ўсёй тагачаснай Еўропе нямецкая дэфініцыя нацыі, якая абапіралася на этнас, часцей перамагла французскую форму, якая засноўвалася на палітычным праекце раўнапраўных перад законам адзінак і грамадзян. Нават польская нацыя, эліта якой асабліва культывавала прынцыпы гуманізму, якія сфармаваліся яшчэ ў эпоху Асветніцтва, урэшце паддалася ўплыву нямецкай нацыянальнай канцэпцыі. Польскія нацыянальныя паўстанні XIX ст. праводзіліся ў імя свабоды і брацтва народаў, у імя шматнацыянальнай і грамадзянскай дзяржавы. Але яны пацярпелі паражэнне, і паволі нарадзілася новая канцэпцыя замкнутага польскай этнічнай нацыі, якая засноўвалася на каталіцкіх рытуалах. Нават паслядоўнікі Пілсудскага да 1939 г., як і камуністы пасля 1944 г., нягледзячы на тое, што іх радавод узыходзіць да асветніцкіх канцэпцый, паддаліся і ў многім прынялі “дэ-факта” канцэпцыю этнічнай нацыі. У гэтым агульным кантэксце месца для беларусаў не было, бо яны, як і палякі, вынеслі з гісторыі прызвычаенасць жыць у межах шматкультурных дзяржаў, але яны не выконвалі

ні ў адной дзяржаве ролі адзінага цэнтра і ніколі не маглі ідэнтыфікавацца з прынцыпамі выключна этнічнымі, што, аднак, палякам было лягчэй прыняць.

Нацыянальныя і палітычныя прынцыпы, распрацаваныя ў часы Асветніцтва, не маглі быць рэалізаваны паслядоўна, таму што грамадска-эканамічныя структуры ў XIX ст. рабілі немагчымай рэалізацыю адкрытага грамадства. Толькі цяпер, здаецца, з'явіліся такія магчымасці. Тэорыі, атрыманыя ў спадчыну ад дзеячаў Асветніцтва, не адпавядалі тагачасным рэаліям, затое яны выходзілі далёка наперад і падрыхтавалі глебу для новых грамадскіх фармацый у выглядзе новых і жывых грамадскіх вартасцей.

Задачы гісторыкаў Беларусі на сучасным этапе

Беларусь як гістарычная прастора сутыкнення розных уплываў мае перадумовы для выхавання свядомасці тоеснасці, якая грунтуецца на тэрытарыяльных, а не этнічных асновах, на грамадскіх, а не нацыянальных прынцыпах. Менавіта для вас сёння наступіў той час, калі вы можаце як для сябе, так і для суседніх народаў выкарыстаць свой назапашаны вопыт і грамадскія каштоўнасці.

У вас перакрываюцца ўплывы, якія выводзяцца з старажытных часоў Кіеўскай Русі і аж да перыяду СССР праз перыяды Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай абодвух народаў і царскай Расіі. Кожная традыцыя, якая ўкаранілася ў вас, мае сваю спецыфіку. Гэта традыцыі, у якіх адны бачаць пераважна толькі станоўчыя акцэнты, а другія — толькі негатыўныя. Але ні адну з гэтых традыцый нельга агулам ахаяць, таксама як ні адну з іх нельга адназначна ўславіць. Таму беларусам лягчэй, чым літоўцам, палякам, расіянам ці ўкраінцам, не паддацца міфам і адназначным гістарычным ацэнкам. Вам лягчэй глядзець крытычна з адлегласці на ваша агульнае з суседзямі мінулае. Вы — і асабліва гісторыкі, прызваныя ў пэўнай ступені выконваць ацвержальную ролю ў гэтым раёне Еўропы і адначасова ролю стварэння тут пэўнага гуманітарнага аптымізму. Такі гістарычны шанс нельга змарнаваць.

Гісторыя ёсць такая, якой яна была. Мінулае змяніць нельга, але з яго можна чэрпаць тыя элементы, якія аказаліся ўстойлівымі і вартаснымі. Безумоўна, розныя пункты гледжання могуць і павінны адрознівацца ў ацэнках асобных працэсаў, але не трэба паддавацца спакусам, што вядуць да інструменталізацыі гісторыі ў інтарэсах асобных валадароў, якія прыходзяць і адыходзяць з палітычнай і эканамічнай арэны. Нельга таксама крыўдаваць на гісторыю, выкідваючы з яе пэўныя факты ці ствараючы гістарычныя міфы, якія не адпавядаюць рэаліям таго ці іншага перыяду. Што было, тое было, бо знайшло ў нейкі час дастаткова вялікую падтрымку грамадства дадзенага перыяду і не сустрэла моцнага супраціўлення. Калі было так, як было, пры ўсім крытычным бачанні, якое належыць захаваць, трэба прызнаць, што ў час свайго існавання такія дзяржаўныя ўтварэнні, як Кіеўская Русь, Вялікае Княства

Літоўскае, Рэч Паспалітая абодвух народаў, царская Расія, а таксама СССР, павінны былі ў вачах большасці тагачаснага насельніцтва Беларусі прынесці больш карысці, чым, напрыклад, шкоды, або, у крайнім выпадку, яна ўлічыць іх такія, пакуль не было альтэрнатыўнай праграмы. Усе названыя вышэй гістарычныя фармацыі не змаглі б утрымацца так доўга, калі б не знаходзілі падтрымкі сярод тагачасных жыхароў і рэальна сфармаваных грамадстваў. На адных толькі рэпрэсіях нельга ўтрымаць ніводны лад. Заўсёды ўзнікае супраціўленне, калі грамадства даспела да чакання перамен, што беларусы на працягу сваёй гісторыі даказвалі неаднойчы бунтамі і змаганнем. Другая сусветная вайна, беларускі партызанскі рух сведчаць пра гэта лепш за ўсё.

Калі ўсе гістарычныя дзяржаўныя фармацыі, якія існавалі і развіваліся на працягу стагоддзяў, урэшце цярпелі крах, то гэта адбывалася таму, што ў нейкі момант (яго заўсёды цяжка вызначыць) яны пераставалі дастасоўвацца да новых патрабаванняў гістарычнага развіцця. Яны не знаходзілі ў той час сярод беларускай грамадскасці дастатковай падтрымкі, каб пераважная большасць гэтага грамадства лічыла, што іх варта бараніць.

Адны могуць, напрыклад, аддаваць перавагу Кіеўскаму перыяду, іншыя — перыяду Вялікага Княства Літоўскага, а яшчэ іншыя — перыяду савецкай Беларусі. Іншыя могуць яшчэ асабліва ненавідзець той ці іншы перыяд. Такое права мае кожны з нас як індывідуум. Нельга таксама адмаўляць і тое, што ад нас, гісторыкаў, патрабуецца яшчэ нешта. Патрабуецца павага да фактаў і людзей, якія сумленна ўдзельнічалі ў тым ці іншым гістарычным працэсе. Патрабуецца разуменне прычын, з-за якіх грамадства стала менавіта такім, а не іншым, да чаго імкнулася ў пэўныя моманты, якія прыярытэты існавалі, якой яно бачыла сваю выгаду ў тым ці іншым працэсе і што, пры ўсіх сваіх недахопах, кожны грамадскі лад мог на дадзеным этапе гістарычнага развіцця прапанаваць.

Ацэньваючы гістарычны вопыт, неабходна перш за ўсё аб'ектыўна зразумець, што адбылося, каб потым можна было адшукаць самае трывалае і вартаснае. Кожны гістарычны перыяд пакінуў пасля сябе сляды, якія сёння могуць аказацца карыснымі элементамі. Трэба адкінуць пустыя мары пра ідэальную даўніну ці пазнейшае мінулае. Неабходна таксама пазбягаць аднабоковага асуджэння.

Сёння Беларусь стаіць перад новым раздзелам сваёй гісторыі і перад новымі патрабаваннямі. А перад гісторыкамі стаіць задача не прыдумваць адвольныя каштоўнасці для рэальна існуючых беларусаў. Шлях элітарнасці і фактычнай пагарды да народа ў перспектыве робіць немагчымай пабудову сапраўднай дэмакратыі, свабоды, сацыяльнай роўнасці. Нядаўні распад СССР яшчэ раз пацвердзіў, што нельга прымусам выхаваць новага чалавека, хоць савецкая гістарычная хваля так, як і папярэднія хвалі, дала пэўныя элементы і пэўныя каштоўнасці, якія прыжыліся. Савецкі перыяд, як і ранейшыя перыяды, пакінуў пасля сябе ўстойлівыя сляды, якія адпавядаюць сённяшнім патра-

баванням, але гэты перыяд закончыўся, таму што ён не зусім адпавядаў свядомасці большай часткі грамадства, што таксама неабходна ўлічваць. Фарсіраваць гісторыю нельга. У крайнім выпадку можна прышчапіць некаторыя каштоўнасці з большымі ці меншымі затратамі, якія з гэтага моманту будуць развівацца па сваім ўласным шляху, гэта значыць незалежна ад грамадскіх і палітычных структур, якія іх спачатку распаўсюдзілі.

Задача гісторыка культуры Беларусі — растлумачыць, што адбылося ў яго краіне. Ён павінен выходзіць з рэальнага становішча спраў і пазбягаць стварэння ідэалізаванага ці штучна створанага вобраза беларусаў дзеля патрэб той ці іншай ідэалогіі. Неабходна разумець, чаму беларусы як грамадства з'яўляюцца менавіта такімі, а не іншымі, паказаць, як гэта тлумачыць гісторыя, які творчы элемент мінулага можна выкарыстаць у сучасным грамадстве, а што з'яўляецца застойным ці нават рэгрэсіўным. Гісторык не можа быць апошняй інстанцыяй у час выбару — толькі грамадства, якое існуе і якое трэба паважаць. Крыўдзіцца на грамадства нельга.

Беларускія традыцыі і выклік сучаснасці

Беларусы маюць цудоўную і адначасова цяжкую гісторыю. Калі часам здаралася, што беларус прымаў удзел у прыгнёце якой-небудзь нацыі, то толькі з прычыны сваёй належнасці да фармацыі, якая яму была чужой па нацыянальнасці, бо амаль ніколі беларуская нацыя не ўдзельнічала самастойна ў працэсе прыгнёту. Наадварот, вашы продкі бралі самы актыўны ўдзел у шматлікіх цывілізацыйных місіях і культурных працэсах на мяжы паміж Усходняй і Заходняй Еўропай, напрыклад у развіцці розных формаў хрысціянства (праваслаўе, каталіцызм, пратэстанцтва, уніяцтва). Яны гасцінна прымалі іншаверцаў; на гэтай зямлі атрымалі развіццё Адраджэнне, Рэфармацыя, Асветніцтва і розныя формы сацыялізму. Беларусы ўнеслі свой уклад у рэвалюцыі 1905 і 1917 гадоў, а таксама ў антыфашысцкую барацьбу. Безумоўна, з цягам часу кожны гістарычны працэс, у якім удзельнічалі беларусы, дазнаў рознага роду скажэнняў, што сталася прычынай шматлікіх трагедый.

З вялікай цяжкасцю вам давялося выбірацца з-пад прыгнёту феадалізму. У гэтай частцы Еўропы даўжэй, чым дзе-небудзь, пераважала сельская гаспадарка, што перашкаджала цалкам прыстасавання да агульнаеўрапейскіх, а затым і сусветных накірункаў развіцця. Савецкі сацыялізм даволі хутка пераўтварыўся ў постфеадальную спробу дагнаць ход сусветных падзей. У некаторых галінах яму гэта ўдалося, у іншых — прывяло да паражэнняў і трагедый. Але з гэтага перыяду вы выйшлі з сваёй сфармаванай дзяржаўнай структурай і акрэсленымі граніцамі. Сацыялізм з сучаснай фармацыі з цягам часу пачаў пераўтварацца ў вас, як і ва ўсім СССР, у постфеадальную структуру, якая прывяла да скажэння грамадскіх каштоўнасцей, на глебе якіх ён вырас. У яго ўсё часцей пранікаюць відочныя формы нацыяналізму, асабліва расійскага.

Гэта вялікая гістарычная трагедыя, але тым не менш каштоўнасці, якія большая частка беларусаў атаясамлівала і, здаецца, атаясамлівае сёння з добрай верай, нельга ні адмаўляць, ні пагарджаць. Гэтыя вартасці жывуць сваім жыццём незалежна ад скажэнняў і злачынстваў асобных валадароў, што неабходна таксама ўлічыць. Інакш нельга гаварыць пра гуманізм, пра павагу да рэальнага чалавека, пра дэмакратыю. Аددзяліць зерне ад мякіны, шануючы чалавека і ўвесь яго вопыт, — вось галоўная задача, якая стаіць перад сённяшнімі гісторыкамі Беларусі.

Ваши гістарычныя традыцыі, як я ўжо заўважыў, у значнай ступені прыстасаваны да патрэб сённяшняга дня. У вас адсутнічае гістарычны горб у выглядзе былой нацыянальнай маніі вялікасці. Тое, што калісьці магло здавацца козырам для многіх народаў, сёння, пасля гістарычнага вопыту XIX і XX ст., аказалася цяжкай ношай. Колькі нацый ахвотна рассталіся б з гарбом свайго каланіяльнага, імперскага, расісцкага мінулага. Беларусы не павінны зайздросціць гэтым народам, бо, нягледзячы на іх сённяшнюю моц, яны змушаны пераадольваць балесны і доўгі рахунак сумлення. Беларусам трэба толькі ўзняцца над звычкамі, узятымі ў спадчыну ад векавога феадальнага і постфеадальнага прыніжэння. Гэта неабходнасць з'яўляецца мабілізуецай. Таму не трэба браць прыклад з учарашніх правіцеляў. Не трэба адхрышчвацца ад суседзяў, з якімі жылі і ў радасці і ў горы.

Спецыфіка Беларусі ў тым, што гэтая краіна — спрадвечны абшар, куды пранікалі разнастайныя ўплывы, абшар талерантнасці і шматкультурнасці. Тут моцна ўкараніліся традыцыі тэрытарыяльнага патрыятызму, народнасці, грамадскага радыкалізму. Усе яны неабходныя для развіцця універсалізму, без якога нельга пабудаваць новую Еўропу і трывалы сусветны лад. Менавіта гэтыя рысы, якія мацней, чым дзе, укараніліся тут, і адпавядаюць патрабаванням часу, дазваляюць Беларусі выйсці наперад. Такая сітуацыя вынікае не з генетычных рысаў этнічных беларусаў, а з спецыфікі гістарычнага развіцця Беларусі. Вось з гэтай прычыны мне асабліва дарагая гісторыя Беларусі — нават у сваіх складаных гістарычных момантах.

(Перакладзі з польскай мовы Ганна Цішук і Юрась Вашкевіч)

МІЖНАЦЫЯНАЛЬНЫЯ
(МІЖЭТНІЧНЫЯ)
АДНОСІНЫ

Ігар Чаквін (Мінск)

Нацыя ліцвінаў у этнагенезе беларусаў:

Параўнальна-тыпалагічны і гістарычны аспекты

Амаль з канца XIX ст. у айчынай навуковай літаратуры і грамадскім ужытку пачынае шырока выкарыстоўвацца паняцце “беларуская нацыя”. Само яно вельмі варыятыўнае — пад ім разумеецца то асобны этнас, што знаходзіцца на пэўным этапе гістарычна-сацыяльнага развіцця, то агульная сукупнасць людзей (часта рознага этнічнага паходжання), якія пражываюць на тэрыторыі адной дзяржавы і з’яўляюцца яе падданымі¹. Абодва такія падыходы і разуменні нацыі вядомыя ў Еўропе яшчэ з старажытнасці², аднак ніколі не звязваліся з назвай “беларусы” — народам, які сталі называць нацыяй (спачатку “сялянскай”, потым “савецкай”, “сацыялістычнай”) толькі з канца XIX – першай паловы XX ст.

Між тым нават беглы аналіз шмат якіх гістарычных матэрыялаў сведчыць, што беларускі этнас складаў нацыянальную супольнасць і раней, калі на яго пачало распаўсюджвацца паняцце “*natio Lithuanus*”. Гэтая нацыя (у дадзеным выпадку — дзяржаўна-палітычная супольнасць) пачала актыўна складацца з другой паловы XVI ст. і праіснавала амаль што да пачатку XIX ст., пасля чаго трансфармавалася ў шэраг зусім іншых этнасацыяльных утварэнняў. Навуковая цікавасць вывучэння гэтай старажытнай нацыянальнай супольнасці грунтуецца на паступовым пашырэнні ўжывання ў гістарычных дакументах (пераважна польскіх, нямецкіх, лацінамоўных) паняцця “*natio Lithuanus*” у дачыненні да ўсяго насельніцтва³ Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) пасля Люблінскай уніі 1569 г., дэмаграфічную большасць якога складала славянскае, менавіта бе-

¹ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983. С. 57–87; Філіп Л.Уайт. Што ёсць нацыянальнасць? // Беларускі гістарычны агляд. Мн., 1994. С. 82–109; Smith A. The Ethnic Origins of Nations. Oxford, 1988.

² Lellner E. Ethnicity and Faith in Eastern Europe // *Daedalus*. 1990. Vol. 119.

³ У мясцовых дакументах у тым жа сэнсе часцей ужываліся паняцці “літоўскі” ці “ліцвінскі” народ.

ларускае насельніцтва. Так, адной з мэтаў Люблінскай уніі, згодна з дакументамі, было спалучэнне дзвюх дзяржаў (Каралеўства Польскага і ВКЛ) у адзіную дзяржаву і адпаведна дзвюх нацый- народаў (“natio Polonus” і “natio Lithuanus”) — у адзіную нацыю Рэчы Паспалітай.

Пра якую ж з нацый- народаў зямель Вялікага Княства ішла тады гаворка? Вядома, што насельніцтва гэтай дзяржавы доўгі час падзялялася на “русінаў” (альбо “русь”, “русічаў”, “руськіх”) і “ліцвінаў”, а таксама “жамоіць” ці “жмудзь”. Першыя з гэтых назваў мелі не столькі этнічны, колькі канфесійны змест. Яшчэ Я.Длугаш падкрэсліваў, што “русінамі” называлі і літоўцаў, якія прынялі праваслаўе⁴, а таксама іншых людзей, “што суть веры руское”⁵. Словы “рускій”, “русін” перш за ўсё вызначала веравызнанне, але не толькі. Доўгі час існавалі ўстойлівыя паняцці “землі Літвы” і “землі Русі”. Пра гэта сведчыць дакумент XV ст., у якім вялікі князь літоўскі жадае “землі Літоўскія і Рускія прывесці ў парадак і справы іх давесці да найлепшага стану [...] каб паміж народамі гэтых зямель не было ніякага разладу ці непатрэбнага ўрону [...] каб яны карысталіся роўнымі міласцыямі і тым больш горача і настойліва імкнуліся заўсёды да адзінства душ і дапамагалі захаванню найшчаслівейшага стану гэтых зямель”⁶. Аднак у дакументах XVI ст. пры рэтраспектыўным апісанні мінулых падзей адбылося цікавае перапляценне гэтых назваў, калі адны і тыя ж землі называліся то Літвой, то Руссю. Напрыклад, пра Браслаўшчыну: “... хотячи отчизну свою размножити, и собравши силы свои литовские и жомойдские и пойдут на Русь к Браславлю и ко Полоцку...” Пазней жа пісалі ўжо інакш: “Пановал на всей земли Литовской Завельской по границу Латыгольскую и по Завельски Браславль аж по реку Двину”⁷. Тое ж — пра іншыя тэрыторыі, напрыклад: “У Литве держал Новгородок князь Фёдор”⁸ ці “Скирмонтом князем литовским и руским [...] доставал себе Новгородка, Берестя, Хмелника, Дрогичина, Гродна и иных замков отчистых русских”⁹. У некаторых летапісах ёсць звесткі пра “Русь” на заходніх беларускіх землях і нават на Віленшчыне. Напрыклад: “...князство Новгородское и Подляское, также и все краины руские от Вилны аж до Жродел Неменовых, где ся за Копылем в пяти милях Немен, где починается...”¹⁰. Аналагічны прыклад

⁴ Krzyżaniakowa J. Pojęcie narodu w Rocznikach Jana Długosza // Sztuka i ideologia XV wieku. Warszawa, 1978. S. 142–152.

⁵ Собрание древних актов и грамот городов Вильны, Ковна, Трока. Вильна, 1843. Ч. 1. С. 5.

⁶ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. Мн., 1959. Т. 1. С. 119–120.

⁷ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). М., 1975. Т. 32. С. 155; ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 57–60.

⁸ ПСРЛ. Т. 35. С. 160.

⁹ Тамсама. Т. 32. С. 22.

¹⁰ Тамсама. С. 20.

прыводзіць П.Урбан паводле працы С.Борнбаха (XVI ст.), дзе землі Вільны, Коўна, Трокаў вызначаюцца, як “Русь”¹¹.

На цікавы працэс атаясамлівання паняцця “Русь” і “Літва” яшчэ ў XIX ст. звярнуў увагу І.Бяляеў, які лічыў яго сведчаннем “абрусення” балцкай Літвы¹². Некаторыя даследчыкі нашага часу (М.Ермаловіч, П.Урбан і інш.) таксама адзначаюць, што ў старажытнасці актыўна адбывалася асіміляцыя (славянізацыя, беларусізацыя) Літвы пры стабільным захаванні самой назвы. Мала таго, паняцце “Літва” ў якасці скарачонай назвы дзяржавы з XVI ст. пашыраецца на “рускія воласці”, да якіх пасля 1569 г. у ВКЛ адносіліся ўсходнія, паўднёвыя і цэнтральныя землі Беларусі.

Трэба падкрэсліць, што і да Люблінскай уніі, і пасля яе землі “ўкраінскай Русі” Літвой ніколі не называліся. Вельмі рэдка ўжывалася гэтая назва і ў дачыненні да Жамойці-Жмудзі, якая канчаткова ўвайшла ў склад ВКЛ толькі ў XV ст.¹³ Такім чынам, ядром дзяржаўна-нацыянальнай тэрыторыі ВКЛ пачынаючы з другой паловы XVI ст. выступалі перш за ўсё землі Літвы і Беларусі, стабільна аб’ядноўваючыся адзіным паняццем “Літва”, што было яскравым сведчаннем складання адзінай дзяржаўнай назвы¹⁴ для шэрагу тэрыторый з насельніцтвам рознага этнічнага паходжання, але з перавагай славянскага, “рускага” (г.зн. беларускага) элемента.

Другім сведчаннем складання нацыянальных (у заходнеўрапейскім сэнсе гэтага слова, г.зн. дзяржаўна-палітычных, сацыяльна-палітычных) адносін з’яўляецца ўзнікненне і пашырэнне адзінай назвы для ўсяго народа дзяржавы. Так, калі яшчэ ў XIII–XIV стст. этнонім “ліцвіны” (“літоўцы”, “літва”) ужываўся пераважна ў адным шэрагу з этнонімамі “прусы”, “борці”, “яцвягі”, “жамойты”, якія належалі балцкім народам, то ўжо з XV–XVI стст. пачынаецца блытаніна, калі ўзнікаюць складаныя этнанімічныя формаўтварэнні тыпу “ліцвін рускага роду”, “ліцвіны рускія па паходжанні”, “з поколення рускаго”,

---

¹¹ Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцвінаў. Мн., 1994. С. 94.

¹² Бяляев И.С. Рассказы из русской истории: История Полоцка или Северо-Западного края с древнейших времен до Люблинской унии. М., 1872. С. 24–25, 66–69, 83–84.

¹³ Напрыклад, у “Запісках” С.Герберштэйна XVI ст. гаворыцца: “... гэтыя дзве вобласці (Літва і Самагіція, г.зн. Жамойція) перамешваюцца з рускімі і маюць уласную мову і рымскую абраднасць, аднак жыхары іх пераважна рускія”. Гл.: Герберштэйн С. Записки о московских делах // Россия XV–XVII вв. глазами путешественников. М., 1986. С. 35.

¹⁴ Складанасць аналагічных працэсаў характэрна і для гісторыі еўрапейскіх краін. Напрыклад, “Францыяй” землі Нармандыі, Бургундыі, Праванса пачалі называцца толькі пасля рэвалюцыі 1789 г. і наступных напалеонаўскіх дэкрэтаў. “Дойчланд” — гэта ўсе нямецкія землі пасля іх аб’яднання Бісмаркам у адзіную дзяржаву ў XIX ст.

¹⁵ Пачатак гэтага працэсу відаць ужо ў дакументах XIV–XV стст. Гл.: Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцвінаў. С. 94.

“родом он литвин белорусец”. Назва “ліцвіны” ў другой палове XVI–XVII ст. паступова ахоплівае амаль што ўсё насельніцтва Літвы і Беларусі¹⁵. Захоўваецца яна ў шэрагу рэгіёнаў Палесся і Заходняй Беларусі і цяпер, але ўжо ў іншым семантычным гучанні¹⁶. Пісцовыя кнігі Маскоўскага Разрадлага прыказа XVII ст. літаральна насычаны запісамі “сказаўся ліцвінам беларусцам” ці проста “ліцвінам”, “з Літвы” — у дачыненні да жыхароў усёй Беларусі. Безумоўна, гэтая назва для ўсходнеславянскага насельніцтва ВКЛ была ў той час перш за ўсё палітонімам, г.зн. вызначэннем дзяржаўнага падданства, т.зв. нацыянальнасці, нацыянальнай (але не этнічнай) належнасці. Пра гэта сведчыць і тое, што як ліцвіны вызначалі сябе і прадстаўнікі іншых этнасаў з зямель Літвы і Беларусі, напрыклад яўрэі (“літвакі”), палякі (“*gents Polonus, natio Lithuanus*” — “родам паляк, па нацыянальнасці ліцвін”), латышы (“родом он литвин латыш Оршанскага повета”) і г.д.¹⁷ Аднак паказальна тое, што дадзеная назва адносілася амаль выключна да насельніцтва зямель Літвы і Беларусі. За невялікім выключэннем (Чарнігаўшчына, Жытоміршчына і Валынь) жыхары Украіны ліцвінамі ніколі не называліся; вельмі рэдка лічылі сябе ліцвінамі жэмайты¹⁸.

Назва “ліцвіны” была распаўсюджана сярод прадстаўнікоў усіх саслоўяў тагачаснага грамадства Беларусі і Літвы — сялян, гараджан, шляхты. Аднак найбольш выразна ліцвінская самасвядомасць выяўлялася ў шляхты, якая толькі сябе атасямляла з паняццем народ-нацыя. Некаторае выключэнне складала частка ўласна літоўскай (балцкай) шляхты, якая выводзіла сваё паходжанне не ад сарматаў ці варагаў-нарманаў, як польская, украінская, беларуская, руская, а ад легендарных перасяленцаў з Рыма на чале з Палямонам. Доўгі час шляхта была галоўнай часткай таго грамадства ВКЛ, якое добра ўсведамляла сваё выключнае дзяржаўна-нацыянальнае становішча. У XVIII ст. значная яе частка паланізавалася, але працэс гэты ўсё ж суправаджаўся праявамі яскравага “ліцвінскага” патрыятызму. Так, калі раней прадстаўнікі шляхты ВКЛ падкрэслівалі, што яны ліцвіны ці літоўскія русіны і пануюць на ўласных землях, а палякі — у Польшчы, то ўжо ў XVIII ст. многія з іх лічылі сябе адначасова і палякамі, і ліцвінамі. Адпаведным чынам пачала праяўляцца і ідэнтыфікацыя шляхты — ад мясцовага, “краёвага” (лідскага, слуцкага,

¹⁶ Чаквін І.У. Гістарычная этнаніміка Палесся // Весці АН БССР. Сер.грамад.навук. 1985. № 4. С. 74–80; Цітоў В.С. Народная спадчына: Гістарычныя шляхі і этнакультурныя стасункі. Мн., 1994. С. 47.

¹⁷ Сборник документов, объясняющих историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. СПб., 1865. С. XX–XXX; Русско-белорусские связи: Сборник документов (1560–1667). Мн., 1963. С. III; Ochmański J. Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972. S. 41–42, 46.

¹⁸ Напрыклад, у дакуменце пачатку XVIII ст.: “В одной Вильне вымерла можно сказать целая Жмудь и отчасти Литва”. Цыт. па кн.: Смирнов Ф. Виленский Свято-Духов монастырь: Историческое описание. Вильна, 1888. С. 149.

пінскага і інш.) да больш шырокага “ліцвінскага” (у Вялікім Княстве Літоўскім), а потым і агульнадзяржаўнага (у межах Рэчы Паспалітай), “польскага” патрыятызму. Аднак ад уласна палякаў яны часта імкнуліся адмежавацца, вызначаючы апошніх як “караняжаў” (г.зн. падданных Кароны — Польскага каралеўства).

Можна знайсці ў дакументах цікавыя прыклады, калі паляк па паходжанні і па месцы нараджэння Л.Галамбёўскі пачаў лічыць сябе ліцвінам (“...я літвін, да касцей літвін, а да таго ж пінчук”), а польскі пісьменнік, родам з Вальні, Г.Жавускі, які доўга жыў на Міншчыне, пазней пісаў: “Маё разумовае жыццё збудзілася ў Літве, і калі б хто не лічыў мяне літвінам, той мяне пакрыўдзіў бы”¹⁹.

Адначасова і палякамі, і ліцвінамі лічылі сябе прадстаўнікі амаль што ўсіх буйных магнацкіх і шляхецкіх сем’яў Беларусі і Літвы XVIII ст. Іх агульнадзяржаўны (польскі) і ліцвінскі патрыятызм шмат разоў выяўляўся ў складаны перыяд гісторыі Рэчы Паспалітай — у апошнія дзесяцігоддзі яе існавання. Тут можна прыгадаць імёны Т.Рэйтана, Ю.Копца, І.Жылінскага, М.Агінскага, І.Патоцкага, Т.Касцюшкі, Я.Ясінскага, Ф.Тышкевіча і інш., якія розным чынам змагаліся за “непадлегласць” як сваёй малой радзімы, так і ўсёй краіны, дзяржавы ўвогуле. Асабліва яскравым прыкладам можа служыць ураджэнец Беларусі Т.Касцюшка, які па сваіх поглядах, дзеяннях і свядомасці быў і палякам, і ліцвінам з старажытнага рускага роду, які змагаўся і за свой родны кут, і за Літву, і за Польшчу.

Спраба ўзнавіць уласную нацыянальную дзяржаўнасць была зроблена пад уплывам напалеонаўскай дыпламатыі ў 1812 г. Аднак гісторыя распарэзілася інакш. У выніку ў пачатку XIX ст. ліцвіны Беларусі і Літвы вымушаны былі змяніць сваю гістарычную форму самавызначэння. Назва “ліцвіны”, згубіўшы свой дзяржаўна-палітычны (нацыянальны) змест, захавалася як гістарычна-этнаграфічнае самавызначэнне.

Такім чынам, у пачатку XIX ст. зніклі гістарычныя, былі знішчаны палітычна-сацыяльныя ўмовы і формы існавання беларуска-літоўскай (ці літоўска-беларускай) дзяржаўна-нацыянальнай супольнасці. “Natio Lithuanus”, пераважна шляхецкая “нацыя ліцвінаў”, якая так ці інакш уцягнула ў XVI–XVIII стст. у працэсы свайго фармавання і існавання ўсе саслоўі тагачасных грамадстваў Беларусі і Літвы, растварылася ў стракатай поліэтнічнай масе насельніцтва паўночна-заходніх губерняў Расійскай імперыі. Але народы, на глебе якіх яна існавала і прадстаўнікі якіх яе складалі, працягвалі сваё этнагістарычнае жыццё ў выглядзе шэрагу раз’яднаных і дэцэнтралізаваных (у нацыянальна-дзяржаўным сэнсе) субэтнічных і этнічных супольнасцей. Кансалідацыя іх у новыя нацыі адбывалася ў наступныя гістарычныя эпохі — ужо ў іншых палітычных, сацыяльных і этнічных межах.

¹⁹ Цыт. па кн.: Мальдзіс А.І. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. Мн., 1982. С. 93–95.

Віктар Цітоў (Мінск)

Беларусь на гістарычных картах: Эвалюцыя паняцця

Тэма, заяўленая ў назве, бадай, не новая. Да яе звярталіся многія даследчыкі. Тым не менш яна па-ранейшаму застаецца да канца нявырашанай, дыскусійнай.

У дадзенай працы ўвага засяроджваецца на гістарычных картах з адначасовым выкарыстаннем больш позніх этнаграфічных матэрыялаў, што дае крыніцазнаўчы грунт для параўнальнага рэтраспектыўнага аналізу.

Гістарычныя карты маюць даволі каштоўную інфармацыю пра этнічную геаграфію асобных краін і кантынентаў. Яны адлюстроўваюць не толькі ўзровень ведаў, але і змены ў культурным ландшафце, тапаніміі, рассяленні народаў, гістарычнай этнаніміцы. Параўнальны аналіз картаў, іх супастаўленне з іншымі крыніцамі даюць магчымасць прасачыць эвалюцыю поглядаў на назвы “Белая Русь”, “Літва”, “Чорная Русь”, “Палессе”, як і на этнонімы “беларусы”, “русіны”, “літвіны”, “літоўцы”, “палешукі”, “падляшане” і інш. І справа тут не толькі ў саміх поглядах як суб’ектыўных катэгорыях, але і ў гістарычных рэаліях, аб’ектыўных шляхах эвалюцыі тых ці іншых паняццяў, іх “блуканні” ў прасторы і часе, у тых парадоксах, якія адбываюцца з многімі гістарычнымі паняццямі. Не з’яўляюцца тут выключэннем і ўжо звыклыя для нас назвы — “Беларусь”, “Літва”, “Русь”, “беларусы”, “літоўцы” і інш.

На адной з самых старажытных — карце Сярэдняй Еўропы Мікалая Кузанскага, выдадзенай каля 1450 г., тэрыторыя Беларусі пазначана як “Літва” (Lithuania). На карце мы знаходзім і тагачасныя “літоўскія” гарады — Полацк, Барысаў, Крэва. У сваю чаргу тэрыторыя Літвы (Летувы) фігуруе тут пад найменнем “Самагіція” (Samogitia), інакш — Жамойція. На гэтай карце мы бачым таксама Польшчу (Polonie), Мазовію, Прусію, Падолію і Русь (Russia). Апошняя размешчана на тэрыторыі сучаснай Украіны, пераважна яе заходняй часткі, яна атаясамлялася з Галіцка-Валынскай зямлёй. Нарэшце, на гэтай жа карце мы ўпершыню знаходзім і “Белую Русь”, якая атаясамляецца з Маскоўскай Руссю (Russia alba sive Moskovia — Белая Русь або Масковія) і размяшчаецца на ўсход ад старажытнага Дняпра (Барысфена)¹. Такім чынам, назва “Белая Русь”, вядомая паводле летапісных крыніц з XII ст., у адносінах да Паўночна-Усходняй Русі трывала захоўвалася за гэтым рэгіёнам на працягу ўсяго сярэднявекоў аж да XVII ст.

М.Кузанскі як высокаадукаваны чалавек свайго часу, вядомы сваімі філасофскімі і астранамічнымі працамі, што папярэднічалі геліяцэнтрычнай сістэме М.Каперніка, не мог не ўлічваць вопыт папярэднікаў, рэальна адлюстроўваў

¹ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Киев, 1910. Вып. 2. С. XIX, XX; Ширяев Е.Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Мн., 1991. С. 9–10; Дитмар А.Б. От Птолемея до Колумба. М., 1989. С. 228.

геаграфічныя веды і тагачасныя ўяўленні адукаванай заходнееўрапейскай грамадскасці пра краіны і народы Еўропы. Яго карта з’явілася асновай для цэлай серыі картаў, што выдаваліся ў далейшым яго паслядоўнікамі — Маркам Беневіцкім, Бернардам Вапоўскім, Себасцыянам Мюнстэрам.

На карце С.Мюнстэра, выдадзенай праз 90 гадоў (1540), больш дэтальва пададзены тапанімія і культурны ландшафт Сярэдняй Еўропы. Белая Русь паранейшаму размяшчаецца на ўсход ад Дняпра і займае тое ж месца, што і на карце М.Кузанскага. Яшчэ больш дэтальвыя і блізкія да сучасных картаграфічных праекцый карты Маціса Струбіча (1589) і Мікалая Радзівіла Сіроткі (Т.Макоўскага). Апошняя была падрыхтавана ў Нясвіжы, адным з буйнейшых культурных асяродкаў у Еўропе, і выдадзена ў 1613 г. у Амстэрдаме. Тут мы знаходзім дэтальваю геаграфію прыродных аб’ектаў, розных тыпаў пасяленняў і характару рассялення; дадзены падзел краіны на асобныя землі і гістарычна-этнаграфічныя вобласці (Палессе, Валынь, Падляшша, Жамойцця або Самагіцця). Аднак на вялізных абшарах Вялікага Княства Літоўскага нідзе не згадваецца назва “Белая Русь”. І гэта не выпадкова. Як сведчаць пісьмовыя крыніцы (“Хроніка Еўрапейскай Сарматы”, 1578), краёвы тапонім “Белая Русь” эпизадна пачынае сустракацца ў дачыненні да верхняга Падзвіння і Падняпроўя толькі ў канцы XVI – пачатку XVII ст., аднак тады ён яшчэ не паспеў замацавацца за гэтым рэгіёнам.

Карта М.Радзівіла паслужыла ўзорам для выдання шэрагу картаў Літвы, якія ўвайшлі ў спецыяльна выдадзеныя атласы Я.Сандарта, М. і В.Сансонаў, І.Блаў і інш.

Назва “Белая Русь” у адносінах да сучаснай Беларусі, дакладней яе паўночна-ўсходняй часткі, з’яўляецца на картах толькі ў сярэдзіне — другой палове XVII ст. Прычым найменні “Літва” і “Белая Русь” нярэдка перакрываюцца і часткова сумяшчаюцца паміж сабой. У гэтай сувязі заслугоўваюць увагі карты Гільёма дэ Баплана, французскага картографа, які шмат гадоў працаваў на каралеўскай службе ў Рэчы Паспалітай. На яго карце, выдадзенай у 1687 г. Я.Сандартам (яе асновай паслужыла карта Баплана 1651 г.), Белая Русь лакалізавана ў раёне Падзвіння і займае параўнальна невялікую частку ў агульным “літоўскім” масіве. Звяртае ўвагу, што сама назва “Белая Русь” вынесена ў заглавак карты: “Вялікае княства: Літва і Белая Русь” (Magnus Ducat: Lithuania & Russia Alba). Аднак на самой карце яна паказана нежак невыразна і малапрыкметна, нібы спешна “накладзена” ў апошні момант надбайным шрыфтам на ранейшую тапанімію. Тым не менш з гэтага часу “Белая Русь” усё часцей і часцей з’яўляецца на геаграфічных картах і як этнаграфічная назва паступова пашыраецца на раён Падняпроўя, у той час як назва “Літва” адцяняецца ўсё далей на захад, за Бярэзіну, у раёны ўздоўж Віліі і Нёмана.

На карце Польшчы, Літвы і Прусіі, выдадзенай Тэадорам Кітчынам (Лондан, 1740), тэрыторыя Беларусі пазначана пад назвай “Русь Літоўская”

(Lithuanian Russia), якая, у сваю чаргу, падзяляецца на тры гістарычна-этнаграфічныя вобласці — Белую Русь (White Russia), Чорную Русь (Black Russia) і Палессе (Polesie). Белая Русь тут займае паўночна-ўсходнюю частку сучаснай Беларусі (на поўдні — да Гомеля), Чорная Русь — Панямонне і Случчыну, Палессе — басейн Прыпяці і часткова Заходняга Буга ад Брэста на захадзе да Мазыра на ўсходзе.

Нарэшце, звернем увагу яшчэ на адну карту, выдадзеную Тобіашам Маерам (Нюрнберг, 1750), дзе назва “Белая Русь” (Russia Alba) упершыню ўжыта амаль для ўсёй сучаснай тэрыторыі нашай краіны ад Заходняга Буга на паўднёвым захадзе да Падзвіння на паўночным усходзе. Размешчанае на поўдні Палессе паказана тут больш дробным шрыфтам як састаўная частка, этнаграфічная вобласць Белай Русі. Аднак замацаванне за ўсёй этнічнай тэрыторыяй сучаснай назвы адбылося пазней — у канцы XIX ст.

Вывучэнне гістарычных картаў і іх супастаўленне з адпаведнымі пісьмовымі і этнаграфічнымі крыніцамі дазваляюць нам больш крытычна паставіцца да розных версій пра паходжанне тэрмінаў “Белая Русь” і “Літва”. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што іх асэнсаванне не было адназначным на розных гістарычных этапах і ў розных народаў, вар’іравала ў прасторы і часе, таму адна версія не абавязкова павінна выключаць усе астатнія.

Тая акалічнасць, што краёвы тапонім “Белая Русь” устойліва захоўваўся на працягу XII–XVI стст. за Паўночна-Усходняй Руссю, нягледзячы на 250-гадовы перыяд панавання там мангола-татарскага прыгнёту, ставіць пад сумненне даволі распаўсюджаную версію пра яе гістарычную семантыку як вольнай ці свабоднай Русі. Найбольш аргументаванай і забяспечанай крыніцазнаўчым падмуркам узяўляецца нам версія, што тлумачыць паходжанне “Белай Русі” як “Русі Заходняй”. Вядома, што ў старажытнай усходняй традыцыі існавала касмаганічнае асэнсаванне асноўнай гамы колераў, якія атаясамляліся з бакамі свету: белы — з захадам, блакітны — з усходам, чорны — з поўначчу, чырвоны — з поўднем². Таму існаванне на геаграфічнай карце ў сярэднявекі розных тапонімаў і этнапалітычных утварэнняў з “прыкметамі” колеру (Белая Арда, Сіняя Арда, Белыя Харваты і інш.) з’яўляецца даволі пашыраным. Не сталі выключэннем з гэтага шэрагу і назвы “Белая Русь”, “Чорная Русь” і “Чырвоная Русь”. З XVI–XVII стст. гэтае асэнсаванне слова набывае свой рэальны змест, калі “Белая Русь” пасля некаторых блуканняў па прасторах славянскага свету перамяшчаецца на захад і паступова замацоўваецца ў верхнім Падзвінні і Падняпроўі.

Замцаванню назвы ў дадзеным рэгіёне садзейнічалі і этнаграфічныя прыкметы, якія цалкам асацыяваліся ў свядомасці іншаземцаў з “Белай Руссю”. Амаль кожны з іх, хто ўпершыню наведваў Беларусь (яе ўсходнюю частку),

² Імя тваё Белая Русь. Мн., 1991. С. 118–120.

міжволі звяртаў увагу на пануючы тут белы колер адзення — ад світак і кажушкоў да мужчынскіх нагавіцаў і шапак-магерак. Такім чынам, геаграфічны змест назвы набываў адначасова і этнаграфічны сэнс.

Італьянец Аляксандр Гваньіні, які шмат гадоў жыў у Віцебску, у сваёй кнізе “Хроніка Еўрапейскай Сарматы” (1578), пісаў: “А ёсць Русь траякая: адна Белая, другая — Чорная, трэцяя — Чырвоная, Белая каля Кіева, Мазыра, Мсціслаўя, Віцебска, Оршы, Полацка, Смаленска і Северскай зямлі, якая здаўна належыць Вялікаму Княству Літоўскаму. Чорная — у Маскоўскай зямлі каля Белага возера і далей усюды да Азіі. Чырвоная — каля гор, якія называюцца Бескідамі” (гаворка ідзе пра Карпаты)³. Такое геаграфічнае становішча асобных частак Русі якраз адпавядае той самай еўраазіяцкай традыцыі, калі краіна ці зямля, што размяшчалася на захадзе, называлася Белай, на поўначы — Чорнай, на поўдні — Чырвонай. Яно адлюстравана і на згаданых картах Г.Баплана, В.Сансона (1655). У далейшым краёвая назва “Чорная Русь” была штучна перанесена на тэрыторыю нашай краіны (як антытэза Белай Русі) і ўжывалася ў дачыненні да яе паўночна-заходняй часткі паралельна з традыцыйным найменнем “Літва”.

У выніку шырокіх комплексных даследаванняў у другой палове XIX ст. выявілася, што на геаграфічнай прасторы ад Беластока на захадзе да Ржэва і Бранска на ўсходзе, нягледзячы на рэгіянальныя этнакультурныя асаблівасці, жыве адзіны і своеасаблівы славянскі народ. Адны называлі яго літвінамі, другія — беларусамі, русінамі, не гаворачы пра шэраг іншых краёвых назваў-этнонімаў: палешукі, падляшане і інш. У той жа час існаваў і падзел нашай краіны на Літву і Беларусь, як гэта мы сустракаем у шматлікай літаратуры другой паловы XIX ст. У прыватнасці, аўтары добра вядомай “Живописной России” (Т. 3. 1882) падзялялі заходнія губерні на беларускія і літоўскія; да першых яны залічалі Смаленскую, Магілёўскую, Віцебскую (без ліфляндскіх павеатаў) і Мінскую, да другой — Гродзенскую, Віленскую і Ковенскую губерні. Іншыя аўтары абмяжоўвалі тэрыторыю Беларусі Падзвіннем і Падняпроўем (на ўсход да Бярэзіны), як гэта мы бачым у гістарычна-краязнаўчых працах В.Турчыновіча і М.Без-Карніловіча (1857, 1855). Такое “супрацьстаянне” Літвы і Беларусі на адзінай этнічнай тэрыторыі было свайго роду кампрамісам двух падыходаў; адзін з іх адлюстроўваў устойлівую традыцыю наймення гэтага краю “Літва”, а мясцовага насельніцтва “літвіны” (традыцыя, якая трымалася больш за 500 гадоў), другі — больш позні погляд, які падтрымліваўся культурным уплывам і палітычнай экспансіяй з усходу.

Якраз па названых акалічнасцях вынікі статыстычнага ўліку насельніцтва Беларусі, праведзенага ў сярэдзіне XIX ст. па матэрыялах спісаў мясцовых прыходаў, утрымліваюць з пункту гледжання сучаснага разумення адпавед-

³ Guagnini A. Kronika Sarmacyej Europskiej. Kraków, 1611. R. 3. S. 13–14.

ных этнонімаў шмат супярэчнасцей і парадксаў. Так, паводле гэтых спісаў, у Гродзенскай губерні значылася болей 200 тыс. “літоўцаў” — у асноўным за кошт беларускамоўных, мясцовых “літвінаў” (заўважым, што 130 тыс. з іх былі праваслаўнымі), 193 тыс. палякаў (у большасці акаталічаных беларусаў), 132 тыс. “рускіх” (за кошт мясцовых “русінаў”, “рускіх”) і толькі 25 тыс. беларусаў, прычым амаль палова з іх — у Беластоцкім павеце. У прыходскіх спісах фігуруюць таксама яцвягі (30 927 чал.) і бужане (5 463 чал.)⁴. Аналагічная сітуацыя назіралася таксама ў Віленскай губерні, дзе колькасць літоўцаў (летувісаў) і палякаў аказалася завышанай за кошт беларускіх літвінаў і католікаў. Тут жа ўпамінаюцца і крывічы (23 016 чал.), што пражывалі ў Лідскім і Ашмянскім паветах, у прыватнасці ў басейне Дзівты і Бярэзіны, правых прытокаў Нёмана. Нягледзячы на ўсе хібы і недакладнасці, што ў асноўным былі выкліканы адсутнасцю адзіных падыходаў і крытэрыяў уліку “племянога складу” насельніцтва, вынікі такога ўліку не могуць не адлюстроўваць пэўныя ўяўленні сучаснікаў пра беларусаў (як і летувісаў, палякаў), існаванне сярэдневяковых формаў краёвага (зямляцкага) самавызначэння, этнічнай самаідэнтыфікацыі.

Першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва (1897) у якасці асноўнай этнавызначальнай прыкметы прыняў родную мову, што дало магчымасць у значнай ступені праясніць рэальную сітуацыю ў Расійскай імперыі, у прыватнасці ў яе Паўночна-Заходнім краі. Паводле перапісу, у Віленскай губерні паказалі сваёй роднай мовай беларускую — 891 903 чал. (56,05 % усяго насельніцтва), літоўскую (летувіскую) — 279 720 (17,58 %), яўрэйскую — 202 374 (12,72 %), польскую — 130 054 (18,17 %), расійскую (“вялікарускую”) — 78 623 (4,94 %), нямецкую — 3 873 (0,24 %), турэцка-татарскую — 2 148 (0,14 %), украінскую (“маларускую”) — 913 (0,06 %)⁵. Звяртае на сябе ўвагу, што ў матэрыялах перапісу побач з літоўцамі фігуруе жмудзь, што пражывала ў асноўным у Ковенскай губерні; у Віленскай губерні паказалі ў якасці роднай мовы жмудскую ўсяго 157 чалавек.

Да канца XIX ст. краёвая назва “Беларусь” стала дамінуючай на ўсёй этнічнай тэрыторыі ад Беластока да Бранска, а ранейшая назва “Літва” адцянялася ўсё далей на паўночны захад і перамяшчалася на тэрыторыю Аўкштайціі і Жамойціі. Гэты працэс шоў супярэчліва і адлюстроўваў, з аднаго боку, вынікі настойлівай і паслядоўнай палітыкі “заходнерусізму”, з другога — узмацненне культурна-эканамічнага адзінства, ажыўленне кансалідацыі беларускага этнасу, рост нацыянальнай самасвядомасці.

⁴ Лебедин М.О. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи // Записки Русского географического общества. 1861. Кн. 3. С. 152–153.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Виленская губерния. СПб., 1904. Тетр. 3. С. IX.

Рышард Радзік (Люблін)

Паміж Расіяй і Польшчай: Нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў

Гаворка пра Беларусь праз вызначэнне яе гістарычна-культурных узаемадачыненняў з двюма галоўнымі суседкамі: Польшчай і Расіяй, а не — як бы гэта вынікала з тэмы кангрэса — у суаднесенні з паняццямі Усход і Запад, — справа не выпадковая. Калі Расія з’яўляецца сама па сабе Усходам (так тут, прынамсі, яна будзе разумецца — адасоблена ад арыентальных культур усходняй Азіі), Польшча, пачынаючы ад сярэднявекі, была інтэгральнай часткай Захаду, хаця і яго перыферыйнай тэрыторыяй, што нярэдка адчувала эканамічную і грамадскую дэградацыю. Расія з часоў эпохі Асветніцтва падвяргалася на ўзроўні элітаў частковай, але яўнай акцыдэнталізацыі, а Польшча (у некаторыя перыяды свайго развіцця) — слабай, хутчэй у сферы матэрыяльнай, чым духоўнай, арыенталізацыі. Спрадвеку дзве суседкі Беларусі ўплывалі на яе ў розных галінах грамадскага быцця.

Зразумела, што ў сціслым даследаванні немагчыма выказаць нават павярхоўнае стаўленне да галоўных праблем, якія вынікаюць з акрэсленай у заглаўку тэматыкі: таму па неабходнасці я засяроджуся толькі на некаторых з іх, выбіраючы, хутчэй, форму эсэ — свядома абмінаючы пэўныя з’явы. Генадзь Сагановіч слушна заўважыў, што ў часы Рэчы Паспалітай мяжа паміж беларусамі і расійцамі, якая падзяляла таксама дзяржавы, была адначасова мяжой паміж двюма цывілізацыямі — заходняй і ўсходняй: “Гэта былі, — піша беларускі гісторык, — два розныя светы, два розныя грамадствы”¹. Беларусь у межах Вялікага Княства Літоўскага і былой Рэчы Паспалітай — галоўным чынам праз свае акцыдэнталізаваныя эліты і палітычную сістэму, у якую яна ўваходзіла, — усё больш становілася элементам Захаду. Гэты працэс быў гвалтоўна павернуты ў адваротным кірунку разам з падзеннем Рэчы Паспалітай і ўмацаваннем расійскай культуры ў Беларусі пасля паўстанняў 1830 і 1863 гг. Гэтая пераарыентацыя адбывалася ў некалькіх плоскасцях.

Мова

На працягу значнай часткі XIX ст. сярод элітаў Беларусі “gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni” надалей пераважаў палітычны, постшляхецкі вобраз народа, абсяг якога не супадаў з этнічнымі межамі. Значэнне мовы ў працэсе пераходу ад палітычнага да “культуравага” народа пачало ў Беларусі ўсё хутчэй змяняцца ў апошнія дзесяцігоддзі яе знаходжання ў складзе Расійскай імперыі ў сувязі з

¹ Саганович Г. “Русский вопрос” с точки зрения белоруса // Народн. газ. 1993. 13 крас.; Терешкович П. Русские в Беларуси: Постинтернациональная рефлексия // Неман. 1992. № 6.

перайманнем культуратворчай і нацыятворчай функцыі інтэлігенцыяй, слоём, які ў адрозненне ад шляхты, што стварала сваю своеасабліваць, абапіраючыся на саслоўныя, палітычныя правы, засяроджваўся вакол сваіх культурных адметнасцей, асабліва мовы. Узнікненне пасля 1905 г. беларускага нацыянальнага руху адбывалася адначасова з ростам свядомасці і адасабленнем абедзвюх моваў, перайманнем імі ролі чыннікаў, што робяць канстытуцыйнымі абодва народы, змяншэннем (апрача міжваеннага перыяду, калі беларускія землі ўваходзілі ў склад Польскай Рэспублікі) уплыву польскай мовы на беларускае грамадства, а з часам радыкальным абмежаваннем яе абсягу ў межах савецкай Беларусі. У адрозненне ад XIX ст. і асабліва ад часоў перад падзеннем Рэчы Паспалітай сёння польская мова з'яўляецца носьбітам нацыянальнай ідэалогіі, якая абвясчае выразную адасобленасць ад мясцовага беларускага прастанароддзя. Дзвесце гадоў таму абодва бакі, польскі і беларускі, не ўяўлялі сабе магчымасці ўзнікнення такіх падзелаў. Руская мова была ўведзена ў Беларусь два стагоддзі таму як мова (у адчуванні мясцовай грамадскасці, асабліва яе элітаў) чужая, накінутая сілай адміністрацыйнага прымусу. Яна сімвалізавала сабой культурную, нацыянальную і дзяржаўную іншасць. Паступова засвоена праваслаўнымі элітамі краіны, яна непазбежна несла з сабой змест, што толькі ў невялікай ступені быў носьбітам мясцовых каштоўнасцей, якія паўсталі ў культуры беларускага грамадства. Таму творцамі беларускай літаратуры XIX ст. былі амаль выключна прадстаўнікі польскамоўнай (каталіцкай) шляхты. Пасля некалькіх стагоддзяў прысутнасці польскасці на землях Вялікага Княства Літоўскага польская мова Адама Міцкевіча, а на побытавым узроўні Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча вырасталала з мясцовых рэаліяў, несла ў сабе багацце зместу, часткова ў Варшаве невядомага. Сярод элітаў Беларусі ажывалі вынесеныя з традыцый Вялікага Княства Літоўскага сепаратысцкія імкненні, якія слабелі разам з усё больш адчувальным (асабліва пасля 1863 г.) узмацненнем русіфікацыйных працэсаў.

Сітуацыя рускай мовы пачала змяняцца ў канцы XIX ст. разам з укараненнем у мясцовае грамадства імігрантаў, што прыбылі з Расіі, пашырэннем расійскай мовы сярод сялянства, узнікненнем праваслаўнай, але мясцовай па паходжанні эліты, выхаванай ў расійскіх школах імперыі. Працэс моўнай русіфікацыі краю прыйшоўся, што вельмі важна, на перыяд канчатковага развалу постфеадальных структур у вёсцы, пераарыентацыі на адкрытасць вяскова-супольнасцей, раней ізаляваных ад вонкавых уплываў, а цяпер гатовых выйсці па-за лакальныя, побытавыя сувязі і прыняць куды больш аб'ёмістыя паводле зместу ідэалагічныя сувязі (у тым ліку нацыянальныя). Запачаткаваны ў БССР у 20-я гады гэтага стагоддзя нацыятворчы працэс быў досыць гвалтоўна перапынены шляхам шэрагу адміністрацыйных дзеянняў, уключна з фізічнай расправай над беларускай нацыянальнай элітай. Месца нацыянальнай ідэалогіі, носьбітам якой мелася стаць беларуская мова, заняла класавая ідэалогія, носьбітам якой была руская мова, што насаджалася адміністрацыйна.

Здаецца, аднак, што ў адрозненне ад польскасці даўнейшых “gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni” і, што відавочна, беларускасці руская мова выконвае сёння ў Беларусі крыху іншую функцыю. Што вельмі важна, яна была прынята беларусамі не як нацыянальная мова, а, хутчэй, як сродак усеагульнай грамадскай камунікацыі.

Руская мова, як адносна новая на абшары Беларусі, не з’яўляецца носьбітам шматвяковай культурнай традыцыі беларускага прастанароддзя, а таксама дзяржаўнай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага, важнай часткай якога была Беларусь. У XIX ст. яна была мовай царскіх чыноўнікаў і арміі, у XX — сродкам саветызацыі беларускага грамадства.

Руская мова прымалася як “лепшая” за беларускую, мова не “сялянская”, а “гарадская”, мова добрых манераў у кампаніі і “вышэйшай” культуры галоўнага народа вялікай імперыі, які нёс свету свецкую ідэю збаўлення, у тым ліку (што важна для народных масаў, якія расчыняюцца на свет) мову палітычных структураў гэтай імперыі. Яна прымалася прагматычна — разам з каштоўнасцямі, якія яе суправаджалі — з увагі на сваю прыдатнасць, а не таму, што яна была мэтай самой у сабе.

Спробы пошукаў аналогій паміж моўнай сітуацыяй, якая існуе ў Беларусі, і той, якая пануе ў Ірландыі, Бельгіі ці Швейцарыі, у значнай ступені неабгрунтаваныя. Бо не мова канстытуывала нацыі на захадзе Еўропы, але дзяржава ў цэлым, палітычныя каштоўнасці. Сённяшніх цалкам нацыяналізаваных ірландцаў адрознівае ад англічан (брытанцаў) моцна ўсвядомленая рэлігійная адасобленасць, гістарычная свядомасць, чаго беларусам бракуе ў супастаўленні з расійцамі, а таксама багатая нацыянальная літаратура на англійскай мове, якая моцна звязана з гісторыяй і культурай краіны. Брытанцы — палітычны народ, які не лічыць, што кожная англамоўная супольнасць з’яўляецца ў нацыянальных адносінах брытанскай.

Руская мова калісьці лёгка прымалася, таму што яе акцэнтацыя не азначала нацыянальнай русіфікацыі. Беларускамоўнае, этнічнае прастанароддзе мела сваю мову як катэгорыю “свойскасці”, “тутэйшасці”, а не як ідэалагізаваную нацыянальную каштоўнасць, моцна прасякнутую эмоцыямі. Падобным чынам яно ставілася да рускай мовы, прымаючы яе ў перыяд прыспешнай урбанізацыі і развіцця прамысловасці ў краіне. Беларусы, якія не нацыяналізаваліся, не маглі ўсвядоміць таго, што, адмаўляючыся ад уласнай мовы, учыняюць культурнае вераадступніцтва ў нацыянальным маштабе. Мысленне ў гэтых катэгорыях патрабавала адначасова падпарадкавання іх нацыятворчым працэсам (нацыянальнай беларусізацыі або русіфікацыі)².

² Калі падыходзіць гіпатэтычна, сённяшні зварот да беларускай мовы, разам з адначасовым развіццём беларускага нацыястваральнага працэсу, можа выклікаць схільнасць да нацыянальнай русіфікацыі некаторых расійскамоўных асяроддзяў грамадства Беларусі. Гл.: Radzik R. Kim są Białorusini? // Kamena. 1991. № 1. S. 8.

Грамадскія структуры

Класава-саслоўны склад беларускага грамадства безумоўна ўплываў на працэс фармавання беларускай культуры. “Адсутнасць беларускіх класаў, прывілеяваных эканамічна — землеўласніцкага, буржуазіі, мяшчанства, а таксама інтэлектуальнай эліты, існаванне якой звычайна з’яўляецца істотнай умовай развіцця нацыянальнай ідэалогіі і культуры, прыводзіла да анемічнасці беларускіх патрабаванняў на фоне інтэнсіўнага сутыкнення польскіх і расійскіх уплываў. Дробнамяшчанства — звычайна адзін з найважнейшых носьбітаў нацыяналізму — у беларускім выпадку маламестачковае, набліжанае па сваім характары да сялянскага саслоўя, не ўяўляла сабой дынамічнай сілы, якая рэвалюцыянізавала народы на этапе фармавання іх нацыянальнай свядомасці. Плебейскі характар гэтай супольнасці прыводзіў да таго, што грамадскія, а не нацыянальныя праблемы вызначалі яе свядомасць”³. Прычын такога стану шмат. Класавая ідэалогія была эфектыўна накінута расійскімі элітамі ўсяму кантыненту ўсходняга праваслаўя. Яна не знішчала ідэі расійскага народа (хаця дэфармуючым чынам паўплывала на яе змест), але прадухіліла выразнае фармаванне беларускага і ўкраінскага народаў (у рамках тых тэрыторый, якія належалі да Расіі працяглы час).

Культуратворчай і нацыятворчай праслойкай была ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе інтэлігенцыя. У Беларусі ўплыў на грамадства асяроддзяў, што прэтэндавалі на такую назву, быў меншы, чым у Польшчы, не толькі з-за іх колькаснай мізэрнасці. Можна здагадацца, што прычыны такога стану былі, між іншым, у спецыфічных адносінах, якія існавалі паміж інтэлігенцыяй і народамі ў Расіі, перанесеных часткова на праваслаўны беларускі грунт. Калі ў Польшчы, у сітуацыі адсутнасці да 1918 г. уласных дзяржаўных структур, сялянін нацыяналізаваўся, прымаючы свет каштоўнасцей нацыянальнай культуры ад інтэлігенцыі (з яе постшляхецкім этасам), то ў Расіі акцыдэнталізаваная інтэлігенцыя ў культурных адносінах стаяла значна далей ад народа, чым у Польшчы, і з гэтай прычыны вельмі камплексавала, востра крытыкавалася дзяржаўнымі апаратамі і нават высмейвалася (царызм услаўляў народ, трымаючыся ад інтэлігенцыі на дыстанцыі). Вялікі ўплыў на сялянскія масы, іх ментальнасць мела царская ўлада (а пазней — улада савецкая). Яна ўмацоўвала ў народзе грамадскую пасіўнасць у штодзённым жыцці. Гэта ў значнай ступені ўплывы ўсходняй суседкі прывялі да таго, што ў беларускім народзе больш укараніўся не бунт у дачыненні да ўлады, а культ яе, не інтэлігенцкі этас незалежнасці, які ў Польшчы мабілізаваў народ да нацыянальнай актыўнасці, а актывізм новай бюракратычна-інтэлектуальнай праслойкі.

У СССР, адсякаючы беларускае асяроддзе ад ранейшых элітаў, абмяжоўвалі паняцце народа. Так зразуметая беларускасць, што апелывала да фальклору,

³ Mironowicz E. Białorusini w Polsce 1944–1949. Warszawa, 1993. S. 18.

сялянскай пасіўнасці і пакорлівасці (да бунту ж толькі ў класавым вымярэнні), мела малыя шансы на існаванне як незалежны грамадска-культурны элемент. Новы бюракратычна-інтэлектуальны клас адрозніваўся ад былога, польскага і расійскага, шляхецкага па паходжанні, тым, што часта маніфестацыйным чынам адмяжоўваўся ад сваіх грамадскіх і сямейных каранёў, быў падатлівым грунтам для новай ідэалогіі, больш накіраванай на “мець”, чым “быць”, таму менш здольнай да дзейнасці ў агульнаграмадскіх інтарэсах коштам уласных. Яна неахотна звяртаецца да характэрных для нацыянальнага мыслення суаднясенняў з мінулым і будучым.

Каштоўнасці і пазіцыі, якія ў іншых краінах — у тым ліку ў Заходняй Еўропе — прызнаваліся нацыянальнымі, у Беларусі атаясамляліся з нацыяналізмам — тэрмінам, які нёс значна мацнейшы зарад негатыўных эмоцый, чым на Захадзе.

Выразна мацнейшая ў Расіі, чым на Захадзе, схільнасць да бачання грамадства паводле катэгорыі “мы” і “яны” была прышчэплена да беларускай культуры. Калі на Захадзе ў значнай ступені абмежавалі вастрыню гэтых падзелаў праз наданне грамадскай культуры градацыйнага характару, асабліва шляхам разбудовы сярэдняга класа, дык у СССР была зроблена спроба радыкальна вырашыць праблемы праз прыняццё прынцыпу ўсеагульнай грамадскай роўнасці. Як гэта вядома не толькі сацыёлагам, эгалітарызм стрымлівае грамадскую ініцыятыву на ўзроўні асобы, нараджае абыякавасць, знішчае творчы нонканфармізм. У эгалітарным грамадстве людзі думваюць больш пра захаванне сваёй грамадскай пазіцыі, чым пра павышэнне яе ў адносінах да іншых. У перыяд гаспадарчай трансфармацыі агромністая частка намаганняў людзей скіравана на стрымліванне працэсу грамадскай дыферэнцыяцыі. Адсутнасць акцэптацыі працэсаў расслаення грамадства тармозіць не толькі грамадскае і гаспадарчае развіццё сучаснай Беларусі, але таксама прыводзіць да таго, што новыя фінансавыя эліты выходзяць часткова з асяроддзяў, што існуюць па-за межамі дзяржавы.

Калі ў дачыненні да Польшчы, Чэхіі і Венгрыі можна гаварыць пра пачаткі фармавання сярэдняга класа, то ў Беларусі гэты працэс неадчувальны. На Захадзе гэта — найбольш шматлікая частка грамадства, якая ў найбольш зможных дзяржавах складае часта яго большасць. Гэта — незалежны ад дзяржавы клас, зацікаўлены ў дэмакратычнай ладавай сістэме, стабілізацыі права і пашане да свабоды. Для яго характэрны “жыццёвая актыўнасць, сімптомы індывідуалізму, антытрадыцыяналізму, антыэгалітарныя тэндэнцыі, эканамічныя і ліберальныя, звычайная талерантнасць”⁴.

Традыцыі вынішчэння незалежных асяродкаў, што з’яўляюцца паміж уладай і народам, у Расіі вельмі даўнія. У Беларусі прыкладам такой дзейнасці

⁴ Domański H. Społeczeństwa, klasa średnia. Warszawa, 1994. S. 203.

можа быць працэс паступовай ліквідацыі царскімі ўладамі ў XIX ст. дробнай шляхты, пераўтварэнне яе ў вёсцы ў блізкіх да сялянства “аднадворцаў”. У Расіі незалежныя грамадскія сілы не вырашалі пытанняў аб форме дзяржавы, улады, умовах грамадскага ладу, а ўлада стварала грамадства і існуючыя ў ім падзелы. Форма грамадскай структуры, якая будавалася ў СССР (і сістэма каштоўнасцей, што за ёй стаіць), не дынамізуе грамадскае і гаспадарчае развіццё, не стварае мадэль “self made man”. У Беларусі не ўтвараюць сярэдні клас як бюракратызаваныя слаі работнікаў разумовай працы, так і адносна яшчэ нешматлікія групы бізнесу па той простае прычыне, што гэтыя асяроддзі моцна падпарадкаваны дзяржаве непасрэдна праз зарплату або пасрэдна — праз сістэму канцэсій фармальных і нефармальных сувязей, якія робяць іх эканамічнае існаванне залежным ад улады, яе арбітральных рашэнняў.

У Расіі існуе моцная традыцыя рэфармавання краіны зверху, што абапіраецца на актывізм уласных вышэйшых слаёў — раней дваранства, пазней — інтэлігенцыі, а перш за ўсё ўласны дзяржаўны апарат. Беларусь жа не мае аніводнага з гэтых чыннікаў мадэрнізацыі краіны, паколькі сувязі з Расіяй ёй гэтага не забяспечылі і ў той жа час пазбавілі ўмення масавай грамадскай самаарганізацыі знізу. Адсутнасць уласных элітарных традыцый уплывае на вынікі дэмакратычных зваротаў да народа. Беларусь зрабілася правінцыяй Расіі ў значна большай ступені, чым яна была правінцыяй Рэчы Паспалітай. Таму ў часы крызісу адчуваецца слабасць механізму, які робіць магчымым самастойны выхад з яго.

Рэлігія — нацыя

Сумесная трактоўка заключаных у назве параграфу паняццяў рэлігіі і нацыі — не выпадковая. Каталіцызм і праваслаўе — не столькі праз самот, колькі праз сферу profanum, што суправаджае абодва веравызнанні — уплывалі значным чынам на ход нацыятворчых працэсаў у грамадствах, якія іх вызнавалі. Рознай была нацыятворчая сіла абодвух веравызнанняў, а таксама каштоўнасцей, якія іх суправаджалі. Цікава, што на тэрыторыі паміж Польшчай (палякамі) і Расіяй (расійцамі) цалкам нацыяналізаваліся толькі лацінскія супольнасці (каталіцкія або пратэстанцкія): літоўцы, латышы, эстонцы і галіцкія ўкраінцы. Яны здолелі эфектыўна супрацьстаяць працэсам паланізацыі і германізацыі (а таксама русіфікацыі). Беларускія католікі таксама нацыяналізаваліся хутчэй, чым беларускае праваслаўнае насельніцтва: паланізуючыся (што тычылася іх большасці) або ствараючы пачаткі беларускага нацыянальнага руху. А праваслаўнае насельніцтва Беларусі і Украіны ўвесь час у сваёй асноўнай масе ўспрымаецца больш у катэгорыі этнаграфічнай асобнасці, этнічнасці мадыфікаванай, а не нацыянальнай. Яго слаба сфармаваная нацыянальная свядомасць мацней там, дзе даўжэй працягваліся лацінскія (польскія) уплывы. Гэта заўважаецца таксама ў Беларусі, калі параўнаць яе заходнюю частку з усходняй. Прычын такога становішча шмат.

У праваслаўі асоба была вельмі моцна заглыблена ў багаты свет этнічнай культуры. Да таго ж у праваслаўі былі значна больш развітыя, чым у рымскім каталіцызме, сфера фальклору, культуры, слоўнага пераказу, звычайныя сувязі. Каталіцызм выразна абмяжоўваў багацце народнай культуры (нярэдка дахрысціянскай), ствараў умовы, якія спрыялі хутчэйшаму раскрыццю лакальных сялянскіх супольнасцей, павялічваў іх гатоўнасць да заключэння ідэалагічных сувязей, асабліва нацыянальных. Наплываючае з Расіі праваслаўнае духавенства, наогул значна менш заможнае і горш адукаванае, чым рымска-каталіцкае, распаўсюджвала дысфункцыянальную ў дачыненні да нацыятворчых працэсаў ідэю класавых падзелаў, прыпыняла развіццё нацыянальнага салідарызму. Праваслаўе, кансервуючы этнічную свядомасць народа, запавольваючы фармаванне адкрытасці сялянскіх супольнасцей, не спрычынілася да нацыятворчых працэсаў з нізоў. Яны ініцыяваліся перш за ўсё зверху, дзяржаўнымі ўладамі і элітамі краіны; народ пачаў нацыяналізавацца адносна позна.

Царская адміністрацыя, ліквідуючы ў 1839 г. унію і ўводзячы на яе месца праваслаўе, садзейнічала ў значнай ступені акрэсліванню веравызнанняў паводле нацыянальнага тыпу: “руская вера” (праваслаўе) і “польская вера” (каталіцызм). У выніку уніяцкая вера, што магла лічыцца “ўласнай”, “сялянскай”, “беларускай”, перастала існаваць. Гэта вяло да русіфікацыі краіны і — у значна меншай ступені — да яе паланізацыі (пераважна па беларускалітоўскім сумежжы). Расійскія ўлады, ліквідуючы унію, адсякалі масы беларускага сялянства ад сувязей з заходняй культурай, што рашучым чынам паўплывала на культурную, цывілізацыйную рэарыентацыю беларускай грамадскасці. Новы рэлігійны ўклад, што быў вынікам непасрэднага сутыкнення на тэрыторыі Беларусі дзвюх вялікіх культуравых сфераў, стаўся дысфункцыянальным для працэсу нацыяналізацыі беларусаў. Калі ў Польшчы (як і ва ўсёй лацінскай Еўропе) у асноўным незалежная ад дзяржавы царква садзейнічала стварэнню аўтаномных у адносінах да дзяржавы структураў і грамадскіх супольнасцей, у тым ліку і нацый, у Расіі (гэта было перанесена і ў Беларусь) царква была не толькі пасрэднікам паміж уладамі і народамі, але ў значнай ступені і прамым працягам дзяржаўнай улады. Таму царква не спрыяла (ці спрыяла ў невялікай ступені) фармаванню сферы грамадскай самаарганізацыі, індывідуальнага і групавога актывізму, так характэрнага для заходніх грамадстваў, што бясспрэчна палягчае мабілізацыю грамадства ў сітуацыі крызісу і грамадскай трансфармацыі, але таксама дае шансы нацыятворчым ініцыятывам знізу. Падпарадкаваная дзяржаве царква прынцыпова мела расійскі нацыянальны характар. Яна была ўнутрана няздольная да ініцыявання сепаратызму ў дачыненні да дзяржаўна-нацыянальнага цэнтра. Таму не ўдалося ў яе межах выклікаць беларускі або ўкраінскі нацыянальны сепаратызм.

Спрашчаючы, можна сказаць, што палякі праз сістэму каштоўнасцей, заключаных у іх культуры, ускосна ўзбуджалі сепаратысцкія, нацыястваральныя працэсы сярод тых, хто знаходзіўся пад уплывам іх культуры, адначасова непасрэдна змагаючыся з імі — як з канкурэнтамі. Беларускай супольнасці католікаў — у адрозненне ад літоўцаў і галіцыйскіх украінцаў — не ставала, аднак, грамадскай энергіі, неабходнай для нацыянальнага выдзялення. Яна была колькасна занадта слабая, каб адначасова супрацьстаяць расійцам і палякам. А расійцы прыпынялі нацыяналізацыю плебейскіх супольнасцей, праводзілі канкурэнтную ў адносінах да нацыі класавую ідэю, абмяжоўвалі гэтыя супольнасці рамкамі катэгорый правінцыялізму, фальклорнасці, русіфікуючы іх культурна. Прыналежыць ён расійскім варыянце, што значна адрозніваўся сваёй грамадска-культурнай канструкцыяй ад формы, якую яно мела ў Вялікім Княстве Літоўскім, пераносіла на беларускі грунт з усходу мову, часткова ментальнасць, уклад палітычных каштоўнасцей, а таксама, у значнай ступені, механізмы грамадскага развіцця.

Культура

Я разумею, што ўсякая спроба сціслага супастаўлення асноўных рысаў беларускай культуры, што акрэслівае яе ў суадносінах да культур двух суседкаў — усходняй і заходняй — створыць непрыемнае ўражанне празмерным абгульненнем, стэрэатыпнасцю. Беларускае грамадства слаба даследавана сацыёлагамі. Таму цяжка паставіць добрасумленны навуковы дыягназ стану яго свядомасці, галоўных вартасцей яго культуры.

Нягледзячы на тое што сукупнасць каштоўнасцей, якія характарызуюць сучасную культуру беларускіх масаў, яўна бліжэйшая да расійскай культуры, чым да польскай, і з яе наогул выводзіцца (менавіта таму ў сваіх разважаннях я засяроджваюся перш за ўсё на беларуска-расійскіх суадносінах); яна не з'яўляецца простым павелічэннем тых рысаў, якія акрэсліваюць расійскае грамадства. Адрозненні датычацца ступені іх інтэнсіўнасці, адсутнасці некаторых з тых, што з'яўляюцца важнымі для расійцаў, выразных рэштак элементаў былой культуры грамадства Беларусі.

Аднак з многіх пунктаў гледжання беларуская культура ўключае элементы, бліжэйшыя да польскай, чым расійскай культуры. Трэба падкрэсліць, што гэтыя разважанні тычацца масаў беларускага грамадства, а не яго адносна нешматлікіх нацыянальных элітаў. Трэба таксама памятаць, што значная плебеізацыя польскай культуры пасля Другой сусветнай вайны, частковая падобнасць будаўніцтва сацыялізму ў Польшчы і ў Беларусі прывялі да таго, што, побач з іншымі прычынамі, значная частка рысаў, якія прыпісваюцца беларусам, праяўляюцца таксама ў Польшчы, хаця ў прынцыпе яны маюць іншую інтэнсіўнасць. Тым не менш, аднак, на працягу апошніх некалькіх гадоў Польшча аддалялася ад Усходу, а Беларусь астатнім часам зноў цясніць звязалася з Расіяй. Моцным бар'ерам, што бараніў польскае грамадства, як і

балтыйскія народы, ад свабоднага пранікнення каштоўнасцей, якія на працягу некалькіх апошніх пакаленняў наплывалі з Усходу, было выразна сфармаванае пачуццё нацыянальнай тоеснасці.

Можна сказаць, што грамадствы Заходняй Еўропы ведаюць сваю гісторыю, але тым не менш ставяцца да яе з усё большай эмацыянальнай дыстанцыяй. А большасць народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы ўспрымае мінулае так моцна, што ўсё яшчэ не можа вызваліцца ад яго перавагі над рэчаіснасцю. Беларусы ж — за выключэннем досыць вузкай нацыянальнай эліты — не маюць выразна сфармаванага пачуцця, што ў іх ёсць гісторыя. Мінулае Расіі не стала ў свядомасці беларусаў іх нацыянальнай мінуўшчынай. Таму беларусы арыентуюцца на сучаснасць — як у цяжкіх сітуацыях, каб ператрываць іх, так і ў выпадку поспеху, каб выкарыстаць момант. Здаецца, што на Захадзе пануе большая раўнавага паміж тым, што было, ёсць і будзе, існуе большая рацыяналізацыя часоў і ўласнай дзейнасці. Вось чаму мысленне значнай часткі грамадства Беларусі ў катэгорыях моманту — пры слабой эканамічнай кампетэнцыі эліты — абмяжоўвае магчымасці прыняць доўгатэрміновыя праграмы эканамічнага аздаравлення.

Эгалітарныя і класавыя падыходы (а таксама рэпрэсіўныя дзеянні) прывялі да адмовы ад былых элітаў Беларусі (прытым адмове была нададзена форма ідэалагічнай акцэптацыі) і незавершанага сфармавання новых. Беларусы ўспрымаюць глыбока ўкаранёнае ў іх пачуццё эгалітарызму хутчэй як адабрэнне фактычнай роўнасці грамадскага існавання, чым роўнасць шансаў у саборніцтве за пажаданыя, хаця і абмежаваныя даброты. У гэтым сэнсе яны бліжэй да расійцаў, чым да палякаў, а таксама, што важна, у сваіх адносінах да ўласнасці.

Расія ўзмацніла ў культуры беларускага грамадства пазіцыі пакорлівасці, пасіўнасці, калектывізму, але не перадала ёй актывізм сваіх элітаў.

Беларускае грамадства лёгка паддаецца працэсам грамадскай уніфармізацыі ў розных яе формах. Гэта выяўляецца ў слабым супраціўленні працэсам нівеліроўкі разнароднасці грамадскага свету. Такой праявай была хаця б уніфікацыя беларускіх гарадоў паводле савецкага тыпу — праз знішчэнне іх старажытных кварталаў, найбольш адметных помнікаў мінуўшчыны, старадаўніх і адасобленых ад гісторыі “старэйшай сястры” (такое амаль не існавала ў Літве і ў былой усходняй Галіччыне). Для Беларусі характэрныя “традыцыя паслухмянасці” і “здольнасць адаптацыі”, якія Іосіф Бродскі прыпісвае Усходу⁵.

Ігнат Абдзіраловіч (Канчэўскі) пісаў на пачатку 20-х гадоў гэтага стагоддзя, што беларусам адпавядае “ўсходняя” непасрэднасць, шчырасць, натуральнасць і адначасова актывізм і “больш людскае абыходжанне”⁶, што прыпіс-

⁵ Цыт. па кн.: Grudzińska Gross I. Piętno rewolucji: Custine, Tocqueville i wyobrażenia romantyczna. Warszawa, 1995. S. 88.

⁶ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду. Мн., 1993. С. 15.

ваюцца Захаду. Хутчэй за ўсё гэты погляд выражаў у нейкай ступені таксама культурныя сімпатыі аўтара. Захад неаднаразова здаваўся беларусам светам матэрыялізму, індывідуалізму, рацыяналізму, дыстанцыі паміж людзьмі, стрыманасці, і ў выніку хітрасці ці нават здрады. Адначасова заходнееўрапеец бачыўся як культурны чалавек, далікатны ў абыходжанні⁷.

Беларусаў адрознівае ад расійцаў адсутнасць у іх культуры такіх элементаў, характэрных для іх усходняй суседкі, як пачуццё месці, нацыянальнага месіянізму (што звязана з слабасцю, у параўнанні з расійцамі, метафізічнай сферы ў іх культуры), а таксама таго, што акрэсліваецца як глыбіня расійскай духоўнасці, што фармавалася на працягу многіх стагоддзяў, у цяжкія для Расіі гістарычныя моманты. Такая духоўнасць не магла быць перанесена на працягу сотні і некалькіх дзесяткаў гадоў на іншае грамадства, у іншых умовах, у працэсе досыць павярхоўнага і селекцыйнага пераймання расійскасці ў яе савецкім вымярэнні. Здаецца таксама, што падатлівасць на ўсякія крайнасці і нясхільнасць да кампрамісаў, якія характарызуюць, на думку І.Абдзіраловіча⁸, людзей Усходу (расійцаў), адрозніваюць іх ад беларусаў. Апошніх характарызуе таксама адсутнасць у іх культуры комплексу каштоўнасцей, што выклікаюць імперыялістычныя паводзіны, якія так часта прыпісваюцца расійцам, а таксама адсутнасць, калі не лічыць вельмі вузкага асяроддзя, выразна сфармаваных нацыяналістычных настраяў.

Заканчэнне

У расійскай культуры заўважалася вера ў тое, што чалавека можна адвольна фармаваць паводле вобраза і падабенства ўладароў гэтага свету. Яна выяўлялася ў практычных дзеяннях, і ў XX ст. была ўмантавана ў ладавы механізм савецкай дзяржавы. У параўнанні з іншымі постсавецкімі рэспублікамі Беларусь з'яўляецца прыкладам значнай эфектыўнасці дзейнасці, што вынікае з гэтай веры. Сяляне, якія пакідалі вёскі, да такой ступені паверылі ў прадстаўлены ім свет ідэй (тут не абышлося без прымусу), што з часам менавіта так пачаў выглядаць іх рэальны свет, хаця і ў значна дэфармаванай форме. У сітуацыі слабага сфармавання ўласнай дзяржаўнай свядомасці, адсутнасці эгалітарных традыцый і багатай літаратуры, якая давала б афарбаваныя эмоцыямі нацыянальныя веды, пашырылася этнаграфічнае (фальклорнае) бачанне беларускасці ў вуснай і візуальнай плоскасцях. Успрыманне свайго грамадскага акружэння ў катэгорыях правінцыялізму вяло да аслабленага ўспрыняцця значнай часткі культурных каштоўнасцей, у тым ліку і самога сябе. Такая грамадская схема скіравана хутчэй на самазахаванне, а не на развіццё і грамадскую экспрэсію.

⁷ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага светагляду. Мн., 1993. С. 15.

⁸ Тамсама. С. 12–13.

Беларусы ў сваёй асноўнай масе не маюць нацыянальнай тоеснасці — істотнай састаўной часткі быцця еўрапейца. Іх расійскасць не забяспечвае іх той сферай грамадскай свядомасці, якая была рухавіком грамадскіх, гаспадарчых і культурных змен у Еўропе на працягу двух апошніх стагоддзяў. Вонкава і эмацыянальна праяўленая нацыянальная ідэя была ў постфеадальнай Еўропе крыніцай грамадскага актывізму, выконвала мадэрнізацыйную функцыю. Лёсы Беларусі, пазбаўленай нацыянальнага вымярэння, актывістычнага этапу вышэйшых слаёў (або сярэдняга класа), залежаць у вялікай ступені ад вонкавых сіл. Адначасова можна меркаваць, што калі Беларусь нацыяналізуецца, яна непазбежна стане больш празаходняй, і не толькі з прычыны вяртання да сваіх акцыдэнтальных гістарычных і культурных каранёў, але і аб'ектыўных зменлівых адносін паміж ёй і Расіяй.

Чаканне на тое, што пачатыя ў Расіі, у значнай ступені пад уплывам рашэнняў, якія прыняты на Захадзе, рэформы яе палітычнай і гаспадарчай сістэмы будуць перанесены на Беларусь ад яе ўсходняй суседкі, а не непасрэдна з Захаду, сведчыць пра дэградацыю пазіцыі, якую калісьці мела Беларусь як састаўная частка заходняга свету.

Прадстаўляючы рэчаіснасць, я імкнуўся рабіць гэта ў апісальных, а не ацэначных катэгорыях. Недапушчальным было б тут ужыванне паняццяў “лепшасці” і “горшасці”. Свой выбар павінны рабіць самі беларусы — незалежна ад таго, што калісьці гэтыя рашэнні прымаліся за іх у Пецяярбургу (у часы падзелу Рэчы Паспалітай), Варшаве (у міжваенны перыяд) ці ў Маскве (у эпоху СССР).

Фармулюючы свае заўвагі, я ўсведамляў, што Беларусь знаходзіцца ў цяжкім для яе перыядзе гістарычнага развіцця. Таму я засяродзіўся на тых з'явах, якія тлумачаць яе сённяшняе нялёгкае становішча.

Міхась Біч (Мінск)

“Заходнерусізм” і беларускі нацыянальны рух:

Гістарыяграфічны аспект

У трагічны год “вялікага пералому” (1929) у Мінску выйшла кніга беларускага гісторыка і дзяржаўна-палітычнага дзеяча Беларускай Народнай Рэспублікі Аляксандра Цвікевіча “Западно-русизм”: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.” Аднак увесь наклад (3 тыс. асобнікаў), за выключэннем некалькіх кніг, падараваных аўтарам сваім сябрам і калегам, адразу ж быў знішчаны. Пад першую хвалю арыштаў трапіў і А. Цвікевіч, жыццё якога абарвалася ў сталінскім лагеры ў 1937 г. Думаю, што замежным удзельнікам кангрэса засталася невядомым ні першае, ні другое выданне гэтай кнігі, а жыццёўленае ў 1993 г. (наклад 5 тыс. асобнікаў).

“Заходнерусізм” А. Цвікевіч адносіў да той плыні ў гісторыі грамадскай думкі ў Беларусі, якая лічыла, што Беларусь не з’яўляецца краінай з асобнай нацыянальнай культурай і таму не мае права на самастойнае культурнае і палітычнае развіццё, што яна як “Заходняя Расія” непадзельна звязана з цэлым — “адзінай вялікай Расіяй”, што беларусы арганічна ўваходзяць у склад “адзінага рускага народа”¹.

Узнікненне “заходнерусізму” як плыні грамадскага руху ў Беларусі А. Цвікевіч адносіць да тых часоў, калі сярод мясцовага праваслаўнага і уніяцкага духавенства ва ўмовах рымска-каталіцкага ўціску, падтрыманага ўладамі Рэчы Паспалітай, пачала ўзмацняцца думка, што Беларусь (частка тагачаснага Вялікага Княства Літоўскага) ёсць “Заходняя Русь” і што ў барацьбе з Польшчай яна можа і павінна абаперціся на адзінаверную Маскву. Даволі выразна гэта выявілася пасля Замойскага сабора 1720 г., які пад націскам Рыма істотна наблізіў унію да каталіцызму, асабліва ў абрадавай частцы².

Наступны этап у гісторыі “заходнерусізму”, паводле А. Цвікевіча, звязаны з дзейнасцю Іосіфа Сямашкі, які ў кантакце з урадам Мікалая I у 1827–1839 гг. падрыхтаваў скасаванне уніяцкай царквы і далучэнне яе да праваслаўя, што адбылося на Полацкім саборы 1839 г. У дакладных запісках на імя міністра асветы Шашкова (1827), Мікалая I (1830) і Аляксандра II (1859) Сямашка сфармуляваў асноўныя палажэнні “заходнерускай” ідэалогіі³. На жаль, адзначаныя пытанні выкладзены А. Цвікевічам вельмі сцісла, эскізна. Значыць, што сучасная беларуская гістарыяграфія па гэтых пытаннях папоўнілася толькі некалькімі газетна-часопіснымі артыкуламі. Манаграфічныя даследаванні знаходзяцца пакуль на стадыі распрацоўкі.

У двух раздзелах кнігі А. Цвікевіча дэталёва прааналізаваны пазіцыі К. Гаворскага і яго часопіса “Вестник Западной России”, які ў 50–60-я гады XIX ст. выходзіў як афіцыйнае выданне — спачатку ў Кіеве, а затым у Вільні. Яшчэ больш месца адвёў аўтар навуковай і публіцыстычнай дзейнасці прафесара Пецябургскай духоўнай акадэміі гісторыка М. Каяловіча, якога ён лічыў галоўным ідэолагам “заходнерусізму”. На думку А. Цвікевіча, 60–70-я гады былі апошнім этапам яго развіцця і пазнейшы час — да канца існавання царызму — нічога істотна новага ў гэтых адносінах не прынёс⁴.

З такой высновай пагадзіцца нельга. Аўтар яўна недаацэніў прынцыпова важны перыяд у гісторыі “заходнерусізму”, які пачаўся ў 1905 г. у сувязі з першай расійскай рэвалюцыяй і закончыўся ў 1917 г. са звяржэннем царызму. У рэвалюцыйныя 1905–1907 гг. ідэі і праграмы ўсіх грамадскіх рухаў і

¹ Цвікевіч А. “Западно-русизм”: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мн., 1993. С. 7.

² Тамсама. С. 8.

³ Тамсама. С. 13–14.

⁴ Тамсама. С. 16.

палітычных партый Расійскай імперыі, у тым ліку “заходнерусізму”, упершыню прайшлі апрабацыю ў народных масах. Пад сцягам “заходнерусізму” ў той час выступалі мясцовыя арганізацыі расійскай чорнай сотні (“Саюза рускага народа”) і “Саюза 17 кастрычніка” (“октябрысты”), у якіх вядучую ролю ігралі чыноўнікі і праваслаўнае духавенства.

“Заходнерусізм” аказаўся даволі жыццяздольным. У кастрычніку 1906 г. у заходніх губернях аформіўся палітычны блок мясцовых чарнасоценцаў і акцябрыстаў пад назвай “Русский окраинный союз”(РОС). Уся дзейнасць “саюзнікаў” праходзіла пад лозунгам “Расія — для рускіх, і рускія павінны кіраваць ёй”. Змагаючыся з рэвалюцыяй, яны разам з тым імкнуліся ліквідаваць эканамічнае панаванне і палітычны ўплыў у краі польскіх памешчыкаў і яўрэйскай буржуазіі. Для гэтага рабілася стаўка на беларускае праваслаўнае сялянства. Каб павесці яго за сабой, РОС патрабаваў ад урада прымусовага выкупу казнай у польскіх памешчыкаў “усіх без выключэння маёнткаў”, што перавышалі земскі цэнз (250 дзесяцін) і перадачы іх “рускім землепрамысловым праваслаўным элементам”, да якіх далучаліся і праваслаўныя беларусы. РОС адмаўляў існаванне самастойнага беларускага этнасу, а беларускі нацыянальны рух характарызаваў як “інтрыгу” польскіх паноў і касцёла, накіраваную супраць “адзінай і непадзельнай Расіі”. Разам з тым мясцовыя акцябрысцкі і чарнасоценны друк вёў шалёную антыпольскую і антыяўрэйскую агітацыю і патрабаваў аб’явіць усіх палякаў і яўрэяў “иностранными, не имеющими права участвовать в представительстве и выборах”. Рэзкая крытыка накіроўвалася і супраць кадэтаў, якіх “саюзнікі” абвінавачвалі ў рэвалюцыйным развале Расіі⁵.

Дзякуючы такой агітацыі, якую інтэнсіўна вялі праз дзяржаўныя ўстановы, праваслаўную царкву, школу, шматлікія мясцовыя і сталічныя перыядычныя выданні, акцябрысты-чарнасоценцы, “заходнерускі” блок правёў у Дзяржаўную думу ад Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай і Гродзенскай губерняў 15 дэпутатаў, прычым у Мінскай губерні ўсе дзевяць дэпутатаў, з іх шасцёра сялян, былі яго стаўленікамі⁶. Нідзе ў Расійскай імперыі такога поспеху правыя партыі не мелі.

Раз’юшаная антыпольская і антыкаталіцкая прапаганда “заходнерусаў” штурхала беларускіх сялян-католікаў да саюза з мясцовымі польска-беларускімі памешчыкамі і ксяндзамі, якія падтрымлівалі патрабаванні польскіх эндэкаў — дзяржаўнай аўтаноміі для Каралеўства Польскага і “шырокага самакіравання” для дзевяці заходніх, беларуска-украінска-літоўскіх губерняў. “Аўтанамісты” крытыкавалі палітыку ўрада і дзейнасць урадавых партый, асабліва па нацыянальных і рэлігійных пытаннях. У пяці заходніх губернях ім удалося заваяваць 11 месцаў у Думе, з іх сем — па Віленскай губерні⁷.

⁵ Гл.: Минское слово. 1906. № 1, 2, 5, 17; 1907. № 58, 163, 169.

⁶ Государственная дума: Указатель к стенографическим отчётам. Второй созыв, 1907 год. СПб., 1907; Вестник партии народной свободы. 1907. № 11.

⁷ Тамсама.

Такім чынам, на выбарах у II Дзяржаўную думу Расіі ў Беларусі перамаглі дзве шавіністычна-клерыкальныя групы — расійская і польская. Яны заваявалі 26 з 36 месцаў, прадастаўленых у Думе для пяці заходніх губерняў. Кожная з гэтых групавак змагалася за панаванне на беларускай зямлі, адмаўляючы пры гэтым існаванне беларускага этнасу.

Зорны час для “заходнерусаў” наступіў у перыяд прэм’ерства Сталыпіна. На выбарах у III Думу (восень 1907 г.) усе выбаршчыкі ў Беларусі былі падзелены не толькі па класавым, але і па нацыянальным прынцыпе. У Віленскай губерні, дзе пераважала каталіцкае насельніцтва, урад па настойлівым патрабаванні “заходнерусаў” стварыў асобную “рускую” курыю і забяспечыў ёй два абавязковыя месцы ў Думе. У астатніх беларускіх губернях утвараліся “рускае” і “польскае”, а ў гарадах — і яўрэйскае аддзяленні. Да “рускіх” далучаліся праваслаўныя беларусы, немцы, татары і інш., да “палякаў” — беларусы-католікі. Такім чынам, беларускі народ па канфесійнай прыкмеце быў афіцыйна падзелены на “рускіх” і “палякаў”.

I зноў шавіністычная агітацыя мела поспех. У Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай і Гродзенскай губернях “заходнерусы” — чарнасоценцы і акцыябрысты правялі ў Думу 27 з 29 дэпутатаў, вызначаных для гэтых губерняў. Да іх далучыліся два чарнасоценцы, выбраныя ад “рускага” (фактычна — беларускага) насельніцтва Віленскай губерні. Астатнія выбаршчыкі ад гэтай губерні аддалі свае галасы пяці кандыдатам польска-беларускіх памешчыкаў і ксяндзоў⁸.

II. Сталыпін улічыў хадаініцтвы “заходнерусаў” пры выпрацоўцы закона аб выбарах земстваў у шасці беларуска-ўкраінскіх губернях. Каб знайсці палітычную апору з боку заможнага праваслаўнага беларускага сялянства і іншых дробнабуржуазных пластоў насельніцтва, якое афіцыйна далучалася да пануючай нацыі, маёмасны цэнз выбаршчыкаў, у параўнанні з агульнарасійскім Палажэннем аб земскіх установах ад 12 чэрвеня 1890 г. паніжаўся ўдвая (з 15 да 7, 5 тыс. руб.), зямельны цэнз — у 20 разоў (з 250 да 12, 5 дзесяціны)⁹. Як і ў думскім выбарчым законе, уводзіліся “нацыянальныя” курыі — “руская” і “польская” з адпаведным падзелам беларусаў на “рускіх” і “палякаў” па канфесійнай прыкмеце. Колькасць дэпутатаў у земстве ад гэтых курыяў устанаўлівалася штучна — як сярэднеарыфметычнае ад сумы працэнтаў колькасці выбаршчыкаў пэўнай “нацыянальнасці” і вартасці іх нерухомай маёмасці. Калі, напрыклад, колькасць выбаршчыкаў у “польскай” курыі ў пэўным павеце складала 10 працэнтаў, а іх нерухомая маёмасць — 40 працэнтаў, то дэпутатаў-“палякаў” магло быць не больш 25.

Законапраект II. Сталыпіна аб увядзенні земстваў у шасці заходніх губернях прайшоў праз Дзяржаўную думу, але пры галасаванні ў Дзяржаўным са-

⁸ Забайскі М. М. Палітычная барацьба ў Беларусі ў перыяд выбараў у III Дзяржаўную думу // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1987. № 5. С. 75–76, 81.

⁹ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”. С. 308.

весе 4 сакавіка 1911 г. быў адхілены буйнымі землеўласнікамі-дваранамі, якія дружна, незалежна ад нацыянальнасці, выступілі супраць паніжэння выбарчага цэнза і “нацыянальных” курыяў. У адказ П. Сталыпін заявіў цару аб сваёй адстаўцы, калі ён не зацвердзіць законапраект надзвычайным парадкам. Мікалай II распустіў на тры дні Думу і Савет і падпісаў праект Сталыпіна. Аднак становішча яго як прэм’ер-міністра пасля гэтага рэзка пахіснулася. У верасні 1911 г. ён быў забіты агентам ахоўнай службы. “Заходнерусы” перамаглі на выбарах у земствы, але страцілі ўсемагутнага апекуна на імперскім узроўні.

А. Цвікевіч пераканаўча асвятляў класавую і палітычную сутнасць XIX – пачатку XX ст. як ідэалогіі дробнай беларускай і ўкраінскай буржуазіі, што імкнулася дасягнуць не толькі эканамічнага, але і палітычнага панавання ў сваім краі пад сцягам велікарускага шавінізму, арыентуючыся на падтрымку царскага ўрада. Зыходзячы з гэтага, “заходнерусы”-палітыкі (Бывалькевіч, Кулакоўскі, Кавалюк, Саланевіч, Уруцэвіч, Каранкевіч, Шмід, Скрынчанка і інш.) выступалі, з аднаго боку, як крайнія манархісты і паслядоўныя абаронцы “адзінай і непадзельнай Расійскай імперыі”, а з другога — як непрымірныя ворагі ўсіх дэмакратычных і ліберальных партый, нацыянальна-вызваленчых і нацыянальна-культурных рухаў прыгнечаных народаў, найперш беларускага і ўкраінскага. Яны зацята адмаўлялі існаванне самастойных беларускай і ўкраінскай моваў, а патрабаванні ўвесці іх хоць бы ў пачатковую школу і ў мастацкую літаратуру ацэньвалі як спробы развалу адзінай рускай культуры і дзяржавы.

Зрабіўшы выснову аб тым, што 60–70-я гады XIX ст. былі апошнім этапам у развіцці “заходнерусізму”, А. Цвікевіч недаацаніў прынцыпова важны момант у эвалюцыі апошняга, а менавіта — усё больш выразнае размежаванне ў канцы XIX – пачатку XX ст. паміж “заходнерусамі” — палітыкамі і вучонымі. Маю на ўвазе іх адносіны да каталіцкай часткі беларускага насельніцтва і трактоўку паняццяў “беларускі народ”, “беларуская культура”. К. Гаворскі і М. Кацяловіч (апошні — з пэўнымі ваганнямі) галоўнай прыкметай рускага этнасу лічылі праваслаўнае веравызнанне і на гэтай падставе не адносілі беларусаў-католікаў да “рускіх”, лічылі іх палякамі. Такой пазіцыі ў 50–60-х гадах XIX ст. прытрымліваліся многія расійскія даследчыкі — спецыялісты па этнічных пытаннях. У той час толькі Павел Баброўскі выступіў супраць такога погляду. У аснову вызначэння этнасу ён браў родную мову, традыцыі і звычэй насельніцтва і на гэтай аснове рашуча сцвярджаў, што беларусы-праваслаўныя і беларусы-католікі складаюць адзін народ¹⁰. Пазней да гэтага погляду далучыліся І. Насовіч, П. Шэйн, Е. Раманаў, М. Дзмітрыеў, Ю. Крачкоўскі, А. Семянтоўскі, Я. Карскі, М. Нікіфароўскі, М. Янчук, У. Дабравольскі,

¹⁰ Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание принимать в основание племенного разграничения славян в Западной России // Русский инвалид. 1864. № 75, 80.

М. Доўнар-Запольскі, А. Багдановіч, А. Сапуноў, В. Стукаліч і іншыя вучоныя-“заходнерусы”.

Паказальнай для гэтых вучоных у канцы XIX – пачатку XX ст. уяўляецца пазіцыя гісторыка А. Сапунова, дэпутата III Дзяржаўнай думы, прыхільніка фракцыі акцыябрыстаў. Выступаючы ў Думе 30 мая 1909 г., ён заявіў, што “беларускае племя” — гэта не толькі беларусы-праваслаўныя, але і беларусы-католікі. “Дробная шляхта і сяляне-католікі, — гаварыў ён, — у хатнім быцце размаўляюць звычайна па-беларуску і амаль нічым не адрозніваюцца ад сваіх сабратаў — праваслаўных беларусаў. Адносіць да палякаў гэтых беларусаў толькі таму, што яны католікі, гэта ўжо не што іншае, як, з дазволу сказаць, этнаграфічны грабеж”¹¹. Як відаць, па ўзнятым пытанні А. Сапуноў не толькі не падзяляў, але і ўскосна выступаў супраць палітыкі ўрада П. Сталыпіна, які афіцыйна, у законе, далучаў беларусаў-католікаў да палякаў.

Тым не менш віцебскі гісторык заставаўся ў палоне расійскай вялікадзяржаўніцкай ідэі. У публічнай лекцыі “Беларусь і беларусы”, прачытанай у Віцебску ў 1910 г., ён гаварыў: “У цяперашні час усе, нават дробныя народнасці, імкнуцца да нацыянальнага самавызначэння; неабходна самавызначэнне і нам, беларусам. Самавызначыцца, зразумела... не з мэтай якога-небудзь сепаратызму. Не, беларуская ж народнасць — адна з асноўных народнасцей рускага племя... Узмацненне нацыянальнай самасвядомасці сярод беларускай масы, несумненна, павядзе да больш цеснага яднання з астатняй Руссю”. І пры гэтым — адзначаная выснова: “Асаблівасці мовы беларускай, іх [беларусаў] норавы і звычаі, багатая народная літаратура і г. д. пераканаўча даказваюць існаванне асобнага беларускага племя”¹². Ад гэтай высновы да нашаніўскай пазіцыі заставаўся толькі адзін крок.

Аднак ні А. Сапуноў, ні Я. Карскі, ні Е. Раманаў, ні В. Стукаліч, ні іншыя вучоныя “заходнерускай” арыентацыі такі крок не зрабілі, з “Нашай Нівай” як галоўным органам беларускага нацыянальнага руху ў 1906–1915 гг. не супрацоўнічалі і падтрымкі ёй і яе патрабаванням не аказвалі. На аддаленні трымаліся яны і ад “заходнерускіх” палітыканаў кшталту Бывалькевічаў, Кулакоўскіх, Кавалюкоў і Саланевічаў, ад іх органаў друку (“Окраины России”, “Крестьянин”, “Минское слово”, “Северо-западная жизнь” і інш.). Галоўным у іх жыцці была навука — беларусазнаўства. Іх шматлікія працы з’явіліся важкім укладам у абгрунтаванне высновы аб існаванні самастойнага беларускага этнасу. Вучоныя-“заходнерусы” любілі свой народ, высока цанілі яго арыгінальную шматвяковую культуру, выступалі ў абарону нацыяналь-

¹¹ Речь члена Государственной думы А. П. Сапунова, произнесённая 30 мая 1909 г. о необходимости изменения порядка выборов членов Государственного совета от 9 западных губерний. Асобны адбітак.

¹² Белоруссия и белорусы (читано в заседании Витебской учёной архивной комиссии 26 октября 1910 г.). Асобны адбітак з “Витебских губернских ведомостей”.

най годнасці беларусаў, супраць спроб публічнага ахайвання ў расійскай і мясцовай літаратуры і публіцыстыцы нацыянальнага характару, традыцый і звычайў карэннага насельніцтва Беларусі¹³.

Але пры ўсім тым нават уздым беларускага адраджэнцкага руху ў нашаніўскай перыяд не падштурхнуў названых вучоных да адмаўлення ад песімістычных ацэнак будучыні беларускага народа, яго мовы і культуры. Яны па-ранейшаму (як і Каяловіч) лічылі, што Беларусь з прычыны сваёй слабасці (у параўнанні з суседнімі Расіяй і Польшчай) не можа выбраць шлях самастойнага развіцця, што гістарычны лёс наканаваў ёй растварыцца ў Расіі і ў расійскай культуры, таму фактычна падтрымлівалі русіфікатарскую палітыку ўладаў. Паказальна, што акадэмік Я. Карскі нават пасля звяржэння царызму (вясной 1917 г.) выказаўся за навучанне ў школах Беларусі на агульнадзяржаўнай расійскай мове, дапускаючы беларускую мову — пры наяўнасці жадання бацькоў — толькі ў першым класе пачатковай школы¹⁴.

А. Цвікевіч адрозніваў “заходнерусаў”-культурнікаў ад палітыкаў і прывёў у сваёй кнізе нямала адпаведных фактаў. Тым не менш у першым раздзеле яго кнігі дадзена агульная, не дыферэнцыраваная ацэнка “заходнерусізму” ў цэлым — і палітычнага і навукова-культурніцкага. Паводле слоў аўтара, “заходнерусізм” — гэта “адмоўны бок агульнага працэсу гісторыі культуры на Беларусі”¹⁵. Думаецца, што дадзеная ацэнка патрабуе істотнай карэкцыі. У 50–70-я гады XIX ст. “заходнерусізм” сапраўды выступаў як нешта цэльнае ў дзвюх іпастасях — навуковай і палітычнай. Пазней, і асабліва ў пачатку XX ст., “заходнерусы” — палітыкі і вучоныя — істотна разышліся, іх прадстаўлялі розныя людзі, прычым сярод палітыкаў вядомых вучоных ужо не было і да сферы культуры яны дачынення амаль не мелі. Палітычная іх дзейнасць вызначалася крайнім шавінізмам і была несумненна рэакцыйнай. З другога боку, прыведзеную негатыўную ацэнку нельга адносіць да паслядоўнікаў “заходнерусізму” сярод вучоных-беларусазнаўцаў, праца якіх аб’ектыўна мела вялікае станоўчае значэнне.

Выклікае нязгоду выснова А. Цвікевіча аб творчасці такіх пачынальнікаў беларускага адраджэння, як Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, У. Сыракомля, А. Кіркор, В. Дунін-Марцінкевіч. На думку аўтара, яна была занадта моцна прасякнута польскім зместам і не выклікала ў беларускіх масах пачуцця асобнасці іх ад палякаў. Названыя пісьменнікі, — сцвярджаў А. Цвікевіч, — імкнуліся адарваць Беларусь культурна і палітычна ад Расіі для Польшчы. У гэтых адносінах ён адзначаў істотную розніцу паміж імі і беларусафіламі расійскай культуры, якія “адрывалі Беларусь ад Расіі для Беларусі” (як П. Шпілеўскі). “Ні беларускі Шаўчэнка, ні беларускі Драгаманаў з шэрагаў шубраўцаў, філаматаў... і ўсяя

¹³ Гл. : Цвікевіч А. “Западно-русизм”. С. 323–326.

¹⁴ Тамсама. С. 332–333.

¹⁵ Тамсама. С. 16.

плеяды віленскіх работнікаў у 40–50-х гадах выйшлі не маглі”, — сцвярджаў А. Цвікевіч¹⁶. Але, дабавім мы, менавіта з гэтай плыні грамадскага руху ў Беларусі ў 1862–1863 г. выйшаў К. Каліноўскі, а ў 70–90-я гады — выдатны беларускі паэт і ідэолаг нацыянальнага руху Ф. Багушэвіч.

У канцы сваёй кнігі А. Цвікевіч адзначаў, што ў барацьбе з беларускім нацыянальным рухам у пачатку ХХ ст. “заходнерусы”, нягледзячы на падтрымку расійскіх уладаў, “не маглі пахваліцца перамогай: беларускі нацыянальны рух, праследаваны, афіцыйна зганены, да смешнага бедны на матэрыяльныя сродкі, паволі, але немінуча пашыраўся і захапляў усё новыя пазіцыі”. У сувязі з гэтым даследчык канстатаваў, што “заходнерусізм”, звязаўшы свой лёс з царызмам, “не меў перад сабой будучыні”. “Расійскі царызм, канаючы сам, — пісаў А. Цвікевіч, — цягнуў за сабою і “западно-рускую” ідэалогію. Узгаданы на пакланенні адзінай, недзялімай Расіі, “западно-руссізм” мусіў памерці ў момант, калі пыха гэтае імперыі была пастаўлена пад удар”¹⁷.

З гэтай высновай таксама нельга пагадзіцца. “Заходнерусізм” пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. не толькі не знік, але, перафарбаваўшыся ў ліберальныя і дэмакратычныя колеры, значна пашырыў сваю сацыяльна-палітычную базу. Адвядваючы патрабаванні беларускіх нацыянальных партый аб прызнанні права Беларусі на дзяржаўна-палітычнае самавызначэнне свайго лёсу (у 1917 г. — аўтаномія ў складзе Расійскай Федэратыўнай рэспублікі, з 1918 г. — незалежная рэспубліка), расійскія лібералы (кадэты), а таксама дэмакраты (эсэры, меншавікі, бальшавікі) выкарыстоўвалі аргументы з арсеналу “заходнерусізму” аб адсутнасці самастойнага беларускага этнасу, аб беларускай мове як “дыялекце” рускай мовы і інш. З такіх пазіцый, у прыватнасці, зыходзілі кіраўнікі Паўночна-Заходняй абласной арганізацыі РКП(б) В. Кнорын, А. Мяснікоў, К. Ландэр і інш., якія ў кастрычніку 1917 г. захапілі ўладу на неакупаванай немцамі тэрыторыі Беларусі. У 20-я гады ў БССР бальшавіцкімі ўладамі з чыста тактычных меркаванняў праводзілася палітыка т. зв. беларусізацыі, а ў 1930 г. пачаліся масавыя арышты нацыянальных дзеячаў, якія кіравалі гэтым працэсам.

З таго ж часу праблемы гісторыі “заходнерусізму”, як і гісторыі беларускага нацыянальнага руху, на доўгія дзесяцігоддзі былі практычна выключаны з беларускай савецкай гістарыяграфіі. Вядучыя гісторыкі — прадстаўнікі нацыянальнай гістарыяграфічнай канцэпцыі (У. Ігнатоўскі, А. Цвікевіч і інш.) — сталі першымі ахвярамі таталітарнага рэжыму, а іх працы трапілі ў спецсховішчы. Тады ж гвалтоўна ў савецкай гістарыяграфіі было ўстаноўлена манапольнае панаванне марксісцка-ленінска-сталінскай метадалогіі, спалучанай з мадэрнізаванай расійскай вялікадзяржаўніцкай канцэпцыяй гісторыі Беларусі, блізкай да “заходнерусізму”. Мадэрнізацыя, уласна, звялася да за-

¹⁶ Цвікевіч А. “Западно-руссізм”. С. 54–55.

¹⁷ Тамсама. С. 334–335.

мены ў славутай увараўскай “трыядзе” двух першых элементаў: праваслаўе замянілі марксізмам-ленінізмам у мадыфікацыі Сталіна, самадзяржаўе — дыктатурай пралетарыяту; народнасць засталася (для Беларусі — у трактоўцы “заходнерусаў”).

Такі метадалагічны гібрыд вырас, узмацнеў і канчаткова аформіўся ў пасляваенныя дзесяцігоддзі. Ён цалкам адпавядаў устаноўкам ідэолагаў КПСС–КПБ на зліццё моваў, культур народаў і стварэнне ў СССР рускамоўнага, выхаванага ў камуністычна-імперскім духу “савецкага народа” як новай гістарычнай супольнасці людзей. Нацыянальныя гістарычныя каштоўнасці і арыенціры былі амаль цалкам выкінуты з айчынай гісторыі. Грубая фальсіфікацыя гісторыі нашага народа разам з русіфікацыяй сістэмы народнай адукацыі, фактычнай ліквідацыяй нацыянальнай школы прывяла да страты некалькімі пакаленнямі беларусаў нацыянальнай гістарычнай памяці і самасвядомасці, садзейнічала надзвычай шырокаму распаўсюджанню ў Беларусі нацыянальнага нігілізму.

Задачу гісторыкаў Беларусі я бачу ў распрацоўцы гісторыі Айчыны з нацыянальна-дзяржаўных, патрыятычных пазіцый, у аднаўленні сапраўднай гістарычнай памяці і нацыянальнай самасвядомасці шырокіх масаў насельніцтва. Адной з важных праблем у гэтых адносінах з’яўляюцца далейшае вывучэнне гісторыі “заходнерусізму” і яго ролі ў гісторыі беларускага народа.

Захар Шыбека (Мінск)

Горад — асяродак міжэтнічнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння ў Беларусі (на матэрыялах перапісу насельніцтва 1897 г.)

Дадзеная тэма датычыцца таго перыяду гісторыі беларускага народа, калі на яго землях усталёўвалася руская дамінацыя замест польскай. Гэта — 1863–1904 гг. Названая тэма дазваляе паказаць перадумовы набліжэння беларусаў да сучасных нацый, інтэлектуалізацыю народа, бо інтэлектуалы звычайна канцэнтруюцца ў гарадах. Да інтэлігенцыі мы адносім дзеячаў разумовай працы, хоць гэты крытэрыі вельмі ўмоўны.

Інтэлігенцыя Беларусі канца XIX ст. стала прадметам зацікаўленасці ў сувязі з вывучэннем нацыянальнай самасвядомасці беларусаў¹. Ужо зроблена А.Кушнерам першая спроба даць статыстычнае вымярэнне беларускай інтэлігенцыі

¹ Церашковіч П., Чаквін П. Из истории становления национального самосознания белорусов: XVI – начало XX в. // Советская этнография. 1990. № 6; Філякоў У. Нацыянальная інтэлігенцыя і самасвядомасць беларусаў: канец XIX — пачатак XX ст. // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1992. Кн. 2.

на аснове першага ўсерасійскага перапісу насельніцтва 1897 г.² Праўда, малады даследчык не адносіць да інтэлектуалаў юрыстаў і святароў, дае пералік лічбаў замест таблічнага абагульнення іх, што абязжарвае ўспрыманне і робіць немагчымым выкарыстанне.

Што тычыцца культурнай ролі беларускіх гарадоў, то тут можна спаслацца толькі на польскую гістарыяграфію³. Польская гістарычная традыцыя звычайна выключае мясцовую шляхту з беларускай інтэлігенцыі ці стварае ў дачыненні да інтэлектуалізацыі беларусаў канца XIX ст. занадта змрочны малюнак⁴.

Так ужо склалася, што да канца XIX ст. горад Беларусі стаў своеасаблівай рэзервацыяй для яўрэяў, а вёска — для беларусаў. А таму не выпадкова даследчыкі пры вывучэнні гарадоў Беларусі царскага перыяду сутыкаюцца з феноменам іх небеларускасці. Перапіс 1897 г. зафіксаваў сярод гараджан усяго 16,6% беларусаў, 53,5% яўрэяў, 18% рускіх, 6,2% палякаў. Немцы, татары, літоўцы і латышы складалі менш аднаго працэнта. Яшчэ каля сарака прадстаўнікоў розных народаў траплялі ў гарады Беларусі пераважна ў складзе імперскай арміі⁵.

Перапіс, безумоўна, не ўлічваў нейкую частку рускамоўных і польскамоўных беларусаў. Яны папаўнялі шэрагі рускіх і палякаў.

Таму тыя 16,6% беларусаў сярод гарадскога насельніцтва недакладна адлюстроўваюць прысутнасць у гарадах жыхароў беларускага паходжання. Аднак сутнасць тагачаснай дэмаграфічнай сітуацыі ад гэтага істотна не мяняецца.

Гарады Беларусі выступалі своеасаблівай мікрамадэллю шматэтнічнай імперыі. І па прыкладу імперыі іх грамадзянская супольнасць таксама трымалася на русіфікацыі і адміністрацыйна-паліцэйскім уціску. Дзякуючы гэтаму гарадскія цэнтры самі па сабе былі важнымі бастыёнамі цэнтралізаванай дзяржаўна-бюракратычнай сістэмы кіравання беларускімі землямі.

З другога боку, шматнацыянальныя гарады знаходзіліся ў акружэнні беларускай этнічна-вясковай стыхіі і не маглі не адчуваць на сабе яе ўплыў. У.Конан сцвярджае, што беларуская зямля магла ўспрымаць у рускай культуры толькі дэмакратычную плынь. У межах гарадской рысы адбывалася найбольш інтэнсіўнае нацыянальнае ўзаемадзеянне і ўзаемаўзбагачэнне. Гэтае меркаван-

---

² Кушнер А.И. Этнический состав интеллигенции Белоруссии в конце XIX в.: По материалам переписи 1897 г. // Наш радавод. Гродна, 1991. Кн. 3.

³ Ciechanowiecki Andrzej S. Nieśwież: Międzynarodowy ośrodek kultury na Białorusi. Warszawa, 1994; Zienkiewicz Tadeusz. Polskie środowisko literackie w Mińsku w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Olsztyn, 1995.

⁴ Inteligencja polska pod zaborami. Warszawa, 1978; Wróbel Piotr. Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska. Warszawa, 1990. S. 19–20.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Табл. XIII . [44 гарады].

не можна пацвердзіць матэматычнымі падлікамі. Статыстычная тэорыя інфармацыі валодае велічынёй пад назвай энтрапія (H). Яна інтэрпрэтуецца як мера ўзаемасувязі, узаемапрапінкнення элементаў сукупнасці. І хоць у гарадах Беларусі жыло прыкладна столькі ж прадстаўнікоў нацыі, колькі ў паветах (па 50), энтрапія нацыянальнай рысы гарадоў атрымоўваецца больш высокая — адпаведна 0,587 і 0,318⁶.

Шматэтнічнасць культуры гарадоў Беларусі выступала важным фактарам змякчэння польска-рускага супрацьстаяння на беларускіх землях. Небеларускі горад быў часткай беларускага жыцця, гэтаксама як і прадстаўнікі розных этнічных груп, што жылі на беларускіх землях, былі часткай беларускага народа. Іх ядналі адзіныя зямля, мясцовыя традыцыі, элементы сакральнасці і г.д. Нацыянальна-вызваленчы рух звычайна рыхтуецца ў гарадах. І тут выяўляюцца некаторыя заканамернасці. Кожнае культурнае адраджэнне праходзіць тры этапы: услед за культурнай інтэрвенцыяй пануючай нацыі наступае перыяд вучнёўства, а затым — перыяд партнёрства.

У культурным жыцці гарадоў Беларусі парэформеннага перыяду (1863–1904 гг.) назіралася руская “інтэрвенцыя”. Удзел гарадскіх цэнтраў у фармаванні агульнанацыянальнай культурнай традыцыі беларусаў істотна стрымліваўся. Беларусы не мелі адносна свабодных гарадоў, як літоўцы ў Прусіі ці ўкраінцы ў Галіцыі, адкуль магла б выпраменьвацца нацыянальная культура. Аднак царызм быў не ў стане дэнацыяналізаваць шматмільённы народ. Яго ратавала дастаткова магутная этнічная маса, а пазней — абуджаны нацыянальны дух. У гэтым сэнсе русіфікацыя і ўвогуле дэнацыяналізацыя мелі свае межы.

Перыяд вучнёўства пачаўся для беларусаў пасля рэвалюцыі 1905 г. Праўда, нязначны беларускі кампанент гарадоў стрымліваў і гэты працэс. Таму беларускае адраджэнне трымалася на вясковай культуры, якая павінна была без асаблівай надзеі “заваёўваць” гарады. Тым не менш на рубяжы XIX–XX стст. ролю беларускіх культурна-палітычных цэнтраў бралі на сябе спачатку Вільня (першыя гады стагоддзя) і часткова Пецябург, а потым — Мінск (з 1917 г.).

Небеларускасць гарадоў Беларусі — толькі вынік працяглай недзяржаўнасці нацыі. Ператварэнне гарадскіх паселішчаў у натуральны інструмент фармавання беларускай культуры, нацыі, нацыянальнай тоеснасці пад сілу толькі нацыянальнай дзяржаве. І толькі з яе ўтварэннем ва ўзаемадзейні беларускай культуры з іншэтнічнымі ўзнікае магчымасць стварэння партнёрства.

Мяркуючы па перапісе 1897 г., у канцы XIX ст. гарады Беларускага краю вылучаліся на фоне паветаў колькаснай перавагай мужчын над жанчынамі,

---

⁶ Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. М., 1981. С. 116–117.

большай праслойкай насельніцтва рабочага ўзросту (20–59 гадоў) і большай пісьменнасцю сярод гараджан (56,2% у гарадах і 22,2% у паветах). І гэта — тыповыя паказчыкі фармавання ў Беларусі індустрыяльнага грамадства. Дарэчы, удзельная вага пісьменных гараджанак Беларусі (46,2%) была вышэйшай, чым у цэлым па гарадах еўрапейскай часткі Расіі (44,1%). Чым бліжэй да Захаду, тым больш узрасла эмансipaцыя жанчын.

Прафесійны склад прадстаўнікоў розных этнасаў у гарадах Беларусі бачны з табліцы № 1. Беларусы і ў гарадах “умудраліся” заставацца земляробамі. Гэтай дзейнасцю займалася больш 25% беларускага гарадскога насельніцтва. Толькі ўкраінцы набліжаліся да такога ж высокага паказчыка. Сельскагаспадарчы занятак быў пашыраны сярод беларускіх мяшчан Магілёўшчыны і прыгарадных сялян, чые землі ўвайшлі ў межы гарадской рысы. Дарэчы, удзельная вага беларусаў сярод гараджан Магілёўскай губерні была самая высокая — каля 30% (1897).

Былі сярод гараджан і такія землеўладальнікі, якія не займаліся земляробствам, а здавалі зямлю ў арэнду пад забудову ці ўласныя дамы — кватарантам. Гэтыя прадпрымальнікі паказаны ў табліцы пад нумарам 5 — разам з банкірамі і ліхвярамі. Такіх сярод беларусаў набіралася каля 5%. Аднак жыццё за кошт зямельнай рэнты і квартплаты было найбольш тыповым для палякаў — каля 12% польскага насельніцтва гарадоў. Пасля паўстання 1863 г. католікі маглі набываць зямлю толькі ў межах гарадской рысы, і гэтым актыўна карысталася спаланізаваная шляхта (перапіс, зразумела, адносіў іх да палякаў). Колькасць дваран у 44 гарадах Беларусі павялічылася з 22,3 тыс. у 1866 г. да 32,3 тыс. чалавек у 1896 г.⁷

Адбывалася ў нейкай ступені “шляхцізацыя” гараджан. Спаланізаваная шляхта гарадоў лягчэй далучалася да нацыянальных каранёў і беларускага адраджэння, мела імунітэт супраць такога “захворвання”, як прарускія ілюзіі.

Уладальнікі грашовых і зямельных капіталаў (5 і 6 у табл.1) складалі каля 30% беларускага насельніцтва гарадоў. Гэта неблагі ўзровень забяспечанасці, які адкрываў добрыя перспектывы для ўзбагачэння.

Але большая частка (каля 40%) беларусаў-гараджан жыла з працоўнага найму ў дзяржаўных установах, прыватных дамах (пераважна жанчыны), на прамысловых прадпрыемствах, у рамесных майстэрнях, на чыгунцы і будоўлях (4,7–9 табл. 1). Працоўны наём (служба) у жыцці гараджан-палякаў займаў яшчэ большае месца, чым у беларусаў (каля 60%). Сярод палякаў вылуча-

⁷ Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 год. СПб., 1868. С. 186–191, 194–199, 202–209, 212–216, 219–225; НАРБ, ф. 2502, воп. 1, спр. 535, арк. 37–38; ДГАЛ, ф. 388, воп. 1, спр. 1087, арк. 26–27, 29, 32–33, 36–37; Обзор Минской губернии за 1896 год. Мн., 1896, прилож.; Обзор Могилевской губернии за 1896 год. Могилев, 1897, прилож.; Памятная книжка Гродненской губернии на 1898 год. Гродно, 1897. Ч. 3.

лася сваімі памерамі група чэлядзі і падзёншчыкаў (каля 25%). Жанчыны-каталічкі лічыліся добрымі гаспадынямі і іх ахвотна наймалі ў прыватныя дамы.

Табл. 1. Размеркаванне гараджан пяці заходніх губерняў па роднай мове і асноўных накірунках прафесійнай дзейнасці паводле перапісу 1897 г. (у працэнтах)

№	Найменаванні	Беларусы	Яўрэі	Рускія	Палякі	Немцы	Украінцы	Іншыя
1	Кіраванне	5.94	0.21	8.34	4.35	2.61	4.17	2.55
2	Узброеныя сілы	7.50	1.00	29.87	4.25	13.46	39.40	41.93
3	Інтэлектуальная дзейнасць	2.45	5.01	5.71	3.33	5.72	2.10	3.15
4	Чэлядзь, падзёншчыкі	17.89	7.74	11.69	24.49	8.37	7.65	15.37
5	Фінансы, крэдыт	5.04	4.01	6.56	11.49	8.98	2.66	3.22
6	Сельская гаспадарка	25.33	1.42	4.10	7.08	1.17	25.07	6.97
7	Будаўніцтва	4.83	5.15	4.14	4.70	2.12	1.15	2.55
8	Прамысловасць	15.74	35.85	9.71	20.60	36.58	7.40	9.01
9	Транспарт, сувязь	6.15	5.30	11.13	9.87	11.18	4.66	5.44
10	Гандаль	3.96	31.77	4.22	6.50	7.09	2.43	5.93
11	Іншыя заняткі	5.17	2.54	4.53	3.34	2.72	3.31	3.88
УСЯГО		100	100	100	100	100	100	100

Сярод той часткі беларускага гарадскога насельніцтва, якое было занята ў сферы гандлёва-прамысловай дзейнасці, на долю дзелавых людзей прыходзілася не болей 0,5% (1,1 тыс.чал.). Гэта ўладальнікі рамесных майстэрняў, а таксама купцы выключна другой гільдыі, якія займаліся пераважна гандлем сала⁸.

Царскі ўрад фактычна закрыў для беларускага мяшчанскага саслоўя шлях да камерцыйнай дзейнасці, калі ўвёў мяжу аселасці (1794) і перапісаў іх у лік падатнага насельніцтва (канец XVIII ст.). Мяшчане беглі з гарадоў і вярталіся

⁸ Гл.: Шыбека З.В. Сацыяльнае размежаванне беларусаў у канцы XIX ст. // Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1991. № 6. С. 69.

да земляробства. Тыя ж, хто заставаўся, пралетарызаваўся ці пераходзілі да гарадскога садоўніцтва і агародніцтва. Да канца XIX ст. беларусы фактычна згубілі традыцыйна гандлёва-прамысловай дзейнасці. Характэрна, што яны займаліся пераважна земляробствам і ў Смаленскай губерні, якая знаходзілася па-за рысай аселасці. Таму ў нас няма падстаў звязваць слабасць неземляробчай актыўнасці беларусаў выключна з прысутнасцю яўрэяў.

У гандлёва-прамысловую дзейнасць найбольш заангажаванымі былі яўрэі, а таксама немцы (пераважна за кошт тэкстыльнай прамысловасці Беластоцкага краю). Разам з рускімі значную групу немцы ўтваралі як служачыя ў сферы транспарту і сувязі.

Беларусы, якія падвяргаліся татальнай русіфікацыі, не маглі мець шырокага пласту свядомых інтэлектуалаў. Настаўнікі, святары, медыцынскія работнікі, юрысты, навукоўцы, літаратары, працаўнікі мастацтва складалі ўсяго 2,5% беларускага насельніцтва ў гарадах. Беларусаў апырэджвалі немцы (5,7%), рускія (5,7%), яўрэі (5,0%), палякі (3,3%).

Чыноўніцтва складала каля 6% гараджан-беларусаў, але яно знаходзілася на ніжэйшых службовых ступенях. У класныя чыноўнікі прабіваўся адзінкі. Найбольш пашыранай гэтая дзейнасць была сярод рускіх, пануючай нацыі (8,3%). Вялікае месца сярод рускіх займалі і вайсковыя службоўцы (каля 30%). Мясцовыя ваенныя гарнізоны фармаваліся з прадстаўнікоў народаў усёй імперыі. Пра гэта сведчыць вялікая ўдзельная вага вайскоўцаў сярод іншых (табл. 1). Беларускія ж салдаты дзеля русіфікацыі і палітычнай бяспекі адпраўляліся далей ад радзімы. Мяркуючы па дадзеных табліцы, вайсковая служба была прэстыжнай сярод украінцаў і немцаў.

Перапіс насельніцтва 1897 г. дае магчымасць выдзеліць у асобную групу прафесіі, якія патрабуюць найбольшых інтэлектуальных высілкаў. Гэта — настаўнікі, святары, медыцынскія работнікі, навукоўцы, літаратары, працаўнікі мастацтва, юрысты. У адпаведнасці з рускай традыцыяй яны аб'ядноўваюцца яшчэ пад умоўнай назвай інтэлігенцыя.

Склад інтэлектуалаў — тыповы для Расійскай імперыі: 51% складалі настаўнікі, 25% — святары, 17% — медыцынскія работнікі і 6% — іншыя⁹. Удзельная вага ўсёй інтэлігенцыі ледзь перавышала адзін працэнт ад агульнага насельніцтва губерняў. Трэба, праўда, улічваць, што літаратары і працаўнікі мастацтва не заўсёды сябе адпаведна паказвалі, бо звычайна зараблялі на жыццё іншым спосабам.

Мяркуючы па табл. 2., гарады Беларусі не мелі колькаснай перавагі над павеатамі ў канцэнтрацыі працаўнікоў інтэлектуальнай сферы (45% супраць 55%). І ў гэтым яны адрозніваліся ад гарадоў еўрапейскай часткі Расіі ў цэлым¹⁰. Інтэ-

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Табл. XXI.

¹⁰ Рындыонский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. Мн., 1983. С. 174.

лектуальнае жыццё беларускіх паветаў было больш насычаным, чым ва ўнутраных губернях Расіі, бо тут існавалі шматлікія мястэчкі, насельніцтва якіх залічалася ў склад павятовага. Ад агульнарасійскай мадэлі не адрознівалася толькі Віцебская губерня, але там і мястэчак было вельмі мала. Набліжэнне інтэлектуалаў да вясковага насельніцтва ўзнімала яго дасведчанасць і актыўнасць. Гэта выявілася ўжо ў рэвалюцыі 1905 г., калі палітычная агітацыя пранікала ў самыя аддаленыя беларускія вёскі¹¹. А ў часы антыбальшавіцкіх паўстанняў 1919–1920 гг. сялянскае самакіраванне ўзнікала не толькі на павятовым узроўні, як у большасці месцаў Расіі, але і па валасцях¹². І тут трэба мець на ўвазе вялікі ўплыў на вяскоўцаў яўрэйскай інтэлігенцыі, раскіданай па мястэчках.

Табл. 2. Размеркаванне насельніцтва, звязанага з інтэлектуальнай дзейнасцю, паміж гарадамі і паветамі паводле перапісу 1897 г. (у працэнтах)

Назва губерняў		Настаўнікі	Святар	Мед. работнікі	Навукоўцы	Юрыст	Усяго
Віленская	горад	49	29	52	86	75	48
	павет	51	71	48	14	25	52
	усяго:	100	100	100	100	100	100
Віцебская	горад	63	21	57	84	82	52
	павет	37	79	43	16	18	48
	усяго:	100	100	100	100	100	100
Гродзенская	горад	54	27	53	72	88	49
	павет	46	73	47	28	12	51
	усяго:	100	100	100	100	100	100
Магілёўская	горад	42	18	48	75	80	37
	павет	58	82	52	25	20	63
	усяго:	100	100	100	100	100	100
Мінская	горад	44	20	45	80	80	40
	павет	56	80	55	20	20	60
	усяго:	100	100	100	100	100	100
Па 5 губ.	горад	49	23	51	81	81	45
	павет	51	77	49	19	19	55
	УСЯГО:	100	100	100	100	100	100

Тыповымі вясковымі інтэлектуаламі былі настаўнік і святар ды яшчэ фельчар. Навукоўцы, літаратары, працаўнікі мастацтва, юрысты канцэнтраваліся

¹¹ Шыбека З.В. Цяга зямлі: Барацьба беларускіх сялян за зямлю ў гады расійскай рэвалюцыі 1905–1907 гг. // Запісы Інстытута беларусаведы. Ляймен, 1993.

¹² Вішнеўскі А. Дыктатура і права // Літ. і мастацтва. 1995. 10 лют.

ў гарадах. Настаўнікі і медыцынскія работнікі дзяліліся паміж гарадамі і паветамі амаль пароўну. Відавочная ж большасць святароў (77%) пражывала ў сельскай мясцовасці.

Беларусы складалі прыкладна 18% сярод інтэлектуалаў пяці заходніх губерняў, прычым у гарадах — каля 7, а ў паветах — каля 26% (гл. табл. 2). У гарадскіх цэнтрах іх апярэджвалі яўрэі, рускія і палякі, а ў сельскай мясцовасці — яўрэі і рускія. Вялікую перавагу яўрэйскай інтэлігенцыі А.Кушнер не без падстаў тлумачыць шырокім распаўсюджваннем сярод іх рэлігійнага выхавання¹³. Настаўнік-меламед звычайна вучыў толькі некалькі хлопчыкаў. Таму, напрыклад, у Мінску налічвалася ў канцы XIX ст. не менш 600 хедараў¹⁴.

Табл. 3. Нацыянальны склад насельніцтва, занятага інтэлектуальнай дзейнасцю ў пяці заходніх губернях паводле перапісу 1897 г. (у працэнтах)

№	Нацыі	Губерні	Гарады	Паветы
1	Беларусы	17.67	7.13	26.17
2	Яўрэі	51.09	58.64	44.99
3	Рускія	21.37	22.32	20.61
4	Палякі	6.76	8.64	5.24
5	Немцы	1.01	1.62	0.53
6	Украінцы	0.66	0.43	0.85
7	Іншыя	1.44	1.22	1.62
УСЯГО:		100.00	100.00	100.00

Гарадская інтэлігенцыя была пераважна яўрэйска-рускай (больш чым на 80%). А гэта ў далейшым вельмі ўскладняла разгортванне ў гарадах Беларусі палітычных падзей на карысць нацыянальнай незалежнасці беларусаў. Дадатковыя разлікі паказваюць, што ў Віленскай і Магілёўскай губернях нацыянальны склад гарадской інтэлігенцыі меў адметнасць. На Захадзе ён характарызаваўся моцным польскім кампанентам (каля 20%), а на ўсходзе — беларускім (каля 17%). Павышаны паказчык удзельнай вагі беларусаў сярод гарадскіх інтэлектуалаў мела і Віцебская губерня (каля 8%). Такім чынам, зусім відавочна, што беларускі этнас не быў выключна сялянскім.

Беларусы складалі трэць святароў, каля 20% медыцынскіх работнікаў, 10,5% настаўнікаў і менш 10% астатніх катэгорый інтэлектуалаў (гл. табл. 4). На

¹³ Кушнер А. Этнический состав интеллигенции... С. 516.

¹⁴ Шыбека З.В., Шыбека С.Ф. Мінск: Старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада. Мн., 1994. С. 142.

ўсходзе Беларусі (Магілёўская і Віцебская губерні) удзельная вага беларусаў у складзе інтэлігенцыі была самай вялікай. Сярод вясковых святароў Магілёўшчыны яны складалі, напрыклад, каля 63%. Значная частка беларусаў уваходзіла і ў склад гарадской інтэлігенцыі ўсходняй Беларусі. Прадстаўніцтва беларускага этнасу сярод інтэлектуалаў памяншалася з усходу на захад. Такую ж тэндэнцыю мела і ўдзельная вага беларусаў сярод гараджан: Магілёўская губерня — 30,0%, Віцебская — 13,3, Мінская — 12,0, Гродзенская — 9,0, Віленская — 7,6%. Аднак нацыянальнае адраджэнне беларусаў адбывалася дзякуючы інтэлігентам-заходнікам, пераважна католікам, што тлумачыцца інертнасцю праваслаўнай беларускай інтэлігенцыі, іх культурнай арыентацыяй на Расію.

Табл. 4. Беларусы сярод інтэлектуалаў пяці заходніх губерняў паводле перапісу 1897 г. (працэнты ад агульнай лічбы па прафесіях і мясцінах)

Назва губерняў		Настаўнікі	Святары	Мед. работнікі	Навукоўцы	Юрысты	Усяго
Віленская	горад	3.3	3.7	5.6	2.4	0.6	3.6
	павет	12.4	15.8	26.4	13.7	10.7	16.4
Віцебская	горад	4.6	18.1	14.4	4.3	8.4	8.1
	павет	20.1	40.7	31.0	20.8	20.4	31.1
Гродзенская	горад	2.1	4.3	7.3	7.8	5.5	3.8
	павет	13.8	14.9	18.8	12.2	17.3	15.0
Магілёўская	горад	8.9	40.1	26.8	6.8	14.2	16.7
	павет	19.2	62.7	29.5	25.0	17.2	37.3
Мінская	горад	3.4	15.7	8.3	4.8	4.0	5.8
	павет	17.0	42.6	36.9	14.3	20.2	27.9
УСЯГО:	горад	4.3	15.4	11.2	4.4	6.1	7.1
	павет	16.6	38.3	28.8	16.5	16.5	26.2

Палітычныя ідэалы інтэлігенцкіх колаў абмяжоўваліся культурнай або культурна-адміністрацыйнай аўтаноміяй у межах Расійскай імперыі. Што тычыцца культурнай пераарыентацыі, то яна закранула ў большай ступені яўрэяў і, як ужо гаварылася, праваслаўных беларусаў, у меншай ступені – палякаў і беларусаў-католікаў. Чэрава Расійскай імперыі, якое ўтваралі гарады, аказалася няздатным пераварыць разнастайнасць культур і парадзіць нейкую інтэгральную расійскую культуру. 1905 год засведчыў першы сімptom няспраўнасці. Ён паказаў нетрываласць прарасійскіх арыентацый. Культурная разнастайнасць сілкавала нацыянальна-вызваленчы рух народаў імперыі ў перыяд яе распаду.

Праслойка нацыянальнай эліты хоць і была нязначнай, але зусім дастатковай для выпрацоўкі агульнанацыянальных ідэалаў. Ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржавы роля нацыянальных лідэраў у беларускім

адраджэнні ўзрастала. Пры абмеркаванні новага руска-германскага мытнага тарыфу 1903 г. нават памяркоўная беларуская інтэлігенцыя запатрабавала пратэక్షынізму для нацыянальнай прамысловасці, дэцэнтралізацыі гандлёва-прамысловай дзейнасці, адмовы ад вялікадзяржаўнай палітыкі¹⁵.

Палітычныя ідэалы нацыянальна свядомай інтэлігенцыі (пераважна каталіцкай шляхты) не заўсёды знаходзілі водгук у асяроддзі пераважна праваслаўнага сялянства, а яго, як правіла, сацыялістычная ідэалогія толькі ўзмацняла непаразуменні з спаланізаванай зямельнай арыстакратыяй. Праваслаўная інтэлігенцыя была бліжэй да нацыянальных каранёў, але не мела пазітыўнай нацыянальнай праграмы. Лінія на падпарадкаванне Расіі, якую гэтая інтэлігенцыя праводзіла, перамагла. І гэтая перамога закладвалася ў 1863 г., калі расійскі ўрад распачаў палітыку супрацьпастаўлення каталіцкай шляхты і праваслаўнага сялянства, з асяроддзя якога выходзіла інтэлігенцыя ўсходняй арыентацыі. У канчатковым выніку ўсё гэта прывяло да частковага расколу беларускага этнасу.

Сацыяльны антаганізм беларусаў, закладзены ў часы Рэчы Паспалітай і даведзены да адкрытай варожасці аграрнымі рэформамі Аляксандра-вызваліцеля і дэмагогіяй Мураўёва-вешальніка, спрабавалі пераадольваць асобныя спаланізаваныя землеўладальнікі пачынаючы з В. Дуніна-Марцінкевіча. У другой палове 60-х гадоў мінскі губернскі маршалак Прушынскі ў лісце да віленскага генерал-губернатара Патапава абгрунтоўваў на беларускай мове неабходнасць славянскага адзінства¹⁶. Землеўладальнікі таксама размаўлялі з сялянствам на яго роднай мове. Аднак асобных ініцыятыў для нацыянальнай кансалідацыі было недастаткова. Беларусам не хапіла тых некалькі спрыяльных пасля першай рускай рэвалюцыі гадоў, каб належным чынам інтэлектуалізавацца да моманту разбурэння царскай імперыі і вырашыць затым свой лёс самастойна. Не спрыялі таму і палітычныя ўмовы. Беларуская інтэлігенцыя, што ўзнікла пасля адмены прыгону ў Расіі, аказалася не ў стане выканаць сваю нацыянальна-вызваленчую місію. І не ў апошнюю чаргу — з-за сваёй малалікасці. Інтэлектуальны рэзерв беларусаў у выглядзе спаланізаванай шляхты застаўся нявыкарыстаным. Месцам сустрэчы выхадцаў з шляхты і сялян для фармавання нацыянальнай інтэлігенцыі мог стаць мясцовы горад, але ён не стаў ім, бо яго сацыяльныя нішы былі штучна запоўнены прыніжанымі ўладай яўрэямі і адміністрацыйна прысланымі рускімі. Міжэтнічнае і міжкультурнае ўзаемадзеянне ў гарадскіх цэнтрах Беларусі мела адбітак ненатуральнасці.

---

¹⁵ Борохович Я.Л. По вопросу о русско-германской торгово-промышленной политике. Витебск, 1903.

¹⁶ Масолов А.И. Виленские очерки. СПб., 1898. С. 87.

Алесь Ціхаміраў (Мінск)

Нацыянальны рух і выпрацоўка асноў знешняй палітыкі Беларусі ў 1914–1921 гг.

Працэс сацыяльнага і нацыянальнага абуджэння Беларусі, які актыўна праходзіў у пачатку XX ст., непазбежна падводзіў прыхільнікаў беларускага Адраджэння да пытання пра месца іх Бацькаўшчыны ў сістэме міжнародных адносін. Аднак да жніўня 1914 г. магчымасці знешнепалітычнага выбару былі вельмі абмежаванымі — далучаная да Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст. Беларусь не магла самастойна вызначыць сваю знешнюю палітыку і сама з’яўлялася тэрыторыяй змагання паміж каталіцкай Польшчай і праваслаўнай Расіяй, якія разглядалі беларускія землі як сферу сваіх уплываў. Ідэйны ціск з боку польскіх і расійскіх нацыяналістаў, недастатковая арганізацыйная аформленасць нацыянальнага руху прадвызначалі ўмеранасць памкненняў беларусаў: яны абмяжоўваліся толькі патрабаваннем сваёй аўтаноміі ў складзе дэмакратычнай Расійскай Федэратыўнай рэспублікі.

Першая сусветная вайна змяніла сістэму міжнародных адносін, якую вызначалі пастановы Венскага кангрэса 1815 г. Увосень 1915 г. частка Беларусі да лініі Дзвінск-Паставы-Баранавічы-Пінск трапіла пад уладу Германіі. Немцы падтрымлівалі на акупаваных тэрыторыях маладыя нацыянальныя рухі, у тым ліку беларускі, супрацьпастаўляючы іх як Польшчы, так і Расіі. Тым самым для беларускіх патрыётаў склаліся магчымасці, каб паставіць пытанне пра самастойнае існаванне.

У 1915–1916 гг. група беларускіх дзеячаў, якая засталася ў Вільні, прыступіла да распрацоўкі асноў першай ў гісторыі Беларусі нацыянальнай знешнепалітычнай канцэпцыі. Яе асноўнымі аўтарамі і прапагандыстамі сталіся браты Іван і Антон Луцкевічы. Будучыню Беларусі яны бачылі ў цесным саюзе з дзяржавамі Балты і Украінай. Стварэнне маладых дзяржаў ад Балтыкі да Чорнага мора і іх аб’яднанне ў саюз магло б змяніць традыцыйны баланс сіл у рэгіёне і садзейнічаць адыходу ад шматвяковага вагання паміж Расіяй і Польшчай, умацаванню абароназдольнасці нованароджаных дзяржаў і эфектыўнаму аднаўленню іх разбуранай вайной эканомікі. На жаль, ва ўмовах акупацыі рэалізацыя дадзенай канцэпцыі была справай складанай.

У адрозненне ад віленскіх беларусаў беларускія палітыкі на тэрыторыі, дзе Расія захавала свае ранейшыя пазіцыі, на працягу першага этапу вайны працягвалі арыентавацца на Расію, спадзеючыся, што расійскія ўлады зменяць статус Беларусі пасля перамогі над Германіяй і яе саюзнікамі. Сімпацыі да Расіі істотна ўмацаваліся пасля звяржэння самадзяржаўя ў сакавіку 1917 г. Лютаўская рэвалюцыя выклікала ўздым нацыянальна-вызваленчага руху на ўсёй прасторы былой імперыі. Не абыйшла гэтая хваля і Беларусь: вельмі хутка тут пачаўся працэс станаўлення партый на нацыянальнай аснове і стварэн-

не арганізацый, якія ў перспектыве маглі б выступіць як органы дзяржаўнай улады ў Беларусі (Беларускі нацыянальны Камітэт, Цэнтральная рада беларускіх арганізацый).

Прадстаўнікі Беларусі ўдзельнічалі ў Дзяржаўнай нарадзе ў Маскве (жнівень 1917 г.) і Агульнарасійскай дэмакратычнай нарадзе ў Петраградзе (верасень 1917 г.), патрабуючы аўтаноміі для Беларусі, аб'яднання яе тэрыторыі ў этнаграфічных межах, дазволу на арганізацыю беларускага войска і г.д. Аднак расійскі Часовы ўрад адмаўляўся выканаць беларускія патрабаванні, спасылаючыся на тое, што іх можа задаволіць толькі агульнарасійскі Устаноўчы сход.

Расчараваныя ў расійскіх дэмакратах беларускія дзеячы пайшлі на супрацоўніцтва з расійскімі левымі радыкаламі, якія дэкларавалі прыхільнасць да ідэі самастойнасці ўсіх народаў былой імперыі аж да аддзялення іх ад Расіі. Пасля перавароту ў Петраградзе ў лістападзе 1917 г. беларускія прадстаўнікі дамагаліся ад савецкіх кіраўнікоў дазволу на правядзенне ў Мінску з'езда з мэтай вызначыць лёс Беларусі і яе ўзаемаадносіны з Савецкай Расіяй. З'езд, які адбыўся ў снежні 1917 г., абмеркаваў шэраг важных пытанняў у адносінах да дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі. Нягледзячы на даволі памяркоўныя рашэнні (жаданне быць у федэратыўнай сувязі з Расіяй, прызнае стаўленне да савецкай улады), з'езд мог стаць рэальнай альтэрнатывай існуючым у Беларусі савецкім органам — Абласному выканаўчаму камітэту Заходняй вобласці і фронту і Савету Народных камісараў Заходняй вобласці. 17 снежня 1917 г. Усебеларускі з'езд быў прымуова разгнаны СНК Заходняй вобласці.

Разгон з'езда істотна ўдарыў па пазіцыі Расіі ў асяроддзі беларускіх палітыкаў. Яшчэ адным ударам стаўся заключаны прадстаўнікамі Савецкай Расіі і цэнтральных дзяржаў у Брэсце-Літоўскім у сакавіку 1918 г. мір, які дзяліў Беларусь па лініі Дзвінск-Свянцянны-Ліда-Пружаны-Брэст-Літоўскі паміж РСФСР і Германіяй (яна меркавала перадаць сваю долю беларускай тэрыторыі Літве). Таксама ад Беларусі адрывалася паўднёвая частка, якую атрымала Украіна. Апрача таго, беларусы не маглі разлічваць на кампенсацыю страт, якія былі прычынены іх Бацькаўшчыне ваеннымі дзеяннямі.

Брэсцкі мір, заключаны ва ўмовах хуткага нямецкага прасоўвання на ўсход (у сакавіку 1918 г. немцы дасягнулі Полацка, Оршы і Гомеля), абурў беларусаў, паколькі іх меркаванні былі праігнараваны. Ход мірных перагавораў і іх вынікі відавочна паказалі неабходнасць хутчэйшага стварэння незалежнай беларускай дзяржавы. Пасля акупацыі большай часткі Беларусі Германіяй віленскія “незалежнікі” атрымалі магчымасць аб'яднацца з мінскімі федэралістамі. У значнай меры пад уплывам віленскай групы Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, абвешчанай 9 сакавіка 1918 г., раніцай 25 сакавіка прыняла заяву аб незалежнасці Беларусі ад Расіі ў межах тэрыторыі, населянай пераважна беларусамі.

Абвяшчэнне незалежнасці вызначыла новы этап у знешняй палітыцы Беларусі. Незалежная дзяржава магла на законнай падставе прэтэндаваць на кампенсацыю ваенных выдаткаў, патрабаваць вываду замежных войск з сваёй тэрыторыі і вяртання адарваных зямель, атрымаць пазыкі на адбудаванне разбуранай у часы вайны гаспадаркі.

У 1918–1921 гг. беларускія палітыкі практычна спрабавалі ажыццявіць тэарэтычныя распрацоўкі 1915–1917 гг. Галоўную мэту знешнепалітычнай дзейнасці яны бачылі ў стварэнні спрыяльных умоваў для захавання самабытнага беларускага этнасу, эканамічнага і культурнага развіцця Беларусі. Да сусветнай грамадскай актыўна даводзілася інфармацыя пра гістарычна-культурную адметнасць Беларусі, яе складанае становішча шляхам рассылкі тэлеграм-мемарандумаў урадам замежных дзяржаў і накіравання ў замежныя краіны надзвычайных дыпламатычных місій. Тады ж пачалося стварэнне сеткі сталых дыпламатычна-консульскіх прадстаўніцтваў БНР за межамі Бацькаўшчыны. Калі ў ліпені 1918 г. Я.Варонка быў вымушаны прадстаўляць Беларусь адначасова ў Літве, Малдавіі, Грузіі, на Украіне і ў іншых дзяржавах на поўдні Расіі¹, то ў пачатку 20-х гадоў прадстаўніцтва БНР ужо дзейнічалі ў Латвіі, Эстоніі, Фінляндыі, Чэхаславакіі, Германіі, Балгарыі, Францыі, Турцыі². Актыўна выкарыстоўвалася магчымасць удзелу ў міжнародных канферэнцыях (у 1919 г. дэлегацыя БНР на чале з А.Луцкевічам прысутнічала на Парыжскай канферэнцыі, дзе дзяржавы Антанты і ЗША выпрацоўвалі як пераможцы ўмовы міру з пераможанай Германіяй і яе саюзнікамі).

Галоўны націск прадстаўнікі БНР рабілі на неабходнасць прызнання замежнымі краінамі незалежнай Беларусі ў яе гістарычна-этнаграфічных межах. Вялікая ўвага надавалася кантактам з замежнымі прадпрымальнікамі і палітыкамі, а таксама з беларускімі жыхарамі, якія па розных прычынах апынуліся за межамі радзімы.

Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі прадэманстравала патэнцыяльную здольнасць беларусаў да дзяржаўнага будаўніцтва, але працэс стварэння дзяржаўнасці праходзіў у складаных умовах. У 1918–1920 гг. Беларусь з’яўлялася аб’ектам геапалітычных памкненняў Германіі, Савецкай Расіі і Польшчы і не змагла набыць такія важныя характарыстыкі дзяржаўнага суверэннітэту, як кантроль над тэрыторыяй, самастойнае функцыянаванне сістэмы дзяржаўнай улады, правамоцнасць заканадаўства. Па сутнасці, больш моцныя суседзі выкарыстоўвалі беларускі рух як разменную манету ў сваіх геапалітычных гульнях і, дэкларуючы падтрымку права беларускага насельніцтва на вольнае вырашэнне свайго лёсу, вырашалі пры падтрымцы і

---

¹ НАРБ, ф. 62, воп. 1, спр. 29, арк. 116.

² Калубовіч А. Крокі гісторыі: Даследаванні, артыкулы, успаміны. Беласток; Вільня; Мінск, 1993. С. 31–32.

за кошт беларусаў свае асабістыя праблемы. Беларусь разглядалася ваюючымі бакамі як буферная зона, прызначаная для вядзення баявых дзеянняў і харчова-сыравіннай падтрымкі армій. Найбольш яркая гэтая тэндэнцыя праявілася ў час савецка-польскай вайны 1919–1920 гг. Як Польшча, так і Савецкая Расія на словах прызнавалі суверэнітэт Беларусі. На справе ж гэта не перашкодзіла ім падзяліць Беларусь пры падрыхтоўцы Рыжскага міру ў канцы 1920 – пачатку 1921 г.

Не спраўдзіліся і спадзяванні, што ўскладаліся беларускімі палітыкамі на краіны Захаду. Германія, якая магла падтрымаць беларускую дзяржаўнасць, аддала перавагу падтрымцы добрых адносін з РСФСР, разглядаючы Беларусь як зручны калідор для выхаду на расійскі рынак, а пасля паражэння ў сусветнай вайне ў лістападзе 1918 г. не магла праводзіць актыўную знешнепалітычную дзейнасць у Еўропе. Краіны ж Антанты і ЗША, нягледзячы на заявы аб прызнанні права ўсіх прыгнечаных народаў на самавызначэнне, ставіліся да беларускага руху скептычна і лічылі беларускую праблематыку ўнутранай справай Расіі.

Непрызнанне беларускай незалежнасці вядучымі дзяржавамі негатыўна адбілася на знешнепалітычным курсе БНР. Таксама зніжаў якасць працы за мяжой недахоп дасведчаных людзей, грошай на падтрымку замежных беларускіх устаноў і якаснай інфармацыі пра падзеі на Бацькаўшчыне.

Першапачаткова пасля абвяшчэння незалежнасці дзеячы БНР спрабавалі рэалізаваць канцэпцыю Балта-Чарнаморскага саюза, але палітычная нестабільнасць, характэрная для ўсіх маладых дзяржаўных ўтварэнняў, перашкаджала гэтаму пачынанню і ў рэшце рэшт беларуская знешняя палітыка стала нагадваць сітуацыйнае рэагаванне, лавіраванне з разлікам на ўваходжанне Беларусі ў сістэму міжнародных адносін коштам аслаблення ваюючых бакоў. Аднак тактыка чакання аслабляла пазіцыі кіраўнікоў БНР у вачах масаў, якія дзеля вызвалення ад бядот вайны былі гатовы прызнаць уладу любой краіны-пераможцы, і не спрыяла росту аўтарытэту Беларусі на міжнароднай арэне.

Трэба адзначыць, што паспяховай знешнепалітычнай дзейнасці ў значнай меры перашкаджала і раз'яднанасць беларусаў. Шматлікія групы, якія прэтэндавалі на аднаасобнае прадстаўніцтва інтарэсаў беларускага народа, кампраметавалі сябе ў вачах сусветнай грамадскасці. Бясконцыя расколы ў асяроддзі беларускіх палітыкаў паспяхова выкарыстоўваліся ворагамі беларушчыны.

Разам з тым актыўная пастаноўка справы нацыянальнай дзяржаўнай Беларусі “ва ўсёй яе шырыні” (па словах А.Луцкевіча³) спрыяла таму, што Беларусь была заўважана сусветнай супольнасцю і нават атрымала з боку некаторых дзяржаў (Эстонія, Латвія, Чэхаславакія, Фінляндыя, Турцыя)

³ Беларусь. 1919. 2 лістап.

афіцыйнае прызнанне. Цвёрдая пазіцыя, якую занялі прадстаўнікі БНР на Парыжскай мірнай канферэнцыі ў адносінах да агрэсіі зьонку, аказала ўплыў на рашэнні сусветнага форума: у канцы 1919 г. удзельнікі канферэнцыі вызначылі часовую ўсходнюю граніцу Польшчы, якая павінна была прайсці ў Беларусі праз пункты Гродна-Ялаўка-Няміраў-Брэст-Літоўскі (у 1920 г. згаданая лінія атрымала назву “лінія Керзана”, у далейшым яна лягла ў аснову сучаснай беларуска-польскай мяжы), апрача таго канферэнцыя прымусіла Польшчу забяспечыць заканадаўчым шляхам правы нацыянальных меншасцей, у тым ліку беларусаў (пазрабаванне знайшло адлюстраванне ў польскай Канстытуцыі ад 17 сакавіка 1921 г.).

Важным вынікам абвяшчэння і знешнепалітычнай дзейнасці БНР стала магчымасць пастаноўкі прыхільнікамі левых поглядаў у нацыянальным руху пытання пра стварэнне беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове. У першы раз гэтая ідэя была рэалізавана ў канцы 1918 – пачатку 1919 г. Улетку 1920 г., пасля спынення польскай акупацыі, Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка была адноўлена, нягледзячы на планы цалкам далучыць Беларусь да Расійскай Федэрацыі.

Беларускі фактар знайшоў адлюстраванне і ў артыкулах Рыжскага дагавора. У прыватнасці, Польшча павінна была прадаставіць беларускаму насельніцтву на тэрыторыі, якая адыходзіла да яе паводле дамоўленасці з Савецкай Расіяй, усе правы, якія забяспечвалі свабоднае развіццё культуры, мовы, выкананне рэлігійных абрадаў. Таксама Польшча ў сваёй палітыцы абавязвалася зыходзіць з факта прызнання незалежнасці БССР, стаўшы першай краінай, якая афіцыйна прызнала Савецкую Беларусь.

Падводзячы агульны вынік, трэба сказаць, што менавіта ў 1914–1921 гг. пачалі фармавацца асновы нацыянальнай знешняй палітыкі Беларусі, з’явілася першае тэарэтычнае абгрунтаванне знешнепалітычнай стратэгіі суверэннай Беларусі, былі зроблены першыя спробы яе практычнай рэалізацыі. Маладая беларуская дыпламатыя набывала вопыт міжнародных зносін. Тым самым быў сфармаваны грунт для паўнацэннага выхаду Беларусі на міжнародную арэну ў пазнейшыя часы, калі склаліся больш спрыяльныя ўмовы для адбудавання нацыянальнай дзяржаўнасці.

Аляксей Рагуля (Мінск)

Культура утапічнага мыслення і выбар нацыянальнага шляху

Супярэчлівы характар сучасных цывілізацыйных працэсаў прымушае чалавецтва шукаць рэсурсы для пераадолення крызісных з’яў у самім чалавеку, у грамадзянскай арганізацыі яго духоўнай, матэрыяльна-прадметнай і сацы-

яльна-палітычнай дзейнасці. У вырашэнні праблем глабалістыкі сёння ўсё больш акрэслена вылучаецца роля антрапалагічнага аспекту. Розум планеты шукае спосабы дзеля стварэння гарманічных адносін паміж чалавечым і прыродным універсумамі, пераадолення аднабаковасці і гіпертрафаваных крайнасцей сучаснай цывілізацыі.

Менавіта такую антрапалагічную накіраванасць узяў беларускі адраджэнцкі рух ля сваіх вытокаў, у чым можна бачыць рэакцыю на ўсеагульны крызіс культуры, які ў Расійскай імперыі стаў асабліва зацяжным і глыбокім. Паэтызацыя адзінства чалавека з прыродным космасам, культ зямлі і плоднасці, усведамленне непаўторнай каштоўнасці зямнога існавання — гэтыя асаблівасці беларускай культуры закладзены ў яе архетыпах, у рытуалізме каляндарнага абраду. Ужо ў язычніцкі перыяд складаліся ўстойлівыя гуманістычныя беларускія традыцыі. Беларуская культура змагла супрацьстаяць ідэалогіі таталітарызму, пагроза якога стала рэальнай пасля надання ў Кіеве афіцыйнага статусу візантыйскаму варыянту хрысціянства. Клімент Смаляціч не адмаўляў язычніцкай культуры. Аўтар “Слова пра паход Ігаравы” не змог абысціся без паэтычных вобразаў язычніцкага пантэона — Стрыбога, Крыні і Жлі.

Эстэтыка і этыка Кірылы Тураўскага прасякнута ідэяй удасканалення чалавека пафасам духоўнай працы ў зямным яго існаванні. Ефрасінія Полацкая, сцвярджае аўтар жыцця, таксама “всех хотяше видети, яко едину душу”¹ да таго, як сучаснікі і сама яна адыдуць у лепшы свет. У полацкі перыяд беларускай гісторыі складвалася свая, арыгінальная інтэрпрэтацыя хрысціянскага вучэння як рэлігіі дзеяння ў свеце.

Пазней, у эпоху Рэнэсансу, гэтыя тэндэнцыі былі замацаваны ў беларускай школе жывапісу, у літаратуры, прававой культуры. У масавую свядомасць новае рэлігійнае светаадчуванне ўкараніла уніяцкая царква. Побач з традыцыйнай фальклорнай парадыгмай культурнага героя ў прафесійным мастацтве ў гэты час узнікае яго разнавіднасць: ідэалізаваны вобраз гаспадара- апекуна падданых і дзяржавы. У рэальнай гісторыі гэтаму ўзору найбольш адпавядаў Вітаўт, вобраз якога апаэтызаваны ў летапісах і паэмах.

Ідэя гаспадара ў доме, на сваёй зямлі ўвайшла ў этыку фізіякратаў, у мастацкую, перш за ўсё тэатральную культуру. Яна дажыла да 20-х гадоў нашага веку. Спробы яе практычнага ажыццяўлення ўвасоблены ў дзейнасці наркама земляробства Прышчэпава, які рабіў стаўку на культурныя гаспадаркі, але загінуў у гады рэпрэсій.

Сфармаваная на нацыянальнай аснове парадыгма супрацьстаяла чужому эталону-вобразу камісара ў скураной куртцы. Арыентацыя на культурнага гаспадара ў доме стымулявала творчую энергію нацыі на адраджэнне такіх формаў культуры, у якіх адчувае патрэбу не толькі беларуская нацыя: паэ-

¹ Арлоў У. Еўфрасінія Полацкая. Мн., 1992. С. 190.

тычны эпас, філасофскі тэатр, ідылія, дыстопія, споведзь. Невыпадкова самыя значныя творы названых жанраў — паэма “Яна і Я” і драматургія Янкі Купалы, “Новая зямля” і “Сымон-музыка” Якуба Коласа, проза і драматургія Максіма Гарэцкага і многія іншыя — былі варожа сустрэты бальшавіцкім афіцыёзам. Сакралізацыя ўзаемадзеяння чалавека з прыродным космасам у беларускай мастацкай культуры па сваім значэнні выходзіць за межы нацыянальных культурных патрэб. Раскрыццё глыбінных духоўных сувязей асобы з творчымі сіламі прыроды ажыццяўляецца на фоне крызісу класічнага рацыяналізму. Дэкарт перадаў творчую функцыю Богу-дэміургу і тым самым адасобіў чалавека ад космасу і зняў з яго адказнасць за вынікі вытворчай дзейнасці ў прыродзе. Тым самым была адчынена дарога вузкім прагматычным інтарэсам, якія спусташаюць і прыроду і душу, паралізуюць волю да жыцця, цікавасць да яго непаўторных таямніц.

Знаходжанне Беларусі ў складзе Расійскай імперыі магло паставіць яе культуру ў сферу дэкадэнцкіх уплываў з метраполіі. Гэтага, аднак, не адбылося. Наадварот. Ва ўмовах прагматычнага і адначасова ірацыянальнага ХХ ст. быў створаны своеасаблівы духоўны свет з пачуццём замілавання да малапрыкметных праяў жыцця. У суседніх краінах пераважалі ніцшэанскія матывы “волі да ўлады”, а нацыянальнае адраджэнне больш цікавілася “воляй да жыцця”. Так сцвярджаліся асновы універсальнай этыкі, згодна з якой прырода існуе не толькі як аб’ект карыстання і эксплуатацыі. Альберт Швейцар у кнізе “Культура і этыка”² неаднаразова падкрэсліваў, што этызацыя культуры, пачуццё замілавання перад самымі квольмі праявамі жыцця — гэта і ёсць шлях духоўнага пераадолення крызісу культуры. Беларуская культура, такім чынам, знайшла свой шлях да фармавання сучаснай канцэпцыі сярэдняга класа, стабільнага развіцця і ўсталявання экалагічнай раўнавагі.

На жаль, гэты духоўны здабытак яшчэ не спажыты як след нават у сябе дома. Толькі ў апошні час высокая ступень этызацыі беларускай культуры прыцягвае ўвагу даследчыкаў за рубяжом. Галоўнай прычынай нерэалізаванасці беларускага духоўнага скарбу з’яўляецца адсутнасць па-сапраўднаму суверэннай прававой нацыянальна-тэрытарыяльнай дзяржавы. Гэты недахоп тармозіць сёння далейшы рост нават тых відаў культуры, дзе здабыткі былі традыцыйна найбольш важкімі, — тэатра і літаратуры. Беларуская мова на сённяшні дзень па-ранейшаму застаецца дзяржаўнай толькі фармальна, і гэта стрымлівае працэс вербалізацыі на новым, больш высокім, узроўні культурных здабыткаў і рэчаіснасці. Палітыка моўнага нігілізму разбуральна ўплывае на творчы патэнцыял асобы. Катэгарыяльны апарат і знакавая сістэма мовы метраполіі сфармаваны ў сістэме іншай аксіялогіі і непрыдатныя для самаразвіцця духоўнай культуры ў Беларусі. Руская мова тут не набыла культуратворчую функцыю.

² Швейцар А. Культура и этика. М., 1973. С. 305–306.

Выйсце з тупіка ёсць адно — пераадоленне двухмоўя, а заадно і раздваення асобы.

У мове, а значыць, і ў псіхіцы асобы захавана своеасаблівая духоўная сіла. В.Гумбольдт³ называў яе тэрмінам *energeia* ці духоўная сіла. Буйны мовазнавец і філосаф нямецкага адраджэння ў канцы XVIII – пачатку XIX ст., ён справядліва лічыў, што мова вызначае напрамак інтэлектуальнай і ідэальнай жыццядзейнасці асобы, калі ахоплівае ўсе сферы прадметнай і ідэальнай дзейнасці асобы і нацыі.

Цяперашняе беларускае кіраўніцтва прыдае мала значэння праблемам пераадолення духоўнага крызісу, нават карыстаецца з яго ў палітычных гульнях. Зрэшты, кіраўніком назваць можна не кожную асобу на пасадзе. Кіраўнік не патурае сапсаваным густам і невуцтву масы — ён дапамагае масе ўзняцца на новыя духоўныя вышыні.

Калі гэтага няма, тады існуе пагроза разбурэння нацыянальнай культурнай традыцыі на гэтым грунце рэжыму. У Беларусі за гады бальшавіцкага панавання ў масавай свядомасці знікла ўяўленне пра рэальную магчымасць і патрэбу існавання без манапольнай улады апарату і наменклатуры. Калектывізацыя ў корані перакрэсліла індывідуальную ініцыятыву і волю да паўнакроўнага жыцця. Сёння афіцыйныя газеты гавораць не пра жыццё, а пра выжыванне. Харызма вяжа знутры ініцыятыву беларускага індывідуальнага і нацыянальнага Я. Гэтыя асаблівасці духоўнай сітуацыі нельга не ўлічваць, калі мы гаворым пра нацыянальны менталітэт. Праўда, яны вызначаюць яго толькі часткова, бо беларуская нацыя мае немалыя запасы *energeia* — духоўнага скарбу, які таксама складае істотную частку менталітэту.

У апошнія гады з’явілася нямала цікавых прац па гэтай праблеме. Пераважае аднак эмпірычны падыход. Думаецца, што надышоў час для прац абагульняльнага характару, каб вызначыць атрыбутыўныя якасці беларускага менталітэту, а значыць, і напрамак і мэты гістарычна-культурнага развіцця.

Дзеля гэтага варта больш пільна прыгледзецца да існуючай тыпалогіі утапічнага мыслення. Карл Мангейм у кнізе “Ідэалогія і утопія”, якая выйшла ў Боне ў 1929 г., вылучае чатыры тыпы (стады) у развіцці утапічнага мыслення: аргіястычны хіліязм, ліберальна-гуманістычную ідэю, кансерватыўную ідэю, сацыяльна-камуністычную ідэю⁴. Нас больш цікаваць першыя тры, бо чацвёрты ёсць камбінацыя з першых двух.

Хіліязскі тып свядомасці лічыць за несапраўднае нашае знаходжанне ўнутры рэальнай прасторы і часу. Тысячагадовае царства свабоды з’яўляецца апраўданнем рэвалюцыйнага энтузіязму, барацьбы, якая расцэньваецца як адзіны жыватворны прынцып самасцвярджэння ў свеце, як летуценны прарыў у свет,

³ Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. С. 53.

⁴ Утопия и утопическое мышление. М., 1991. С. 128.

ажышчэўлены экстагтычна-аргіястычнай энергіяй. Томас Мюнцэр гаварыў пра “мужнасць і сілу для ажышчэўлення немагчымага”. У новым часе гэты энтузіязм знайшоў сваё адлюстраванне ў рэвалюцыйнай паэзіі: “Смело мы в бой пойдём за власть советов и как один умрём в борьбе за это”, “Врага прижал бы я к ранам груди и захлебнулся б моей он кровью... О счастье битвы!” Ідэя камуністычнага раю і ўлада саветаў адышлі ў нябыт, а шчасце бітвы засталася.

Ліберальна-гуманістычная ідэя займаецца не тым быццём, якое яно ёсць, а тым, якім яно павінна быць. У адрозненне ад прыхільнікаў хіліяскага бунтарскага ўзбуджэння, дзеячы ліберальна-гуманістычнага кірунку абапіраюцца на навуку і культуру. Гісторыя разглядаецца як працэс набліжэння рэальнага быцця да нарматыўнай ідэі.

Прынцыпова адрозніваецца ад двух першых кансерватыўная свядомасць. Яна не спыняецца на трансцэнзусе паміж існуючай рэальнасцю і утопіяй. Дух не канструюецца абстрактна, ён успрымаецца як гістарычна абумоўленая ўнутры самой рэальнасці сіла. Гістарычны вобраз успрымаецца не як зроблены, а як расліна, што вырастае з нейкага ўнутранага цэнтра. Кансерватыўная ідэя не ацэньвае рэальна зямныя каштоўнасці, не дапускае разбуральнага рэвалюцыйна-арыстакратычнага энтузіязму. Гэты тып свядомасці стаў вызначальнай рысай беларускай адраджэнскай культуры. Яна выклікана да жыцця патрэбай захаваць ад разбурэння духоўны скарб нацыі, традыцыйную народную мараль і этыку. Імперскай палітыцы дэнацыяналізацыі і разбурэння беларуская культура супрацьпаставіла сакралізацыю рэальных першапачатковых каштоўнасцей — “вобразы мілыя роднага краю”, “сінія касачы”, свой “родны кут”, “скарб”, “спадчыну”, што засталася “ад прадзедаў спакон вякоў”. Знакавая сістэма беларускай мастацкай культуры адлюстроўвае ўстойлівасць нацыянальнага духу ў яго змаганні з індустрыяй адчужэння, ператварэння чалавека ў вінцік, народа — у “русскоязычное население”:

Не ведаю, якім вузлом
Навекі я прывязан
Да старых сосен за сялом,
Да яблынь, груш і вязаў,
Да кладак гладкіх,
Валуноў,
Да траў, жытоў на ўзлесках,
Да партызанскіх курганоў
І помнікаў гвардзейскіх...
Адно я знаю: гэткі меч
На свеце не скуецца,
Каб мог ён вузел той рассеч,
Не закрунушы сэрца.⁵

(Аляксей Пысін. “Вузел”)

⁵ Пысін А. Пойма. Мн., 1968. С. 103.

Кансерватыўны, ахоўны тып культуры зрабіў свой уплыў на характар беларускай утопіі. Як правіла, яна не выносіцца ў светлую будучыню, звернута да таго, што было ці магло быць па верагоднасці ў мінулым. Не характэрны для яе і вынас дзеяння за межы рэальнай прасторы. Замест жорсткай рацыяналістычнай рэгламентацыі чытачу прапануецца малюнак рэальна магчымага быцця ў яго чыстым, “натуральным” выглядзе. Уласна утопія як жанр у беларускай культуры не склалася, высокай мастацкай дасканаласці дасягнула ідылія, якая перарасла ў жанр філасофска-алегарычнай “казкі жыцця”. Абодва гэтыя жанры існуюць у цеснай сувязі з такой разнавіднасцю антыутопіі, як дыстопія, якая стала найбольш эфектыўнай формай гістарыясофскага спасціжэння рэчаіснасці. Густа замешаная на сацыяльна-бытавым матэрыяле, беларуская дыстопія дасягнула свайго вышэйшага пункту ў творчасці В.Быкава. Дыстопія дала адказы на “заклятыя” пытанні беларускага сацыяльнага быцця. Сутнасць іх зводзіцца да наступнага.

Галоўная прычына трагічнага лёсу народа на працягу апошніх двухсот гадоў — выбар ненатуральнага шляху, які не адпавядае ментальнасці народа, духу яго культуры і прывёў грамадства да харызматычнага стану. Гэта шлях палітычных “уній”, “саюзаў”, “зон”, па-цяперашняму — “інтэграцый”. Такія “ідэйныя катэгорыі”, як “сям’я”, “Бацькаўшчына” (К.Чорны), “свой чалавек” (В.Быкаў), ператварыліся ў сваю процілегласць. Людзі патураюць “найсьнейшай кароне” (В.Дунін-Марцінкевіч), служаць дохлему Змею (казачнік Рэдкі). Іерархія ўлады, узятая ў сваіх крайніх праявах, нагадвае бэстыярый (творчасць казачніка Рэдкага, М.Гарэцкага), дзе ўтульна адчувае сябе скаціна сваёй гадоўлі — паны Свінскія, таварышы Гарлахвацкія — свінячыя маманты. Над усімі стаіць нябачны людзям Цмок, ён жа Чорны (Я.Купала) ці ваенна-прамысловы комплекс (А.Макаёнак). Яго непасрэдняы памочнікі — відмы (Я.Купала), “жываеды” (Суліма) ці духоўныя янычары (У.Конан), так званыя свае людзі. Жыццё нагадвае жудасную рок-оперу, у якой музыку заказвае Чорны-гаспадар напаўразбуранага “замчышча” — імперыі. Ён падахвочвае чорныя сотні на крывавае “жніва” звонам золата. “Добрахвотна” прынесенае прыведзенымі на вяроўках “касцятрупамі”, яно крывавай поліўкай сцякае з рук Чорнага ў саганок, з якога сілкуюцца сілавая структуры (“Сон на кургане” Я.Купалы). Ёсць у гэтай краіне і мудрыя Асілкі (казачнік Рэдкі) — свае прарокі, але яны прыходзяць па часе, калі народ ужо зрабіў свой біблейскі “зыход” — толькі не на Бацькаўшчыну, а ў процілеглы бок і з торбамі на плячах, з жабрацкім гімнам — песняй пра Лазара (“Раскіданае гняздо” Я.Купалы). Беларуская фантазмагорыя ставіць культурнага героя — інтэлігенцыю — перад неабходнасцю выканаць місію доктара ў хворым на харызму, замбаваным грамадстве, дзе склалася новая разнавіднасць “бедных людзей” — ваўкалакаў і даносчыкаў па няволі.

Абагульняючы вопыт філасофскага пазнання айчыннай рэчаіснасці, беларускія мысліцелі Уладзімір Самойла і Ігнат Канчэўскі вызначылі беларускі шлях

як шлях творчасці новых формаў сацыяльнага быцця. Новае нацыянальнае выхаванне павінна сфармаваць “другую прыроду” асобы і нацыі. Вяртанне народу гістарычнай памяці павінна дапамагчы ўсвядоміць комплекс непаўнацэннасці ва ўсякіх яго формах — “тутэйшасці”, “паміж Усходам і Захадам” і інш. Падзеі навейшага часу паказалі, што перадавая інтэлігенцыя недаацаніла пагрозы з боку духоўнага янычарства. Сацыяльныя нізы адарваны ад свайго ўласнага духоўнага скарбу. Зрабіць яго здабыткам масавай свядомасці — першачарговая задача дзяржаўнага значэння. Цяперашняе кіраўніцтва, аднак, уласнай ідэалогіі ў прынцыпе не мае з прычыны той жа недасведчанасці ў гісторыі культуры. У якасці афіцыйнай ідэалогіі ў Беларусі выкарыстоўваецца варыянт рускай культуры, прыстасаваны для апраўдання імперскіх памкненняў. Хацелася б звярнуць на гэта ўвагу рускай інтэлігенцыі: замілаванне паказным піітэтам не на дабро ні рускай, ні беларускай культуры.

Стварэнне беларускай школы ў Беларусі сёння з’яўляецца задачай, значэнне якой выходзіць за межы нацыянальнага культурнага працэсу.

Уладзімір Снапкоўскі (Мінск)

Паміж молатам і кавадлам: Беларусь у абцугах таталітарных сістэм у гады Другой сусветнай вайны

Пасля таго, як на пачатку 90-х гадоў Беларусь пайшла па шляху незалежнасці, галоўнай задачай беларускай гістарычнай навукі стала пераацэнка, перагляд, інвентарызацыя гістарычных ведаў пра Беларусь і свет. Гісторыкам трэба выпрацаваць новы, беларускі погляд на айчынную і сусветную гісторыю. Такая задача вызначана ў рашэннях і Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, якая адбылася ў лютым 1993 г. у Мінску, устаноўчых артыкулах вядучых беларускіх гісторыкаў, кіраўнікоў навукова-даследчых устаноў.

І шмат што зроблена ва ўказаным накірунку за апошнія гады! Гістарычная навука Рэспублікі Беларусь значна ажывілася. Але застаецца адна важная тэма ў навейшай гісторыі Беларусі, на якую большасць вучоных глядзяць па-старому. Гэта — Вялікая Айчынная вайна Савецкага Саюза ці савецка-германская вайна 1941–1945 гг. Радыкальнага ці нават значнага павароту ў працах большасці гісторыкаў, не кажучы ўжо пра шырокую грамадскую думку, аб гэтай вайне і яе ўздзеянні на Беларусь не адбылося. І, як нам здаецца, у бліжэйшы час не адбудзецца. Удзельнік вайны, пісьменнік Васіль Быкаў у артыкуле “Горкі смак перамогі” падкрэслівае: “Як і пяцьдзесят гадоў назад, праўда вайны па-ранейшаму застаецца недасяжнай для большасці”¹.

Услед за В.Быкавым мы звяртаем увагу на тое, што праўда вайны недасяжная для большасці нашага народа, выхаванага дзесяцігоддзямі савецка-

¹ Народн. газ. 1995. 7 сак.

камуністычнай прапаганды. Савецкая гістарыяграфія і мастацкая літаратура адлюстроўвалі вайну ў духу патрыятызму, практыкаваліся выключна на гераізме, пакідаючы па-за ўвагай усе астатнія аспекты вялікай і складанай вайны. Іншы погляд на вайну, які існаваў у беларускіх эмігранцкіх гісторыкаў і заходняй гістарыяграфіі, пад увагу не браўся. Праца варшаўскага беларуса Юрыя Туронка “Беларусь пад нямецкай акупацыяй”, выдданая ў 1989 г. у Польшчы і перакладзеная на беларускую мову ў 1993 г., асэнсоўвае падзеі нямецкай акупацыі з зусім іншых пазіцый. Аўтар ставіць пад сумненне ўсенародны характар барацьбы з нямецка-фашысцкімі захопнікамі, выключна патрыятычную матывацыю гэтай барацьбы, дае новыя ацэнкі германскай і савецкай палітыкі ў Беларусі, дзейнасці беларускіх нацыяналістаў. Гэтыя падыходы і высновы Ю.Туронка, заснаваныя на багатым фактычным матэрыяле, тым не менш пакуль што не падзяляюцца большасцю беларускіх гісторыкаў. Але сам факт публікацыі ўказанай кнігі сведчыць пра імкненне выдаўцоў і вучоных прадставіць беларускаму грамадству іншы пункт гледжання на праблему “Беларусь у вайне паміж Савецкім Саюзам і Германіяй 1941–1945 гг.”

Памяць пра вайну ў беларускага народа настолькі моцна “замешана” на крыві, прытым пралітай не толькі нацыстамі, але і сталінскім рэжымам, што гаварыць пакуль што пра навуковае, рацыянальнае яе асэнсаванне не даводзіцца. Боль жудасных страт бярэ верх над розумам. Таму гэтая вялікая вайна, адным з асноўных тэатраў дзеяння якой была Беларусь, застаецца для беларусаў у пэўнай ступені невядомай вайной. Яна была добра вядомай для нас як жыхароў былога СССР, прадстаўнікоў савецкага народа — тут дзейнічалі стэрэатыпы афіцыйнай партыйна-камуністычнай прапаганды. Але яна застаецца невядомай вайной для нас як грамадзян суверэннай Рэспублікі Беларусь, якая намагаецца адрадіцца да самастойнага дзяржаўнага жыцця. Калі глядзець на ваенныя і сацыяльныя падзеі 40-х гадоў праз прызму беларускіх нацыянальных інтарэсаў, то прычыны, ход, характар, вынікі савецка-германскай вайны будуць уяўляцца зусім па-іншаму.

Вайна застаецца аб’ектам вострай ідэйна-палітычнай барацьбы. Нешматлікія галасы адных удзельнікаў вайны (В.Быкаў, М.Крукоўскі і інш.) і гісторыкаў пераважна пасляваеннага пакалення, якія намагаюцца сказаць праўду пра вайну з пункту гледжання інтарэсаў Беларусі, тонуць у хоры іншых удзельнікаў вайны і гісторыкаў, якія разам з вышэйшым дзяржаўным кіраўніцтвам глядзяць на падзеі 50-гадовай даўнасці з традыцыйнага пункту гледжання. Прадстаўнікі розных грамадска-палітычных сіл па-рознаму сустракалі юбілей Перамогі. Напрыклад, прыхільнікі нацыянальна-дэмакратычных сіл стварылі асобны юбілейны камітэт на чале з В.Быкавым. Што ж датычыцца пакалення ветэранаў, пераможцаў Гітлера, то яно сустракала юбілей з невялікай пенсіяй і правам бясплатнага праезду на гарадскім транспарце. Адсутнасць

прыстойнай старасці ўлады кампенсавалі ўзмоцненай дозай гераізаванай рыторыкі і чарговымі юбілейнымі медалямі.

З пункту гледжання геапалітыкі Беларусь выконвала ў гады Другой сусветнай вайны традыцыйную для Расіі ролю заходняга плацдарма для ўварвання ў Еўропу і стратэгічнага рубяжа абароны Масквы і цэнтральных раёнаў Расіі. Гэтую ролю беларускія тэрыторыі пачалі адыгрываць з часоў Паўночнай вайны 1700–1721 гг., калі Пётр I выкарыстоўваў іх дзеля змагання з шведамі. Такую ж геапалітычную місію Беларусь ажыццяўляла ў час вайны 1812 г., Першай сусветнай вайны і рэвалюцыйнай вайны Савецкай Расіі з Польшчай 1919–1920 гг.

У верасні 1939 г. Беларусь у выніку змовы двух дыктатараў — І.Сталіна і А.Гітлера — уз’ядналася ў складзе адзінай савецкай дзяржавы. Гэта несумненна трэба лічыць станоўчым вынікам знешняй палітыкі Сталіна, які адпавядаў нацыянальным інтарэсам беларускага народа. Але савецкае кіраўніцтва менш за ўсё думала пра беларусаў. На першым плане былі геапалітычныя разлікі СССР як вялікай дзяржавы, інтарэсы яго бяспекі ва ўмовах нарастання ваеннай пагрозы.

Не выпадкова, што за сваё ўз’яднанне і ўваходжанне ў Савецкі Саюз Беларусь павінна была аплаціць “бацьку народаў” тэрытарыяльна. У сваёй вялікай і вельмі рызыкаўнай дыпламатычнай гульні з Гітлерам Сталіну патрэбны былі землі, якімі можна было гандляваць у сваіх геапалітычных меркаваннях.

У 1939–1940 гг. без узгаднення з вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады БССР, без уліку этнічных межаў рассялення беларусаў крамлёўскае кіраўніцтва перадало Літве Віленскі край, Свянцянскі і частку пяці іншых раёнаў Баранавіцкай і Вілейскай абласцей БССР. Такую страту панёс беларускі народ за падпісаны ў кастрычніку 1939 г. дагавор паміж СССР, Літвой і далучэнне Літвы ў 1940 г. да СССР.

Жыхарам Заходняй Беларусі, якія як вызваліцеляў сустракалі войскі Чырвонай Арміі ў верасні 1939 г., не давялося доўга радавацца і спасцігаць плён уз’яднання з БССР. У савецкай дзяржаве іх чакалі масавыя дэпартацыі ў глыбіню Расіі, прымусовая калектывізацыя, рэпрэсіі, іншыя беззаконні. Высылка матывавалася неабходнасцю ачысціць край ад буржуазных элементаў, “ворагаў народа”. Мясцовым кадрам, у тым ліку членам Кампартыі і камсамольскай арганізацыі Заходняй Беларусі, выказваўся “палітычны недавер”. На кіруючыя пасады прызначаліся, як правіла, работнікі з усходніх абласцей рэспублікі, якія не ведалі мясцовай спецыфікі і рабілі шмат памылак. Аж да 1941 г. паміж заходняй і ўсходняй часткамі Беларусі захоўвалася дэмаркацыйная лінія, дзяленне ўз’яднанага народа на “заходнікаў” і “ўсходнікаў”.

З пачаткам Вялікай Айчыннай вайны Беларусь спазнала іншы варыянт талітарнай палітыкі — нямецкі нацызм. З агню сягнула ў полімя. Якія планы меў Гітлер у дачыненні да Беларусі? Пачынаючы з 1935 г. ён неаднаразова

спрабаваў схіліць Польшчу да сумеснага паходу на СССР, мэтай якога быў бы захоп Украіны і Беларусі. Але палякі адхілілі такія прапановы. Паводле “плана Барбароса” прадугледжвалася стварэнне на заходніх тэрыторыях СССР трох дзяржаўных арганізмаў — Украіны, Беларусі і балтыйскіх краін. А.Гітлер вызначыў іх ролю як буфераў трэцяга рэйху. У сакавіку 1941 г. фюрэр заявіў, што ён хоча стварыць свабодныя ад Сталіна рэспублікі². Як аказалася, гэта была прапаганда, разлічаная на аслабленне савецкай шматнацыянальнай дзяржавы.

Жахі сталінскага рэжыму выклікалі ў многіх беларусаў неабгрунтаваныя спадзяванні, што нацысцкі “новы парадак” будзе больш гуманным. У шэрагу гарадоў і вёсак Беларусі нямецкія войскі сустрэлі з хлебам-соллю, а Гітлера называлі “вызваліцелем”. Аднак вельмі хутка насельніцтва і адпаведна настроеныя колы беларускага нацыянальнага руху пераканаліся, што ўсталяваны на акупаванай тэрыторыі Беларусі “новы парадак” азначаў толькі змену аднаго таталітарнага рэжыму другім. Згодна з генеральным планам “Ост”, фашысты прыступілі да каланізацыі Беларусі, германізацыі, высялення і знішчэння яе народа. Пра стварэнне беларускай нацыянальнай дзяржавы, на што спадзяваліся калабаранцкія колы, нямецка-фашысцкія акупанты не думалі.

Тым не менш Сталін быў вымушаны ўлічваць уздым беларускага нацыянальнага руху ў час вайны і хацеў неяк адплаціць беларусам за іх вялікія ахвяры. З пункту гледжання міжнароднай палітыкі такой спробай кампенсацыі з’явілася ўключэнне Беларусі ў склад дзяржаў-заснавальніцаў ААН. Але і гэты акт быў здзейснены з дапамогай вялікадзяржаўнай палітыкі, а Беларусь выконвала ў ААН ролю “дадатковага голаса” для СССР.

Другая сусветная вайна закончылася для Беларусі чарговым падзелам яе тэрыторыі. У 1944–1945 гг. у выніку перамоваў савецкага кіраўніцтва з прадстаўнікамі народнай Польшчы апошняй былі перададзены Беласточчына і частка Белавежскай пушчы. Як бачым, нават членства ў ААН не змагло выратаваць Беларусь ад падзелу яе тэрыторыі.

Такім чынам, з пункту гледжання геапалітыкі становішча Беларусі ў час Другой сусветнай вайны неаднаразова мянялася, а сама рэспубліка выступала аб’ектам уздзеяння палітыкі таталітарных дзяржаў. На пачатку савецка-германскай вайны, калі немцы былі пад Масквой, савецкае кіраўніцтва прапанавала Гітлеру перамір’е з перадачай Германіі Украіны, Беларусі, Прыбалтыкі, Малдавіі, але Берлін адмовіўся, разлічваючы на поўнае ваеннае паражэнне СССР.

Беларускі народ у пераважнай большасці змагаўся за свабоду і незалежнасць Савецкага Саюза, які ён разглядаў як сваю Айчыну, а Чырвоную Армію — як армію-вызваліцельніцу. Але ці была свабоднай і незалежнай Беларуская ССР у складзе СССР? БССР разам з іншымі савецкімі рэспублікамі

² Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993. С. 37–38.

стварала Саюз ССР як федэрацыю раўнапраўных і суверэнных рэспублік. Аднак ужо з канца 20 – пачатку 30-х гадоў СССР ператварыўся ва унітарную, звышцэнтралізаваную дзяржаву таталітарнага тыпу, у якой імперскі цэнтр на чале з І.Сталіным знішчыў суверэнныя правы і канстытуцыйныя паўнамоцтвы рэспублік.

Таталітарны рэжым нанёс моцны ўдар па нацыянальным адраджэнні, фармаванні нацыянальнай свядомасці беларусаў. Першымі ахвярамі палітычных рэпрэсій былі прыхільнікі беларускай справы, нацыянальна свядомая інтэлігенцыя, кіруючыя кадры, эліта. У 1936–1937 гг. было агулам арыштавана каля 90 працэнтаў беларускіх пісьменнікаў, большасць з якіх расстралялі ці закатавалі ў турмах³.

Як адзначаў амерыканскі гісторык-беларусазнавец Н.Вакар, ліквідацыя нацыянальных дзеячаў у Беларусі і на Украіне выглядала куды больш грознай, чым у іншых саюзных рэспубліках. У Расіі Сталін ліквідаваў пераважна сваіх палітычных ворагаў, але ашчадзіў тых самых “расійскіх дзяржымордаў”, ад якіх Ленін асцерагаў партыю ў лісце ад 30/31 снежня 1922 г. У Беларускай і Украінскай рэспубліках былі ліквідаваны не толькі сталінскія палітычныя ворагі, але і нацыянальныя дзеячы. Аніводзін з тых людзей, якія працавалі над нацыянальным адраджэннем у БССР у 20-я гады, не застаўся жывы ці на свабодзе да 1939 г.⁴

Вось за перамогу якой сістэмы змагаліся беларусы ў гады вайны. І тым не менш савецка-камуністычны лад быў для іх несумненна больш блізім і родным нават з этнічнага пункту гледжання ў параўнанні з нацысцкім рэжымам з яго расавай тэорыяй, паводле якой славянам адводзілася месца ў самым нізе расава-этнічнай лесвіцы. Але страты ад русіфікацыі і дэнацыяналізацыі беларускага этнасу, чалавечыя ахвяры нацыянальна-вызваленчай барацьбы супраць царызму і палітычных рэпрэсій сталінскага рэжыму за паўтара стагоддзя знаходжання ў складзе Расійскай імперыі і СССР з поўным правам можна параўнаць з людскімі ахвярамі, якія панёс беларускі народ у выніку нападу фашысцкай Германіі на свайго нядаўняга саюзніка па падзелах Польшчы і зонаў уплыву ва Усходняй Еўропе. Дарэчы, Беларусь як першая ахвяра германскага нашэсця павінна прад’явіць свой асобны рахунак савецка-камуністычнай сістэме перыяду І.Сталіна, якая дапусціла захоп і трохгадовую акупацыю беларускіх тэрыторый. Гэты рахунак мільёны беларускіх ахвяраў вайны выстаўляюць камуністычнаму Савецкаму Саюзу і фашысцкаму гітлераўскаму рэжыму.

Традыцыйнае геапалітычнае становішча Беларусі паміж агнём і полымем вымусіла многіх яе жыхароў рабіць у гады вайны дзеля выратавання жыцця пакутлівы выбар, далучацца да таго ці іншага лагера барацьбы двух таталі-

³ Вакар Н. Ліквідацыя беларускага нацыяналізму // Спадчына. 1992. № 6. С. 18.

⁴ Тамсама. С. 19.

тарных сістэм. В.Быкаў піша: “Трэцяга лагера не было, трэцім магла быць толькі пагібель. Пераважна з тае прычыны бальшыня людзей і выбірала найменшае зло, якім па тым часе здаваўся Савецкі Саюз і ягоная барацьба супраць фашызму”⁵. Беларусы, прадстаўнікі ўсіх іншых народаў і рэспублік СССР, падняўшыся разам з краінамі антыгітлераўскай кааліцыі супраць фашызму як сусветнага зла, не ўсведамлялі тады, што сваёй крывёй яны мацуюць іншае зло, іншы таталітарны рэжым, з якім яны так з’ядналіся, што перасталі адчуваць яго смяротную хватку.

Перамога ў вайне ўзмацніла Савецкі Саюз і яго кіруючыя колы, якія “прыватызавалі” ўсенародную перамогу над нямецкім фашызмам. Але савецка-камуністычная сістэма не здолела належным чынам выкарыстаць і замацаваць вынікі перамогі. 50-годдзя пераможнага заканчэння Другой сусветнай вайны СССР не дачакаўся, адпусціўшы на волю саюзныя рэспублікі. Амаль адначасова з гэтай геапалітычнай падзеяй адбылося аб’яднанне Германіі, якая здолела пераадолець нацысцкае мінулае і стаць у шэраг буйных дэмакратычных дзяржаў. Што датычыцца Беларусі, якая знаходзіцца на шляху пераходу ад таталітарызму да дэмакратыі і намагаецца адрадіцца як самастойная дзяржава, то важнай перадумовай выканання гэтых задач з’яўляецца пераасэнсаванне яе грамадствам і элітай характару, вынікаў і значэння Другой сусветнай вайны для беларускага народа.

Міхаіл Амелянчук, Яўген Мяшэчка (Брэт)

Тэрыторыя як прастора гаспадарчага развіцця Рэспублікі Беларусь

Тэрыторыя — частка зямной паверхні, якая характарызуецца пэўнымі прыроднымі і антрапагенавымі асаблівасцямі. Ёй уласціва працягласць як від прасторавага рэсурсу. Сама тэрыторыя з’яўляецца умяшчальніцай амаль усіх прыродных рэсурсаў. Таму да тэрыторыі неабходна ставіцца так, як і да іншых прыродных рэсурсаў — беражліва, па-гаспадарску.

Рэспубліка Беларусь адносіцца да краін Еўрапейскай супольнасці народаў. Яна вызначаецца шэрагам аб’ектыўных станоўчых фактараў і, у першую чаргу, геаграфічным і геапалітычным становішчам, памерамі тэрыторыі, колькасцю насельніцтва, прыроднымі багаццямі, нацыянальным духам. Асаблівасцю Рэспублікі Беларусь з’яўляецца яе унікальнае геаграфічнае і геапалітычнае становішча.

Геаграфічнае становішча — адзін з асноўных фактараў размяшчэння і развіцця вытворчых сіл грамадства. Нягледзячы на тое, што Беларусь — адна з 37 краін свету, якія не маюць прамога выхаду ў мора, яе ўнутрыкантынент-

⁵ Народн. газ. 1995. 7 сак.

тальнае становішча ў цэнтры Еўропы дапаўняецца такімі спрыяльнымі ўмовамі, як знаходжанне на Чарнаморска-Балтыйскім водападзеле, праз які на працягу многіх стагоддзяў праходзяць геаграфічныя восі гісторыі: захад – усход, поўнач – поўдзень. Праз тэрыторыю Беларусі ляжаў шлях “з варагаў у грэкі”, а ў XVIII–XIX стст. будаваліся каналы, якія злучалі рэкі басейнаў Чорнага і Балтыйскага мораў (Агінскі, 1767–1783 гг., Дняпроўска-Бугскі, 1775–1783 гг., Бярэзінскі, 1797–1805 гг., Аўгустоўскі, 1824–1839 гг.). Усё гэта аб’ектыўна садзейнічала росту эканамічнага патэнцыялу, развіццю навукі, культуры гэтага краю.

Беларусь размешчана ва ўмераным поясе ў цэнтры Еўропы (адлегласці ад крайніх заходняй і ўсходняй, паўночнай і паўднёвай мацерыковых кропак Еўропы амаль аднолькавыя). Агульная плошча Рэспублікі Беларусь складае 206,7 тыс. квадратных кіламетраў. Сярод краін Еўропы яна займае па плошчы 13-е, а ў свеце — 83-е месца. Агульная працягласць тэрыторыі з захаду на ўсход — 650 км, а з поўначы на поўдзень — 560 км. Спрыяльнымі фактарамі для Беларусі з’яўляецца і кампактнасць яе тэрыторыі. Яе плошча з даўжынёй дзяржаўнай граніцы суадносіцца як 1:1,4 (для Фінляндыі гэты паказчык 1:3,0). Нават невялікая працягласць тэрыторыі Беларусі з поўначы на поўдзень аказвае ўплыў на даўжыню сонечнага свячэння і паступленне сонечнай радыяцыі па парах года. Так, зімой (22 снежня) на поўначы Беларусі дзень працягваецца 6 гадзін 58 хвілін, а на поўдні — 7 гадзін 51 хвіліну (на поўначы дзень карацейшы на 53 хвіліны ў параўнанні з поўднем). Летам (22 чэрвеня), наадварот, на поўначы дзень доўжыцца 17 гадзін 39 хвілін, а на поўдні — 16 гадзін 31 хвіліну (дзень на поўдні летам карацейшы на 1 гадзіну 8 хвілін). Нават невялікія адрозненні ў працягласці дня летам у межах Беларусі аказваюць уплыў на спецыялізацыю сельскай гаспадаркі (на поўдні ствараюцца больш спрыяльныя ўмовы для вырошчвання раслін кароткага светлавога дня: кукурузы, грэчкі, проса, соі і інш.). Тэрыторыя Беларусі ляжыць у другім часавым поясе паміж 23° 11' і 32° 46' усходняй даўгаты (дзень на ўсходзе рэспублікі пачынаецца на 38 хвілін раней, чым на захадзе яе).

Беларусь размешчана ў басейнах Заходняй Дзвіны і Заходняга Буга, Нёмна і Дняпра. Дняпроўская водная сістэма адносіцца да басейна Чорнага мора, на долю якога прыходзіцца 58 працэнтаў усёй тэрыторыі краіны. Басейны ж рэк Балтыйскага мора займаюць 42 працэнты тэрыторыі. Беларусь размешчана ва ўмераным кліматычным поясе (тут вельмі спрыяльныя суадносіны цяпла і вільгаці), які найбольш населены і гаспадарча асвоены. Тут шмат буйных гарадоў, добра развіта прамысловасць, інтэнсіўная сельская гаспадарка, густая аўтадарожная і чыгуначная сетка. У гэтым поясе размешчаны самыя развітыя краіны свету, тут і самая высокая інтэнсіўнасць працы. Аднак назіраецца і моцны негатыўны ўплыў на прыроднае асяроддзе, не заўсёды ствараюцца добрыя экалагічныя ўмовы.

Своеасаблівым і спрыяльным з’яўляецца эканамічна-геаграфічнае становішча Беларусі. Гэта — важны мост, які злучае захад і ўсход Еўропы. Яна знаходзіцца на адным з асноўных перакрываўванняў сухапутных і паветраных ліній. Праз яе тэрыторыю праходзяць карацейшыя камунікацыі прамыслова развітых краін Заходняй Еўропы ў багатую запасамі паліва і сыравіны Расію, краіны Далёкага Усходу (Кітай, Карэя, Японія). Беларусь знаходзіцца таксама на шляху з краін Паўночнай Еўропы, Балтыі ў краіны Паўднёвай Еўропы і Блізкага Усходу. Паміж краінамі гэтых рэгіёнаў з старажытных часоў існавалі гандлёвыя зносіны праз беларускі адрэзак шляху. Таму беларускія транспартныя вузлы маюць вялікае транзітнае значэнне. Асабліва значная роля належыць беларускім адрэзкам чыгунак Масква – Варшава – Берлін, Санкт-Пецярбург – Адэса, а таксама Рыга-Арлоўскай і Лібава-Роменскай чыгунак. У тых жа накірунках праходзяць і шасэйныя дарогі.

Асаблівасцю эканамічна-геаграфічнага становішча Беларусі з’яўляецца адсутнасць непасрэднага выхаду ў мора. Але гэты недахоп можа кампенсавання стварэннем флатылій на Прыпяці, Дняпры, Нёмане, Заходнім Бугу і Заходняй Дзвіне для сувязей з портамі Чорнага і Балтыйскага мораў.

Беларусь займае унікальнае геапалітычнае становішча. Дарэчы, вельмі шкада, што доўгі час геапалітыка як навука была ў нас у заняпадзе, як і генетыка, кібернетыка. Усе развітыя дзяржавы свету маюць выразную, добра распрацаваную геапалітычную стратэгію. Адна з аксіём геапалітыкі — няма пастаянных саюзнікаў і супернікаў, ёсць толькі пастаянныя нацыянальныя інтарэсы. Асноўнымі катэгорыямі геапалітыкі з’яўляюцца прастора і дзяржава. Геапалітыка вывучае залежнасць знешняй палітыкі дзяржаў і міжнародных адносін ад сістэмы палітычных, эканамічных, экалагічных, ваенна-стратэгічных узаемасувязей, якія абумоўлены географічным становішчам краіны, фізіка- і эканамічна-геаграфічнымі фактарамі.

На жаль, цяпер у нас адсутнічае адзінства ў падыходах да сутнасці паняцця “геапалітыка”. Па-першае, яно атаясамляецца з “палітычнай географіяй” (геаграфічнае становішча сапраўды аказвае ўплыў на палітыку, ствараючы магчымасці і абмежаванні для развіцця ў палітычнай, эканамічнай, сацыяльнай і культурнай сферах). Па-другое, гэта — барацьба дзяржаў за дамінаванне ў свеце ці рэгіёне (міждзяржаўнае суперніцтва на розных узроўнях — класічны прыклад геапалітыкі). Па-трэцяе, гэта — адлюстраванне сувязі барацьбы за ўладу на сусветнай арэне з географіяй. Географія з’яўляецца найбольш важным і стабільным фактарам у знешняй палітыцы, а міжнародныя адносіны ўяўляюць сабой барацьбу за бяспеку або дамінаванне ў свеце ці рэгіёне¹. Геапалітыка заўсёды звязана з дзяржавай, кіруюцца яе інтарэсамі і носіць гістарычны характар. Яна займаецца вывучэннем прасторавых асаблівасцей міжнародных адносін і знешняй палітыкі

¹ Разуваев В.В. О понятии “геополитика” // Вестник МГУ. 1993. № 4. С. 32–38.

дзеля забеспячэння нацыянальнай бяспекі. Разам з тым геапалітыка ўлічвае геаграфічныя фактары. У цяперашніх умовах яны аказваюць уплыў на міжнародныя адносіны галоўным чынам праз структуру сістэмаўтвараючых дэтэрмінантаў (нацыянальная ідэнтычнасць, характар сусветнай і рэгіянальнай палітыкі, узровень развіцця тэхналогіі і інш.).

За доўгі гістарычны час дзяржаўнае мысленне беларусаў увасаблялася ў адпаведных дзяржаўных структурах (Полацкае княства, Турава-Пінскія землі, Вялікае Княства Літоўскае, БНР, БССР) і ў супраціўленні экспансіі як з захаду, так і з усходу. Усё гэта вызначалася і вызначаецца яе геапалітычным становішчам, у першую чаргу становішчам паміж Расіяй і краінамі Заходняй Еўропы. Непасрэднымі суседзямі Беларусі з'яўляюцца і ўплывовыя дзяржавы з значным эканамічным, ваенным і рэсурсным патэнцыялам — Расія, Польшча і Украіна. А на паўночным захадзе і поўначы Беларусь мяжуе з Літвой і Латвіяй, былымі саюзнымі рэспублікамі СССР. Такім чынам, Беларусь знаходзіцца ў зоне геапалітычных інтарэсаў як Расіі, так і краін Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Агульная працягласць дзяржаўных граніц Рэспублікі Беларусь складае каля 2980 км, у тым ліку з Расіяй — 1038 км, Украінай — 925 км, Польшчай — каля 350 км, Літвой — 512 км, Латвіяй — 155 км. З усімі суседнімі краінамі Беларусь мае цесныя гістарычныя, палітычныя, эканамічныя і культурныя сувязі. Так, з XII да XVI ст. Беларусь, Украіна і Літва ўваходзілі ў склад адзінай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. З XVI да канца XVIII ст. Беларусь разам з Польшчай, Літвой і Украінай утваралі федэратыўную дзяржаву Рэч Паспалітую. З канца XVIII ст. да 1918 г. — у складзе Расійскай імперыі, з 1922 да 1991 г. — у складзе СССР (сумесна з Украінай, а з 1940 г. — сумесна з Літвой і Латвіяй).

Праз тэрыторыі суседніх дзяржаў з Беларусі ідуць бліжэйшыя шляхі да марскіх портаў. Пры ўмове стварэння ўласнага гандлёвага флоту марскія порты суседніх краін могуць стаць для Беларусі акном на прасторы Сусветнага акіяна. І ў гэтым накірунку першыя крокі ўжо зроблены. Беларусь размешчана на карацейшым шляху паміж самымі магутнымі дзяржавамі Еўропы — Расіяй і Германіяй. У мінулым такое становішча ўплывала на лёс беларускага народа і дзяржаўнасці па-рознаму, часцей за ўсё негатыўна. У будучыні гэтая асаблівасць павінна быць выкарыстана на карысць беларускаму народу. Так, па падліках члена Камісіі па эканамічнай рэформе Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь В.Малашкі, Беларусь за сваё геапалітычнае становішча можа мець у год каля мільярда долараў, што складзе трэцюю частку бюджэту краіны. У 1995 г. праз тэрыторыю рэспублікі павінны праехаць каля двух мільёнаў грамадзян іншых краін, 150 тысяч аўтамабіляў, належыць перапампаваць 60 млн. тон нафты і каля 20 млрд. кубаметраў газу. Але ў 1994 г. ад

транзіту Беларусь займела менш 10 працэнтаў ад таго, што магла мець. Шкода ж тут наносіцца немалая, у першую чаргу экалагічная².

Вартае ўвагі і становішча Беларусі як цэнтра рассялення славянскіх народаў. Пры гэтым непасрэднымі суседзямі беларусаў з'яўляюцца тры самыя вялікія славянскія народы: рускія, украінцы, палякі. На паўднёвым усходзе (Добрушскі раён Гомельскай вобласці) беларуская тэрыторыя сутыкаецца з тэрыторыямі Расіі і Украіны. У гэтым месцы мяркуецца пабудаваць хрысціянскі храм, які, на думку ініцыятараў, будзе сімвалізаваць агульнасць гістарычнага лёсу, дружбу трох брацкіх усходнеславянскіх народаў. На паўднёвым захадзе Беларусі (Брэсцкі раён) знаходзіцца другое месца непасрэднага сутыкнення этнічных тэрыторый трох славянскіх народаў — беларусаў, украінцаў і палякаў.

Незалежная Беларусь паступова вызначае свае геапалітычныя інтарэсы. Аб'ектыўна эканамічныя інтарэсы Беларусі, акрамя Расіі, Украіны, дзяржаў Балтыі, пашыраюцца на Польшчу, Германію, дзяржавы Балканскага і Цэнтральна-Азіяцкага рэгіёнаў. Рэалізаваць свае эканамічныя інтарэсы ў гэтых дзяржавах Беларусь можа праз выкарыстанне як наземных камунікацый, так і портаў дзяржаў Балтыі, Чорнага мора.

Геапалітычныя інтарэсы Беларусі дасягаюць не толькі суседніх краін, але і Францыі, Бельгіі, далёкіх ЗША, Канады, Аўстраліі, іншых краін. Беларусь зацікаўлена ў цесных сувязях з імі не толькі таму, што там існуе значная беларуская дыяспара, але і таму, што адтуль можна атрымаць сучасную тэхніку, тэхналогіі, сродкі для правядзення эканамічных рэформаў, структурнай перабудовы нацыянальнай гаспадаркі.

Як адзначае А.Кіштымаў, важным аспектам стварэння геапалітычных мадэляў з'яўляецца ацэнка магутнасці дзяржавы не толькі праз улік тэрыторыі, тыпу межаў (іх бяспека), колькасць насельніцтва, але і праз наяўнасць прыродных рэсурсаў (сыравіны), эканамічнае і тэхналагічнае развіццё, палітычную стабільнасць, нацыянальны дух і інш.³

Беларусь валодае значнымі запасамі шматлікіх прыродных рэсурсаў, якія карыстаюцца попытам ва ўсім свеце. Цяпер выяўлена і разведана амаль 5000 радовішчаў і пакладаў каля 30 відаў мінеральнай сыравіны. Гэта адносіцца ў першую чаргу да запасаў калійных соляў, геалагічныя запасы якіх складаюць больш 18 млрд. тон. Агульная плошча іх — да 14 тыс. квадратных кіламетраў. Значныя запасы ў Беларусі каменнай солі (Старобінскае, Мазырскае і Давыдаўскае радовішчы). Агульныя запасы — больш 21 млрд. тон. Вялікую каштоўнасць уяўляюць сапрапелі, якія могуць шырока выкарыстоўвацца ў розных галінах гаспадаркі, у тым ліку і ў медыцыне. Запасы сапрапеляў у Беларусі складаюць каля 3,6 млрд. кубаметраў. Ёсць у Беларусі даламіт, мел, гліны, торф, гаручыя сланцы, мінеральныя воды і інш.

² Малашка В.А. Ці пасыплецца “доларавы дождж”? // Народн. газ. 1995. 28 сак.

³ Кіштымаў А. Краіна лесу ў панараме геапалітыкі // Літ. і мастацтва. 1993. 26 лістап.

Адным з найважнейшых багаццяў нашай краіны з'яўляюцца лясныя рэсурсы, патэнцыял якіх выкарыстоўваецца недастаткова. Лясы займаюць плошчу 867 тыс. гектараў (звыш 40 працэнтаў тэрыторыі рэспублікі), дзе агульныя запасы драўніны складаюць 1 095 100 тыс. кубаметраў. Лясы — не толькі драўніна, але і грыбы, ягады, бярозавы сок, лекавыя травы, шматлікія жывёлы.

Рэспубліка Беларусь мае значныя зямельныя рэсурсы (плошча сельскагаспадарчых угоддзяў складае звыш 20 млрд. гектараў). Хаця яе глебы не вызначаюцца вялікім натуральным плодароддзем, але пры аптымальных суадносінах цяпла і вільгаці на іх можна атрымоўваць стабільна высокія ўраджаі ўсіх сельскагаспадарчых культур лясной зоны ўмеранага пояса.

Такім чынам, Беларусь — гэта мост, які злучае Расію і Заходнюю Еўропу, два магутныя эканамічныя цэнтры. Імкненне яе да нейтралітэту значна паляпшае геапалітычнае становішча. Беларусь намерана і можа ўнесці значны ўклад у разбраенне і ўмацаванне міру не толькі ў Еўропе, але і ў свеце.

Марыя Цехаціньска (Седльцэ)

Змены ў геапалітычным становішчы Беларусі ў Еўропе

Беларусь, як і шмат іншых краін Цэнтральна-Усходняй Еўропы, традыцыйна ўспрымаецца на Усходзе як Захад і адначасова для Захаду з'яўляецца Усходам. Культурная адметнасць візантыйскай і лацінскай цывілізацый, што падтрымоўвалася, між іншым, у імперыялістычных мэтах, за стагоддзі пакінула трывалыя сляды ў матэрыяльнай і духоўнай культуры, якія ў Беларусі застаюцца нязменна чытальнымі для прышэльцаў як з Усходу, так і з Захаду. Гэта своеасаблівая рыса маладой Рэспублікі, яе грамадзян, якім гісторыяй наканаваны культурны плюралізм, багацце разнастайнасці, цяжар якіх разам з дэкларацыяй ад 27 ліпеня 1990 г. аб дзяржаўным суверэнітэце аказаўся важкім грузам, калі народ з тысячагадовай гісторыяй абвясціў уласную дзяржаўнасць.

Хаця гістарычнае рашэнне аб роспуску Савецкага Саюза звязвалася з Белавежскай пушчай у Беларусі, тым не менш маштаб праблем, якія патрабавалі ўпарадкавання ў сувязі з крахам монацэнтрчнай гаспадаркі, заняпадам ідэалогіі камунізму і неабходнасцю стварэння фундаментаў новай дзяржаўнасці, утварэння дэмакратычных інстытутаў грамадскага ладу, а таксама спроб рэстытуцыі нацыянальнай мовы, складаў выключна густое спляценне падзей у сферы палітычных, гаспадарчых адносін. Адначасова нацыянальная свядомасць патрабавала адпаведнай падтрымкі добрасумленнымі ведамі пра мінулае, звароту да нацыянальных традыцый і сімвалаў — адным словам, рэканструкцыі нацыянальнай тоеснасці разам з яе атрыбутамі.

Усе краіны Цэнтральна-Усходняй Еўропы, што выказаліся за ўвядзенне парламенцкай дэмакратыі і рынкавай гаспадаркі, аказаліся перад абліччам

велізарных нягодаў, якія нясе сістэмная трансфармацыя. Прывабнасць заходніх узораў для грамадстваў і палітычных класаў прывяла да таго, што дэклараванне волі пераўтварэнняў было ўспрынята як прадвесце дасягнення такіх жа высокіх узроўняў жыцця, што ілюзіі былі ўспрынятыя як рэчаіснасць. Належыць падкрэсліць паўсюднасць эфекту дэманстрацыі і захаплення Захадам, у якіх не заўважалі пасткі.

З перспектывы некалькіх гадоў практыкі ходу сістэмнай трансфармацыі ў краінах Цэнтральна-Усходняй Еўропы трэба канстатаваць, што чым слабейшая дзяржаўнасць і гаспадарка, тым большыя грамадскія кошты пераўтварэнняў, рэструктурызацыі, палітычнай пераарыентацыі і адкрытасці на свет. У гэтым кантэксце Беларусь атрымала вельмі некарыснае перапляценне акалічнасцей. Адначасовая накладка стварэння асноў дзяржаўнасці і спроб перабудовы гаспадарчых структур, дэрэгулявання і лібералізацыі пры слабасці дэмакратычных асяродкаў і нацыянальных пазіцый прывяла ў дзеянне працэсы і з'явы, што рэзультуна запавольвалі сістэмныя пераўтварэнні. З-за высокай складанасці згаданых працэсаў у Беларусі, якая непараўнальная з іншымі краінамі былога ўсходняга блока, варта распачаць спецыяльныя даследаванні ў гэтым напрамку. Падабенствы з Украінай здаюцца тут уяўнымі, паколькі абедзве дзяржавы ўяўляюць сабой розныя гаспадарчыя патэнцыялы, маюць у распараджэнні непараўнальныя натуральныя запасы, таму іх гаспадарчая самазабяспечанасць і палітычная незалежнасць ад Расіі вымалёўваецца ў рознай перспектыве. Аналагічным чынам адрозніваецца таксама іх геапалітычнае размяшчэнне ў Еўропе, якая змяняецца пасля заканчэння халоднай вайны, распаду Варшаўскага дагавора, СЭУ і г.д.

Панеўрапейскія і транскантынентальныя вызначальнікі геапалітычнага становішча Беларусі

Геапалітычнае размяшчэнне Беларусі вынікае з цэнтральнага палажэння, паколькі праз яе тэрыторыю пралягае галоўная транскантынентальная вось, што лучыць Атлантыку з Ціхім акіянам. Сярод еўрапейскіх транспартных шляхоў яна набыла атракцыйнасць толькі ў XIX ст. адначасна з пабудовай чыгункі транскантынентальнага значэння. Праз тэрыторыю Беларусі расійскія парты Далёкага Усходу маюць найкарацейшую непасрэдную сувязь з Ротэрдамам, які з'яўляецца самым вялікім портам свету. Праўда, тэхнічны стан чыгункі і арганізацыя экспедыявання патрабуюць мадэрнізацыі, але патэнцыяльна яны канкурэнтназдольныя ў параўнанні з фрахтамі марскім шляхам.

Да распаду Савецкага Саюза ўздоўж згаданай восі працавала шмат сухіх партоў, між іншым таксама і для патрэб Савецкай Арміі, што была размешчана ва Усходняй Германіі. Праўда, пасля аб'яднання Германіі ступень іх выкарыстання значна зменшылася, тым не менш гэта закансерваваны патэнцыял, падмацаваны кваліфікацыяй людзей і дэкапіталізаваным транспартна-экспедыцыйным абсталяваннем, якія па меры развіцця еўрапейскай

інтэграцыі і ажыўлення гаспадаркі Беларусі будуць зноў патрэбныя. У першую чаргу прадметам зацікаўленасці інвестараў і палітыкаў становіцца фрагмент, што злучае Берлін – Варшаву – Мінск – Маскву, які патрабуе велізарных сродкаў. Таму ён быў падзелены на меншыя сегменты, рэалізацыя якіх раскладзена ў часе.

Для Беларусі згаданыя дзеянні можна бачыць у перспектыве рэінтэграцыі з Захадам ці палітычнай пераарыентацыі, якая правільна ацэньвае ўтрыманне сіметрыі ў адносінах паміж Усходам і Захадам, а значыць, дасягнення стану своеасаблівай раўнавагі замест ранейшага дамінавання і падпарадкаванасці гаспадарчых структураў цэнтралізаваным у высокай ступені асяродкам, што прымаюць рашэнні ў монацэнтрычнай гаспадарцы. Пераход ад філасофіі ўзброенай канфрантацыі да мірнага супрацоўніцтва звязаны з неабходнасцю дэмілітарызацыі галоўнага транспартнага шляху і прыстасавання яго да ўжытку шматлікімі экспедытарамі, што спецыялізуюцца на розных відах грузаў. Перадусім месца аднаго займаюць шматлікія экспедытары, што ўтрымліваюць вельмі разнастайны стандарт транспартных паслуг, якія характарызуюцца высокай аператыўнасцю і эластычнасцю, цяжка дасягальнымі пры папярэдняй сістэме.

Як і іншыя дзяржавы былога ўсходняга блока, Беларусь шукае формы супрацоўніцтва з Еўрапейскім Саюзам, прапануючы аўтэнтычныя магчымасці экспансіі, а таксама гаспадарчага і культурнага развіцця. Распачатая сістэмная трансфармацыя разам з прыгаданай дэкларацыяй аб суверэнніце стварае дастатковыя шансы і выклікі. Улічваючы козыры, якія мае Беларусь, г.зн. развітую прамысловасць, кваліфікаваныя кадры, культурны плюралізм як вынік спалучэння элементаў расійскай культуры з арыенталізмам і заходняй цывілізацыяй, галоўным чынам у гарадах, трэба чакаць узростання яе ролі і значэння ў міжнародных сістэмах.

Названыя магчымасці ў пераважнай ступені залежаць ад лепшай гаспадарчай кандыцыі краіны. Розніца ў нацыянальным даходзе, што прыходзіцца на аднаго жыхара (НПБ — нацыянальны прадукт брута), вельмі вялікая. Напрыклад, у Польшчы ў параўнанні з Германіяй НПБ быў шмат разоў ніжэйшы, падобным чынам як у Беларусі ў дачыненні да Польшчы. А НПБ на душу насельніцтва ў Беларусі складаў толькі малую частку сярэдняга ўзроўню даходу ў Германіі. Аналагічныя разрывы былі зарэгістраваны таксама ў часы аб'яднання Заходняй Еўропы. Таму з боку заможных краін існуе боязь значнага наплыву людзей і капіталаў, які можа павялічыць адкрытасць межаў.

Дзякуючы ўзмоцненаму іміграцыйнаму кантролю такая боязь не знайшла пацверджання. Між тым вядома, што толькі дзякуючы паскарэнню гаспадарчага развіцця, паляпшэнню эканамічнай і сацыяльнай бяспекі, а таксама гарантыі інвестарам стабільнага акружэння згаданыя прасторавыя разрывы будуць скарачаны. Вялікую ролю ў іх ліквідацыі павінна адыграць развіццё прыватнай прадпрыемальніцкай дзейнасці, асабліва малых і сярэдніх фірмаў.

Нездавальняючая якасць чыгуначнага транспарту прыводзіць да таго, што дынамічна развіваецца аўтамабільны транспарт, а матарызацыя вядзе да зніжэння канкурэнтаздольнасці грамадскага транспарту. Таму назіраецца ажыўленне ў транзітных рэгіёнах уздоўж панеўрапейскіх і транскантынентальных шляхоў, што праходзяць праз Беларусь. Гэта палосы, у якіх канцэнтруецца гаспадарчая дзейнасць, а працэс рэструктурызацыі выяўляе значнае ажыўленне ў прыватным сектары на лакальным узроўні.

Змяншаецца колькасць высланых перасылак, адначасова павялічваецца значэнне якасці, надзейнасці і тэрміновасці ў дзейнасці транспартных фірмаў. З’яўляюцца новыя тэхналогіі і формы ўпраўлення, арганізацыі працы паміж партнёрамі. Гэта — сімптомы свабоднага рынку і прагрэсуючай прыватызацыі, якія вядуць да большай прадуктыўнасці. Прыведзены ў дзеянне механізм канкурэнцыі прымушае да рэструктурызацыі. Тэхналогія і мабільнасць капіталу робіць практычна магчымым вытворчасць выбранага тавару, яго часткі ў кожным месцы. Таннасць рабочай сілы ў краінах былога ўсходняга блока спрыяе пераносу сюды працаёмнай вытворчасці з складанымі тэхналогіямі, ствараючы карысныя ўмовы для распаўсюджвання інавацый, арганізацыі інкубатораў развіцця і г.д.

Заходнія фірмы шукаюць стабільных даходаў, што вынікаюць ад кампаратывнай перавагі, якую яны атрымоўваюць у параўнанні з канкурэруючымі з імі суполкамі. А вось усходнія фірмы прапануюць кампаратывную перавагу ў сферы коштаў вытворчасці, асабліва ў працаёмнай прадукцыі, атрымоўваючы ўзамен “ноў-хаў”, іншымі словамі адбываецца трансфер тэхналагічных, маркетынгавых ведаў, набывання навыкаў дзейнасці на міжнародным рынку. Існуючыя адрозненні ўспрымаюцца замежнымі інвестарамі як патэнцыяльная магчымасць узрастання попыту, паколькі разрывы ва ўзроўнях жыцця паступова будуць знікаць пад уплывам самадзейных грамадска-эканамічных механізмаў, уласцівых неаўтаркічным гаспадаркам.

Назіранні над працэсамі глабалізацыі сведчаць, што розніцы гаспадарчых узроўняў паміж краінамі, адкуль паходзяць фірмы, стымулююча ўплываюць на рост прадукцыі. Гісторыя вучыць, што камбінацыі разнастайнага вопыту і патэнцыялаў развіцця, свабодны гандаль і абмен думкамі з’яўляюцца фундаментам доўгатэрміновых працэсаў росту і развіцця. У першы перыяд вялікія фірмы дзейнічаюць асабліва экспансіўна, уводзячы радыкальныя і хуткія змены. Затое пазней шматнацыянальныя карпарацыі могуць аказваць стабілізуючы ўплыў на рэгіён, у якім яны знаходзяцца.

Галоўная транспартная вось Еўропы стварыла інфраструктурную паласу, што складаецца з міжнароднай дарожнай сеткі, якую складаюць адрэзкі аўтастрад, дарог хуткага руху, тэлекамунікацыйныя магістралі, лініі святлаводаў, энергетычныя, а таксама сетка газاپраводаў і нафтаправодаў. Усё пералічанае абсталяванне патрабуе мадэрнізуючых інвестыцый і разбудовы ёмістасцей.

Эксперты Еўрапейскага Саюза згодныя ў ацэнках, што галоўным накірункам развіцця на кантыненте стане востр Усход – Захад. Да 2010 г. прадбачыцца трох-чатырохразовы ўзрост інтэнсіўнасці руху з Еўрапейскага Саюза на Усход. Улічваючы яго транзітны характар і калідорнае палажэнне Беларусі, можна чакаць ажыўлення яе гаспадаркі, а таксама і іншых дзяржаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

У выпадку Беларусі згаданыя патокі павінны даць шматразовы эффект з прычыны яе геапалітычнага становішча і неабходнасці папаўнення сегментаў транспартнай інфраструктуры, якія адсутнічаюць, першапачаткова аблягчаючы экспансію заходняй гаспадарцы, а затым, па меры выраўноўвання патэнцыялаў развіцця, гарманізацыі еўрапейскіх структур, якія ў імя агульнай карысці могуць функцыянаваць паводле прынцыпу злучаных сасудаў.

Акрамя таго, трэба дадаць, што пры вызначэнні трасаў многіх важных трубаправодных інвестыцый сыравіннага характару, у будаўніцтве якіх зацікаўлена як Расія, так і Еўрапейскі Саюз, транзіт праз Беларусь бачыцца як найкарыснейшае геастратэгічнае вырашэнне. Сувязі Беларусі з Вышаградскай групай ці Цэнтральна-Еўрапейскай ініцыятывай, робяць яе тэрыторыю свабоднай ад напружання, звязанага з магчымым выбарам праваслаўнага варыянта, што аддае перавагу Грэцыі і Сербіі, напрыклад пры экспарце расійскай электрычнай энергіі ў Італію, ці ісламскага выбару ў выпадку расійскага падземнага газу, траса якога пралягла б праз Турцыю і Македонію. Вядома, палітычных спекуляцый вакол указаных вырашэнняў нельга пераацэньваць з-за геапалітычнага размяшчэння Беларусі. Тым не менш увядзенне кампаратыўнага матыву дазваляе лепей бачыць козыры ўсходняга суседа Польшчы.

Эндагенічныя вызначальнікі геапалітычнага становішча Беларусі

Беларусь з'яўляецца прыкладам краіны, у якой вонкавыя вызначальнікі геапалітычнага становішча пераважаюць над вызначальнікамі ўнутранымі, г.зн. эндагенічнымі. Пра гэта сведчыць, між іншым, перыферыйнае месцазнаходжанне найвялікшых гарадоў, якія ўяўляюць сабой важныя цэнтры з міжнароднымі, рэспубліканскімі і рэгіянальнымі функцыямі, што накладваюцца адна на адну. На гэтай падставе можна сцвярджаць, што гарадская сістэма пасяленняў дастасавана да кантактаў з сумежнымі дзяржавамі. Адначасова трэба падкрэсліць, што менавіта Беларусь мае іх на перыферыі сваёй тэрыторыі, каля межаў, а гэта робіць яе больш прывілеяванай у адносінах з суседзямі, лепш да іх падрыхтаванай.

Востр Усход – Захад, якая тут разглядаецца, з'яўляецца галоўным стрыжнем транспартнай паласы ў краіне, у цэнтральным пункце якой размешчана сталіца краіны Мінск, што ляжыць на скрыжаванні з шляхам, які вядзе з Украіны ў Літву. Дадзеная востр падзяляе тэрыторыю краіны на дзве часткі, з якіх паўночная, калісьці больш урбанізаваная і развітая, цяпер выразна страч-

вае дынаміку на карысць паўднёвай часткі. У той жа час абедзве яны выразна ступаюць па тэмпам змен, што назіраюцца ў цэнтральнай частцы, якая чэрпае жыватворчыя імпульсы развіцця ў геаграфічным становішчы.

На такой падставе можна пайсці на рызыку і сфармуляваць тэзіс, што ў выпадку Беларусі таксама выявілася больш агульнае правіла, якое праяўляецца ў Злучаных Штатах Амерыкі, Германіі. А менавіта: Поўдзень характарызуецца большай дынамікай развіцця, чым Поўнач. Апошняя прайграе ў спаборніцтве за новыя інвестыцыі, мадэрнізацыю, рэструктурызацыю з Поўднем, на які кіруюцца патак капіталу і міграцыя. Вылучаны тут тэзіс патрабуе дастатковай эмпірычнай праверкі, паколькі Гомель аказаўся ў абсягу заражэння ў выніку катастрофы на атамнай электрастанцыі ў Чарнобылі ў 1986 г.

Ранг Гомеля вырашае яго ключавое становішча ў дачыненні да згаданай восі побач з паралельным транспартным шляхам паўз паўднёвую мяжу з Украінай і мерыдыянным — уздоўж усходняй мяжы з Расіяй, якія засяроджваюць больш паловы найбольшых гарадоў краіны. Акрамя таго, Гомель характарызуецца найбольшай лічбай прасторавых сувязей у параўнанні з іншымі беларускімі гарадамі.

Аслабленне гаспадарчых кантактаў з Літвой і Латвіяй прыводзіць да таго, што адсутнічае сфармаваная транспартная магістраль у паўночнай частцы Беларусі — падобна таму, як гэта мае месца ўздоўж паўднёвай і ўсходняй дзяржаўнай граніцы. Адноўлены праз 50 гадоў Балтыйскія дзяржавы перажываюць сёння цяжжасці сістэмнай трансфармацыі, якія дадаткова ўзмацняюцца неабходнасцю адбудовы ўласнай нацыянальнай тоеснасці. Адсюль шмат лакальных сварак і канфліктаў. Між іншым, яны тычацца пралягання межаў, што ў канчатковым выніку не абячае добрых адносін у бліжэйшы час. Перагляд найноўшай гісторыі патрабуе развагі і адмовы ад прэтэнзій, калі толькі ён мае служыць стварэнню канструктыўных перадумоў у міжнародным супрацоўніцтве. Сённяшнія краіны Балтыі настойліва імкнуцца навізаць кантакты з Захадам, наладжваць гаспадарчыя сувязі з Скандынавіяй і здзяйсняюць поўную палітычную пераарыентацыю.

Размяшчэнне вялікіх і буйных гарадоў Беларусі разам з транспартнымі магістралямі і накірункамі сувязей з'яўляецца прадуктам сучаснай гісторыі, вынікам рашэнняў аб размяшчэнні самых буйных прамысловых і будаўнічых аб'ектаў у гады сацыялістычнай індустрыялізацыі, а таксама стратэгічных рашэнняў, што дыктаваліся тагачаснай дактрынай. У цэлым трэба канстатаваць, што яны спрычыніліся да ўзмацнення рэгіёна Цэнтральнай Беларусі і галоўнай транскантынентальнай транспартнай восі.

У 1992 г. каэфіцыент урбанізацыі складаў 67 працэнтаў, гэта значыць, што больш за дзве трэці насельніцтва Беларусі складалі жыхары гарадоў. А адносіны насельніцтва Мінска да насельніцтва краіны складалі 16 працэнтаў.

Сталіца, што налічвае 1,6 млн. жыхароў, з’яўляецца адначасова галоўным прамысловым цэнтрам, а таксама цэнтральным культурным і навуковым асяродкам.

Падобны падзел функцый праяўляецца таксама і ў гарадах, што з’яўляюцца рэгіянальнымі цэнтрамі. Ступень канцэнтрацыі насельніцтва ў Мінску належыць ацэньваць як значную, паколькі Гомель, другі горад у краіне, не перавышае адной трэці велічыні сталіцы і знаходзіцца ў групе гарадскіх цэнтраў, што перавышаюць 500 тыс. жыхароў.

Праўда, праведзеная ў апошнія дзесяцігоддзі дэцэнтралізацыя прамысловасці спрычынілася да стварэння больш ураўнаважанай у прасторавых адносінах гарадской сістэмы рассялення. Аднак рэгіянальныя цэнтры захавалі дамінаванне прамысловых функцый над іншымі. Пачатак правядзення сістэмнай трансфармацыі і адносна слабасць прыватнага сектара выяўляюць недастатковы прагрэс у развіцці паслуговых функцый.

Погляд на карту Беларусі сведчыць, што Беларусь у прыцыпе валодае рэспубліканскай дарожнай сістэмай, якая злучае галоўныя гарады агульнарэспубліканскага і рэгіянальнага значэння. Дарожная сістэма прыстасавана да ажыўленых трансгранічных і міжнародных кантактаў, якія можна прадбачыць. У дачыненні да Расіі такія гарадамі з’яўляюцца Віцебск, Орша, Магілёў і Гомель. У адносінах да Украіны гэта пераходы, для якіх “запlechам” служаць Гомель, Мазыр, Пінск і Брэст. Праўда, лічбава гэта — аднолькавыя колькасці, але з пункту гледжання ролі, значэння, велічыні і інтэнсіўнасці руху яны непарўнальныя.

Галоўны транспартны калідор на захадзе на тэрыторыі Беларусі адкрывае трохсоттысячны Брэст, а на ўсходзе зачыняе малая Орша, што выконвае функцыю стратэгічнага транспартнага вузла, які з поўначы падтрымліваецца гаспадарчым патэнцыялам Наваполацка і Полацка, а таксама Віцебска, а з поўдня — праз Магілёў і Гомель. З прычыны значнай вагі гаспадарчых адносін з Расіяй дадзены калідор падвяргаецца расчлянэнню на некалькі спецыялізаваных паясоў ці звязак транспартна-камунікацыйнай інфраструктуры. Варта адзначыць, што для іх памераў вырашальнае значэнне мелі патрэбы Расіі як транскантынентальнай дзяржавы — адсюль агромністая працягласць тэрыторый, што выкарыстоўваюцца аб’ектамі, абсталяваннем і транспартным забеспячэннем.

Ад моманту ўвядзення дзяржаўнай мяжы паміж Беларуссю і Расіяй да канца мая 1995 г., калі дзейнічаў памежны кантроль, а рух адбываўся паводле спіска ўсталяваных правіл, названая Орша стала з прычыны свайго палажэння найважнейшым чыгуначна-дарожным пераходам, а шматкіламетровыя машынныя чэргі, што чакалі праверкі, былі сталым элементам краявіду. Таму часова была аслаблена роля Віцебска, важнага чыгуначнага вузла ў сувязях з Масквой, Санкт-Пецярбургам, Дзвінскім.

Цесная сувязь паміж унутранымі і вонкавымі вызначальнікамі геапалітычнага становішча Беларусі вядзе да таго, што міжнародная зацікаўленасць у паляпшэнні беларускіх злучэнняў успрымаецца як прыярытэтная для краіны. Гэты факт можна інтэрпрэтаваць як у катэгорыях адкрытасці Беларусі на імпульсы развіцця, што ідуць звонку, так і каб падваргаць сумненню яе суверэнітэт. Аднак гэтае першае здаецца больш спрыяльным для міжнароднага супрацоўніцтва, чым садзейнічанне анахранічнаму пачуццю нацыяналізму, што схіляе да аўтархія.

У такім кантэксце безумоўны прыярытэт набывае галоўная транспартная вось, якая ідзе праз Беларусь. Затое Берлін у сувязі з спробамі пераўтварыць яго ў сталіцу дзяржаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, якія эфектыўна падтрымоўваюцца патэнцыялам эканамічнай магутнасці Германіі, поруч з шматрадова прыгаданай магістраллю Берлін – Варшава – Седльцэ – Брэст – Мінск – Масква, зацікаўлены таксама ўвядзеннем у эксплуатацыю хуткаснай чыгуначнай сувязі на паўночным шляху, г.зн. Берлін – Шчэцін – Гданьск – Калінінград – Каўнас – Вільнюс – Мінск. Існуе шмат прадпасылак, каб чакаць, што справа дойдзе да выкрышталізавання ў будучыні транспартнага пояса таксама ўздоўж згаданага шляху, аналагічнага з паўднёвым, што злучае Берлін – Вроцлаў – Кракаў – Львоў – Кіеў.

Расійскі энклаў у выглядзе Калінінграда кіруе праз Беларусь масавы транзіт, які на ўсходнім адрэзку перш за ўсё выкарыстоўвае галоўны транспартны калідор, каб затым спрычыніцца да ажыўлення сегмента на поўнач ад Мінска — да Вільнюса. Інтэнсіўная разбудова і развіццё Брэста пасля далучэння яго да БССР зрабіла з яго браму на Усход. Адначасова Гродна разам з гарадской агламерацыяй аказалася за галоўным транспартным калідорам — таксама як і Беласток з польскага боку. Гэта вынік мадэрнізуючых інвестыцый, зробленых для павелічэння прапускання здольнасці перавозак, скарачэння часу перездаў, якія далі такім чынам плён.

Зроблены тут мной аналіз падпарадкаваны галоўнай паласе Усход – Запад, якая з-за цэнтральнага становішча Беларусі ва ўсходняй частцы Еўропы не вычэрпвае праблемы. Не менш важныя іншыя магістралі, што вызначаюцца міжнароднымі злучэннямі, напрыклад, Варшава – Брэст – Гомель – Бранск – Масква; Санкт-Пецярбург – Віцебск – Магілёў – Гомель – Кіеў; Рыга – Вільнюс – Ліда – Баранавічы – Роўна – Львоў; Брэст – Кіеў; Рыга – Віцебск – Масква; Масква – Мінск – Гродна; магчыма Рыга – Віцебск – Масква. Кожны з пералічаных паясоў руху аб’ядноўвае адначасова рэгіянальныя, рэспубліканскія і міжнародныя функцыі.

З гэтага пункту гледжання сістэма вузлоў у гарадской сетцы рассялення Беларусі надзвычай умяшчальная, наколькі яна падверглася мадэрнізацыі разам з разбудовай прамысловасці і сацыялістычных гарадоў, праектанты якіх, як правіла, аперавалі вялікім маштабам. У святле вырашэнняў на чыгунцы,

якой сёння аддаецца перавага і дзе масава зачыняюцца мясцовыя лініі, прызнаныя нерэнтабельнымі, можна прызнаць, што транспартная сістэма Беларусі адпавядае крытэрыям сучаснасці. Адначасова яна выключная, паколькі вузлы, што знаходзяцца ў памежных рэгіёнах, не маюць перыферыйнага характару, таму што сталіца існуе як адзіны рэспубліканскі цэнтр і размешчаныя яны прамнепадобна ці па перыметры. Дзякуючы гэтаму, як мы ўжо адзначылі, яны аблягаюць пераадоўванне гаспадарчых бар'ераў і абмежаванняў, якія суправаджаюць першую фазу трансгранічных кантактаў.

Гарады Беларусі адыграюць важную ролю ў якасці ўнутраных вызначальнікаў геапалітычнага становішча краіны. Ва ўмовах узрастаючай міжнароднай канкурэнцыі паміж гарадамі за размяшчэнне галоўных міжнародных устаноў і гаспадарчых пачынанняў яны выяўляюць шматлікія якасці, што вынікаюць з іх месцазнаходжання і сувязей.

А ў выкарыстанні гэтага шанса вырашальнай будзе ступень паглыблення сістэмнай трансфармацыі. Тады, паводле ўзору іншых краін, можа наступіць мабілізацыя рэгіянальных патэнцыялаў развіцця і падтрымкі гаспадарча-грамадскай і культурнай сувязі паміж паасобнымі краінамі. Вядома, што функцыянальная сістэма рэгіянальных гарадоў і гарадоў рэспубліканскага значэння, добра звязаных з рэзервамі, стварае прывабнае гарадское асяроддзе, запэўніваючы таксама раўнавагу паміж гаспадарчым ростам і прыродным асяроддзем.

Разгледжаныя геапалітычныя вызначальнікі становішча Беларусі ў Еўропе бачацца як фрагмент больш шырокага працэсу, што ахоплівае дзяржавы былога ўсходняга блока, якія становяцца прадметам мадэрнізацыйных захадаў рознай інтэнсіўнасці. Пабудова аўтастрады або альтэрнатыўнай хуткаснай чыгункі Берлін – Варшава – Мінск – Масква становіцца адной з мэтаў палітыкі развіцця транс'еўрапейскіх транспартных калідораў, якія служаць развіццю эканамічнага партнёрства і стымуляцыі гандлю ў рамках Еўрапейскага Саюза. Інтэграцыя розных формаў транспарту і разбудова сеткі прадугледжвае працяг іх у напрамку Цэнтральна-Усходняй Еўропы, што прынясе паўторнае ажыўленне шмат якім рэгіёнам.

Апрача таго, заўважаецца патрэба развіцця транс'еўрапейскіх электраэнергетычных сетак з той прычыны, што ўзрастае попыт на энергію ў дзяржавах Саюза пры адначасовым хуткім узросце попыту на заходнія прадукты ў краінах Цэнтральна-Усходняй Еўропы, якая з'яўляецца ёмістым і малапатрабавальным рынкам збыту. У гэтых умовах Беларусь становіцца мостам паміж Еўропай і Расіяй. Таму было б мэтазгодна, каб яна здабыла пазіцыю лідэра ў гэтых адносінах.

З 1 студзеня 1995 г. пачалі дзейнічаць пастановы аб адзіным еўрапейскім рынку, таму Еўропа разам з аб'яднанымі дзяржавамі набыла іншую форму. Адсюль націск на канкрэтныя дзеянні і праекты полі- і білатэральнага характару, якія звязаны з неабходнасцю забеспячэння адпаведнай фінансавай і інтэлектуальнай падтрымкі, а таксама інтэнсіўнага маркетынгу. Неабходна

выкарыстоўваць міжнародныя фонды і ўстановы, а таксама ўводзіць у дзеянне агульныя стымулы развіцця.

Чакаецца, што Беларусь прадставіць на міжнародным форуме ўдакладненую і ўзаемазвязаную канцэпцыю сваіх інтарэсаў у Еўропе, указваючы, між іншым, на gasпaдарчыя суадносіны і сувязі разам з акрэсленнем перспектывы іх развіцця. Сфармуляванне такога бачання ў палярызаваным грамадстве — нялёгкая справа з той прычыны, што існуе падзел на русафілаў і русафобаў, а геапалітычнае становішча Беларусі знаходзіцца ў месцы, дзе скрыжоўваюцца шматлікія інтарэсы, што робіць яе падобнай да Польшчы.

(Пераклаў з польскай мовы Юрась Вашкевіч)

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

Ментальнасць беларусаў у кантэксце інтэгральнай універсальнасці развіцця

Спецыфіка развіцця кожнага грамадства заўсёды абумоўлена ўздзеяннем разнастайных фактараў (дэтэрмінантаў). Прычым гэтыя дэтэрмінанты аказваюць свой звычайна неадназначны ўплыў не паасобку, а адначасова, у сукупнасці. Менавіта такое сукупнае ўздзеянне шматлікіх фактараў і прадвызначае ў канчатковым выніку агульны “вектар”, дынаміку развіцця як усяго соцыума, так і асобных індывідаў.

І тут варта падкрэсліць, што вельмі істотную ролю ў жыцці любога грамадства адыгрывае і т.зв. фактар ментальнасці (менталітэту), на які раней у айчыннай гуманістыцы і ў сацыяльнай практыцы не звярталі фактычна ніякай увагі. Таму цяпер прыкметна ўзрастае навуковая актуальнасць і практычная значнасць усебаковага, уважлівага даследавання такога складанага феномена, як ментальнасць (г.зн. светабачанне, спосаб мыслення) розных супольнасцей людзей, канкрэтнага чалавека.

Зыходзячы з гэтых абставін, паспрабуем зразумець асаблівасці менталітэту беларусаў у сучасны перыяд, асэнсаваць механізмы ўплыву на светабачанне асобных фактараў, высветліць яго ролю ў развіцці грамадства і выказаць некаторыя прагнастычныя меркаванні. Адразу адзначым, што пытанні аб сутнасці, вытоках, адметных рысах і гістарычнай эвалюцыі ментальнасці беларусаў закранацца, як правіла, не будуць, бо яны ўжо досыць падрабязна разглядаліся ў маіх ранейшых публікацыях¹. Навізна дадзенага даследавання

¹ Гл.: Дубянецкі Э. Менталітэт беларусаў: Спраба гісторыка-псіхалагічнага аналізу // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1993. Кн. 2. С. 192–201; Яго ж. Унікальны менталітэт беларусаў // Беларуская думка. 1994. № 12. С. 6–11; Яго ж. Беларускі менталітэт: Вытокі і гістарычная эвалюцыя // Беларусь: Гістарычны лёс народа і культуры. Мн., 1995. С. 95–98; і інш.

зключаецца найперш у тым, што праблема ментальнасці беларусаў асэнсоўваецца тут з прынцыпова новых метадалагічных пазіцый, з пункту гледжання канцэпцыі інтэгральнай універсальнасці развіцця (IYP).

Упершыню аб распрацоўцы указанай арыгінальнай канцэпцыі было заяўлена ў кнізе “Таямніцы народнай душы”, прысвечанай аналізу беларускага нацыянальнага характару². Згодна з канцэпцыяй IYP, практычна ўсе з’явы, феномены як грамадскага, так і асабістага жыцця прама ці ўскосна, апасродкавана ўзаемазвязаны ў адну цэльную, інтэгральную сістэму (інтэгральнасць). У той жа час усе такія з’явы ўсебакова ўзаемадзеючы паміж сабой, эвалюцыянуюць самі, аказваючы адмысловы ўплыў на іншыя (універсальнасць). Прычым уся гэтая інтэгральна-універсальная сістэма заўсёды знаходзіцца ў дынаміцы, развіцці, а не ў статычным, “застылым” выглядзе. Праўда, эвалюцыя і накірунак развіцця асобных элементаў названай сістэмы адбываюцца звычайна неаднолькава, маюць розныя формы і праявы. Дык як жа можна ў агульных рысах высветліць спецыфіку і ролю ментальнасці ў кантэксце прапанаванай канцэпцыі?

У адпаведнасці з пастулатамі IYP, на фармаванне і эвалюцыю ментальнасці (дарэчы, як і на развіццё многіх іншых працэсаў і з’яў) істотна і неадназначна, прама ці ўскосна ўздзейнічае шэраг самых разнастайных фактараў. Сярод апошніх можна, напрыклад, назваць такія, як касмічныя, кармічныя, біяэнергетычныя, прыродна-геаграфічныя, біялагічныя, этнагенетычныя, экалагічныя, папуляцыйна-дэмаграфічныя, вытворча-эканамічныя, грамадска-палітычныя, этнапсіхалагічныя, канфесійныя, этнакультурныя, полаўзроставыя, сямейна-бытавыя, ірацыянальна-містычныя, метафізічныя і яшчэ многія іншыя, часам практычна невытлумачальныя з пазіцый сучаснага мыслення.

Як бачна, у прыведзены пералік уключаны, так бы мовіць, як знешнія (непасрэдна не звязаныя з канкрэтным чалавекам або групай людзей) фактары, так і ўнутраныя, прама абумоўленыя псіхалагічнымі і фізіялагічнымі асаблівасцямі індывідаў. Акрамя падобнага аднакіраванага ўздзеяння, сама ментальнасць, наадварот, таксама аказвае адпаведны ўплыў на сацыяльна-эканамічнае, палітычнае, культурнае развіццё грамадства, у значнай ступені прадвызначае паўсядзённае жыццё кожнага чалавека. Іншымі словамі, ментальнасць і ўсе феномены грамадскага і асабістага жыцця ўвесь час знаходзяцца ў стане дынамічных узаемаўплываў, суадносны і характар якіх натуральна мяняюцца ў часе і прасторы. Паколькі грунтоўна і падрабязна апісаць усе гэтыя з’явы і ўплывы ў адной невялічкай працы немагчыма, спынімся толькі на некалькіх істотных аспектах праблемы, выкарыстоўваючы для пацвярджэння зробленых высноў вядомыя факты і падзеі.

---

² Таямніцы народнай душы. Мн., 1995.

У апошнія гады Беларусь, як і многія іншыя краіны былой савецкай імперыі, ахапіў сістэмны, татальны крызіс. Увогуле, ён з'яўляецца заканамерным вынікам непазбежнага распаду любой таталітарнай, імперскай дзяржавы. Пры гэтым нават і ў посттаталітарны перыяд звычайна яшчэ доўгі час для немалой часткі насельніцтва застаецца ўласцівай т.зв. саветызаваная ментальнасць. Ментальнасць “таталітарнага” савецкага чалавека вызначалася, як правіла, празмернай заідэалагізаванасцю (часам, праўда, пераважна паказной), бяздумнай верай у сацыялістычна-камуністычныя ідэалы і міфы, ваяўнічым атэзізмам, схільнасцю да ўсялякіх ксенафобій, непрыхільнасцю да іншадумцаў, веруючых, іншаземцаў і г.д. Шматгадовая штучная саветызация ментальнасці нашых грамадзян досыць прыкметна паспрыяла ўзмацненню сярод часткі апошніх нежадання і нават боязі радыкальных змен у грамадскім жыцці, непазбежных эканамічных і палітычных пераўтварэнняў.

Такім чынам, агульнавядомае “інерцыйнасць” ментальнасці за дзесяцігоддзі панавання бальшавіцкіх уладаў была яшчэ больш узмоцнена, пра што, дарэчы, могуць сведчыць і зусім нядаўнія падзеі Беларусі. Моцная кансерватыўнасць, інерцыйнасць менталітэту беларусаў, у значнай ступені “навязаная” савецкай ідэалогіяй у мінулым, зараз становіцца адным з істотных фактараў супраціўлення карысным інавацыям у розных сферах жыццядзейнасці грамадства.

Менавіта такое ідэалагізаванае, палітызаванае і адарванае ад сусветных цывілізаваных нормаў светабачанне многіх грамадзян, найперш прадстаўнікоў вышэйшай улады, шматлікага чыноўніцтва, у канчатковым выніку прывяло да няўхільнага нарастання сацыяльнай энтрапіі (меры неўпарадкаванасці), сведчаннем чаго сёння з'яўляюцца паглыбленне эканамічнага крызісу, палітычнай нестабільнасці, складанасці нацыянальна-культурнага развіцця. Можна небеспадстаўна лічыць, што менталітэт “homo soveticus” за многія гады не эвалюцыянаваў, ускладняўся, а, наадварот, рэгрэсаваў, спрашчаўся. Якраз таму цяпер немалая колькасць нашых суайчыннікаў аказалася не ў стане адекватна ўспрыняць новыя абставіны жыцця і знайсці прымальныя шляхі выхаду з крызіснага становішча.

Ва ўмовах хуткіх жыццёвых перамен і выпрабаванняў у пэўным сэнсе т.зв. люмпенская, сервілісцкая ментальнасць не дазваляе многім людзям эфектыўна, самастойна вырашыць свае ўласныя праблемы, паспяхова прыстасавацца да незвычайных умоваў (зразумела, тут не ідзе гаворка пра сумленных бізнесменаў, прадпрымальнікаў, а таксама пра розных спекулянтаў, злачынцаў і г.д.). Паўсюдны, татальны хаос і заняпад натуральна выклікаюць незадавальненне, узмацняюць грамадскую напружанасць, афектыўнасць паводзін людзей, якія, не могуць знайсці выйсця з падобнай сітуацыі, нярэдка выяўляюць настальгічныя пачуцці, жаданне вярнуцца да старога, знешне больш спакойнага і стабільнага жыцця. Іншымі словамі, старадаўняя звычайка беларусаў

жыць па традыцыі, па законах продкаў і “старыны не чапаць”, у сённяшні час яшчэ больш актуалізуецца ў сувязі з дэстабілізуючымі працэсамі.

Вышэйпрыведзеныя высновы яскрава пацвярджаюцца і падзеямі некалькіх мінулых гадоў, асабліва зусім нядаўняга часу. Яшчэ два-тры гады таму назад незалежны сацыялагічны даследаванні і апытанні сведчылі, што ў жыхароў Беларусі ўсё ж вельмі моцныя кансерватыўныя, настальгічныя арыентацыі (асабліва сярод сельскіх жыхароў і людзей старога ўзросту), а дэмакратычныя каштоўнасці, ідэі адкрытага грамадства, рыначнай эканомікі ўспрымаюцца даволі слаба. Тэндэнцыя да паглыблення падобных ментальных установак відавочна праявілася і ў час майскіх 1995 г. выбараў дэпутатаў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. Згодна з іх вынікамі, новаабранымі парламентарыямі сталі пераважна прадстаўнікі “кансерватыўных” партый (Аграрнай і партыі камуністаў) і беспартыйныя, многія з якіх блізкія па сваіх перакананнях да камуністаў і аграрыяў³.

Прыкладна пра такія ж тэндэнцыі можа сведчыць і дынаміка рэйтынгаў палітычных партый і рухаў Беларусі за апошнія гады. Падтрымка людзьмі дзвюх вядучых палітычных партый — Беларускага Народнага Фронту (БНФ) і Партыі камуністаў Беларусі (ПКБ) — на працягу 1991–1995 гг. даволі прыкметна вагалася ў немалой залежнасці ад “пераломных” грамадскіх падзей. Дарэчы, варта адзначыць, што ў адпаведнасці з сацыялагічным апытаннем тысячы рэспандэнтаў у 55 населеных пунктах Беларусі (даследаванне ахоплівала ўсе асноўныя сацыяльна-дэмаграфічныя групы насельніцтва) рэйтынг БНФ быў найвышэйшым у верасні 1991 г. (12,1 працэнта), а ПКБ — у той жа час — самым нізкім (1,1 працэнта), што відавочна было звязана з наступствамі жнівеньскага пучку. Аднак у далейшым рэйтынг ПКБ паступова ўзрастаў, дасягнуўшы свайго піку пасля першых прэзідэнцкіх выбараў у верасні 1994 г. (13,4 працэнта), у красавіку 1995 г. быў 8,8 працэнта, тады як адпаведныя лічбы для БНФ складалі 10,6 і 11,1 працэнта⁴.

Адносны поспех камуністаў на апошніх выбарах у парламент і мясцовыя Саветы з’яўляецца, відаць, сведчаннем некаторага ўздыму цікавасці да камуністычнай ідэалогіі сярод пэўнай часткі беларускага грамадства (гэтая тэндэнцыя, дарэчы, заўважаецца і ў асобных іншых краінах). Астатняя частка насельніцтва Беларусі або стабільна падтрымлівае партыі дэмакратычнага накірунку, або ўвогуле праяўляе грамадска-палітычную абьякаваць, індывідуальнасць. Аб немалой распаўсюджанасці падобнага індывідуальнасці да падзей грамадска-палітычнага жыцця можна зрабіць выснову на падставе аналізу ўдзелу насельніцтва краіны ў рэферэндуме і двух турах выбараў дэпутатаў Вярхоўнага Савета ў маі 1995 г. Згодна з афіцыйнымі дадзенымі, у рэспубліканскім рэферэндуме 14 мая 1995 г. зусім не прымала ўдзелу 35,2 пра-

³ Гл.: Звязда. 1995. 8 чэрв.

⁴ Звязда. 1995. 17 мая.

цэнта ад агульнай колькасці грамадзян, якія мелі права ў ім удзельнічаць. У першым туры выбараў не прыйшлі на выбарчыя ўчасткі 35,3 працэнта ад усіх выбаршчыкаў, а ў другім яшчэ больш — 43,4 працэнта. Прычым у сельскай мясцовасці людзі галасавалі больш актыўна, чым у гарадах (напрыклад, у сталіцы рэспублікі на другі тур выбараў прыйшлі ўсяго 38,45 працэнта, тады як у, бадай, самай “малаурбанізаванай” вобласці краіны — Магілёўскай — 61,6 працэнта выбаршчыкаў)⁵.

Прыведзеныя вышэй лічбы пераканаўча пацвярджаюць, што ў Беларусі ў сучасны перыяд існуе досыць шматлікі “пласт” апалітычных, сацыяльна пасіўных людзей (каля трэці ад колькасці ўсіх грамадзян). Відавочна, што гэтыя прыкладна 2,5–3 млн. “вагаючыхся” людзей у перспектыве (пад уплывам розных фактараў) могуць дакладна самавызначыцца і тым самым істотна змяніць ужо звычайны “расклад” палітычных сіл у Беларусі. У той жа час электарат дзвюх асноўных грамадска-палітычных плыняў — нацыянальна-дэмакратычнай і камуністычнай — за апошнія гады ў цэлым ужо сфармаваўся і з’яўляецца даволі стабільным, устойлівым. Так, колькасць прыхільнікаў першай плыні складае прыблізна 12–20 працэнтаў, што пацвярджаецца адпаведнымі вынікамі першага тура прэзідэнцкіх выбараў (чэрвень 1994г.) і ўжо згаданага рэспубліканскага рэферэндуму. Менавіта ў межах гэтых 12–20 працэнтаў “знаходзяцца” як колькасць прагаласаваўшых на прэзідэнцкіх выбарах за Пазыняка і Шушкевіча, так і сказаўшых “супраць” па ўсіх чатырох пытаннях рэферэндуму⁶. Пры гэтым найбольш паслядоўнікаў нацыянальна-дэмакратычных пазіцый пражывае ў гарадах (найперш у Мінску і абласных цэнтрах) і адносіцца пераважна да творчай інтэлігенцыі, служачых, вучнёўскай моладзі. У той жа час прыкладна такая ж колькасць прыхільнікаў камуністычных ідэй (далучаючы сюды і значную частку падтрымліваючых “аграрнікаў”) ахоплівае ў асноўным вясцоўцаў і частку гараджан, прадстаўнікоў чыноўніцтва, пенсіянераў, ветэранаў і інш.

Дарэчы, асаблівае паляўзроставага складу насельніцтва (згодна з канцэпцыяй ІУР) таксама аказваюць прыкметны ўплыў на ментальнасць нашых грамадзян. Так, пэўны ўздым папулярнасці камуністычна-сацыялагічных устаноў можна вытлумачыць (адначасова з іншымі прычынамі) і тым, што, у прыватнасці, у складзе насельніцтва Беларусі надзвычай вялікі працэнт людзей старога, пенсійнага ўзросту — каля 15 працэнтаў, якія найчасцей, як вядома з узроставай псіхалогіі, маюць схільнасць да вяртання мінулага, “спакойных” савецкіх часоў, настальгію па гадах сваёй маладосці. Акрамя таго, як сярод гэтых людзей, так і ўсяго насельніцтва рэспублікі колькасца пераважаюць жанчыны (каля 54 працэнтаў). Такім чынам, “агульная сума” менталь-

⁵ Падлічана па: Народн. газ. 1995. 26 мая; Народн. газ. 1995. 8 чэрв.

⁶ Гл.: Свабода. 1994. № 25; Народн. газ. 1995. 26 мая.

насцей сталых людзей становіцца яшчэ больш інерцыйнай, кансерватыўнай паводле свайго характару, бо жаночая ментальнасць звычайна заўсёды вызначаецца некалькі большай прыхільнасцю да мінуўшчыны, нежаданнем радыкальных жыццёвых перамен. І якраз менавіта людзі старэйшага ўзросту праяўляюць у Беларусі, бадай, найбольшую грамадска-палітычную актыўнасць, у той час як настроеная больш дэмакратычна моладзь (яна складае прыкладна 19,5 працэнта ад усяго насельніцтва) і людзі сярэдняга ўзросту часцей праяўляюць абсэнтэзм, г.зн. абьякаваць, індывідуальнасць да палітычных падзей.

Да таго ж нельга не заўважыць, што сярод старых людзей (у параўнанні з больш маладымі) няўхільна ўзрастае агрэсіўнасць, нецярпімасць да іншадумства і ўсялякіх навацый, што пацвярджаецца спецыяльнымі псіхалагічнымі даследаваннямі. У нашым грамадстве нарастанню многіх адмоўных з’яў (у тым ліку і ў сферы ментальнасці) “спрыяюць”, відаць, і асаблівасці рэлігійнай сітуацыі ў Беларусі. Дзесяцігоддзі ваяўнічай атэістычнай прапаганды прывялі да моцнага ўкаранення ў свядомасць немалой часткі насельніцтва адпаведных бязбожніцкіх ідэй, што ў сваю чаргу прыводзіла да апраўдання нецярпімасці, варожасці да вернікаў, да ўсялякіх іншадумцаў і г.д. Сучасныя апытанні паказваюць, што, напрыклад, на Гомельшчыне і Магілёўшчыне каля 80 працэнтаў людзей лічаць рэлігію, царкву ня маючымі для іх амаль ніякага значэння⁷. У Мінску прыкладна 15–20 працэнтаў жыхароў яшчэ і зараз залічваюць сябе за атэістаў. Акрамя таго, апошнім часам відавочна ўзрасло супрацьстаянне паміж прадстаўнікамі розных канфесійных супольнасцей (паміж праваслаўнымі і католікамі, сектантамі і г.д.).

Безумоўна, што на ментальнасць грамадзян прыкметна ўздзейнічаюць і асаблівасці іх рассялення, прафесійных заняткаў, узроўню адукаванасці і матэрыяльнай забяспечанасці, асобныя дэмаграфічныя, экалагічныя паказчыкі і да т.п. Спецыялісты-дэмографы сёння з трывогай адзначаюць, што на Беларусі з 1993 г. смяротнасць ужо перавысіла нараджальнасць, што ў перспектыве (калі гэтая тэндэнцыя не зменіцца) прывядзе да пастарэння насельніцтва і яго паступовага вымірання. Наступствамі гэтага працэсу могуць стаць, з аднаго боку, павелічэнне колькасці прыхільнікаў кансерватыўных ідэй, а з другога, агульнае памяншэнне ліку носьбітаў беларускай “прагрэсіўнай” ментальнасці. Прыкладна таму ж “садзейнічае” і адносна вялікая (32 працэнты) у параўнанні з многімі цывілізаванымі краінамі колькасць сельскіх жыхароў сярод насельніцтва Беларусі, ментальнасць якіх вызначаецца звычайна некалькі большай інерцыйнасцю, чым у гараджан, бо дынамічнае гарадское жыццё вымушае апошніх хутчэй прыстасоўвацца, адаптавацца да новых грамадскіх рэаліяў. Хаця ў той жа час нарастанне сацыяльнай энтрапіі больш моцна адчуваецца ў гарад-

⁷ Гл.: Наша Ніва. 1995. № 5.

скай мясцовасці (рост беспрацоўя, неўладкаванасці, злачыннасці і інш.). Таму далейшая урбанізацыя насельніцтва, якая набыла даволі прыкметныя памеры ў апошнія дзесяцігоддзі, можа прывесці да ўзмацнення незадаволенасці існуючай сітуацыяй якраз гарадскога насельніцтва. 68 працэнтаў насельніцтва, што пражываюць у гарадах і гарадскіх пасёлках, амаль палова якога занята ў “дэградуруючай” прамысловасці, значная частка якога знаходзіцца на мяжы галечы, у перспектыве можа стаць галоўным “носьбітам” супраціўлення сучасным неэфектыўным і непрадуманым нібыта рыначным пераўтварэнням. Ва ўмовах зніжэння жыццёвага ўзроўню (калі ўжо 6–7 млн. чалавек у Беларусі жывуць у беднасці або на яе мяжы) за апошнія год-два некалькі павялічылася колькасць людзей, якія лічаць, што сённяшні рынак у Беларусі — гэта “дрэнна”. У 1995 г. толькі 26 працэнтаў грамадзян рэспублікі сцвярджалі, што рынак — гэта “добра”, а 53 працэнты — “дрэнна”, тады як адпаведныя лічбы ў Славакіі складаюць па 42 працэнты, а ў Румыніі — ажно 71 і 21 працэнт⁸.

У абставінах паглыблення эканамічнага крызісу, палітычнай нестабільнасці і культурнага заняпаду відавочна паглыбляюцца працэсы люмпенізацыі і маргіналізацыі грамадства. Вядома, што за некалькі мінулых гадоў прыкметна павялічылася і зараз працягвае ўзрастаць колькасць стала або часова беспрацоўных (па афіцыйнай статыстыцы ў маі 1995 г. па Беларусі іх налічвалася 109 тыс. чал., але рэальная лічба, відаць, значна вышэйшая), жабракоў, людзей без акрэсленага месца жыхарства, усялякіх злачынцаў, бадзяг і інш. Паколькі колькасць люмпенаў і маргіналаў няўхільна павялічваецца, то адпаведна і ментальнасць немалой часткі нашых суграмадзян з’яўляецца люмпенскай, маргінальнай, што, у сваю чаргу, можа так ці інакш паўплываць на ўзмацненне дэстабілізуючых тэндэнцый.

Вышэйсказанае непасрэдна спрычыняецца да істотнага сацыяльнага расслення сучаснага грамадства. Зараз у нашай краіне існуе сапраўдная бездань паміж, з аднаго боку, невялікай купкай багатых і шматлікімі беднякамі, а з другога, паміж высока інтэлектуальнай элітай і слабаадукаванымі, малакультурнымі людзьмі. Падобнай палярывацыі соцыуму, бадай што, няма ні ў адной з больш-менш развітых краін свету. Пры гэтым бедная большасць насельніцтва нярэдка непрыхільна ставіцца да заможнай меншасці, таксама як людзі з вельмі абмежаваным кругаглядам з падазронасцю глядзяць на высокаадукаваных інтэлігентаў-інтэлектуалаў, дарэчы, як і наадварот. У той жа час свядома або падсвядома плебс, як лічыў Ул.Бехцераў, па адмысловых законах пераймання “падстройваецца пад патрыцыяў у большай ступені, чым наадварот ... сельскія жыхары — пад гарадскіх болей, чым гарадскія пад сельскіх”⁹. У выніку атрымоўваецца, што адносіны паміж названымі рознымі сацыяльнымі сферамі най-

⁸ Гл.: Свабода. 1995. 25 чэрв.

⁹ Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология. Пг., 1921. С.115.

часцей з’яўляюцца амбівалентнымі (дваістымі), аднак усё ж, як можна меркаваць, з тэндэнцыяй да перавагі ўзаемнай недаверлівасці і непрыхільнасці. Прыкладна тое ж самае назіраецца і ва ўзаемаадносінах паміж прадстаўнікамі розных полаўзроставых, прафесійных, этнічных катэгорый насельніцтва, а таксама прыхільнікаў розных палітычных партый і рухаў, шматлікіх грамадскіх арганізацый, супольнасцей, аб’яднанняў (ад зарэгістраваных, звычайных да “экзатычных”, неафіцыйных). Іншымі словамі, у сучасны перыяд паглыбляецца палярызацыя, “разарванасць” ментальнасці нашых грамадзян, тады як у мінулыя дзесяцігоддзі менталітэт жыхароў савецкай Беларусі быў значна больш “маналітны” (ідэалагізаваная савецкая ментальнасць).

Неадназначны і прыкметны ўплыў на дынаміку ментальнасці аказваюць і т.зв. экалагічныя фактары. На жаль, практычна з кожным годам у Беларусі пагаршаецца экалагічная абстаноўка, што знаходзіць адлюстраванне ў нарастаючай забруджанасці паветра і вады таксічнымі рэчывамі, хімізацыі сельскай гаспадаркі і прамысловасці, нітрызацыі прадуктаў харчавання і г.д. Аднак самыя цяжкія наступствы, безумоўна, мае найвялікшая экалагічная катастрофа сучаснасці — аварыя на Чарнобыльскай АЭС. Сёння прыкладна 2,5 млн. чалавек (з якіх каля 600 тыс. дзяцей) пражывае ў радыяцыйна забруджанай зоне, г.зн. кожны чацвёрты жыхар рэспублікі падвяргае сваё жыццё немалой рызыцы. У выніку ўздзеяння гэтых неспрыяльных фактараў значна павялічылася колькасць усялякіх хранічных захворванняў (асабліва сярод дзяцей), зніжаецца сярэдняя працягласць жыцця, агульны імунітэт арганізма няўхільна разбураецца, дэфармуецца ўвесь генетычны код, генафонд народа. Менавіта нарастаннем экалагічных праблем у спалучэнні з вышэйапісанымі грамадскімі складанасцямі ў значнай ступені абумоўлена, напрыклад, паступовае пашырэнне сярод часткі насельніцтва алкагалізму, наркаманіі, таксікаманіі, прастытуцыі, злачыннасці і іншых негатыўных з’яў.

Нацыянальны склад насельніцтва таксама накладвае пэўны адбітак на агульны “вектар” эвалюцыі ментальнасці. Што датычыцца Беларусі, то на працягу апошніх дзесяцігоддзяў у агульным складзе насельніцтва паступова скарачалася колькасць асноўнага карэннага жыхарства — беларусаў, павялічвалася небеларускага, іншаэтнічнага. Напрыклад, працэнт беларусаў сярод усіх насельнікаў рэспублікі за 30 гадоў з 1959г. па 1989г. скараціўся на 3,24 працэнта (з 81,1 да 77,86), а прадстаўнікоў усіх іншаэтнічных супольнасцей адпаведна на столькі ж павялічыўся. Прычым найбольш узрасла колькасць рускіх — прыкладна на 5 працэнтаў (найперш з-за іх міграцый на Беларусь), у той час як колькасць, скажам, яўрэяў, палякаў нават некалькі скарацілася¹⁰. Такім чынам, з цягам часу ментальнасць грамадзян краіны

---

¹⁰ Гл.: Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1991. С.88; Раков А.А. Население БССР. Мн., 1969. С. 126.

станавілася, так бы мовіць, усё больш небеларускай, чаму ў пэўнай ступені паспрыяла і ўзмацненне дэнацыяналізацыі, моўнай асіміляцыі беларусаў у савецкі час. Пры гэтым, як сведчаць гістарычныя крыніцы, міжнацыянальныя ўзаемаадносіны маглі “вагацца” ад талерантных, добразычлівых да нейтральных і нават непрыхільных, праўда, праявы яўнай міжэтнічнай напружанасці, узаемнай адасобленасці і непрыхільнасці сустрэкаліся на Беларусі адносна рэдка. Асноўнымі прычынамі міжнацыянальных спрэчак, непаразуменняў з’яўляліся найчасцей складанасці, супярэчлівасці эканамічнага, палітычнага, рэлігійнага і этнапсіхалагічнага характару¹¹, таму ў сучасны перыяд пры далейшым нарастанні негатыўных з’яў не выключана магчымасць некаторага абвастрэння міжэтнічных кантактаў.

Немалую ролю ў жыццядзейнасці як усяго грамадства, так і асобнага чалавека адыгрываюць і асаблівасці агульнага стану нашай біясферы і т.зв. псіхасферы. Відавочна, што ёсць адпаведныя падставы казаць пра своеасаблівае “забруджванне” гэтых важных сфераў чалавечага існавання. Досыць моцная біялагічная энергетыка (біяэнергетыка) нашых у многім атручаных, забруджаных лясоў, палёў, водаў, паветра і ўсёй прыроднай абалонкі па прынцыпе адвартнай сувязі (нібы ў адказ на неразумную дзейнасць чалавецтва) яшчэ больш “забруджвае” і без таго ўжо прыкметна ачарсцвелыя сэрцы і душы людзей. Відаць, у адпаведнасці з вядомым законам кармы, які прадугледжвае прамую залежнасць жыцця кожнага чалавека ад яго мінулых дзеянняў, думак і пачуццяў, усё нашае грамадства цяпер пакутуе, расплочваецца як за свае ўласныя грахі, так і за ўчынкi сваіх папярэднікаў. Так, у гісторыі нашага народа было надзвычай многа ўсялякіх неверагодных выпрабаванняў і пакут (мажліва, яны будуць і яшчэ), аднак, з другога боку, такія пакутніцкі, крыжовы шлях у рэшце рэшт павінен прымусіць многіх людзей устрапянуцца, ачысціць свае думкі і пачуцці, усю “забруджаную” ненавісцю, агрэсіўнасцю, бязбожніцтвам, заганнасцю псіхасферу і крочыць далей па шляху духоўнага самаўдасканалення і свабоднага самаразвіцця.

Такім чынам, у адпаведнасці з канцэпцыяй ІУР ментальнасць (як і практычна ўсе іншыя з’явы) з’яўляецца шматфактарным феноменам, г.зн. так ці інакш залежным ад адначасовага ўплыву многіх фактараў, частка якіх была вышэй апісана. Таму і надалей даследаваць ментальнасць заўсёды неабходна комплексна, улічваючы неадназначнасць дынамічнага ўздзеяння на яе шматлікіх дэтэрмінантаў. Такі сістэмны, інтэгральна-універсальны падыход да аналізу любой з’явы дазваляе пазбегнуць аднабаковасці, павярхоўнасці, разуменьць усю глыбіню і складанасць узаемаўплываў, разглядаць працэсы не

¹¹ Гл. напр. : Беларускі дзяржаўны архіў (БДА), ф. 701, воп. 1, спр. 74, арк. 12; спр. 78, арк. 37; спр. 92; арк. 193–194; ф. 782, воп. 1, спр. 2, арк. 28; спр. 6, арк. 31–32; Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 4, воп. 2, спр. 60, арк. 230, воп. 7, спр. 101, арк. 56, 139; спр. 282, арк. 19, 33; спр. 221, арк. 4, 12, 16; і інш.

ў статьицы, а ў дынаміцы, развіцці (улічваючы пры гэтым, што эвалюцыя часам можа змяняцца інвалюцыяй і наадварот). Прапанаваная канцэпцыя ІУР арыентуе даследчыка на неабходнасць яго сапраўды універсальнай падрыхтоўкі, уважлівае вывучэнне апублікаваных і архіўных крыніц, азнаямленне з рознымі іншымі філасофскімі эзатэрычнымі тэорыямі, іх адпаведнае асэнсаванне і творчае прымяненне. Іншымі словамі, згодна з канцэпцыяй ІУР як развіццё ўсяго Сусвету, так і грамадства, асобнага чалавека разглядаецца заўсёды цэласна, сістэмна, “дынамічна”, ва універсальнай ўзаемазалежнасці, падкрэсліваючы пры гэтым і наяўнасць глыбінных, невытлумачальных таямніц быцця, да разгадкі якіх мы заўжды павінны імкнуцца, але якія ў той жа час, напэўна, ніколі не будуць разгаданы поўнасцю...

Райнер Лінднер (Цюбінген)

Нязменнасць і змены

ў постсавецкай гістарыяграфіі Беларусі

Уводзіны

Беларусь стала прадметам даследаванняў многіх розных спецыялістаў свету. Цяпер прыйшоў спрыяльны час для абмеркавання гістарычных праблем. Святкаванне 50-гадовага юбілею Перамогі над фашызмам, здавалася б, закончыла пачаты яшчэ ў 1989 г. працэс, накіраваны на пераадоленне антаганізму Усход – Заход. У гэты дзень гісторыя XX ст. на нейкі момант стала жаданай тэмай дыскусіі амаль ва ўсёй Еўропе.

З нагоды 8-га мая, каб высветліць значэнне гэтага дня, адбылася сур’ёзная дыскусія гісторыкаў, публіцыстаў і палітыкаў Германіі. Гэтая дыскусія, пачатая нацыянал-кансерватыўнымі коламі, мела на мэце па-новаму асэнсаваць падзеі вайны, прадysкутаваць “амбівалентнасць” 8-га мая, параўнаць тэрміны “вызваленне” і “капітуляцыя”, перыяды дыктатуры фашызму і высялення нямецкага насельніцтва з Усходняй Прусіі, Сілезіі і г.д. Але такім чынам пераблыталіся прычыны і наступствы вайны.

Маскоўскія палітыкі, накіраваны міністра абароны, мелі свае мэты ў дзень юбілею. З аднаго боку, ім неабходна было рэабілітаваць страчаную ўладу; з другога, гэта з’явілася свайго роду саматэрапіяй імперыі, аслабленай унутранымі і знешнімі крызісамі. Патрабавалася стварыць адэкватную карціну гісторыі стагоддзя і пераканаць у яе праўдападобнасць не толькі сябе, але і цікаўную, асцярожную замежную публіку. Помнікі, узведзеныя да юбілею, падагравалі і ўзнаўлялі амбіцыйнасць у стварэнні новай гісторыі Расіі.

Таму тым больш прыцягальная ідэя вывучэння гістарыяграфіі і гістарычнага малюнка ўсходнееўрапейскіх краін, нашчадкаў былога Савецкага Саюза (БСС). Заходняе гістарычнае мысленне да гэтага часу “пакутуе” памыл-

ковасцю ўяўленняў пра нярускія нацыянальнасці, што ўваходзілі ў склад СССР. У нас пакуль даволі мала вядома пра Беларусь. Толькі з нядаўняга часу пачаліся больш глыбокія даследаванні па яе гісторыі, паліталогіі і лінгвістыцы¹. Акрамя таго, ужо дзейнічаюць ініцыятывы, якія сістэматызуюць вынікі даследаванняў беларускіх вучоных².

У сваім дакладзе я хацеў бы спыніцца на пытаннях бесперапыннасці і зменлівасці ў беларускай гістарыяграфіі, у грамадскіх навуках. Я дазволю сабе засяродзіцца на некаторых метадычных пытаннях і ў канцы зраблю кароткі параўнальны аналіз “Нарысаў гісторыі Беларусі”³. Асноўны тэзіс, які вынікае з параўнання дадзенай працы Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі і “Гісторыі БССР” 1961 г.⁴, заключаецца ў тым, што гістарыяграфія Беларусі, як і гістарыяграфія краін БСС, характарызуецца нязменнасцю. Канец гісторыі Расійскай або Савецкай імперыі з’явіўся пачаткам сістэматызацыі нацыянальных праблем нярускіх нацыянальнасцей. Відавочна, раней напісанне гісторыі гэтых нацыянальнасцей і ў метадычным, і ў тэрміналагічным аспектах было ізалюваным і залежным. Што ж датычыцца сённяшняй сітуацыі ізалюванасці і залежнасці гістарыяграфіі, то яна яшчэ не пераадолена.

Гісторыя і палітыка

Ва ўсе часы і ў кожным грамадстве гістарыяграфія падпарадкоўваецца палітыцы. Змястоўнасць гістарычнага аналізу суадносіцца з дынамікай палітычнага развіцця дзяржавы, або, як заўважаецца з 1989 г. — і кантынента. Вялікія часіны гістарыяграфіі наступаюць у моманты распаду імперыяў, падобна СССР, ці ў моманты змен, што адбываліся ў Германіі, якая паводле польска-нямецкага дагавора аб межах 1991 г. існуе як дзяржава з прызнанымі межамі. Гэта — часы пераходу, калі паняцце гістарыяграфіі мае павышанае значэнне, калі аднолькава выяўляюцца кампетэнтны аналіз і прадузятая міфалагізаванне⁵.

---

¹ Пра тэмы дысертацый, якія пішуць цяпер у нямецкамоўнай прасторы па Беларусі гл.: Lindner R. Neue Forschungen zu Weissrussland // Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. (1994) Н.3. S. 257; Банькоўская М. Цюбінгенскі калектывум па беларусістыцы // Культура. 1994. 9 сак.

² Першая навуковая канферэнцыя па гісторыі Беларусі ў Германіі, у якой прымалі ўдзел дзесяць вучоных з Мінска, адбылася ў сакавіку 1995 г. у Кенігштайне/Таўнус, гл.: Henggi B. Weissrussland sucht seine Geschichte: Interpretationen im Dienste der Politik // Neue Zürcher Zeitung. 1995. 24 April. S. 3.

³ Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994–1995. Ч.1–2.

⁴ История БССР. Мн., 1961. Т. 1–2.

⁵ Brunn G. Historikal Consciousness and Historikal Myths // Kappeler (A). The Formation of National Elites. Aldershot; New-York, 1992. = Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940. Vol.6. P. 327–338. Аб праблеме “вынаходніцтва гісторыі” заходнія гісторыкі пісалі даволі многа: Anderson B. Imagined Communities. London, 1983; Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford, 1983; Hobsbawm E.

Што датычыцца постсавецкіх утварэнняў, у тым ліку і Беларусі, неабходна прызнаць феномен, тыповы для постімперыяльных пошукаў. Своеасаблівае гісторыі, непаўторны след народа вызначаюцца *ex negativo*. Назіраюцца “нацыяналізацыя”, адчужэнне ад гісторыі суседзяў — як вынік перманентнай інтэграцыі, якая асабліва ўласліва сучаснай гісторыі Беларусі і Украіны. Чым напружаней гісторыя залежнага ці асіміляванага народа, тым больш гісторыкі імкнуцца несвядома ствараць штучную бесперапыннасць гісторыі. У нешматлікіх метадалагічных разважаннях беларускіх гісторыкаў сёння ўпершыню падкрэсліваецца, што нацыянальная гістарыяграфія Беларусі развіваецца ў бок несвядомага ці свядомага “фармавання” нацыянальнай гісторыі⁶.

Беларускія гісторыкі, як і савецкія ўвогуле, чыя даследчыцкія інтарэсы ўвесь час вызначаліся палітычнай сітуацыяй, стаяць сёння перад дылемай. Палітычнае развіццё дзяржавы, як і свядомасць большасці насельніцтва, пакуль немагчыма прывесці да кансенсуса з так званай нацыянальнай канцэпцыяй⁷. Палітычнае развіццё ажыццяўлялася, можна сказаць, анацыянальна. У Беларусі склалася пагрозлівая сітуацыя, калі палітыка і гістарыяграфія могуць пайсці асобнымі шляхамі, што не характэрна для Украіны і Расіі. Такім чынам, у будучыні належыць чакаць цяжкасцей у публіцыстычнай транспарацыі і ў фінансавай падтрымцы нацыянальнай гістарыяграфіі ў краіне.

Гісторыя і метада

Паток часопісаў, энцыклапедый, манаграфій і рэпрэнтных выданняў сведчыць пра адраджэнне нацыянальнай гісторыі. Але стала відавочным, што гістарычная навука пасля столькіх гадоў уніфікацыі не дужа імкнецца да развіцця новых канцэптуальных і метадалагічных інавацый. Хутчэй, яна спрабуе адаптаваць патрабаванням рынку, перажывушы гістарычнае асветніцтва, наплыў новай літаратуры і папулярных нарысаў па гісторыі.

Больш таго, развал Савецкага Саюза прывёў да дыскрэдытацыі марксісцкай гістарыяграфіі і ў Беларусі. У выніку давялося адмовіцца і ад былых тэма-

---

The Invention of Tradition, Cambridge, 1983; Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990. Аб развіцці нацыянальнай самасвядомасці ў беларусаў у сувязі з гэтымі тэорыямі гл.: Osterrieder M. Von der Sakralgemeinschaft zur modernen Nation: Die Entstehung eines Nationalbewußtseins unter Russen, Ukrainern und Weißruthenen im Lichte der Thesen Benedict Andersons // Schmidt Hartmann E. Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien. München, 1994. S. 197–232.

⁶ Сагановіч Г. Нацыянальнасць гісторыі як навукі // Беларускі гістарычны агляд. 1994. № 1. С. 11.

⁷ Lindner R. Nationsbildung durch Nationalgeschichte: Probleme der aktuellen Geschichtsdiskussion in Weissrussland // Osteuropa, (1994). H. 6. S. 578–590; Sahn A. Politische Konstruktionsversuche weissrussischer Identität: Zur Bedeutung des Rückgriffs auf Geschichte für die unabgeschlossene weissrussische Nationsbildung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (JFGOE). 1994. H. 4. S. 541–561. (Пераклад гэтага артыкула гл.: Нёман, 1995. № 5).

тычных задач у даследаваннях, які ставіла па-пазітывісцку трактованая тэорыя фармацый. Гісторыя рэвалюцыі і сацыялістычнага развіцця больш не вызначае, такім чынам, спектр навуковых праблем гістарыяграфіі. Яны вызначаюцца гісторыяй беларускай нацыі ці, дакладней, беларускага народа.

Такая падвойная пераарыентацыя — у метадычным і тэматычным аспектах — відаць, адпавядала палітычнай кан’юнктуры і кан’юнктуры нацыянальнага рынку апошніх гадоў. І тут, дарэчы, хаваецца памылка. Ні марксісцкі сацыяльна-навуковы аналіз, які выкарыстоўваюць на Захадзе да гэтага часу, ні гістарыяграфія рэвалюцыі і камуністычнай партыі не з’яўляюцца прычынай памылковага кіраўніцтва навукай. Галоўную ролю тут адыграла прэтэнзія на метадычную і тэматычную выключнасць, г.зн. монакультура савецкай гістарыяграфіі, ад якой гісторыкам давялося адмовіцца ў канцы ХХ ст.

Замена аджылай канцэпцыі не прывядзе да пашырэння “глебы” гістарычнага аналізу. Не дапаможа пераадолець крызіс гістарычнай навукі і ацэнка, якая падзяляе нацыянальнае мінулае на карыснае і бескарыснае. Калі гаварыць пра крызіс, найменшую ролю тут маюць колькасць публікацый і ўмовы рынку. У гэтай галіне беларускімі гісторыкамі і выдавецтвамі, энцыклапедыстамі і арганізатарамі канферэнцый за апошнія чатыры гады было дасягнута неверагодна многа. Гаворачы пра крызіс, неабходна мець на ўвазе крызіс метадычнага дыскурса.

Па-першае, гэта сведчыць, што гісторыкі толькі ў выключных выпадках будучы вучыцца свайму рамяству нанова. Міжнародны даследчыцкі ландшафт, нягледзячы на наяўнасць адпаведных заходніх часопісаў, усур’ез не ўспрымаецца. Недастаткова і гатоўнасці вывучаць еўрапейскія навуковыя мовы для стварэння агульнага поля дзейнасці.

Па-другое, у Беларусі, як і на Украіне⁸, мала ўспрымаюцца спробы заходніх спецыялістаў праводзіць розныя тыпы даследаванняў, напрыклад, квантыфікацыйныя метады, што выкарыстоўваюцца на Захадзе з 70-х гадоў з своеасаблівымі вынікамі. Адсутнічае параўнальны падыход, які аб’ядноўваў бы блізкія тэматычныя вобласці і забяспечваў ўзаемазвязанасць. Побач з аналізам каранёў гісторыі мала праводзіліся інтэрдысцыплінарныя, сацыялінгвістычныя, псіхасацыяльныя, менталітэтычныя даследаванні. Прадстаўнікі грамадскіх навук Германіі і Паўночнай Амерыкі вялі з гэтай нагоды доўгія дэбаты. Напісанне хаця б адной магістральнай працы на такую тэму прынесла б вялізную карысць, не дазволіла б паўтараць памылкі заходніх вучоных.

Гэтэрагеннасць гісторыі беларускіх тэарэтыкаў патрабуе асаблівай разнастайнасці метадычных падыходаў. Акрамя таго, неабходна ўлічыць, што на

---

⁸ Пра сітуацыю ў украінскай гістарыяграфіі гл.: Subtelny O. Die gegenwärtige Situation der ukrainischen Historiographie: Ein Überblick // Hausmann G., Kappeler A. (Hrsg.). Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993. S. 350–369.

гэтай тэрыторыі існавала і існуе не толькі гісторыя беларусаў. Таго ж патрабуе інтэрферэнцыя культур, рэлігій, нацыянальнасцей, моваў і ідэалогій. Супрацьстаянне мікра- і макраўзроўняў, этнічных, рэлігійных і культурна-сацыяльных унутраных аб’яднанняў у рамках вялікіх дзяржаўных саюзаў або імперый патрабуе параўнальнага вывучэння на мікраўзроўні. Асаблівую ўвагу належыць звярнуць на вывучэнне гістарычнага ўдзелу і ўплыву розных нацый — ці то яўрэі, ці то татары⁹. Правядзенне асобных даследаванняў, якія дапамогуць вызначыць адметнасць тэрыторыі як пераходнага ўтварэння, як культурнай прасторы, было б вельмі мэтазгодным.

“Нарысы гісторыі Беларусі” як прыклад

Названая праца ўяўляе сабой нарматыўнае даследаванне па гісторыі беларускага народа, прадстаўленае аўтарскім калектывам акадэмічнага Інстытута гісторыі, што ўвогуле адпавядае напрамку гістарычнага вывучэння. Не пакідае сумненняў, што аўтары засвоілі мноства новых крыніц і асэнсавалі вялікую колькасць матэрыялу. У аснову апісання была пакладзена новая ідэалагічная перспектыва. Назіраецца зусім новы падыход да ацэнкі некаторых слізкіх пытанняў гісторыі Беларусі. Дзякуючы сваёй змястоўнай насычанасці кніга істотна дапамагае ў арыентаванні.

Аднак з пункту гледжання гістарыяграфіі і метадалогіі ў кнізе няма нічога новага. Імкненне да аб’ектыўнай ацэнкі гісторыі прывяло да развіцця новай “нацыянальнай канцэпцыі”, што можа прывесці да з’яўлення перспектывы (як раней — “марксісцка-ленінская канцэпцыя”). Параўноўваючы стары падыход у напісанні гісторыі Беларусі з новым, можна выдзеліць тры ключавыя праблемы.

Кампазіцыя. І ў дадзеным выданні, і ў “Истории БССР” (1961) 1917 г. з’явіўся кульмінацыйным пунктам у гісторыі, водападзелам эпохі старой і новай. Прычым не прыведзены ніводны пераканаўчы аргумент, чаму ж была выбрана менавіта гэтая дата. Прычына крыецца, хутчэй за ўсё, у наяўнасці багатых матэрыялаў па савецкім перыядзе, для выкладання якіх спатрэбілася б напісаць асобную кнігу. Перыядызацыя кнігі з’яўляецца вельмі важным сведчаннем пра падыходы гісторыкаў.

Тэрміналогія. У выкладанні аддаецца перавага традыцыйным паняццям. Тэорыі сацыялістычнай фармацыі роднасныя, напрыклад, такія паняцці, як “феадалізм”, “класавае грамадства”, “масавы рух”, “барацьба за нацыянальнае вызваленне”, “гістарычная заканамернасць”, “рэвалюцыйная сітуацыя”. У апісанні гістарычнага лёсу беларускага народа, яго “цяжкай” і “поўнай тра-

⁹ Упершыню ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі нядаўна быў выдадзены зборнік аб яўрэйскай культуры: Беларусіка = Albaguthenica: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі “Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурама”. Мн., 1995. Кн. 4. С. 3–235.

гізму гісторыі” пераважаюць такія маралізатарскія паняцці, як “цяжкі лёс”, “мудрасць і гераізм” і г.д. З другога боку, атрымалася, што назвы станюўчых перыядаў, як, напрыклад, новая эканамічная палітыка, пішуцца без двукосся, а тэрміны для абазначэння тых перыядаў, да якіх гісторыкі ставяцца больш адмоўна, пішуцца, наадварот, у двукоссі (напрыклад, “ваенны камунізм”). Тэрміналагічныя і графалагічныя асаблівасці, якія тут кідаюцца ў вочы, наўрад ці могуць прыхаваць пэўную селектыўнасць уяўленняў.

Інтэрпрэтацыя. Можна адзначыць некалькі мадэляў інтэрпрэтацыі, якія вар’іруюцца ў розных месцах і якія павінны адлюстравать “нацыянальную канцэпцыю” за кошт, відаць, адмежавання ад гісторыі іншых народаў.

Ключавыя паняцці інтэрпрэтацыі наступныя: “Еўропа” (чатыры вызначэнні, што паказваюць на прыналежнасць Беларусі да Цэнтральнай Еўропы), “Дзяржаўнасць” (найчасцей у сувязі з перавагай Беларусі і беларускай культуры ў Вялікім Княстве Літоўскім), “Беларуская нацыя” (працэс яе фармавання паказваецца як “заканамерны”). Гэта значыць, як раней савецкія даследчыкі стваралі гісторыі на аснове фармацыйнай тэорыі і рэвалюцыйнага руху, так сёння гісторыкі нацыянальнай канцэпцыі ствараюць гісторыі на аснове “заканамернасці” нацыянальнага развіцця.

Прыведзеныя прыклады даволі выразна дэманструюць, з якімі пытаннямі сутыкаецца ўважлівы чытач. Тым больш уражае, што ў вас ніхто глыбока не ўспрымае заходнія даследаванні па гісторыі Беларусі, Літоўскай дзяржавы, Расійскай імперыі, Савецкага Саюза, сталінізму, нацыянальнай палітыкі і г.д.

Рэзюме

Развіццё гістарыяграфіі без сумнення мае гістарычныя і палітычныя перадумовы і абставіны. Амаль стогадовая беларуская гістарыяграфія нарадзілася ва ўмовах Расійскай імперыі. Яна не ўвабрала традыцый Асветніцтва і гістарычна-філасофскія дыскурсы XIX ст. Яна развівалася на аснове данавуковых заняткаў аматараў і патрыётаў. Як і гістарыяграфія ўсіх недамінуючых народаў, яна ў дасавецкі перыяд і, часткова, да канца 20-х гадоў была ў пошуках гістарычнай бесперапыннасці і нацыянальнай самаідэнтыфікацыі народа, які жыў на тэрыторыі тагачаснай Беларусі.

Пасля пачалася саветызацыя або русіфікацыя розных нацыянальных гісторый, у тым ліку і беларускай нацыянальнай гісторыі. Да развалу Савецкага Саюза не змяніліся змястоўныя, метадалагічныя і тэрміналагічныя мадэлі інтэрпрэтацыі. Нават праз пяць гадоў пасля змен большасць гісторыкаў працягваюць працаваць звычайнымі спосабамі, зразумела, пры жудасных матэрыяльных і адпаведна ментальных умовах.

Самае цікавае заключаецца, на мой погляд, у тым, што да гэтага часу існуе культурна-гістарычная розніца паміж заходнімі і ўсходнімі відамі гістарыяграфіі. На тэрыторыі еўрапейскай часткі СССР (Расія, Украіна, Беларусь) гіста-

рыяграфія нараджалася з дзвюх крыніц: народнай філасофіі тыпу Гердэра і традыцый праваслаўя. Апошняя ўласціва народу як калектыўнаму індывідууму, што крочыць пакутніцкім шляхам Хрыста. Пакуль гэты цяжкі шлях апісваецца падобна да рэлігійных тэкстаў маральнымі катэгорыямі, да тых часоў гістарыяграфія ў дадзеных краінах прадугледжвае апераванне паняццямі маралі і лёсу.

Маё супрацьпастаўленне дзвюх філасофій не нясе ў сабе ацэнкі. Менавіта як прадстаўнік нямецкай нацыі, якая не адзін раз азмрочвала гісторыю беларусаў, палякаў, яўрэяў, рускіх, я не карыстаюся ацэнкамі. Аднак як беларусіст-энтузясц я хацеў бы зрабіць уклад у дыскусію пра будучыню сучаснай беларускай гістарыяграфіі.

(Пераклад з расійскай мовы Эдуард Дубянецкі)

Павел Церашковіч (Мінск)

Палескі рэгіяналізм у святле сацыялогіі

Сацыялагічнае даследаванне, праведзенае ў жніўні-кастрычніку 1993 г. Беларускамі інстытутам праблем культуры, істотна ўдакладняе ўяўленні пра этнічную самасвядомасць, этнакультурныя і этналінгвістычныя арыентацыі насельніцтва Палесся.

Даследаванне было задумана такім чынам, каб высветліць суадносіны афіцыйнай (пашпартнай) належнасці і рэальнай самасвядомасці жыхароў Палесся, прасачыць межы пашырэння і ступень актыўнасці агульнанацыянальнай (“беларускай”), рэгіянальнай (“палескай”), лакальнай (адміністрацыйна-тэрытарыяльнай) і мікралакальнай (вяскова-абшчыннай) самасвядомасці.

З 1568 апытаных паводле пашпарта аказалася 94,4 % беларусаў, 3,0 % рускіх, 1,8 % украінцаў, 0,7 % палякаў, 0,1 % прадстаўнікоў іншых этнасаў. Гэта прыкладна адпавядае этнічнай структуры насельніцтва Палесся.

Аналіз вынікаў даследавання дазваляе сцвярджаць, што дамінуючай формай этнічнай ментальнасці з’яўляецца агульнанацыянальная свядомаць (“беларусы”). Беларусамі сябе лічаць 89,7 % усіх рэспандэнтаў або 95,0 % “пашпартных” беларусаў. “Свядомых” рускіх крыху болей, чым “пашпартных” (адпаведна 3,1 і 3,0 %), а ўкраінцаў (адпаведна 1,3 і 1,8 %) і палякаў (0,6 і 0,7 %) — наадварот, менш. Сярод “нятытульных” формаў самасвядомасці зафіксаваны “палешукі” (4,1 % апытаных) і “яцвягі” (0,06 % — 1 (адзін) чалавек!). Трэба адзначыць, што разыходжанне рэальнай самасвядомасці і пашпартнай прыналежнасці характэрна, перш за ўсё, для Заходняга Палесся. Ва Усходнім Палессі (Гомельская вобл.) “свядомых” беларусаў крыху болей, чым пашпартных (93,4 і 93,1 % адпаведна), а ў Заходнім Палессі (Брэсцкая вобл.) — наадварот (87,1 і 95,3 %).

Трэба канстатаваць, што “палеская” самасвядомасць як агульнарэгіянальная форма адсутнічае. Большасць выпадкаў атаясамлення рэспандэнтамі сябе з “палешукамі” прыпадае на Лунінецкі, Пінскі і Столінскі раёны (68,2 % усіх апытаных “палешукоў”), у той час як рэспандэнты з гэтых раёнаў складаюць толькі 26,2 % ад выбарчай сукупнасці. На астатняй тэрыторыі “палешукамі” лічаць сябе адзінкі, а ў некаторых раёнах яны ўвогуле не зафіксаваны (напрыклад, у Ельскім). Разам з тым нават на тэрыторыі найвышэйшай канцэнтрацыі “палешукоў” яны складаюць не больш 12 % рэспандэнтаў. Таму этнонім “палешукі” можна разглядаць толькі як вузкая рэгіянальную форму самасвядомасці, характэрную для невялікай часткі насельніцтва.

У сувязі са сказаным трэба падкрэсліць, што куды больш актуальнымі з’яўляюцца лакальныя (адміністрацыйна-тэрытарыяльныя) формы самасвядомасці (напрыклад, “пінчукі”, “ельчане”, “столінцы”, “петрыкоўцы”, “мазыране” і г.д.), веданне якіх засведчылі ад 34 да 37 % рэспандэнтаў. Іх існаванне трэба тлумачыць даўняй гістарычнай традыцыяй, а таксама сучасным адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам.

Гістарычныя формы свядомасці (напрыклад, “бужане”, “гідуны”, “загародцы” і інш.), якія не маюць дачынення да сучаснасці, ужо амаль што забытыя — іх ведае толькі ад 1,5 да 2 % рэспандэнтаў. Аналагічнае становішча склалася з мікралакальнымі, вяскова-абшчыннымі назвамі (“глушкаўчане”, “яноўцы”, “бухлічане”, “магдалінцы”, “дзімамерцы” і г.д.). Яшчэ радзей сустракаюцца рэшткі сацыяльна-саслоўнай этнаніміі (“сяляне”, “шляхта”, “мяшчане”). Падкрэслім, што лакальныя і мікралакальныя формы свядомасці існуюць паралельна з агульнаацыянальнай і не пярэчаць ёй.

Відавочна, што агульнаацыянальная форма самасвядомасці “беларусы” з’яўляецца адзінай, характэрнай для абсалютнай большасці насельніцтва Палесся формай самаідэнтыфікацыі. Колькі-небудзь значнага пашырэння рэгіянальнай (групавой) свядомасці (“палескай” ці “яцвяжскай”) няма.

Спецыфіка палескага насельніцтва выяўляецца не ў сферы ментальнасці, а ў сферы мовы. У праграму даследавання былі закладзены пытанні пра пашырэнне беларускай, рускай і іншых моваў, а таксама мясцовага дыялекту ў хатніх і сяброўскіх зносінах, на рабоце, у сферы спажывання культуры, адукацыі, пра ідэнтыфікацыю з той ці іншай мовай у якасці роднай. Відавочна, што мясцовыя дыялекты яўна дамінуюць у хатнім ужытку (імі карыстаецца 68,9 % рэспандэнтаў) і ў зносінах з сябрамі (61,6 %). Трэба падкрэсліць, што пад мясцовымі дыялектамі апытаныя разумеюць перш за ўсё гаворку сваёй мясцовасці, вёскі. Уяўленне пра агульнапалескі, ці “заходнепалескі” дыялект на ўзроўні масавай свядомасці адсутнічае.

У сферы спажывання культуры пераважаюць беларуская і руская мовы. Пры гэтым іх пазіцыі амаль што аднолькавыя. Так, радыё і тэлебачанне слухаюць на беларускай мове 62,9 % рэспандэнтаў, на рускай — 64,9 %, чытаюць

газеты і часопісы — на беларускай мове 62,9 %, на рускай — 65,4 %, кнігі — адпаведна 46,4 і 62,4 %. Адзначым, што ў Заходнім Палессі пазіцыі рускай мовы мацнейшыя, чым ва Усходнім. Асабліва гэта характэрна для Кобрынскага раёна.

Што ж тычыцца палескамоўных выданняў, то іх чытае 4,7 % рэспандэнтаў, перадачы па радыё слухае 7,1 %. Папулярнасць іх прыкладна аднолькавая з украінамоўнымі. Украінскія газеты чытае 4,3 % рэспандэнтаў, кнігі — 3,3 %, слухае радыё і глядзіць праграмы тэлебачання — 7,5 %. Асабліва заўважная гэта “ўкраінакіраваная” тэндэнцыя на Заходнім Палессі ў цэлым (5,9,4,3 і 9,6 %), прынамсі, у Кобрынскім (7,3, 5,7 і 15,4 %) і Маларыцкім (7,4, 8,5 і 17,6 %) раёнах.

Разам з тым у сферы адукацыі перавага яўна аддаецца беларускай мове. На ёй пажадалі вучыць дзяцей 65,8 % рэспандэнтаў (адпаведна 72,6 на Усходзе і 61,2 % на Захадзе), на рускай мове — 21 % (адпаведна 15,7 і 25,9 %), на мясцовым дыялекце — 3,2 % (2,6 і 3,5 %), на іншых мовах — 1,7 %.

Гэта асабліва паказальна на фоне адказаў пра ідэнтыфікацыю з той ці іншай мовай у якасці роднай. Так, беларускую мову лічаць роднай 65,8 % рэспандэнтаў (адпаведна 71,8 на Усходзе і 47,2 % на Захадзе), рускую — 11,6 % (адпаведна 9,7 і 12,9 %), украінскую — 1,0 % (0,7 і 1,2 %), мясцовы дыялект — 25,7 % (13,9 і 33 %). Такім чынам, трэба адзначыць, што мясцовыя дыялекты займаюць трывалае становішча ў паўсядзённым ужытку палескага насельніцтва, значная колькасць жыхароў ідэнтыфікуе сябе з імі як з роднай мовай. Гэта, аднак, як можна заўважыць, не перашкаджае развіццю беларусізацыі, пра што ў першую чаргу сведчаць чаканні ў сферы адукацыі.

У сувязі з пададзенымі матэрыяламі пытанне пра формы дзяржаўнай палітыкі на Палессі ў сферы культуры ўяўляецца дастаткова складаным. Зразумела, што яна павінна адпавядаць міжнародным стандартам. Апошнім часам Арганізацыя Аб’яднаных Нацый, Савет Еўропы прынялі шэраг дакументаў, згодна з якімі разнастайныя групы меншасцей павінны валодаць бенефітнымі (дадатковымі) правамі для захавання сваёй моўнай і культурнай ідэнтычнасці. Галоўнай цяжкасцю з’яўляецца вызначэнне бенефіцыянтаў. Спецыяльная дэкларацыя ААН вылучае нацыянальныя або этнічныя, а таксама рэлігійныя і лінгвістычныя меншасці¹.

Відавочна, што да рэлігійных меншасцей насельніцтва Палесся не адносіцца. Нельга лічыць яго і этнічнай (або нацыянальнай) меншасцю, як гэта робяць, напрыклад, лідэры аб’яднання “Поліссе”. Этнічную супольнасць вылучае перш за ўсё ўласная груповаая самасвядомасць, якая выяўляецца ў этноніме і супрацьпастаўленні сябе іншым народам (у апазіцыі “мы – яны”). Як сведчаць матэрыялы даследавання, абсалютная большасць насельніцтва Палесся лічыць сябе беларусамі.

¹ Declaration on the rights of persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities // UN Document. Refi E/CN. 1992. N 4.

Праблематычнай з’яўляецца і атрыбуцыя насельніцтва Палесся ў якасці асобнай лінгвістычнай меншасці. Згодна з “Еўрапейскай хартыяй рэгіянальных моваў і моваў меншасцей”, да іх адносяцца мовы, якія “традыцыйна ўжываюцца ў межах пэўнай тэрыторыі грамадзянамі, што ўтвараюць групу, колькасца меншую за астатняе насельніцтва дзяржавы і якія адрозніваюцца ад афіцыйнай мовы(аў)”. Аднак гэтае палажэнне “не ўключае тых ці іншых дыялекты афіцыйнай мовы(аў) або мовы мігрантаў”². Пытанне пра тое, ці з’яўляюцца палескія гаворкі дыялектам беларускай мовы, ці самастойнай мовай, застаецца спрэчным, а дыскусіі на гэтую тэму, на наш погляд, нічога не далі.

Эксперты ў галіне правоў меншасцей раіць у дадзеным выпадку арыентавацца не на вонкавыя, а перш за ўсё на суб’ектыўныя элементы вызначэння. Тая ж “Хартыя ...” прадугледжвае вызначэнне тэрыторыі лінгвістычнай меншасці ў залежнасці ад таго, ці з’яўляецца гэта мова “сродкам выяўлення большасці народа, які прымаецца, згодна з прапановамі Хартыі, у сферы адукацыі, СМІ, справядства і г.д.”³ Сацыялагічныя дадзеныя сведчаць пра адваротнае. Таму трэба канстатаваць, што ні па аб’ектыўных, ні па суб’ектыўных крытэрыях насельніцтва Палесся не можа быць аднесена да якіх-небудзь вызначаных у міжнародных дакументах груп меншасцей і адпаведна не можа карыстацца асаблівымі бенефітнымі правамі. Гэта — частка беларускага этнасу з пэўнымі лінгвістычнымі і этнаграфічнымі асаблівасцямі.

Разам з тым нельга не заўважыць высокую ступень захаванасці палескіх гаворак, асэнсаванне іх у якасці роднай мовы значнай колькасцю насельніцтва. Культура насельніцтва Палесся з усёй яе спецыфікай з’яўляецца неад’емнай часткай культурнага багацця Беларусі і патрабуе спецыяльных мерапрыемстваў па захаванні і падтрымцы.

Ібрагім Канапацкі (Мінск)

Беларускія татары — пасрэднікі паміж мусульманскім Усходам і хрысціянскім Захадам

Татары-мусульмане жывуць на землях Беларусі і суседніх Літвы і Польшчы вольна ўжо хутка шэсць стагоддзяў. У 1997 г. спаўняецца 600 гадоў з дня зафіксаванага летапісамі і хронікамі афіцыйнага з’яўлення на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы (або, як тады называлі, Вялікага Княства Літоўскага) першых пасяленняў татараў-мусульман.

Вітаўт Вялікі, які заклікаў татараў на ваенную службу, гарантаваў ім свабоду веравызнання, таму многа татараў з Залатоў Арды, а пасля яе распаду з Крымскага ханства, Заволжскай Арды і іншых мясцін перасяліліся і аселі на

² European Charter for regional or minorities languages. Strasbourg, 1992. P. 2.

³ Тамсама. С. 3.

землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Па звестках XV–XVIII стст., сярод татараў Беларусі, Літвы і Польшчы вылучаліся прадстаўнікі наступных плямянных груп: найман, ялаір, кандрат (кунграт), юшын (уйшын). Вядомы таксама прадстаўнікі буйных феадальных кланаў: барыны, мансурсы і інш. Талерантнасць, якая панавала тады ў Беларуска-Літоўскай дзяржаве, дазваляла татарам на прадастаўленых ім землях будаваць мячэці, адчыняць мусульманскія школы — мектэбе.

У XVI ст. на тэрыторыі Рэчы Паспалітай пражывала каля 100 тыс. татараў-мусульман, якія мелі каля 400 мячэцяў (гэта значыць, што не меней чым 400 населеных пунктаў мела мусульманскае, татарскае насельніцтва). Татарскія пасяленцы доўга захоўвалі сваю сацыяльна-племянную арганізацыю, традыцыйныя звычаі, абрады, мусульманскую веру і адрозніваліся ад мясцовага насельніцтва асаблівасцямі матэрыяльнай культуры. Па сацыяльна-прававым становішчы большасць татараў у Беларуска-Літоўскай дзяржаве, а затым Рэчы Паспалітай былі вайскоўцамі, юрыдычна прыроўніваліся да шляхты. Яны атрымлівалі за службу зямлю, якая знаходзілася ў спадчынным карыстанні. Сярод вайскоўцаў вылучаліся саслоўна-родавыя вярхі — князі (бекі, мурзы) і ўланы, якія мелі сваіх слуг — сялян сваёй веры, пунных і бронных (панцырных) баяраў.

Татарскія прозвішчы па форме нагадваюць польскія і беларускія. Нават такія вялікі спецыяліст-усходазнавец, як Антон Мухлінскі, лічыў, што прозвішчы татары ўзялі ад прозвішчаў сваіх жонак-славянак, бо татарак-мусульманак было тут вельмі мала. Больш глыбокае даследаванне пра паходжанне прозвішчаў беларускіх татараў зрабіў гісторык Станіслаў Думін, які паказаў, што большасць татарскіх прозвішчаў маюць татарскае ці мусульманскае паходжанне: Кандратовічы — нашчадкі племя кунгратаў, Бараноўскія — нашчадкі племя Барын, Александровічы — дзеці Алі, Смольскія — дзеці Ісмаіла (Смолі), Хасяневічы — дзеці Хасеня, Шабановічы — ад імя Шаўбан, Якубоўскія — ад імя Якуб і г.д.

Пад уплывам навакольнага славянскага і літоўскага насельніцтва да сярэдзіны XVI ст. татары перайшлі на беларускую, польскую, месцамі і літоўскую мовы, збярогшы пры гэтым у сваім актыўным слоўніку некалькі соцень татарскіх слоў, у асноўным звязаных з рэлігіяй — ісламам. Некаторыя віды ісламскай літаратуры яны пераклалі з арабскай мовы на беларускую і польскую. Разам з тым мовай багаслужбы, штодзённых і пятнічных малітваў заставалася арабская. Некаторыя малітвы былі на старататарскай мове.

У пачатку XVII ст., у сувязі з наступленнем каталіцкай контррэфармацыі, пачаліся ганенні на пратэстантаў-хрысціян і мусульман. Многія татары, асабліва тыя, што жылі на паўднёвай ускраіне Рэчы Паспалітай (у межах сучаснай Украіны), выехалі з сем'ямі ў прычарнаморскія стэпы, пераважна ў Крымскае ханства. Некаторая частка татараў выхрысцілася. І толькі самыя стойкія вытрымалі, не выракліся сваёй веры.

Даволі хутка, праз некалькі дзесяцігоддзяў, адносіны да татараў-мусульман у Рэчы Паспалітай палепшыліся, але колькасць татараў зменшылася, а ў канцы XVII ст. іх налічвалася толькі 30 тыс. чалавек.

Мусульманскае веравызнанне закрывала татарам шлях да дзяржаўных пасадаў. Адсутнасць у татараў-мусульман выбарчых правоў на шляхецкіх сейміках не давала ім магчымасці актыўна ўдзельнічаць у палітычным жыцці (яны дзейнічалі толькі праз дэпутатаў, выбраных хрысціянскай шляхтай). Але існавала адна сфера, дзе веравызнанне служылых татараў было не заганай, а, наадварот, вялікай годнасцю. Гэта дыпламатычная служба Беларуска-Літоўскай дзяржавы, а затым і Рэчы Паспалітай, тая яе сфера, што займалася зносінамі з татарскімі ханствамі, Крымам, а затым і Турцыяй. Беларускіх татараў бралі туды ў якасці талмачоў (нават слова “глумачыць” татарскае), “пісараў татарскіх” (перакладчыкаў). Дзесяткі імёнаў беларускіх татараў захаваліся ў дакументах тых часоў з канца XV – пачатку XVI ст., калі яшчэ параўнальна многія татары ведалі сваю мову, а па-другое, не парывалі сувязі з суайчыннікамі і родзічамі, што выкарыстоўвалася ў інтарэсах новай радзімы. Існавалі цэлыя “сямейныя дынастыі” татараў на дыпламатычнай службе.

Многіх княжацкіх дыпламатаў-татараў асабліва прыязна віталі пры ханскіх дварах, што дазваляла ім паспяхова спраўляцца з сваёй місіяй і ўмацоўвала іх пазіцыі ў ВКЛ. Многія з удзельнікаў пасольстваў затым атрымлівалі званні харунжых, але працягвалі ездзіць з каралеўскімі даручэннямі. Адною з найбольш яркіх фігураў літоўскай дыпламатыі пачатку XVI ст. з’яўляўся князь Абрагім Тымірчыч, маршалак і харунжы татараў Троцкага ваяводства, пісар канцылярыі Вялікага Княства пры каралях Аляксандры і Жыгімонце I. Ён карыстаўся вялікім даверам крымскага хана Менглі Гірэя, пра што сведчаць ханскія паслання, якія захаваліся ў Літоўскай метрыцы.

Добра арыентуючыся ва ўнутрыпалітычным становішчы Крымскага ханства, літоўскія татары звярталіся за дапамогай да сваіх родзічаў і сяброў, абапіраліся на даволі ўплывовую ў Крыме “літоўскую партыю”, якая процідзейнічала прыхільнікам Масквы. Дыпламатычная актыўнасць беларускіх татараў найбольш характэрна для першапачатковага перыяду пасялення іх на землях Беларусі, Літвы і Польшчы, калі былі яшчэ моцныя сувязі з Ардой і асобныя прадстаўнікі супольнасці маглі разлічваць на вяртанне ў свае ўлусы. Татарская знаць Беларуска-Літоўскай дзяржавы даражыла сваяцкімі адносінамі з ардынскай арыстакратыяй, падтрымоўвала з ёй кантакты, аказвала дапамогу родзічам і іншым татарам, што трапілі ў палон або ўцяклі ў Літву.

З іншага боку, у ардынцаў даволі доўга захавалася традыцыя разглядаць Літву ў якасці магчымага прытулку ў час вялікай патрэбы. Але ўжо ў другой палове XVI ст. колькасць служылых татараў-пісараў і талмачоў у канцылярыі

ВКЛ рэзка скарацілася, што, відаць, было звязана з тым, што большасць выхадцаў з Арды забылі сваю мову. Але і тады, і пазней, ужо ў XVII ст., некаторыя з іх захоўвалі традыцыю і па-ранейшаму ішлі на дыпламатычную службу. Напрыклад, каралеўскі талмач Кульзіман служыў яшчэ пры Жыгімонце Аўгусте і атрымаў за гэта ў 1547 г. маёнтак з сялянамі пад Радунню ў Лідскім павеце. Каралеўскім “пісарам татарскім” і ўдзельнікам пасольства ў Крым быў і яго сын Алей Кульзімановіч. “Пісарам татарскім” каралеўскай канцылярыі працаваў пры Жыгімонце III і Уладзіславе IV уладальнік часткі вёскі Сорак Татар у Троцкім павеце Сулейман Рубай, а пры Яне Казіміры — яго сын Казімір, які таксама ездзіў ганцом у Крым. Выпадкі нахшталт згаданых вядомы і пазней. Беларускія татары не раз выступалі пасрэдкамі паміж Вялікім Княствам і сваімі колішнімі супляменнікамі і адзінаверцамі. І, у рэшце рэшт, самі яны, стаўшы сынамі Беларуска-Літоўскай дзяржавы, былі ў ёй паўнамоцнымі прадстаўнікамі ўсходняй культуры, традыцыі і элементы якой захоўваюцца і сёння.

Татары адыгралі немалую ролю ў жыцці нанава прыдбанай радзімы. Пасяліўшыся ў месцах, дзе ўсё было незвычайным, яны на працягу 600 гадоў захоўвалі не толькі свае нацыянальныя адрозненні, але і прынеслі нямала карысці гасцінным гаспадарам зямлі — беларусам, літоўцам і палякам. Татары былі на баку гэтых народаў у бітве пад Грунвальдам (1410). Пра ўдзел у ёй татараў усе тыя, хто вывучаў гісторыю ў школе і нават на гістарычным факультэце, ні ў лекцыях, ні ў падручніках не знойдуць колькі-небудзь аб’ектыўнай інфармацыі. У падручніках, якімі нядаўна карысталіся вучні і студэнты, пра Грунвальдскую бітву сказана, як можна змагаліся з крыжакамі тры смаленскія палкі — маўляў, толькі дзякуючы іх стойкасці і ўдалося пазбегнуць разгрому войску Вітаўта і Ягайлы (гэта сцверджанне падмацоўваецца цытатай з гістарычнай працы Яна Длугаша). Але пра тое, што ў той час Смаленск быў у складзе Беларуска-Літоўскай дзяржавы, што з трох смаленскіх палкоў два палкі былі беларускія, не згадваецца. Пра тое, што Васіль Дзмітрыевіч, князь Вялікага Маскоўскага Княства, быў зяцем Вітаўта Вялікага, што Масква не прыслала дапамогі для вайны супраць крыжакоў, таксама не ўпамінаецца.

І толькі з даследаванняў беларускіх гісторыкаў Канстанціна Тарасава і Станіслава Цярохіна чытач можа даведацца, якую ролю ў бітве пад Грунвальдам адыгралі воіны-татары Джэلال эд-Дзіна — сына Тахтамышы і гаспадарскія воіны-татары, якія пасяліліся ў Беларуска-Літоўскай дзяржаве ў 1397 г. і ішлі ў бой пад гаспадарскім (вялікакняжацкім) сцягам. А каб паказаць, што пад княжацкім бел-чырвона-белым сцягам ваююць татары, на чырвоную паласу быў нанесены срэбны паўмесяц і зорачка. Длугаш, які нарадзіўся пасля Грунвальдскай бітвы, падае звесткі, што татараў там было няшмат — каля 300. На самай жа справе іх было некалькі тысяч, а 300 чалавек — гэта, магчыма, толькі

гаспадарскія татары. Звесткі пра колькасць татараў—удзельнікаў вайны моцна адрозніваюцца ад тых, што падаюць нямецкія храністы, называючы дзiesiąткі тысяч. Адною, ледзь не галоўнай прычынай разгрому рыцараў пад Грунвальдам нямецкія гісторыкі лічылі тое, што на баку Вітаўта і Ягайлы было вельмі многа няверных, мусульманаў.

Аднак нашы даследчыкі, як правіла, не чыталі нямецкія хронікі, верылі таму, што пісаў Длугаш. Калі ён сказаў, што татараў у бітве было 300, то лічылася, што столькі іх і было.

Татары прымалі актыўны ўдзел і ў іншых войнах, якія вяла Рэч Паспалітая з блізкімі і далёкімі краінамі. Вядомы сваімі подзвігамі і ўмельствам у баях як шэраговыя воіны, так і камандзіры — такія, як генерал Юсуф Беляк, генерал Якуб Ясінскі, які загінуў у прадмесці Варшавы — Празе.

Перад Першай сусветнай вайной на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі жыло каля 14 тыс. татараў-мусульман. Іслам быў адзінай апорай, якая абараняла іх культуру ад асіміляцыі. Татары-мусульмане, жывучы па суседству з прадстаўнікамі іншых канфесій, асабліва пануючым праваслаўем, здолелі зберагчы сваю веру, звычаі, культуру, бо жылі мусульманскія абшчыны, дзейнічалі мячэці. Да сярэдзіны XIX ст. у заходніх губернях Расіі была 21 мячэць. Вялікі крымска-татарскі асветнік Ісмаіл Гаспрынскі, які ў 1880 г. наведаў Літву і Беларусь, каб вывучыць уплыў еўрапейскай культуры на “азіятаў”, у сваёй брашуры “Рускае мусульманства” (1881) адзначыў: “На першы погляд, літоўскія мусульмане зусім не падобныя на такіх у іншых краінах. Абсалютная большасць з іх больш ці менш адукаваныя і вельмі многія служаць на ваеннай і цывільнай службе [...] Мне давялося наведаць адну татарскую вёску паблізу Вільні, дзе ўсе жыхары маюць той ці іншы ордэн і ўсе — маёры або паручыкі і губернскае сакратары ў адстаўцы. Увогуле літоўскія татары — найлепшыя татары Расіі і стаяць на чале мусульманства па культуры і адукаванасці. Было б вельмі пажадана далучыць іх да дзейнасці сярод астатніх мусульман у Расіі. На службе ім можна б даць некаторыя ільготы, каб аблегчыць гэта, і я думаю, іх культурнае жыццё з’явілася б прыкладам для многіх іншых мусульман”¹.

Пасля Першай сусветнай вайны частка татараў-мусульман засталася на тэрыторыі Расіі, дзе з 1915 г. яны былі ў эвакуацыі (пераважна ў Казанскай, Уфійскай і Таўрычаскай губернях). Большая частка татараў (каля 6 тыс. чалавек) аказалася ў межах адроджанай Рэчы Паспалітай, частка (прыкладна 1,5 тыс. чалавек) — у Літве, астатнія — у Савецкай Беларусі.

У 1925 г. у Вільні татары-мусульмане ўтварылі муфціят, абвясцілі аўтакефалію ісламскіх джаміятаў (прыходаў) у Польшчы. Да гэтага духоўным жыццём татараў апекаваўся муфцій Таўрычаскай губерні з Сімферопаля.

---

¹ Гаспрынский Исмаил бей (Гаспаралы). Из наследия. Симферополь, 1991. С. 40–41.

У Польшчы ў міжваенны перыяд (1918–1939 гг.) вялася вялікая работа па адраджэнні гісторыі і культуры татарскага народа. Былі створаны Мусульманскае рэлігійнае задзіночанне (1925), Культурна-асветніцкае задзіночанне татараў Польшчы (1926). Выдаваліся “Татарскі штогоднік”, часопісы “Татарскае жыццё”, “Ісламскі веснік”, мусульманскія календары, падручнікі для татарскіх дзяцей, асобныя суры (раздзелы) з Кур’ана на арабскай і польскай мовах. Друкаваліся шматлікія артыкулы аб татарах у польскіх навуковых і навукова-папулярных выданнях. Важнай па-дзеяй у жыцці татараў быў выхад у свет “Гербоўніка татарскіх сем’яў у Польшчы”, які склаў у 1929 г. Станіслаў Дзедулевіч. У месцах кампактнага пражывання татараў-мусульман дзеці вывучалі іслам у школах, для чаго ў раскладзе агульнаадукацыйных школ былі спецыяльна прадугледжаны ўрокі, а дзяржава плаціла настаўнікам плату. Найбольш старання і здольныя татарскія юнакі пасылаліся на вучобу ў мусульманскія краіны ў медрэсэ і універсітэты (Сараева, Каір).

Адраджэнне мусульманскай веры і татарскай культуры ў Польшчы было перапынена Другой сусветнай вайной. Шмат татараў загінула на франтах, у партызанскіх атрадах, у барацьбе з фашызмам; нямала іх было адпраўлена таталітарным рэжымам у Сібір і Казахстан. Многія татары-мусульмане, баючыся, што іх можа напаткаць лёс крымскіх татараў, каб не аказацца ў Сібіры, самі пакінулі родныя мясціны — як былыя грамадзяне Польшчы яны атрымалі магчымасць выехаць на захад, а ўжо адтуль некаторыя эмігравалі ў ЗША (там беларускія татары пасяліліся яшчэ да Першай сусветнай вайны), Аўстралію і іншыя краіны.

Мусульманская культура татараў Беларусі, Літвы і Польшчы, якая зберагалася на працягу стагоддзяў, за гады савецкай улады прыйшла ў заняпад. Зачыняліся, руйнаваліся мячэці, забываліся традыцыі. Пасля Другой сусветнай вайны на тэрыторыі Польшчы зберагліся дзве мячэці — у Крушынінах і Багоніках, на Літве — тры (у Каўнасе з дапамогай дзяржавы ў 1930 г. пабудавана прыгожая мураваная мячэць у памяць таго, што татары-мусульмане былі мужнымі абаронцамі Вялікага Княства Літоўскага). У Беларусі дзейнічае адна мячэць — у мястэчку Іўе Гродзенскай вобласці.

У канцы 80-х гадоў, калі пачаўся працэс нацыянальнага адраджэння народаў, актыўныя прадстаўнікі татараў аб’ядналіся і ўтварылі ў Літве і Беларусі грамадска-культурныя ісламскія згуртаванні. У Польшчы адноўленае мусульманскае культурна-асветніцкае задзіночанне дзейнічае з 1945 г.

У Рэспубліцы Беларусь паводле перапісу 1989 г. пражывае 12,5 тыс. татараў-мусульман. Пераважна гэта нашчадкі тых татараў, якія былі запрошаны на службу Вітаўтам і якія размаўляюць на роднай ім беларускай мове, хоць ведаюць і іншыя славянскія мовы. На тэрыторыі Беларусі яны расселены дысперсна. Найбольшыя абшчыны знаходзяцца ў Мінску і Мінскім раёне (3033 чалавекі), Гродне і Гродзенскім раёне (745), Віцебску і Віцебскім раёне (464),

Магілёве і Магілёўскім раёне (412), Навагрудку і Навагрудскім раёне Гродзенскай вобласці (339), Брэсце і Брэсцкім раёне (321), Чэрвеньскім раёне Мінскай вобласці (317 чалавек).

Усю работу па адраджэнні і захаванні самабытнага (паводле вызначэння ЮНЕСКО, рэліктавага) татарскага народа каардынуе і накіроўвае створанае ў 1989 г. Беларускае згуртаванне татараў-мусульман “Аль-Кітаб” і Мусульманскае рэлігійнае аб’яднанне (1994), якія аб’ядноўваюць 25 абшчын татараў-мусульман. На пачатку 1992 г. на канферэнцыі ў Мінску была зроблена спроба стварыць уму (аб’яднанне) татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы. Праводзіцца разнастайная работа па падрыхтоўцы да агульнанацыянальнага свята — 600-годдзя пасялення татараў на землях Беларусі, Літвы і Польшчы.

Іна Карпюк (Гродна)

Лейб Найдус — сын гарадзенскай зямлі¹

У старой, разбуранай частцы Гродна, на беразе рачулікі Гараднічанкі, ёсць невялічкая вуліца імя Лейба Найдуса, якая ў пачатку стагоддзя звалася Пясчанай. Нават не кожны з старажылаў горада адкажа сёння, хто ж гэты чалавек, чым імем названа вуліца. А між тым гэта імя вядомага ў свеце яўрэйскага паэта, які нарадзіўся, жыў, памёр у нашым горадзе. Яго называюць “віртуозам яўрэйскай паэзіі”. Гавораць, што ў Парыжы, на яўрэйскіх могілках, ёсць помнік, пастаўлены Гродзенскім зямляцтвам, прысвечаны знішчаным у гады гітлераўскай навалы гродзенцам. На цокальнай частцы помніка высечаны барельеф маладога паэта Л.Найдуса. Праўда, ён памёр не ў другую, а пасля Першай сусветнай вайны. Але былыя гродзенцы яго шануюць, таму што ён увасабляе для іх вечныя каштоўнасці народа. У Варшаве таксама нядаўна пастаўлены яму помнік. Парадаксальна: тое, што выпявала і стваралася тут, на нашай зямлі, успрынята і служыць духоўную службу недзе далёка... А тут, на радзіме паэта, яго творчасць амаль зусім невядомая. Праўда, у 1994 г. некалькі вершаў Найдуса (сярод іх меладычны, як спеў жаўрука, “Сонца і дождж”) і ўрыўкі з паэм пераклаў на беларускую мову Максім Танк. Вось гэты пераклад (публікуецца па рукапісе):

Дождж і сонца, дождж і сонца.
Кроплі ў залатых праменнях
У сваім палёце ззяюць,
Быццам злучаныя іскры.

¹ Матэрыялы для гэтай працы ўзяты з архіва майго нябожчыка мужа, пісьменніка Аляксея Карпюка.

Дождж і сонца, дождж і сонца.
Аж калышуцца ўсе кветкі
Пад ласкавым цёплым ветрам,
У слязах смяюцца дзеці.
Дождж і сонца, дождж і сонца.
Рэчка ў берагах гайдае,
Звонка кроплі толькі б'юцца,
Іх кругі нясуцца ў далеч.
Дождж і сонца, дождж і сонца.
Адбіваецца на небе
Каляровы мост блакітны,
Шчасця вечнага дарога.

Лейб Найдус, сын Ісаака і Рахілі, нарадзіўся 6 лістапада 1890 г. у Гродне. Гродзенскі край у пачатку XX ст. быў густа населены людзьмі розных нацыянальнасцей, традыцый, перакананняў, культуры, якія перапляталіся, узаемапранікалі. У той жа час кожны з гэтых народаў захоўваў свой спосаб жыцця. Рэальна ж дамінавала тая культура, якую падтрымоўвала ўлада... Вядома, у яўрэйскага насельніцтва, якое тут, “на крэсах”, хаця і складала тады вялікі працэнт жыхароў Гродна (у “Памятной книге Гродненской губернии за 1911 год” гаворыцца, што яўрэйскае насельніцтва складала 59,3 працэнта), дзяржаўная абарона была ілюзорнай: у горадзе было мала яўрэйскіх школ, газет, выдавецтваў. Гэта была ціхая, дрымотная правінцыя. Але на яе сацыяльным фоне якраз і разгортваўся паэтычны талент Лейба Найдуса.

Дзяцінства будучага паэта прайшло ў невялікай бацькоўскай сядзібе Кусцін, у трох кіламетрах ад вядомай нам Кузніцы (Беластоцкай). Ён рос сярод добра дагледжаных рукамі дзеда і бацькі, дробных землеўладальнікаў (гэта было сярод яўрэяў рэдкасцю), агародаў, рыбных ставоў, зялёных сенажацў, лясоў з суніцамі, чарніцамі, дзікімі малінамі. Тут ён спазнаў і адгэтуль панёс у жыццё, у сваю творчасць нейкую вельмі інтымную сувязь з прыродай, тонкае адчуванне яе і смутак “аб зялёным каралеўстве Пана”. Да дома праз палі і лес вяла дарога, па якой ён неаднойчы прыезджаў у Кусцін.

У доме, вакол якога раслі густыя кусты бэзу, барбарысу (можа, таму і сядзіба звалася Кусцін), пачэснае месца займалі кнігі, пініна. Бацькі марылі, каб сяме́ра іх дзяцей, вядома і Лейб, сталі адукаванымі і працавітымі, любілі кнігі, прыроду, музыку, казкі. Бацька Лейба, добразычлівы, інтэлігентны чалавек, вучыў дзяцей паважаць яўрэйскія, беларускія, польскія традыцыі наваколля. І наогул усе жыхары гэтай мясцовасці жылі ў згодзе, сцвярджалі, што яны “ту-тэйшыя”. Іх аб’ядноўвалі праца на зямлі і спецыфічная мясцовая гаворка. Адрознівалі іх храмы: царква, касцёл, сінагога, куды ішлі гэтыя людзі ў святочныя дні. Трех дачок бацька аддаў у гімназію. Сыноў жа хацеў падрыхтаваць да жыцця практычнага: старэйшы сын застаўся пры бацьку, двух сярэдніх

адалі вучыцца да правізара (у далейшым яны абаранілі ў Пецяярбургу дысертацыі па хіміі). Малодшага, Лейба, бацька меркаваў вучыць у камерцыйным вучылішчы. Таму, скончыўшы ў Гродне пачатковую школу, той паехаў у такое вучылішча ў Радаме. Але купецкая кар’ера не выклікала цікавасці ў Лейба. Таму бацька перавёў яго ў Беластоцкае рэальнае вучылішча. У 1905 г. адтуль яго выключылі за ўдзел у рэвалюцыйным руху, за сацыялістычныя погляды. З Ковенскага вучылішча яго таксама і па той жа прычыне выключылі ў 1907 г. А з 1908 да 1911 г. ён вучыўся ў Віленскай сярэдняй рэальнай школе.

У Вільні Л.Найдуса пачаў пісаць вершы на польскай, рускай і яўрэйскай мовах. Пасля вучобы вярнуўся ў Гродна і стаў супрацоўніцаў з яўрэйскімі часопісамі. Рускія вершы Л.Найдуса былі надрукаваны ў часопісе “Полевое панно” і ў іншых рускіх выданнях, якія выходзілі ў Гродне і Вільні. У 1907 г. у варшаўскім часопісе “Романцайтунг” ён надрукаваў свой першы верш на яўрэйскай мове. З той пары свядома пісаў на мове бацькоў, а яго імя часта сустракалася на старонках яўрэйскага друку Вільні і Варшавы. У той час ён знаходзіўся пад уплывам сваёй нарачонай Ніны Табачнік, якая любіла і ведала яўрэйскую літаратуру, але рана памерла, што стала асабістай трагедыяй для паэта.

Першая кніга вершаў Лейба Найдуса “Лірыка” была надрукавана ў 1915 г. у Вільні. У 1918 г. у Гродне выйшла другая кніга яго вершаў — “Флейта Пана”. У гэтым жа годзе ён падрыхтаваў да выдання зборнік “Інтымныя песні”, але, на жаль, выдалі яго толькі пасля смерці паэта (1919).

Вершы Л.Найдуса былі папулярныя, асабліва сярод моладзі, хаця для правінцыяльнага яўрэйскага вуха яны і здаваліся нязначнымі: новыя тэмы, сучасныя рытмы і рыфмы. Традыцыйнымі тэмамі яўрэйскай літаратуры былі боязь пагромаў, цяжкія пакуты прыгнечаных людзей, густа засяроджаных у рамках так званай мяжы аселасці, асуджаных на жабрацкае існаванне. Яны вечна задавалі пытанне: “Божа! Чаму Ты пакінуў нас?” У вершах жа Найдуса — захапленне прыродай, цесна знітанай з чалавекам, меладычнасць, напеўнасць — усё тое, чаго так не хапала яўрэйскай літаратуры наогул. “Тут ўсё цвіце: узгорак, стаў і нават на каменных могілак — усё жыве...” Або: “На золата я не змяняю мой стары дом вясковы, лясоў зялёных шум, туман малочны над лугамі і цішыню ставоў...”

Творы Л.Найдуса сатканы менавіта з такіх вобразаў і таму займаюць адметнае месца ў сусветнай яўрэйскай літаратуры. Гэта быў сінтэз традыцыйнага, народнага пачатку і новых пошукаў еўрапейскай літаратуры, рамантызму і чулай уражлівасці яўрэйскага хлопца, чыя псіхіка, светапогляд фармаваліся сярод прыроды, простых людзей Наднямоння.

Вершы Л.Найдуса ўвайшлі ў школьныя падручнікі, іх спявалі ў вучнёўскіх хорах. Паэт імкнуўся данесці да людзей характава паэзіі, таму ездзіў па мястэчках, сустракаўся з настаўнікамі, яўрэйскай інтэлігенцыяй, выступаў перад імі

з дакладамі, знаёміў з сваімі вершамі. Ён адкрываў яўрэям паэтаў свету: пераклаў вершы Бадлера, Верлена, Растана, Мюсэ, Гейнэ, Гётэ, Шэлі, пазнаёміў чытачоў з творчасцю Пушкіна, Лермантава. Смерць перапыніла яго працу над перакладам “Яўгенія Анегіна”.

Напружанае жыццё, цяжкая праца душы падарвалі здароўе паэта. Да таго ж ужо не было добра ўладкаванай гаспадаркі ў Кусціне: Першая сусветная вайна прынесла сюды разбурэнні, рабункі. Не стала ні коней, ні кароў, ні хлеба, ні малака з бацькоўскай сядзібы. Упершыню, мабыць, у яго вершах прагучаў жаль, нейкія горкія ноты, калі ён у 1917 г. пабываў у разбураным вайной Кусціне.

Вяртаючыся ў перапоўненым цягніку з выступленняў, Найдус заразіўся дыф-тэрыяй, захварэў і 28 снежня 1918 г. памёр у Гродне ва ўзросце ўсяго 28 гадоў. На могількі яго праводзіў натоўп людзей. У 1923 г. гродзенцы зноў прыйшлі сюды, каб адзначыць пятую гадавіну смерці паэта, адкрыць помнік, які зрабіў вядомы варшаўскі скульптар А.Астжэга. Апушчаныя, надломленыя белыя крылы, якімі прыкрыты твар анёла... Потым у гарадскім тэатры была вечарына ўспамінаў. Са сцэны чыталі вершы Л.Найдуса, хор спяваў яго песні.

У 20-я гады ў Варшаве быў створаны Камітэт і Фонд паэта. Іх стараннямі з’явілася ў Гродне вуліца Найдуса. Галоўнае ж — у 1927–1928 гг. у Варшаве выдадзены пяць тамоў яго паэтычных твораў: “Кніга паэм”, “Лірыка”, “Літоўскія арабескі”, “Свет Парнаса”, “Руская паэзія”. Як свярджваюць вучоныя, словы “Літва” і “літоўскі” Л.Найдус, які ведаў і любіў паэзію А.Міцкевіча, разумеў па-міцкевічаўску — як тэрыторыю былога Вялікага Княства Літоўскага.

Рукапісы, што засталіся пасля смерці, падрыхтавалі да выдання сардэчны сябра паэта А.Зак і сястра Рахіль. На жаль, выдаць іх не змаглі, толькі перадалі ў Яўрэйскі навуковы інстытут (IWO) у Вільні. Усе яны былі знішчаны, як і сам інстытут, у гады нацысцкай акупацыі.

Амаль усе родзічы Л.Найдуса таксама загінулі ў гады Другой сусветнай вайны. Кусцінская сядзіба была разбурана нямецкай бомбай — на гэты раз канчаткова. Праўда, сёння ў Варшаве жывуць дзве яго пляменніцы: адна — прафесар Польскай Акадэміі навук гісторык Валянціна Найдус, другая — мікрабіёлаг Алена Найдус. Іх дзяцінства таксама прайшло ў Кусціне.

На жаль, трагічны лёс напаткаў гродзенскі помнік паэта. Ён перажыў гітлераўскую акупацыю, але ў 50-я гады могількі нечакана разбурылі (на іх месцы пабудавалі стадыён “Чырвоны сцяг”). Няма ўжо магілы паэта, які апяваў красу наднёманскай прыроды.

Прышоў час. Абудзілася ініцыятыва гродзенскага грамадства, дарэчы, не толькі яўрэйскага. Было створана яўрэйскае культурна-асветніцкае таварыства імя паэта Лейба (Леана) Найдуса. Хацелася б спадзявацца, што пачаўся новы этап жыцця паэта, жыцця на Бацькаўшчыне.

Святлана Сяльверстава (Гродна)

Паміж Польшчай і Расіяй:

Моўная сітуацыя ў Беларусі ў канцы XVIII–XIX ст.

У канцы XVIII–XIX ст. у Беларусі склалася унікальная моўная сітуацыя. Яна заключалася не толькі ў полілінгвізме і залежнасці ўжывання той ці іншай мовы ад сацыяльнага і канфесійнага статусу асобы. У гэты час мова становіцца адным з пытанняў, вакол якога ідзе палітычная барацьба, і адначасова адным з сродкаў такой барацьбы. Галоўны канфлікт у тагачаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі — супрацьстаянне рускай і польскай моваў. Барацьба паміж імі самым непасрэдным чынам уплывала на стан мовы карэннай нацыянальнасці — беларусаў, а таксама на статус моваў малых этнічных супольнасцей рэгіёна — яўрэяў, татаряў, літоўцаў, латышоў.

На час першага падзелу Рэчы Паспалітай у Беларусі найбольш распаўсюджанымі былі тры мовы — польская, беларуская і яўрэйская. Першая, мова пануючых саслоўяў, мова справаводства і каталіцкага касцёла, была адначасова мовай міжнацыянальных стасункаў. Беларуская мова, якой карысталіся ніжэйшыя саслоўі, не была чужой і шляхце, якая ўжывала яе ў хатнім побыце. Ідыш і іўрыт ужываліся амаль выключна яўрэямі і былі мовай гарадскога і местачковага насельніцтва.

У Беларусі гучала таксама французская мова, якая з канца XVIII ст. была мовай паразумення еўрапейскага дваранства, не забывалася латынь — мова навукі і касцёла. Старажытнаславянская мова заставалася мовай праваслаўнай царквы, на ўскраінах рэгіёна гучалі літоўская, латышская, украінская мовы.

Першы падзел Рэчы Паспалітай унёс карэктывы ў гэтую дастаткова складаную сітуацыю. Ужо ў першых “наказах” Кацярыны II расійскай мове надаваўся дзяржаўны статус: “Дела вы имеете производить на российском языке...” — загадала імператрыца ў Наказе генерал-губернатарам Пскоўскай і Магілёўскай губерняў 28 мая 1772 г.¹ Праз год імператрыца ўдакладніла, што частка справаводства, якая датычыць маёмасных пытанняў і якая раней разглядалася земскімі і падкаморскімі судамі, можа весціся на польскай мове².

Тады ж ствараўся падмурак для рускамоўнай школы ў Беларусі. Першымі, хто паспрабаваў весці выкладанне на рускай мове, былі езуіты. Робячы рэверанс у бок уладаў, яны пачалі выкладаць гэтую мову ў езуіцкім калегіуме ў Полацку. Але такая “аддзяка” Кацярыне II за захаванне ордэна не адыграла значнай ролі ў русіфікацыі, паколькі руская мова выкладалася тут як замеж-

¹ Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1961. Т. 3. С. 26.

² Тамсама. С. 37.

ная, а колькасць гадзін, адведзеных на яе, была нязначнай³. У 1776 г. каталіцкі біскуп С.Богуш-Сестранцэвіч у сваёй магілёўскай друкарні ўводзіць рускае друкаванне “гражданкай”⁴.

Але найбольш значную ролю ў ператварэнні сістэмы адукацыі ў сродка русіфікацыі павінны былі адыграць народныя вучылішчы, адкрытыя паводле рэформы 1785 г. Пра мэты гэтых вучылішчаў красамоўна гаворыць прэамбула да “Устава народным училищам”, дзе абвяшчаюцца тры галоўныя “слупы” веры расійскага падданага (Бог, Цар, “любовь к Отечеству”), а мовай выкладання — руская мова⁵. Галоўныя народныя вучылішчы ствараюцца ў Магілёве і Полацку, малыя народныя вучылішчы — у Мсціславе, Веліжы, Невелі, Оршы, Копысі, Чэрыкаве і Чавусах⁶. Гэтыя вучылішчы мелі агульна-саслоўны характар — тут маглі вучыцца дзеці шляхты, мяшчан, чыноўнікаў, нават дзяржаўных сялян. Але шляхта арыентавалася тады галоўным чынам на каталіцкія навучальныя ўстановы і не вельмі хацела пакідаць сваіх дзяцей у адным асяроддзі з падатнымі саслоўямі. Такім чынам рускамоўныя народныя вучылішчы станавіліся сродкамі русіфікацыі пераважна беларускага мяшчанства, праваслаўнай і уніяцкай шляхты, чыноўнікаў.

Нават пасля стварэння Віленскай навучальнай акругі народныя вучылішчы заставаліся своеасаблівым “аазісам” рускай мовы ў польскамоўным моры навучальных устаноў акругі. Існаванне рускамоўнай школы дазволіла ўладам у 1824 г. уключыць Віцебскую і Магілёўскую губерні ў склад Пецярбургскай навучальнай акругі, выводзячы іх такім чынам з-пад уплыву Віленскага універсітэта. Віцебшчына і Магілёўшчына з часу стварэння там рускай школы станавіліся свайго роду фарпостам, адкуль ішло распаўсюджанне рускай мовы. У 1834 г. Віцебск стаў месцам падрыхтоўкі рускамоўных настаўнікаў для ўсёй Беларусі — у гэтым найбольш русіфікаваным горадзе рэгіёна была адкрыта настаўніцкая семінарыя⁷.

Пасля далучэння да імперыі цэнтральнай і заходняй Беларусі моўная праблема тут паўстала значна вастрэй, чым на усходзе. Заходняя і цэнтральная часткі Беларусі былі больш спаланізаваныя, шмат хто з шляхты — а менавіта з ёй лічылася царская адміністрацыя — дрэнна разумеў па-руску. Руская мова, аднак, не была цалкам невядомай насельніцтву цэнтральнай і заходняй Беларусі. Вельмі красамоўныя аргументы прывёў у доказ гэтаму мінскі губернатар Няплюеў у 1793 г. Да яго звярнуліся судовыя чыноўнікі, просячы даць для суду перакладчыкаў з рускай мовы на польскую. Губернатар адмаўля-

³ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. Rzym; Lublin, 1991. Т. 2. S. 361.

⁴ Тамсама. С. 128.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. 20. № 14894.

⁶ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 255.

⁷ Нарысы гісторыі асветы і педагагічнай думкі Беларусі. Мн., 1968. С. 147.

ючы, значыць, што ў губерні многія ведаюць расійскую мову. Але, бадай, найцікавейшым яго аргументам быў такі: “Во истечение прошедшего столетия в польской области все акты были писаны российским диалектом, а не природным польским, и сии памятники совершенно изобличают всех тех, коим надлежит вникать в познание прав ...”⁸ Такім чынам, старабеларуская мова колішняга справаводства стварала падмурак для выкарыстання рускай мовы ў якасці афіцыйнай. Як і большасць расійскіх чыноўнікаў, Няплюеў не бачыў самабытнасці беларускай мовы, разглядаў яе як дыялект рускай.

Але, нягледзячы на аргументы Няплюева, праблема заставалася. Таму, уводзячы ў справаводства рускую мову, Кацярына II стварае ва ўстановах для апрацоўкі і перакладу дакументаў пасады “экспедытараў”⁹. Дасылаць у дзяржаўныя ўстановы прашэнні і іншыя паданні на польскай мове не забаранялася. Многія рускія чыноўнікі, якія пасылаліся ў Беларусь, імкнуліся вывучыць польскую мову, а некаторыя добра яе ведалі¹⁰.

Усю першую чвэрць XIX ст. рускай мове ў Беларусі адводзілася даволі сціплае месца ў дзяржаўных установах і школе. У навучальных установах, падпарадкаваных Віленскай навучальнай акрузе, за выключэннем народных вучылішчаў, вывучэнне рускай мовы было неабавязковым. Паводле звестак, якія прыводзіць Д.Бавуа, на пачатку стагоддзя руская мова ў 25 школах Беларусі наогул не выкладалася, а там, дзе выкладалася, яе вывучалі адзінкі¹¹. Кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі праводзіла свядомую палітыку пашырэння польскай мовы. Нават атрыманая ў Віленскім універсітэце вышэйшая адукацыя не давала гарантыі, што яго выпускнік ведае рускую мову¹².

Друк, тэатр, прыватная перапіска, аб’явы, шыльды, афішы — усё ў гэты час у Беларусі заставалася польскамоўным. Інтэнсіўная паланізацыя Беларусі, якая з’яўлялася ў той час формай і вынікам польскага нацыянальна-вызваленчага руху, не пакідала асаблівага месца для развіцця беларускай літаратурнай мовы. Усе “нішы” ў гэты час былі запоўнены. Беларусь заставаўся фальклор, травесціны жанр у паэзіі. Паланізацыя не толькі закрывала шлях для станаў-

⁸ Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1792–1796). Вильна, 1903. С. 172.

⁹ Тамсама. С. 25, 27.

¹⁰ У прыватнасці, М.Галяніншчаў-Кутузаў нават уласнаручна правіў нумары “Кур’ера Літоўскага”, пра што паведамляе К.Скібіньскі. (Skibiński K. Pamiętnik aktora. Wilno, 1912. S. 45). С. Мараўскі таксама ўспамінае, што ў той час расійскія чыноўнікі дзеля ветлівасці імкнуліся гаварыць па-польску. (Morawski S. Kilka lat młodości mojej w Wilnie. (1818–1825). Warszawa, 1924. S. 403).

¹¹ Beauvois D. Szkolnictwo polskie ... S. 361.

¹² У запісцы “О пользе преподавания всеобщей истории на российском языке”, напісанай у 1824 г., Навасільцаў адзначаў, што “обучающееся в Виленском университете юношество весьма небрежно занимается российским языком ... многие кончившие полный курс учения в университете студенты едва понятие имеют о российской грамматике” (РДГА, ф. 733, воп. 62, 1824, спр. 696, арк. 3).

лення беларускай літаратурнай мовы, але нават звужала сферу яе ўжывання там, дзе яна заўсёды захоўвалася, — сярод сялянства.

Яшчэ ў 1801 г., калі Павел I дабіўся ад папы рымскага фармальнага прызнання езуітаў у Расіі, адной з умоваў існавання ордэна было выкладанне у калегіумах па-руску¹³. Праўда, гэтае патрабаванне так і не было здзейснена. У 1810 г. пытанне пра няведанне рускай мовы ў школах паставіў віленскі цывільны губернатар Брусілаў. Але прапанаваныя міністрам асветы меры, накіраваныя на пераадоленне такога становішча, не былі прыняты Сенатам з прычыны напружанай сітуацыі ў “памежным” рэгіёне¹⁴.

Змены ў моўнай сітуацыі пачынаюць адчувацца ў апошнія гады панавання Аляксандра I. Гэта найбольш адчувальна адбілася на сістэме адукацыі. У час рэформы Віленскага універсітэта і Віленскай навучальнай акругі, якую праводзіў Навасільцаў у 1823–1824 гг., руская мова становіцца абавязковай для справаводства ў навучальных установах акругі¹⁵. У гэты ж час у гімназіях уводзіцца выкладанне ўсеагульнай гісторыі на рускай мове¹⁶. Ва ўсходняй частцы Беларусі пазіцыі дзяржаўнай мовы павінны былі ўзмацніцца дзякуючы перадачы, услед за Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай губерні ў склад Пецярбургскай навучальнай акругі¹⁷.

Статус рускай мовы асабліва пачаў умацоўвацца пры Мікалаі I. Гэта датычылася не толькі ўскраін імперыі, але і франкамоўнага пецярбургскага двара. “Бумагі рускаму царю должны писаться на русском языке”, — заўважыў неяк цар аднаму з чыноўнікаў, які падаваў напісаную па-французску справаздачу па Міністэрству фінансаў¹⁸.

Умацаванне пазіцый рускай мовы становіцца з гэтага часу адной з важных задач царскай адміністрацыі ў Беларусі. У Пецярбургу цяпер ужо больш зацікаўлена ставяцца да прапаноў мясцовых чыноўнікаў у гэтым кірунку. Так было, напрыклад, з праектам Віцебскага генерал-губернатара Хаванскага ў 1827 г. Ён прапанаваў рэфармаваць вучылішчы пры каталіцкіх кляштарх, указваючы, як на адзін з недахопаў, на дрэннае выкладанне ў іх рускай мовы¹⁹.

У гэты час прадпрымаецца вельмі значная акцыя супраць ужывання беларускай мовы, якая засталася пакуль што незаўважанай даследчыкамі.

---

¹³ Батюшков П.Н. Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1890. С. 326.

¹⁴ Beauvois D. Szkolnictwo polskie ... S. 361.

¹⁵ Bieliński I. Uniwersytet Wileński. Kraków, 1899–1900. Т. 3. S. 546.

¹⁶ РДГА, ф. 733, воп. 62, 1824, спр. 696, арк. 1–8.

¹⁷ Тамсама, 1831, спр. 1082, арк. 55–56.

¹⁸ Андреев В. Представители власти в России после Петра I. СПб., 1871. С. 377.

¹⁹ У адпаведнасці з загадам цара была праведзена рэвізія навучальных устаноў, у выніку якой Полацкае вучылішча піяраў (былая Акадэмія) ператворана ў кадэцкі корпус. Гл.: НАРБ, ф. 1297, воп. 1, спр. 1848, арк. 1–5, 24.

Паводле царскага загаду ад 9 кастрычніка 1827 г. набажэнствы ва уніяцкай царкве павінны былі адбывацца толькі на царкоўнаславянскай мове²⁰.

Змены ў моўнай сітуацыі ў Беларусі становяцца асабліва адчувальнымі пасля паўстання 1830–1831 гг. У першае дзесяцігоддзе пасля паўстання ідзе прымусовае ўвядзенне рускай мовы ва ўсе сферы жыцця. Адначасова звужаецца сфера выкарыстання польскай мовы. З 10 лютага 1831 г. было забаронена ўжываць польскую мову ў афіцыйным справаходстве²¹, ва ўстановах шляхецкага самакіравання²². Асабліва інтэнсіўна руская мова ўкаранялася ў школах. На яе было пераведзена выкладанне ўсіх прадметаў. Настаўнікі рускай мовы і літаратуры, якія ў час паўстання часта памагалі ўладам, цяпер атрымалі пасады старшых настаўнікаў з павышаным акладам²³. Паводле загаду ад 14 лістапада 1833 г. чын 14-га класа пры выпуску з гімназіі атрымоўвалі толькі тыя, хто, акрамя поспехаў у асноўных навукх, выявіў добрае веданне рускай мовы і літаратуры²⁴. Настаўнікі, якія не хацелі або не маглі выкладаць па-руску, былі адхілены ад працы, іх месца занялі выхаванцы Галоўнага педагогічнага інстытута, дзе ў паскораным тэмпе рыхтаваліся настаўніцкія кадры для Беларусі, а таксама Віцебскай настаўніцкай семінарыі, якая дзейнічала да 1839 г. У 1835 г. у гімназіях і вучылішчах Віцебскай і Магілёўскай губерняў выкладанне польскай мовы было цалкам забаронена — нават як факультыўнага прадмета²⁵. Праводзячы гэтую акцыю, чыноўнікі спасыраліся на хуткае распаўсюджванне рускай мовы, якая зрабілася тут мовай “штодзённага карыстання”.

Руская мова паступова заваёўвала пазіцыі і ў іншых галінах культуры. Выданне “Губернских ведомостей”, распачатае ў другой палове 30-х гадоў у губернскіх цэнтрах, паклала пачатак мясцоваму рускамоўнаму перыядычнаму друку. Адначасова пачынаюць засноўвацца грамадскія бібліятэкі, адной з задач якіх была прапаганда рускай кнігі²⁶. На дзвюх мовах — па-руску і па-польску — павінны былі друкавацца аб’явы і афішы.

Але патрэбна была яшчэ доўгая настойлівая праца па ўкараненні новай мовы. Рэпрэсіўныя меры часам давалі адмоўны вынік. У Мінскай гімназіі, напрыклад, пасля забароны выкладання на польскай мове і звальнення настаўнікаў-палякаў знізілася якасць выкладання. У хуткім часе ўлады вымушаны былі вярнуць былых настаўнікаў, узяўшы з іх абяцанне, што яны бу-

²⁰ Батюшков П.Н. Белоруссия и Литва. С. 350.

²¹ ДГА Літвы, ф. 378, аг. аддз., 1831, спр. 146, арк. 1.

²² БДГА ў Гродне, ф. 1, воп. 10, спр. 814, арк. 1–4.

²³ ПСЗРИ. Т. 9. Ч. 1. № 6699.

²⁴ Тамсама. Т. 8. Ч. 2. № 6568.

²⁵ Тамсама. Т. 10. Ч. 2. № 8527.

²⁶ Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1979, Т. 4. С. 347–350.

дуць выкладаць па-руску. Вярнуўшыся ў гімназію, гэтыя настаўнікі пачалі “ламаць” рускую мову на занятках²⁷.

Такім чынам, моўная сітуацыя, што склалася ў Беларусі ў 40–50-я гады XIX ст., значна адрознівалася ад таго, што мы назіралі ў першыя дзесяцігоддзі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. У канцы XVIII ст. дамінуючае месца ў культуры і палітычным жыцці займала польская мова. Цяпер жа ўтвараецца своеасаблівы “парытэт” дзвюх моваў: рускай і польскай, з якіх першая мела за сабой моцнае апірышча ў выглядзе самаўладдзя і рэакцыйных імперскіх плыняў расійскага грамадства; другая — падтрымку мясцовага прапольскага і ўласна польскага дваранства, каталіцкага святарства, а таксама польскага і мясцовага рэвалюцыйнага руху. У першым лагера часам аказваліся і прагрэсіўныя дзеячы рускай культуры, якія, аднак, не бачылі самабытнасці беларускай мовы, лічылі русіфікацыю вяртаннем “исконно русской народности”. Так пісаў, напрыклад, В.Бялінскі, які хадайнічаў пра месца выкладчыка рускай мовы і літаратуры ў Беларусі ў 1833 г.²⁸ 40–50-я гады вырашалі, які з гэтых лагераў пераможа ў барацьбе за мову.

Моўная сітуацыя ў 40–50-я гады была настолькі няпэўнай, а колькасць моваў на тэрыторыі Беларусі настолькі вялікай, што гэта прыводзіла да унікальных з’яў. Адна з іх — афіцыйнае справаводства. У 1848 г., калі Міністэрства юстыцыі ўдакладняла штаты судовых устаноў, высветлілася, што ў Беларусі многія з іх патрабуюць перакладчыкаў-паліглатаў. Так, у Гродзенскай губерні ў судовых справах фігуравалі дакументы не толькі на рускай, але і на польскай, старабеларускай, лацінскай, нямецкай мовах, якія былі тут колішнімі мовамі афіцыйнага справаводства, нямецкая — да 1807 г. на Беларэчыне. У сярэдзіне 40-х гадоў гэтыя мовы выкарыстоўваліся і ў судах Віцебшчыны, дзе па-нямецку некалі пісаліся гродскія кнігі Дынабурга, Невеля і Веліжа. У канцы 40-х гадоў антрэпрэнёр Клакоцкі некаторы час утрымліваў тэатр, у якім ігралі адну і тую ж п’есу на працягу аднаго дня “па-маскоўску, па-маларуску, па-яўрэйску і па-польску”²⁹.

Хісткая раўнавага, якая склалася ў 40–50-я гады паміж рускай і польскай моўнымі плынямі, дала магчымасць акрыяць першым парасткам новай беларускай літаратурнай мовы. Хваля беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння, якая пачалася ў 30–40-я гады XIX ст., мела акрамя этнасацыяльных, глабальных і суб’ектыўных прычыны, сярод якіх не апошняе месца займалі спыненая паланізацыя і не даведзеная да канца русіфікацыя Беларусі³⁰.

У 1837–1850 гг. у друку пачынаюць з’яўляцца першыя творы на беларускай мове, напісаныя лацінкай: фальклорна-літаратурныя зборнікі Яна Чачо-

²⁷ Kowalewska Z. *Obrazki Mińskie: 1850–1863*. Wilno, 1912. S. 14.

²⁸ НАРБ, ф. 3157, воп. 1, спр. 43, арк. 217.

²⁹ Deryng E. *Z pamiętników // Pamiętnik Teatralny*. 1986. Z. 2–3. S. 375.

³⁰ Кісялёў Г.В. Героі і музы. Мн., 1982. С. 31.

та, “Ідылія” Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Беларускія вершы пішуць Ул.Сыракомля, Я.Баршчэўскі, Адэля з Устроіні. Адначасова робяцца спробы ўжывання для перадачы беларускага тэкста “гражданкі”. Адна з першых — публікацыя “Энеіды навыварат” у 1845 г. у пецярбургскім часопісе “Маяк”. Беларуская мова пачынае гучаць на сцэне. “Ідылія” Дуніна-Марцінкевіча, дазволена для публікацыі ў 1846 г. нягледзячы на забарону мясцовага губернатара, з поспехам ішла ў Мінску і яго ваколіцах на прыватных сцэнах.

Беларуская мова пачынае, няхай пакуль што нелегальна, гучаць у школе. Дарэчы, да гэтага, як ні дзіўна, прычынілася русіфікацыя, праведзеная ў польскамоўнай школе. Асабліва моцнай была гэтая з’ява на Віцебшчыне. У 1854 г. выконваючы абавязкі Віцебскага губернатара звярнуўся у Камітэт міністраў з скаргай на тое, што ва ўсіх навучальных установах губерні, акрамя Полацкага кадэцкага корпуса, у тым ліку і ў гімназіях, руская мова дрэнна выкладаецца, у сувязі з гэтым “поступаюшыя на службу моладые люди из белорусских уроженцев по окончании курса наук [...] почти все говорят и пишут на местном наречии”³¹, а не на рускай мове. У сувязі з гэтым узнікла блытаніна ў справаводстве. Губернатар далей адзначаў, што галоўная прычына тут — мясцовыя настаўнікі, якія выкладаюць рускую мову “па-мясцоваму”. Дарэчы, гэта быў не адзінкавы выпадак. У мінскай гімназіі адзін настаўнік, матэматык Грынкевіч, выкладаў на “змешанай польска-рускай”, г.зн. верагодна на беларускай мове.

У адказ на рапарт Віцебскага губернатара была зроблена сенатарская праверка ўсёй справы. Сенатар Ахлестышаў, наведаўшы іспыты па рускай славеснасці, гісторыі і Закону Божаю, пісаў, што “ответы учеников были более или менее удовлетворительны кроме самого выговора, который неизбежно представляет собою оттенок местного белорусского наречия”. Галоўную прычыну абеларушвання рускай мовы ў школе Ахлестышаў бачыў у беларускамоўным асяроддзі, у якім вучні знаходзяцца па-за школай. У вучылішчы і гімназіі, пісаў ён, “стекаются дети из всех сословий, которые притом находятся в заведениях только в продолжение классных занятий, а прочее время остаются у родителей под влиянием того же неправильного выговора”³². Аднак прапанова Ахлестышава ператварыць усе навучальныя ўстановы ў закрытыя карпусы на штат кадэцкіх не была прынята. Сенат загадаў пакінуць “все как есть”.

Кіраўніцтва адноўленай Віленскай навучальнай акругі, асабліва яе папачыцель Шырынскі-Шыхматаў, нават рыхтавалі планы афіцыйнага дазволу на беларускую мову ў школе, няхай і абмежаванага, толькі для сялян: “Преподавание Закона Божия католического исповедания производит на местном языке: в Жмуди — на жмудском, в белорусских губерниях — на белорусском, но

³¹ НАРБ, ф. 1297, воп. 1, спр. 24628, арк. 1.

³² Тамсама, арк. 1, 10.

отнодзь не на польском”, — пісаў Шырынскі-Шыхматаў пра ўладкаванне наrodnых школ у 1862 г. міністру асветы Галіцыну³³.

Існаванне беларускай мовы як рэаліі моўнай сітуацыі ў Беларусі нельга было ўжо не заўважаць нават самаму заўзятаму русіфікатару. Напярэдадні паўстання 1863 г. яна магла быць выкарыстана і выкарыстоўвалася як адзін з сродкаў выпяцнення польскай мовы з розных сфераў ужытку. Нездарма менавіта з гэтых пазіцый яе разглядаў Шырынскі-Шыхматаў. Але такая магчымасць дрэнна рэалізоўвалася. Меры, прынятыя царскімі ўладамі ў канцы 50-х гадоў, прывялі да забароны друкавання па-беларуску лацінкай, перапынілі натуральны ход фармавання беларускай літаратурнай мовы, звужалі сферу яе ўжывання. Неабходна заўважыць, што беларуская мова не была тады забаронена царскім урадам. Не было толькі дазволу на друкаванне беларускіх тэкстаў лацінкай. У 1867 г. наогул забаранілі друкаванне лацінскімі літарамі на тэрыторыі Беларусі і Літвы — нават па-літоўску і па-польску³⁴. Адначасова пачынаецца друкаванне па-беларуску кірыліцай, пераважна фальклорных зборнікаў.

Пасля паўстання 1863 г. адбываецца рэзкае, гвалтоўнае выдаленне польскай мовы амаль з усіх сфераў ужывання. 9 верасня 1863 г. Мураўёў пацвердзіў забарону ўжывання польскай мовы ў справаводстве і афіцыйнай перапісцы³⁵. Цыркулярам Віленскага генерал-губернатара Патапава ад 22 сакавіка 1868 г. польскую мову было забаронена ўжываць у публічных месцах, у тым ліку “в присутственных местах, у начальствующих лиц, вообще по делам службы, в церквях, театрах, клубах и других собраниях, а также на улицах при стечении народа...” У дадатак у ліпені таго ж года забарона распаўсюдзілася на гасцініцы, рэстараны, піцейныя дамы, друкарні і наогул на ўсе месцы, куды “публика имеет право входить, как в места публичные и общественные, а также и в частных случаях, за исключением разговора в домашнем и семейном быту”³⁶. За парушэнне загаду накладваўся штраф. Аднак нават і на апошніх сферах — сям’ю і касцёл, дзе яшчэ гучала польская мова, пачалося наступленне. Па звестках сакратара Мураўёва А.Масолава, мясцовае святарства на з’ездзе праваслаўных “благочинных” у Мінску рашыла адмовіцца ад ужывання польскай мовы, якая была распаўсюджана сярод іх вернікаў — былых уніятаў³⁷.

Пасля першых крокаў па распаўсюджанні рускай мовы сярод беларускага яўрэйства, зробленых у 40-я гады, урад зноў вяртаецца да гэтай справы. У 60-я гады актыўна працуюць яўрэйскія школы рускай пісьменнасці, якія рыхтавалі

---

³³ Корнилов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае: Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху. СПб., 1901. С. 18.

³⁴ Корнилов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае. С. 379–380.

³⁵ НАРБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 52286, арк. 2, 31.

³⁶ Тамсама, спр. 5287, арк. 1 д.

³⁷ Мосолов А.Н. Виленские очерки. 1863–1865. СПб., 1898. С. 170.

хлопчыкаў да вучобы ў агульных сярэдніх навучальных установах. У 1867 г. папачыцель Віленскай навучальнай акругі І. Карнілаў адзначаў, што “еврейские школы русской грамоты уже сделали свое дело для распространения русского языка” і што яўрэйскія дзеці могуць вучыцца ў вучылішчах і гімназіях навучальнай акругі³⁸.

Такім чынам, у другой палове 60-х гадоў моўная сітуацыя цалкам змяняецца на карысць Расіі і застаецца такой да пачатку XX ст. Дамінуючае месца ў Беларусі цяпер займае руская мова як мова афіцыйнага справаводства, друку, школы, тэатральнага мастацтва і г.д. Усе астатнія мовы знаходзіліся на паўлегальным становішчы. Беларуская ж заставалася мовай ніжэйшых саслоўяў. Польская мова па-ранейшаму гучала ў сем’ях шляхты, сілкавалася друкаваным словам з-за мяжы. Дзякуючы касцёлу, тайным школам яна вытывала як адна з асноўных моваў. У лепшых умовах знаходзілася яўрэйская мова — ідыш і іўрыт, бо яны былі дапушчаны ў школы, часткова — у друк і ў набажэнства. Аднак і тут былі абмежаванні (напрыклад, у галіне тэатральнага мастацтва).

За сто гадоў пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі руская мова стала тут мовай штодзённага ўжытку. Да гэтага прычыніўся натуральны працэс пранікнення мовы суседняга народа на сумежныя землі, але галоўную ролю адыграла палітыка царызму.

Арэст Ткачэнка (Кіеў)

Моўнае самасцвярджэнне беларусаў у святле гістарычнага вопыту народаў свету

Гісторыя сведчыць, што фармаванне народа ў нацыю абавязкова суправаджаецца моўным самасцвярджэннем, знаходзячы свой канчатковы вынік таксама ў стварэнні ўласнай дзяржавы. Мова народа, што прайшоў этап моўнага самасцвярджэння, ёсць (1) *агульнанацыянальная*, (2) *агульнадзяржаўная*, (3) *універсальная*, (4) *усталяваная ў сваёй самабытнасці*.

Моўнае самасцвярджэнне заўсёды выцясняе з жыцця народа пануючую датуль мову, чужую (французскую ў англічан), сваю, але застарэлую (стараяпонскую ў японцаў). Найпрасцей моўнае самасцвярджэнне адбываецца ў народаў дзяржаўных (расійцаў, немцаў), бо гэтаму спрыяе дзяржава. Наадварот, яно сустракаецца з перашкодамі ў народаў на той час недзяржаўных (чэхаў, эстонцаў), бо ў з’яўленні новай мовы, якая сцвярджаецца, дзяржаўны ўлады бачаць крыніцу сепаратызму. У найгоршым становішчы аказваюцца пры гэтым народы моўнароднасныя з народамі, якому (юрыдычна ці фактычна) належыць дзяржава: мову або абвешчаюць дыялектам мовы дзяржаўнай

³⁸ Корнилов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае. С. 161.

(фрыульская¹ адносна італьянскай), або пачынаюць “збліжацца” з ёй (славацкая і чэшская), тым самым рыхтуючы яе ліквідацыю. Дадатковай неспрыяльнай акалічнасцю з’яўляецца абсалютысцкі характар дзяржавы (царская Расія) або яе таталітарнасць (СССР, гітлераўская Германія).

Усе гэтыя бядоты на шляху моўнага самасцвярджэння зазналі беларусы — народ, здаўна падзелены між моўнароднаснымі Польшчай і Расіяй, уключаны потым у склад Расіі і яе спадкаемца СССР, да таго ж ахвяра гітлераўскай агрэсіі і акупацыі (1941–1944). Вось чаму стан моўнага самасцвярджэння ў беларусаў, калі не лічыць лужыцкіх сербаў, найгоршы сярод усіх славянскіх народаў.

Шукаючы лекі на такую хваробу, мусім звярнуцца да гістарычнага вопыту іншых народаў свету.

Душа кожнай дзяржавы — нацыя. Народ, раз’яднаны моўна, яшчэ нацыяй не з’яўляецца. Тым самым знішчаецца ў сваіх асновах сама рацыя існавання дзяржавы. Невядома, для каго і для чаго яна створана. Таму, калі дзяржава хоча існаваць, востраактуальным робіцца пытанне моўнага самасцвярджэння народа, які яе заснаваў, што відаць на прыкладзе самых развітых народаў свету.

Для моўнага самасцвярджэння народа яго мова мае стаць перш за ўсё *агульнанацыянальнай*, уласцівай усім яго сацыяльным пластам — як у вёсцы, так і ў горадзе. Для гэтага патрэбна наяўнасць уласнай нацыянальнай эліты. Там, дзе яе няма, дзе народ “сялянскі”, а горад чужамоўны (так было ў чэхаў, славакаў, славенцаў, літоўцаў, фінаў), яе ствараюць. Узнікнуўшы, нацыянальная эліта робіцца ўзорам наследвання для рэшты народа. У выніку гэтага гарады і ўвесь народ наогул вяртаюцца да сваёй нацыянальнай мовы, і гэты працэс набывае незваротны характар. Для стварэння эліты патрэбна нацыянальная мова і духам адукацыя ў найшырэйшым сэнсе. Таму, каб узнікла нацыянальная эліта, перш-наперш павінны з’явіцца яе стваральнікі, выхавальнікі народа — нацыянальны пісьменнік, святар, настаўнік, афіцэр, судзя. Калі большасць інтэлігенцыі, якая мае ўзначальваць нацыянальную эліту, дэнацыяналізаваная, вытлумачыць ёй патрэбу звароту да сваёй мовы можна, толькі прышчэпіўшы ёй нацыянальную свядомасць. І найпрасцей спачатку гэта зрабіць на мове асіміляцыі, якую яна найлепш разумее (на англійскай для англізаваных ірландцаў, шведскай для шведызаваных фінаў, нямецкай для анемчаных чэхаў і г.д.). Так павінны былі б паступаць і беларусы, скарыстаўшы расійскую мову для ўсведамлення русіфікаваных беларусаў. Калі з дапамогай расійскай мовы яны пачнуць адчуваць і думаць па-беларуску, яны натуральна і загавораць па-беларуску, паколькі беларуская мова найбольш адэкватна ад-

---

¹ Фрыульская — рэтараманская мова Італіі; у сувязі з яе своеасаблівацю назіраецца ў навуцы тэндэнцыя разглядаць яе як асобную мову, адметную ад рэтараманскай у Швейцарыі (колькасць носьбітаў каля 700 тыс.).

люструе іх беларускае светаадчуванне. А наймацнейшай асновай для замацавання беларускай мовы як агульнанацыянальнай стане аб'яднанне ўсіх беларусаў вакол таго, што маюць усе сапраўдныя нацыі: вакол сваіх найвялікшых *гістарычных* асоб, вакол сукупнасці нацыянальных святыняў (своеасаблівай нацыянальнай рэлігіі), якую ўяўляюць сабой нацыянальная традыцыя і культ продкаў, непарыўна з'яднання з моўнай традыцыяй.

Мове народа, якая набыла агульнанацыянальны характар, параўнальна лёгка стаць і мовай *агульнадзяржаўнай*. У сувязі з гэтым дзяржава зацікаўлена, каб агульнадзяржаўную мову ведалі, хай у абмежаваным аб'ёме, прадстаўнікі ўсіх яе нацыянальных меншасцей. У Эстоніі, напрыклад, прадугледжана шэсць ступеняў валодання эстонскай мовай адпаведна пасадзе: чым вышэйшая пасада, тым вышэйшымі павінны быць моўныя веды. Гэта стымулюе імкненне да авалодання мовай, для чаго ствараюцца і адпаведныя курсы. Агульнанацыянальная мова пашыраецца дзякуючы не толькі падтрымцы дзяржавай мовы, але і культуры, якая на гэтай мове ствараецца. Чым вышэйшая культура, прадстаўленая мовай, тым большая цікавасць да мовы, яе пашырэння. У выпадку ж заняпаду мовы культура, створаная на ёй (літаратура, кіно, тэатр, радыё, тэлебачанне, эстрада), мае быць прадметам асаблівай руплівасці дзяржавы, што відаць на прыкладзе Ірландыі, дзе свядомае спрыянне ірландскамоўнай літаратуры паступова ўваскрашае мёртвую ірландскую мову.

Замацаванню агульнадзяржаўнай мовы спрыяе таксама ўлік моўна-нацыянальных інтарэсаў нацыянальных меншасцей. Прыклад Славеніі, дзе побач з славенскай як агульнадзяржаўнай у месцах сканцэнтравання італьянцаў і венграў ужываюцца як афіцыйныя італьянская і венгерская мовы, вельмі актуальны для Беларусі, дзе такімі мовамі маглі б быць расійская, польская, украінская і літоўская. У месцах дысперснага рассялення было б магчымым усталяванне культурнай аўтаноміі (школ, прэсы, бібліятэк і г.д. з адпаведнай мовай), прынцып якой ажыццяўляецца ў многіх дзяржавах Еўропы, у ЗША і Аўстраліі. Адмоўна, аднак, трэба ацаніць прапанову ўвядзення расійскай мовы як другой, а па сутнасці, першай агульнадзяржаўнай мовы Беларусі. Рабіць гэта нельга таму, што (1) расійцы не ўяўляюць сабой нацыянальнай большасці, а толькі адну з нацыянальных меншасцей Беларусі; (2) гэта прывяло б да далейшага заняпаду беларускай мовы; (3) паставіла б у яшчэ горшае становішча мовы іншых (апрача расійскай) нацыянальных меншасцей; (4) пагоршыла б узаемаадносіны Беларусі з дзяржавамі, дзе адпаведныя меншасці з'яўляюцца іх асноўнымі народамі, г.зн. з Польшчай, Літвой і Украінай.

Робячыся агульнанацыянальнай, а затым і агульнадзяржаўнай, мова набывае характар *універсальнай*, ужывальнай ва ўсіх галінах чалавечай дзейнасці, ва ўсіх прафесіях і занятках. Узнікае шмат надзённых пытанняў, для вырашэння якіх патрэбна цесная сувязь паміж мовазнаўцамі і найшырэйшымі коламі носьбітаў мовы. Ажыццяўляецца такая сувязь, як сведчыць сусветны во-

пыт, з дапамогай таварыстваў прыхільнікаў адпаведнай мовы і іхніх органаў, часопісаў. З’ява гэта — тыповая для ўсіх цывілізаваных краін свету — ад Англіі да Японіі. Можна было б назваць дзесяткі падобных таварыстваў і часопісаў. Хопіць, аднак, прывесці толькі прыклад Польшчы з яе Таварыствам аматараў польскай мовы, да кола выданняў якога належаць часопісы “Польская мова” (“Język polski”), “Моўны дарадчык” (“Poradnik językowy”) і “Паланістыка” (“Polonistyka”), не лічачы неперыядычных навукова-папулярных выданняў (кніг і брашураў) названага Таварыства. Гэты прыклад, бясспрэчна, варта наследаваць Беларусі, каб ў ёй з’явілася імкненне да культуры і дасканаласці беларускай мовы.

Суверэннасць дзяржавы і нацыі адлюстроўвае суверэннасць яе мовы. Для гэтага мова павінна быць *усталяванай у сваёй самабытнасці*. Як адзначалася, набыццё мовай агульнанацыянальнага характару прадугледжвае развіццё нацыянальнай свядомасці, якая абапіраецца на нацыянальную традыцыю. Неад’емнай часткай нацыянальнай традыцыі, аднак, з’яўляецца традыцыя моўная, найбольш адлюстраваная ў найлепшых творах фальклору і нацыянальнай літаратуры. Калі гэтая традыцыя была перапынена заняпадам мовы, трэба звярнуцца да мовы перыяду, што папярэднічаў часам заняпаду. Так зрабілі чэхі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст., адкінуўшы народна-гутарковую мову, засмечаную германізмамі, і звярнуўшыся да ўзорнай чэшскай мовы Краліцкай Бібліі XVI ст.

Як вядома, беларуская мова, зыходзячы з сваёй нацыянальнай самабытнасці, развівалася нармальна да пачатку 30-х гадоў XX ст., пасля чаго яе пачалі “збліжаць” з расійскай мовай. Ёсць усе падставы беларусам вярнуцца да перапыненай моўнай традыцыі папярэдняга часу — тым больш, што яе аддзяляюць ад сучаснасці не два стагоддзі, як у чэхаў, а ўсяго толькі некалькі дзесяцігоддзяў, і гэтая традыцыя да таго ж ніколі не перапынялася ў мове беларускіх пісьменнікаў замежжа (Н.Арсенева, А.Салавей і інш.). Трэба аднавіць усё лепшае, самабытнае з беларускай мовы часу “расстралянага Адраджэння”, рэпрэзентаванае ў творах найлепшых пісьменнікаў таго часу (Я.Купала, Я.Колас, А.Гарун, М.Чарот, У.Дубоўка і многія іншыя), зыходзячы, вядома, не з іх пазнейшых, сапсаваных русіфікатарскім “рэдагаваннем” выданняў, а з першапачатковых, арыгінальных варыянтаў. Практыка пазнейшага часу была згубнай, бо побач са звужэннем сферы карыстання беларускай мовай яна кіравалася заганнай “тэорыяй” патрэбы “збліжэння” беларускай мовы з расійскай, што ў перспектыве магло прывесці толькі да поўнай ліквідацыі беларускай мовы.

Да чаго падобнае “збліжэнне” можа прывесці, нельга не заўважыць на прыкладзе гісторыі самой беларускай мовы. Пад канец старабеларускага перыяду беларуская мова настолькі зблізілася з польскай, што беларускі тэкст нярэдка пакідаў уражанне польскага, толькі пісанага кірыліцай. Таму скасаванне

правіла пісаць дакументы па-беларуску ў Вялікім Княстве Літоўскім і поўны пераход на польскую мову (у XVII ст.) выглядалі цалкам натуральна: прырода не церпіць падобнага залішняга “дубляжу”. Наўрад ці варта паўтараць гэты сумны вопыт у дачыненні да мовы расійскай, каб у канцы прыйсці да патрэбы... новага скасавання беларускай мовы. Беларускасць беларускай мовы павінна поўнаасцю аднавіцца на ўсіх яе ўзроўнях — фанетычным, граматычным, лексічным, фразеалагічным, анамастычным. Калі б дазваляў час, можна было б прывесці безліч такіх прыкладаў “адбеларушвання” беларускай мовы, якія вымагаюць сваёй “рэбеларусізацыі”. Але лічу, што ў гэтым няма асаблівай патрэбы. Кожны беларусазнавец, які параўноўваў беларускія тэксты 20-х гадоў з сучаснымі, — а тут, напэўна, няма такога, які б гэта (нават міжвольна) не рабіў, — мог у гэтым не аднойчы пераканацца.

Каб беларуская мова стала цалкам суверэннай і самабытнай, набыўшы пры гэтым адзнакі высокаразвітай і багатай мовы, трэба скарыстаць вопыт найразвіцейшых моваў свету, якія, апрача лексічных запазычанняў (у той меры, у якой яны былі мэтазгоднымі), максімальна звярталіся да ўнутраных рэсурсаў — багаццяў дыялектаў, папярэдніх перыядаў развіцця мовы, калькавання, стварэння новых слоў сродкамі ўласнага словаўтварэння і словаскладання.

Такімі, як здаецца, маюць быць галоўныя прынцыпы моўнага самасцвярджэння беларусаў у святле гістарычнага вопыту народаў свету.

Міадраг Сібінавіч (Бялград)

Нацыянальнае, рэгіянальнае і еўрапейскае як элементы літаратурнага працэсу: На матэрыяле беларускай, сербскай, харвацкай, украінскай і рускай літаратур

Аналіз шэрагу звязаных з названай тэмай з’яў беларускай, сербскай, харвацкай, украінскай і рускай літаратур дае нам падставы пазнаёміць шанойных калег з назіраннямі і меркаваннямі, якія маюць прыныповае значэнне.

У рэчышчы працяглай дыскусіі другой паловы XX ст. пра канцэпцыю сучаснай славістыкі знаходзілася тэндэнцыя сцвярджэння і міжнароднага прызнання вартасцей, вынікаў развіцця нацыянальных культур асобных славянскіх народаў. Гэтая цалкам заканамерная і пазітыўная тэндэнцыя выяўлялася ў розных выглядых найперш як супрацьпастаўленне агульнаславянскай трактоўцы нацыянальных падыходаў, арыентаваных на вывучэнне літаратуры як самабытнай з’явы і працэсу, абумоўленага найперш асаблівацямі духоўнага жыцця і гістарычнага лёсу таго ці іншага народа.

Як вядома, на IV Міжнародным з’ездзе славістаў (Масква, 1958) С.Кальбушэўскі выступіў з дакладам, прысвечаным паняццю “славянская літаратура” ў навуцы XIX і XX стст., дзе сцвярджаў, што Ё.Добраўскі, П.Ша-

фарык і Я.Колар стварылі міф пра адзінства славян, навязалі яго Еўропе і пабудавалі на гэтым міфе разуменне славянскіх літаратур як адпаведнага адзінства. На з’ездзе яму “далі адпор” Ю.Доланскі і К.Крэйчы, а потым у друку адказаў Ф.Вольман. І ўсё ж, нягледзячы на пярэчанні згаданых апанентаў, а таксама і на імклівае развіццё славяназнаўства ў наступныя дзесяцігоддзі, канцэпцыя Кальбушэўскага не засталася без прыхільнікаў і пасля 1958 г. між імі сустракаюцца і несумненна значныя навукоўцы.

Вядомы югаслаўскі і харвацкі славіст А.Флакер на дзесяцігоддзе пазней у сваёй кнізе “Літаратурныя супастаўленні” сцвярджаў, быццам не патрэбна і даказваць, што няма ніякіх сапраўды навуковых перадумоваў, каб вывучаць славянскія літаратуры як нейкую асобную навуковую дысцыпліну. А таму трэба паляпшаць і развіваць вывучэнне сувязей нашых літаратур з асобнымі славянскімі літаратурамі, аднак заўсёды асвятляючы гэтыя сувязі ў рамках цэласнага еўрапейскага і сусветнага літаратурнага працэсу. Маўляў, працягваў А.Флакер, мы цяпер жывем не ў эпоху ілірызму, каб падкрэсліваць сваю належнасць да вялікага славянства, а разам з тым у нас няма і ніякіх прычын заплішчваць вочы на ўклад асобных славянскіх літаратур, калі ўжо гаворым пра ўклад французскай, англійскай, італьянскай ці германскай літаратур у фармаванні нашых літаратурных стыляў і поглядаў.

У нас, пэўна, сапраўды, няма ніякіх навуковых перадумоваў не згаджацца з прафесарам А.Флакерам наконт таго, што славянскія нацыянальныя літаратуры, іх узаемасувязі трэба даследаваць з улікам больш агульных, еўрапейскіх і сусветных ідэй, памкненняў, плыняў у культуры наогул. Адзінае, што магло б насцярожыць нас, — гэта залішне катэгарычнае адмаўленне ў любым выглядзе хоць нейкіх асобных элементаў сваяцкасці славянскіх літаратур, асновай чаго з’яўляецца, прынамсі, блізкасць славянскіх моваў, аднолькавыя ці падобныя гістарычныя лёсы і этнічнае акружэнне славянскіх народаў і г.д. Варта заўважыць, што ў час, калі пісалася кніга А.Флакера, такія крайнасці ўспрымаліся пераважна як своеасаблівая страхоўка ад сапраўды непрымальнага ўплыву савецкай ідэалогіі. Аднак вопыт падзей, што адбыліся ў самым канцы ХХ ст., дазваляе ўзняць і некаторыя іншыя пытанні.

Дзеля паўнейшага асвятлення кожнай ідэі трэба заўсёды мець на ўвазе ўмовы і вынікі ўспрымання, развіцця і выкарыстання яе ў рэальным жыцці. Таму ў якасці ілюстрацыйнага прыкладу мы возьмем тое, як праблема нацыянальнага, рэгіянальнага і еўрапейскага трактуецца сёння пры разглядзе паўднёvasлавянскіх літаратур адным з вучняў А.Флакера прафесарам З.Ковачам.

У зборніку, выдадзеным сумесна Інстытутам славяназнаўства і балканістыкі РАН і Славацкай АН да XI Міжнароднага з’езда славістаў (Браціслава, 1993), змешчаны артыкул З.Ковача, які, выкарыстоўваючы, паводле яго слоў, “шырэйшыя культуралагічныя” і “вузейшыя філалагічныя” параметры, рэзка размяжоўвае паўднёvasлавянскія літаратуры на паўднёва-ўсходнія і паўднёва-

заходнія. Першыя з іх ён прыпісвае да ўсходнеславянскага, а другія — да заходнеславянскага “культурных арэалаў”. Пры гэтым аўтар вызначае і характарызуе гэтыя дзве культурныя і літаратурныя “стандартныя супольнасці” наступным чынам. Усходнеславянскі, г.зн. усходнееўрапейскі, культурны арэал, межы якога супадаюць з межамі выкарыстання “кірыліцы”, павінен, разам з астатняй часткай славянскага свету, зноў вызначыць сваё месца ў інтэграцыйных працэсах аб’яднанай і канфедэральнай Еўропы. Пры гэтым руская літаратура як самая вялікая і важная, а таксама сербская літаратура як самая адкрытая сярэднеўрапейскаму і заходнееўрапейскаму свету павінны адыграць важную ролю. Ды ўсё ж пакуль невядома, ці не перашкодзяць ім у гэтым сярэдневякова-міфічная і камуністычна-ваяўнічая іх перадгісторыя.

З другога боку, працягвае З.Ковач, заходнеславянскі, г.зн. сярэднеўрапейскі, культурны арэал, межы якога можна правесці па лініі ўжытку лацінскага алфавіта, сярод славянскіх і вялікіх заходнееўрапейскіх культур выконвае ролю актыўнага чынніка як асяродак рэальнага абмену культурных каштоўнасцей. Пры гэтым харвацкая літаратура як адна з самых старых заходнеславянскіх літаратур з’яўляецца адначасова адкрытай усходнеславянскаму свету — нават да рубяжу страты ўласнай самабытнасці. Пасля стабілізацыі свайго культурнага жыцця, а таксама і ў межах паўднёvasлавянскага міжлітаратурнага супольніцтва менавіта гэтая культура магла б даць адказы на пытанні пра тое, як трэба ладзіць адносіны паміж малымі, узаемна адрознымі культурнымі супольнасцямі ў будучым еўрапейскім рэгіёне.

У дачыненні да такіх і ім падобных, цяпер даволі папулярных выказванняў, не лішне было б задумацца прынамсі над наступнымі літаратуразнаўчымі пытаннямі.

Першае. Калі паўднёва-ўсходнеславянскія і паўднёва-заходнеславянскія літаратуры сапраўды настолькі ўзаемна адрозныя, прычым адны з іх ужо сталі паўнаважнай часткай еўрапейскай, а другія могуць ёй стаць толькі пры ўмове адрачэння ад сваёй традыцыі (“сярэдневякова-міфічнай”), то ці азначае гэта, што і іх фальклорную спадчыну (вусную народную творчасць як агульнапрызнаны фактар самабытнасці сучасных і сербскай, і харвацкай літаратур) так выразна можна падзяліць на прыналежную да пісьменства “кірыла-мяфодзіёўскага” і да пісьменства “лацінскага”? Ці азначае гэта, што язычніцкая аснова лепшых твораў паўднёvasлавянскага і ўвогуле славянскага фальклору, якія леглі ў падмурак сучасных славянскіх літаратур, у працэсе хрысціянізацыі сапраўды так выразна падзялілася на каталіцкую і праваслаўную?! Ці азначае гэта, што творчасць Льва Талстога і Фёдара Дастаеўскага як некаталіцкіх пісьменнікаў не належыць да агульнаеўрапейскай літаратуры, а лепшыя іх творы не з’яўляюцца крытэрыямі (праявамі) вартасці, прыкладамі самых высокіх мастацкіх дасягненняў для заходнееўрапейскай або якой-небудзь асобнай сярэднеўрапейскай літаратуры?! Ці азначае гэта, што бела-

руская літаратура, будучы пісанай не лацінкай, не можа быць прызнана без адрачэння яе ад уласнай традыцыі як паўнаважасная частка еўрапейскай літаратуры?!

Другое. Пры вельмі высокай ступені моўнага і фальклорнага сваяцтва сербскай і харвацкай культур якія менавіта чыннікі робяць іх настолькі адрознымі паміж сабой, каб адна з іх была ахарактарызавана як цалкам еўрапейская, а другая — нееўрапейская? Фактар канфесійнай належнасці? І ў імя чаго? Каб супрацьпаставіць нацыянальнае агульнаславянскаму? У імя якіх нацыянальных інтарэсаў агульнаславянскае замяшчаецца канфесійным, а этнічнае — рэгіянальным?

Трэцяе. У чым заключаецца сіла паўднёва-ўсходнеславянскага рамана сербскай і чарнагорскай літаратур другой паловы XX ст., калі, у адрозненне ад праявікаў паўднёва-заходнеславянскіх літаратур, творы сербскіх пісьменнікаў І.Андрыча, М.Булатавіча, Д.Чосіча, Д.Кіша, М.Павіча і інш. перакладаюцца і карыстаюцца поспехам не толькі ў той самай Заходняй Еўропе, але і ў шэрагу іншых краін свету? Чаму сербскі раман стаў для заходнееўрапейскай культурнай грамадскасці больш цікавым, чым паўднёва-заходнеславянскі? І ці ўказвае гэты факт на іншы, можа быць, больш мэтазгодны і рэальны шлях славянскага ўключэння ў агульную еўрапейскую культуру: замест намаганняў зліцца з вартаснымі, але ўжо вядомымі мадэлямі заходнееўрапейскай культуры, выступаць з плёнам уласнай самабытнай нацыянальнай культурнай традыцыі і сучаснай рэчаіснасці, якія маюць агульналюдскае, універсальнае значэнне?

Сапраўды гуманная ідэя “адкрытага грамадства” грунтуецца на багаці мультыкультурнай сусветнай супольнасці раўнапраўных людзей і народаў. Таму любая ідэалагізацыя і аднабаковая трактоўка паняцця “адкрытасці” ў выкарыстанні гэтай ідэі з’яўляецца яе адмаўленнем.

(Пераклаў з сербахарвацкай мовы Іван Чарота)

Генадзь Праневіч (Брэст)

Беларусь: мадэлі нацыянальна-духоўнага быцця ў літаратуры

Літаратура, якая ў мастацкім пазнанні рэчаіснасці абапіраецца не толькі на ўсё даступны багаж ведаў, інфармацыі, але і на магчымасці інтуіцыі, усёй сферы падсвядомага, якой у значна большай ступені, чым іншым відам мастацкай творчасці, падуладны таямнічы код нацыянальнай ментальнасці, найбольш глыбока і поўна адлюстроўвае духоўныя намаганні народа спасцігнуць сэнс і мэту ўласнага быцця, выпрацаваць аптымальную філасофію жыцця і паводзін.

Калі грамадска-палітычныя канцэпцыі і мадэлі спрагназаваны галоўным чынам на дасягненне канкрэтных, прагматычных (вельмі часта кан'юнктурных) мэтаў, дык створаныя мастакамі мадэлі рэчаіснасці ахопліваюць значна шырэйшы жыццёвы і часавы абсяг, працуюць на большую гістарычную перспектыву, паколькі сінтэзуюць у сабе назапашаны народам за вякі духоўна-культурны вопыт, ствараюцца паводле законаў праўды і характва.

Пачатак XX стагоддзя, калі на хвалі рэвалюцыйнага ўздыму ў беларускую літаратуру прыйшла выдатная плеяда творцаў на чале з Янкам Купалам, Якубам Коласам, Максімам Багдановічам, якраз і характарызуецца з'яўленнем універсальных мадэляў нацыянальна-духоўнага быцця, спробамі акрэсліць найбольш сутнасныя, светапоглядна-быццёвыя пачаткі, рысы духоўнага аблічча маладой нацыі, вызначыць магістральныя шляхі яе адраджэння і развіцця.

У 1921 г. арыгінальны паэт і мысліцель Ігнат Канчэўскі паспрабаваў вызначыць асноўную жыццёвую ідэю і адначасна дылему беларускага нацыянальнага быцця як “адвечны шлях” паміж Усходам і Захадам¹. Гэтай выразнай і лаканічнай формуле папярэднічалі, аднак, “дзве душы” М.Гарэцкага, адкрыты “еўрапеізм” М.Багдановіча, нацыянальны эгацэнтрызм філасофіі і творчасці Я.Купалы і Я.Коласа, што выяўлялі ўсю шматфарбную палітру духоўных пошукаў і памкненняў маладой нацыі. Узрасталая ж гэтак разгалінаваная дрэва нацыянальнай філасофіі жыцця на плодным грунце палітычных ідэй К.Каліноўскага аб палітычным самавызначэнні краю, на падслуханай Ф.Багушэвічам у сялянскіх хатах і ўведзенай ім у літаратурны ўжытак ідэі “тутэйшасці”, што пачыналі адлік свядомага нацыянальнага жыцця беларусаў у новым часе.

Якраз першасная самаідэнтыфікацыя лірычнага героя паэзіі Ф.Багушэвіча, паводле якой ён не “маскаль” і не “паляк”, а проста “тутэйшы” чалавек², не толькі дала магутны штуршок і пачатак філасофіі нацыянальнага эгацэнтрызму, але і паклала пачатак новаму ідэалагічнаму размежаванню і напаўненню вядомых літаратуры Беларусі яшчэ з часоў Скарыны і Гусоўскага паняццяў Усход і Запад.

Янка Купала

Услед за Ф. Багушэвічам, які ў прадмове да “Дудкі беларускай” упершыню акрэсліў этнічна-тэрытарыяльныя і духоўныя межы Беларусі, непасрэдна звязваючы яе нацыянальна-дзяржаўны радавод з Вялікім Княствам Літоўскім, у якім яна была, “як ядро ў гарэху”³, Купала таксама імкнецца замацаваць у

¹ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду. Мн., 1993. С. 8–18.

² Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1991. С. 37.

³ Тамсама. С. 17.

свядомасці жыхароў краю геаграфічную і духоўна-гістарычную прастору радзімы, але цяпер ужо пераважна як прастору паміж Усходам і Захадам:

Прыйдучь людзі з Усходу,
Прыйдучь з Захаду людзі
І спытаюцца нас:
“Скуль, якога вы роду?
Дзе зямля ваша будзе,
Дзе айчызна ў вас?”⁴

У адказ паэт “забранага краю” імкнецца ўзбагаціць і пашырыць духоўную прастору радзімы за кошт гістарычных рэмінісцэнцый-згадак пра той час, калі яго народ “жыў... панаваў у краі родным, // Сцярог ад чужака й законы ўкладай”⁵, нагадаць падупалым духам суайчыннікам:

... як гэтыя байніцы
Край сцераглі на захад і на ўсход,
Як з поўначы разбойны чужаніца
Не мог замчыскавых скрышыць варот.⁶

А ў вершы “Над Нёманам” аўтар падбздэравае зацікаўленага чытача згадкамі пра слаўную мінуўшчыну свайго краю, перад якім схілялі галовы або прасілі дапамогі і Захад і Поўнач:

Так, так, мой дружа, іначай бывала,—
Не называўся забытым мой край;
“Поўнач” не раз у ім схову шукала,
“Захад” знаў сілу яго неўнарай.⁷

Усход і Захад для Купалы — паняцці хутчэй ідэалагічныя, чым геаграфічныя. З імі часцей за ўсё суадносяцца або атаясамляюцца размешчаныя па восі гэтых геаграфічных каардынат бліжэйшыя суседзі — Расійская імперыя і Польшча, якія часцей за ўсё фігуруюць у паэта як “ворагі беларушчыны”, “панове” (“Ворагам Беларушчыны”) або “прыблуды з-пад Нявы крывавай” (“Перад вісельнай”).

Калі Усход для паэта — гэта чарнасоценная Расія Дубровіных, Пурышкевічаў, Саланевічаў, Іліядораў, дзе свішча нагайка і бізун, дзе “братняй кроўю ап’янелі”⁸, дзе “шалеюць вечна мяцеліцы страшнай

⁴ Купала Я. Зб.тв.: У 7 т. Мн., 1973. Т. 3. С. 67.

⁵ Купала Я. Жыве Беларусь: Вершы, артыкулы. Мн., 1993. С. 227.

⁶ Тамсама.

⁷ Тамсама. С. 180.

⁸ Тамсама. С. 101.

Сібіры”⁹, дык Захад — там, дзе звыкла і спрактыкавана гандлююць душой беларуса, хітра накідваючы на яго аброць чужой культуры, мовы, рэлігіі.

Нездарма нацыянальны эгаэнтрызм Купалы (сцверджанне ім “тутэйшасці” свайго лірычнага героя, яго права быць гаспадаром у сваім краі, перавагі роднай мовы над “найбагатшай чужой” і інш.) выяўляецца найперш як рэакцыя на знявагу радзімы і народа з боку чужынцаў і сваіх адшчапенцаў, а таксама як своеасаблівая прышчэпка супраць шавіністычных дамаганняў шматлікіх няпрошаных апекуноў і дабрадзеяў з ліку “істинно русских” і “істинно польских” людзей, якія пазней, у “Тутэйшых”, атрымаюць сваё класічнае ўвасабленне ў вобразах Заходняга і Усходняга вучоных, іншых сатырычных тыпаў камедыі.

Існуючы ў магутным неспрыяльным сілавым полі Усходу і Захаду, уваходзячы ў сутыкненне і ўзаемадзеянне з імі, будучы “забраным краем”, Купалава Беларусь не належыць, аднак, ні Усходу, ні Захаду, а ёсць “рэч у сабе”, скарб, каштоўны сваёй прыроднай і духоўна-гістарычнай самавітасцю.

Паводле Купалы, Беларусь адраджаецца і ўваскрасае ў сваім народзе праз пакаянне і вяртанне сваіх аблудных і абманутых Усходам або Захадам сыноў і дачок да яе мацярынскіх традыцый і заветаў (“Малая Беларусь”).

Крыніцай веры і аптымізму гэтай абуджанай да новага жыцця (маладой) Беларусі выступае сам народ, яго творчы дух і жыццёвая, вітальная сіла, адраджальную аснову якіх складаюць тры спрадвечныя богапрыродныя пачаткі

якія сімвалізуюць аседлую, земляробчую прыроду (Сонца), воінскі дух (Слава) і мастацкі (містычны) склад душы (Слова) славян.

Якраз з такога менталітэту і яго вобразна-міфалагічных кодавых знакаў і зыходзіць Купала ў сваёй канцэпцыі нацыянальна-духоўнага быцця. На думку паэта, адраджэнне Беларусі-дзяржавы і яе заняпалага народа, іх памкненні “стаць раўнёю і сілай // Іншым народам”¹⁰ магчыма ажыццявіць праз захаванне, раскрыццё або аднаўленне ў народзе яго прыроджаных славянскіх пачаткаў: прыроднай сувязі з зямлёй, гераічнага рыцарскага духу, веры ў дзейнастваральную, магічную сілу мастацтва і роднай песні. Гэтыя канцэптuallyныя ўяўленні ляжаць у аснове дзвюх узаемазвязаных купалаўскіх мадэляў быцця і адраджэння Беларусі: міфалагічнай і сацыяльна-гістарычнай.

Паводле першай з іх, Беларусь — з’ява прыродная, боская. Яна сілкуецца як знешняй, касмічнай энергіяй Сонца, так і знутраных, да пары прыхава-

⁹ Купала Я. Зб. тв. Т. 1. С. 195.

¹⁰ Купала Я. Жыве Беларусь. С. 223.

ных крыніц, якімі з’яўляюцца колішняя рыцарская слава народа і вітальная энергія роднага слова, з якіх яна чэрпае сілу для адраджэння і жыцця:

Як у свята купальскае, сонца ,
Свой жывы абнаўляеш паглёд,
Аднаві славу нашай старонцы,
Аднаві яе сумны народ!¹¹

Выступаючы пасрэднікам паміж Сонцам і роднай зямлёй і асэнсоўваючы такім чынам фундаментальныя светапоглядна-быццёвыя асновы беларусаў як народа славянскага, паэт не толькі дадае ў традыцыйны рамантычна-этымалагічны ланцужок (славяне — ад славы, слова) новы родавы сэнсавы сімвал сонца (знак народа земляробчага, сялянскага), але парадкуе і трансфармуе вылучаную ім трыяду вобразаў у цэласную ўзаемазвязаную сістэму рэалістычных і алегарычна-сімвалічных адпаведнікаў. Сярод іх асабліваю ўвагу прыцягвае праекцыя-суаднясенне з вобразамі Мужыка, Воіна і Паэта-Песняра, якія маюць непасрэднае дачыненне да Купалавай сацыяльна-гістарычнай канцэпцыі адраджэння радзімы. Узіраючыся ў мінулае, паэт прыходзіў да высновы, што наш спрадвечна земляробчы народ некалі быў слаўны і гераічны, але ў бітвах з дужэйшымі ворагамі страціў сваю былую моц і сілу, а цяпер, каб адрадзіцца нанова, здабыць славу і забраную чужынцамі радзіму, яму трэба выявіць гераічныя рысы свайго характару і духу, стаць народам-воінам і змагаром. Але, каб дасягнуць гэтага, сцвярджае паэт-прарок, патрэбна, каб “люд маю песню запеў // І пазнаў, аб чым песня пяе!”¹²

Паводле Купалы, калі дзейснай, матэрыяльнай сілай адраджэння з’яўляецца мужык у шырокім сэнсе, народ, дык носьбітам духоўна-творчай сілы, крыніцай і пачаткам адраджэнцкіх ідэй, прарочага “духу-яснацвету” з’яўляецца сам паэт, свабодны дух якога “далей, к высотам, шлях свой праложа; // Далей, дзе йшчэ беларуская думка // Зоркай сягнуці часу не мела”¹³.

Якраз у кантэксте гэтых адраджальных памкненняў Беларусі Усход і Заход выступаюць як сілы чужыя, варожыя, разбуральныя; як сілы “цямрычнай ласкі”, якія імкнуцца атуманіць, прыглушыць ці адабраць зусім святло сонца, сілу песні, звон дзедаўскай славы.

Нездарма ў паэме “На куццю” тройчы гучыць гнеўнае народнае патрабаванне:

Адайце сонца (славу, песню. — *Г.П.*) наша нам!
Нашто схавалі-расхапалі?¹⁴

¹¹ Купала Я. Жыве Беларусь. С. 124.

¹² Купала Я. 36. тв. Т. 1. С. 23.

¹³ Тамсама. Т. 3. С. 57.

¹⁴ Купала Я. Паэмы. Драматычныя творы. Мн., 1989. С. 61–62.

У вершы ж “Папросту” паэт пераходзіць ад эзапавай мовы алегорый і сімвалаў да адкрытага назову крыўдзіцеляў і гвалтаўнікоў народнай свабоды:

Проста жывём мы, як доля лучыць,
І крывадушыць не прабавалі...
Просім папросту: кінце нас мучыць,
Ляхі, маскалі!¹⁵

Асаблівы пратэст і ўзрушэнне выклікае ў Купалы цынічная палітыка падзелу Беларусі на сферы ўплываў. У вершы “Годзе!..” паэт выкрывае цынізм і крывадушша “апекуноў”, дае гнеўную водпаведзь сілам “цямрычнай ласкі”.

Зрэшты, купалаўская філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму далёка не вычэрпваецца простаай формулай абароны Беларусі ад шавіністычных дамаганняў Усходу і Захаду і супраціўлення ім як дзвюм варожым сілам, паколькі і Усход і Запад адначасна ўсведамляліся паэтам і як дзве іпастасі, дзве рухомыя, перацякальныя адна ў адну сутнасці яе ўласнай натуры, здольнай адгукца і адэкватна рэагаваць на рэаліі сучаснага свету.

Пра карыснасць кампрамісаў і неабходнасць песнага супрацоўніцтва народаў, што змагаюцца за свабоду і ў роўнай ступені церпяць ад вялікадзяржаўнага суседа, паэт нагадаў у байцы “Лякарства” павучальнай прытчай пра Ліцвіна і Ляха, што не хацелі саступіць адзін аднаму на вузенькай надрэчнай кладцы цераз Нёман, пакуль ажылы цень Мураўёва не ацвярэзіў амбітных герояў халоднай вадой.

Дылема трагедыйнага існавання роднага краю паміж Усходам і Захадам, “дзе ўжо лет сотні Масква і Варшава // Торг гругановы вядуць між сабой”¹⁶, прывяла паэта да дзвюх фундаментальных высноў адносна лёсу і будучыні Беларусі, якімі канцэптуальна завастралася яго эгацэнтрычная мадэль нацыянальна-духоўнага быцця. Праілюстраваць іх можна вытрымкамі з твораў паэта: “Павер сіле, толькі сілай // Збудзешся ўсіх мук” (“Не чакай”); “... толькі адна поўная дзяржаўная незалежнасць можа даць і праўдзівую свабоду, і багатае існаванне, і добрую славу нашаму народу” (артыкул “Незалежнасць”).

Якуб Колас

Коласава канцэпцыя нацыянальна-духоўнага быцця і адраджэння Беларусі таксама носіць выразны эгацэнтрычны характар. Аднак, у адрозненне ад Купалы, знешні свет, палітычныя і ідэалагічныя вектары Усходу–Захаду не з’яўляюцца для яго вызначальнымі, апорнымі. Пісьменнік засяроджвае, канцэнтруе сваю ўвагу амаль выключна на ўнутраных асновах, унутранай прыродзе нацыянальнага характару і ментальнасці беларусаў як народа земляробчага, славянскага.

¹⁵ Купала Я. Жыве Беларусь. С. 223.

¹⁶ Тамсама. С. 180–181.

Ментальнае поле, на якім Колас разгортвае сваю канцэпцыю нацыянальна-духоўнага быцця, прадстаўлена ў яго творчасці двума кодавымі знакамі:

Лёгка пераканацца, што матывы славы, воінскага, рыцарскага змагання выяўлены ў Коласа слаба, не маюць таго яркавага канцэптуальна завершанага вобразнага ўвасаблення ў цэльным характары-тыпе лірычнага ці эпічнага героя, што ў Купалы. Ды і філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму мае ў яго крыху іншыя, чым у Купалы, падставы і акцэнтны. Калі ў Купалы яна жывіцца галоўным чынам з гістарычна-рамантычнай і палітычнай ідэалагізацыі Усходу і Захаду як спрадвечных “ворагаў беларушчыны”, дык Колас непасрэдна зыходзіць найперш з натурфіласофіі народнага светаўяўлення, з адвечных прыроджаных чалавечых і боскіх законаў жыцця.

Паводле той жа натурфіласофіі раскрываецца ў “Казках жыцця” трагедыя бязроднай Хмаркі, якая лёгкадумна прамяняла “поле з пясчанымі схіламі ўзгоркаў, зялёныя лугі з пакручастымі стужкамі бліскучай вады, адвечныя лясы-бары, — адным словам, усе тыя з’явы, якія першымі кінуліся ў вочы нованароджанай Хмарцы”¹⁷, на прыгожа-халодныя малюнкi і краявіды чужых краёў.

Прырытэт натурфіласофскіх пачаткаў і асноў чалавечага і нацыянальнага жыцця сцвярджаецца пісьменнікам і ў казцы “Адзінокае дрэва”, у змесце якой угадваецца сюжэтна-вобразны архетyp мiфалагічных уяўленняў пра Сусветнае дрэва¹⁸. На думку Коласа, свабодна-суб’ектыўныя парыванні чалавечага духу (Вецер) не павінны пярэчыць аб’ектыўнай натуральнай прыродзе самога чалавека, нішчыць яго асновы (Дрэва). Аўтарскі імператываў адназначна выяўлены тут у парадах, што даюць Дрэву, напалоханаму спробамі Ветру вырваць яго з карэннем з роднай глебы, іншыя героі казкі. Так, Ручаёк даводзіць Дрэву, што “нам трэба моцна трымацца адно другога, бо мы — дзеці зямлі...”¹⁹ Крумкач таксама раіць яму “пусціць глыбей карэнні ў зямлю”²⁰.

У справядлівай, дэмакратычнай сацыялізацыі ў сучасным грамадскім жыцці натуральнага прынцыпу прыроднай сувязі чалавека (селяніна) з зямлёй бацьў Колас адзін з шляхоў адраджэння і захавання нацыянальнай самабытнасці, тоеснасці беларусаў. На ім грунтаваў ён і своеасаблівы заповіт “новай зямлі”, у якім філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму і самазахавання актыўна ядналася з ідэямі сацыяльнай і нацыянальна-вызваленчай барацьбы:

¹⁷ Колас Я. Казкі жыцця. Мн., 1960. С. 20.

¹⁸ Гл.: Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. М., 1987. Т. 1. С. 398–405.

¹⁹ Колас Я. Казкі жыцця. С. 7.

²⁰ Тамсама. С. 9.

А дзе той выхад? дзе збавенне
З няволі цяжкай, з паланення?
Адзін ёсць: зямля, зямля,
Свой пэўны кут, свая ралля:
То — наймацнейшая аснова
І жыцця першая ўмова.
Зямля не зменіць і не здрадзіць,
Зямля паможа і дарадзіць,
Зямля дасць волі, дасць і сілы,
Зямля паслужыць да магілы,
Зямля дзяцей тваіх не кіне,
Зямля — аснова ўсёй айчыне.²¹

Паводле ўяўленняў Я.Коласа, менавіта прырода, родная зямля і праца на ёй спараджаюць і твораць духоўны свет беларуса, вызначаюць, замацоўваюць і ўзнаўляюць архетып нацыянальнага светаадчування, характару і паводзін, фармуюць адметную філасофію жыцця. Парушэнне гэтай прыроднай сувязі, адрыў ад зямлі, на яго думку, азначаюць разбурэнне айчыны, маральную дэградацыю і гібель нацыі.

Праз прызму той жа філасофіі (як натуральнае права чалавека і народа жыць і тварыць на роднай зямлі паводле ўласных, Богам дадзеных прыроды і разумення) разглядае Колас у паэме “Сымон-музыка” спробы суседзяў з Захаду і Усходу “мілы край наш зваяваць”, з дапамогай царквы і касцёла “знішчыць нашы ўсе сляды”, каб з маскоўскай ці, як піша паэт, “варшаўскае майстэрні // Беларусу сшыць халат”²².

Як і ў Купалы, значнае месца ў Коласавай канцэпцыі займаюць вобразы, створаныя пад кодавым знакам Слова. У фінале паэмы Ганна, як вядома, абуджаецца да жыцця менавіта пад уздзеяннем пранікнёнай, чароўнай ігры на скрыпцы Сымона-музыкі (Слова). А ў трылогіі “На ростанях” духоўна-творчы пачатак нацыі прадстаўлены магутнай асветніцкай постацю Андрэя Лабановіча.

Аднак вядучая адраджэнцкая дамінанта сканцэнтравана ў Коласа ў кодавым знаку Сонца (сімвал народа земляробчага) і ключавой фразе “Новай зямлі”: “Зямля — аснова ўсёй айчыне”²³.

Максім Багдановіч

Філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму Купалы і Коласа неўзабаве была дапоўнена М.Багдановічам канцэпцыяй самабытнага еўрапейскага шляху беларускага народа і яго культуры. Апошнюю ён разглядаў як “глыбокае жыццёвае явленне, находящееся в русле общеевропейского прогресса”²⁴, нармаль-

²¹ Колас Я. Новая зямля. Сымон-музыка: Паэмы. Мн., 1986. С. 210.

²² Тамсама. С. 334–335.

²³ Тамсама. С. 210.

²⁴ Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Мн., 1993. Т. 2. С. 259.

нае развіццё якой было дэфармавана, перапынена спачатку паланізацыяй, а потым гвалтоўнай русіфікацыяй народа, калі пачалося яго “нивелирование” і “подгонка под общерусский ранжир”²⁵.

Зазначым тут, што праблема ўзаемадачыненняў з Усходам і Захадам разглядаецца М.Багдановічам амаль выключна як культуралагічная, паколькі і ў сваёй канцэпцыі нацыяльна-духоўнага быцця паэт выяўляў найперш ментальна-родавы знак славянства, звязаны з астральна-містычным культам слова, мастацтва, музыкі:

СЛАВЯНЕ
|
СЛОВА

Не выпадкова ключавыя вобразы творчасці Багдановіча — музыкі, летапісцы, кніжнікі, іконнікі, залатары, а нацыянальна-патрыятычная, адраджэнцкая ідэя найбольш яскрава выяўляецца ў самаахвярным служэнні народу праз развіццё яго мастацтва і культуры. Прычым, у адрозненне ад Купалы і Коласа, героі Багдановіча не стаяць перад дылемай: служыць Усходу ці Захаду? Па версіі Багдановіча, Беларусь, паводле свайго паходжання і тыпу культурнага развіцця, адназначна належыць культуры еўрапейскага Захаду. Нездарма калыскай беларускай культуры ён называе “торговый город европейского типа, город, организованный на основах магдебургского права. Он сделал белорусскую культуру более красочной, многогранной, ввел ее в оборот западноевропейской жизни и стал, таким образом, передовым форпостом Западной Европы на востоке”²⁶.

Паказальна, што М.Багдановіч цалкам адмаўляе русацэнтрчную канцэпцыю этнагенезу і культурнага развіцця беларусаў, грунтуючы свае перакананні на навуковых сведчаннях Я.Карскага пра тое, што ўжо да канца XIII ст. беларуская народнасць сфармавалася ў сваіх асноўных рысах, “опередив в этом отношении народность великорусскую, которая, таким образом, не могла влиять на процесс возникновения ее”²⁷.

У артыкуле “Короткая гісторыя беларускай пісьменнасці да XVI стагоддзя” М.Багдановіч не толькі ўзмацняе гэтую пазіцыю, выводзячы этнагенез беларусаў непасрэдна з родава-племянных аб’яднанняў крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, дулебаў, але і робіць прыныцова важны вывад пра тое, што ў адрозненне ад “вырабляўшагася тады з славян ды фінаў велікарускага народа, яшчэ не меўшага моцных каранёў у засялёным ім краю, страціўшы амаль не ўсе звязкі з мацярынскай кіеўскай культурай ...”, беларускі народ, “цалкам увайшоўшы ў Літоўскае гасударства, развіваўся, як і раней, на старым карані,

²⁵ Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Мн., 1993. Т. 2. Тамсама. С. 265.

²⁶ Тамсама. С. 261.

²⁷ Тамсама. С. 259.

вытвараючы такім парадкам культуру, незалежную ад культуры велікарускай і з самага ж пачатку адражняўшуюся ад яе”²⁸.

Як адзін з ідэолагаў нацыянальна-адраджэнцкага руху пачатку XX ст. Багдановіч звязаў будучыню свайго народа з патрыятычнай, па-еўрапейску адукаванай нацыянальнай культурнай элітай, з выхаваннем асобы рэнесанснага, гуманістычнага тыпу, правобраз якой бачыў у апосталах-падзвіжніках і дзеячах нацыянальнага Рэнесансу, падобных да Францішка Скарыны — аднаго з лепшых прадстаўнікоў тагачаснай беларускай інтэлігенцыі²⁹. Сімволіка гэтай духоўнай сувязі яскрава выяўлена паэтам у вершы “Безнадзейнасць”, дзе “пан земскі пісар хворы” прымае келіх з лекавым адварам з рук Францішка Скарыны³⁰.

Сам жа паэт бачыў у мастацтве і традыцыях нацыянальнага Рэнесансу не менш дзейсны лекавы сродак, каб праз развіццё і ўзбагачэнне духоўнай культуры і мастацтва, пашырэнне гуманістычнай асветы, выхаванне гарманічна развітай, патрыятычнай асобы адрадзіць свой народ з пылу гістарычнай няпам’яці, сцвердзіць яго ў свеце як народ свабодны, асвечаны, годны. Гэтыя рэнесансныя прыярытэты, што збліжаюць беларускую культуру з культурамі заходнееўрапейскага тыпу, знайшлі яскравае адлюстраванне ў створаных паэтам вобразах Францішка Скарыны, Сальватора Розы і полацкіх майстроў, мадоннаў, Хрыста, іконніка і залатара, Літоўскай Пагоні.

Створаныя класікамі нацыянальнай літаратуры ва ўмовах глабальных сацыяльных і ваенных катаклізмаў пачатку стагоддзя мадэлі нацыянальна-духоўнага быцця з’явіліся не толькі адлюстраваннем ідэалогіі сацыяльнай і нацыянальна-вызваленчай барацьбы, але і падсумаваннем унікальнай філасофіі спрадвечнага жыцця і змагання народа за сваё існаванне паміж Усходам і Захадам.

Руносукэ Курода (Токіо)

Беларусь вачыма японцаў: Спроба гістарычнага погляду

Да набыцця Беларуссю ў 1991 г. дзяржаўнай незалежнасці мы, японцы, амаль нічога не ведалі пра гэтую краіну. Была толькі некаторая інфармацыя пра Чарнобыльскую трагедыю. Апошнім часам ледзь пачынаецца эканамічны абмен паміж нашымі краінамі, а што датычыць культурнага, дык ён яшчэ вельмі нязначны.

Але ўсё ж у нас існуе пэўная літаратура, якую японцы прысвяцілі Беларусі. Дык я хацеў бы выкласці цяперашнюю сітуацыю ў японскім беларусазнаўстве, асабліва з пункту гледжання філолага.

²⁸ Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Т. 2. С. 201.

²⁹ Тамсама. С. 261.

³⁰ Тамсама. Т. 1. С. 91.

Па-першае, пра назву краіны. Да гэтага часу японцы называлі Беларусь па-рознаму. Самая пашыраная яе назва — гэта “Хаку-росія” або “Хаку-росіа”. “Хаку” абазначае “белы” і перадаецца адным іерогліфам. Такое вымаўленне “Хаку” паходзіць са старажытнакітайскай мовы. Дарэчы, некаторыя японскія іерогліфы маюць некалькі варыянтаў чытання, г.зн. адзін іерогліф мае некалькі вымаўленняў. Адпаведны іерогліф, што абазначае “белы”, мы вымаўляем “Хаку” або “Сіра”. “Сіра” — гэта японскае вымаўленне. Так раней мы называлі Беларусь: “Сіра-росія” або “Сіра-росіа”. У японскай энцыклапедыі 1935 г. ёсць артыкул пра Беларусь пад тытулам “Сіра-росіа”. Акрамя гэтых назваў, існуюць яшчэ і іншыя: “Бера-росіа” або “Бера-русіа”. Цяпер, з 19 верасня 1991 г., пасля перайменавання, у японскіх газетах і часопісах пішуць “Бера-русі”. 28 снежня 1991 г. Міністэрства замежных спраў Японіі афіцыйна прызнала незалежнасць Беларусі і змяніла назву “Хаку-росіа-кёвакоку” на “Бера-русі-кёвакоку”.

Які дакумент пра Беларусь найстарэйшы ў нас, які японец першым апісаў Беларусь — невядома. Да Другой сусветнай вайны ў японскіх энцыклапедыях ужо былі звесткі пра Беларусь, але, здаецца, гэта быў пераклад з англійскай мовы. Па-мойму, найстарэйшай у Японіі згадкай пра Беларусь з’яўляецца дыпламатычны дакумент, які захоўваецца ў бібліятэцы МЗС. Гэты дакумент, “Нарыс Беларусі”, напісаны 27 лютага 1940 г. намеснікам японскага консула ў Каўнасе Ціунэ Сугіхарам. Апошнім часам ён у нас стаў вядомы тым, што выдаў шмат транзітных візаў яўрэям дзеля таго, каб выратаваць іх жыцці ад гітлераўскіх фашыстаў. Увесь дакумент складаецца з 19 параграфаў, 47 старонак. У ім апісваецца тагачаснае становішча Беларусі, асабліва яе заходняй часткі. У “Нарысе Беларусі” закрануты наступныя аспекты: тэрыторыя, гісторыя, геаграфія, клімат, транспарт, прамысловасць. Звесткі пра іх заснаваны на дадзеных польскага ўрада. У канцы прыведзена статыстычная інфармацыя з 34 табліцамі ад 24 красавіка таго ж года. У цэлым — гэта даволі падрабязны і каштоўны дакумент.

Для шырокага чытача была выдадзена кніга “Славянскія народы” Сіра Ханаока¹. Гэта першае абагульненае апісанне славянскіх народаў японскім аўтарам. Тут падрабязна сказана нават пра маленькія народнасці. На жаль, у кнізе некалькі памылак, але, калі зыходзіць з тагачаснай сітуацыі, гэтая кніга з’яўляецца даволі добрай крыніцай звестак пра славянскія народы. Аўтар быў дарадцам пасольства ў Літве, але болей пра яго нічога невядома.

У кнізе ёсць раздзел “Жыццё беларускага народа”, дзе апісаны тэрыторыя краіны, насельніцтва і нацыянальны характар яе жыхароў. У другой палове гэтай часткі цытуецца пераклад нарыса “Беларусы і палякі”, выдадзенага ў Каўнасе ў 1919 г. Японскі чытач даведваўся з кнігі, што беларускі народ даў-

---

¹ Ханаока С. Славянскія народы. Токіо, 1942. С. 139–143. Усе спасылкі дадзены ў перакладзе з японскай мовы на беларускую.

но меў кантакты з візантыйскай культурай і прыняў праваслаўе. Але пад уплывам Польшчы беларуская шляхта перайшла ў каталіцызм, і толькі сяляне захоўвалі нацыянальныя традыцыі. Пасля падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. беларуская народнасць аднавілася і пашырылася, а пасля 1917 г. была ўтворана Беларуская рэспубліка.

Адным з самых першых беларусаў, што прыезджалі ў Японію, быў Іосіф Антонавіч Гашкевіч. З прычыны таго, што неўзабаве будучь праводзіцца прысвечаны яму чытанні, я тут не буду падрабязна спыняцца на яго асобе. У нас таксама высока ацэньваюць яго ўклад у вывучэнне японска-расійскіх дачыненняў, асабліва — яго “Японска-расійскі слоўнік”, створаны разам з Тацібана Касай, які мае велізарную каштоўнасць з філалагічнага пункту гледжання.

А што датычыць вывучэння беларускай мовы ў Японіі, дык у нас няма амаль нічога — ні падручнікаў, ні граматыкі, ні слоўнікаў. Гэта для нас самая неадкладная задача.

У трэцім томе “Вялікай лінгвістычнай энцыклапедыі”² надрукаваны нарыс пра беларускую мову пад назвай “Хаку-росія-го”. Гэта — самае дэтальнае апісанне беларускай мовы па-японску; тут вельмі падрабязна аналізуецца яе характар — належнасць да моўнай групы, літары, правапіс, фанетыка, марфалогія, сінтаксіс, лексіка, дыялекты, гісторыя, звесткі пра слоўнікі. Але аўтар артыкула спадар Ахіра не з’яўляецца спецыялістам па беларускай мове, ён напісаў яго на падставе энцыклапедыі “Мовы народаў СССР” (том 1) і граматыкі “Беларуская мова для небеларусаў” А.Крывіцкага.

У “Малой энцыклапедыі моваў свету”³ змешчаны артыкул пра беларускую мову, напісаны прафесарам Дзюн’ іці Сата. Гэта — цэлы даведнік для замежнага чытача; тут тлумачыцца правапісанне літараў і іх вымаўленне, рэаліі і культура 128 моваў. Параграф, прысвечаны культуры беларускай мовы, добра сведчыць пра выбарачны погляд японцаў на Беларусь. У артыкуле выдзелены:

- фільм “Дзікае паляванне караля Стаха”,
- фільм “Ідзі і глядзі”,
- Марк Шагал,
- Музыкальная драма “Скрыпач на даху”,
- Гашкевіч І.А.,
- Грамыка А.А.,
- Чарнобыльская трагедыя.

У нас лічаць, што некаторыя з пералічаных тут з’яў маюць ускоснае дачыненне да Беларусі.

Акрамя таго, у кнізе “Мовы свету” ёсць артыкулы аб розных мовах. Прафесар Сата даў звесткі пра беларускую мову пад загалоўкам “Кладоўка казак і народных песняў”.

² Вялікая лінгвістычная энцыклапедыя. Токіо, 1992. Т. 3. С. 118–123.

³ Сібата Т. (рэд.). Малая энцыклапедыя моваў свету. Токіо, 1993. С. 406–409.

Пра Францішка Скарыну я напісаў у 1991 г. маленькі артыкул у часопісе “Мадо” (“Акно”)⁴. Каб пазнаёміць японцаў з гэтым імем, я раскажаў пра беларускага першадрукара, асабліваці яго мовы і пра скарызназнаўства. Мне хацелася там падкрэсліць значэнне вядомага асветніка Беларусі.

Што ж датычыць беларускай літаратуры, дык у нас з яе твораў амаль нічога не перакладзена.

Самы папулярны беларускі пісьменнік у Японіі — Васіль Быкаў. Ён у нас вядомы як савецкі пісьменнік, а яго раман “Мёртвым не баліць” перакладзены з рускай мовы ў 1967 г.

Адзін з нумараў “Савецкай літаратуры” (1969, № 26) быў прысвечаны апавяданням Украіны, Беларусі і Малдовы. З беларускай літаратуры перакладзены з рускай мовы апавяданні “Дзед Яўсей і Палашка” Міхася Лынькова, “Апоўначы” Янкі Брыля, “Дзеці настаўніцы” Івана Шамякіна, “На возеры” Васіля Быкава.

На жаль, у нас не перакладзены творы Янкі Купалы і Якуба Коласа. Мы павінны паступова запоўніць гэты прагал. У японскім перакладзе “Нарыса сучаснай савецкай літаратуры” М.Трыфанава (Токіо, 1934), у раздзеле “Літаратура народаў СССР” адзін параграф (с. 303–311) прысвечаны беларускай літаратуры. Артыкул знаёміць чытача з наступнымі беларускімі пісьменнікамі і іх творами:

- Янка Купала — “А хто там ідзе?”, “Над магілай”, “Пойдзем”(урывак),
- Якуб Колас — “У Палескай глушы“, “На прасторах жыцця”,
- Цішка Гартны,
- Андрэй Александровіч — “Песня”,
- Міхась Чарот — “Босыя на вогнішчы”,
- Платон Галавач,
- Кузьма Чорны,
- Міхась Лынькоў.

У 1995 г. будзе перавыдавацца “Вялікая энцыклапедыя сусветнай літаратуры”. Чытач у ёй знойдзе артыкул пра беларускую літаратуру, напісаны прафесарам Сата.

У кнізе “Славянскія прыказкі”⁵ аналізуюцца прыказкі ўсіх славянскіх народаў, класіфікуюцца па тэмах з пункту гледжання фалькларыстыкі. Сюды ўключаны 33 беларускія прыказкі.

Крыху пра дарожныя нататкі. Раней многія японскія пісьменнікі і карэспандэнты безумоўна наведвалі Савецкі Саюз, але іх нарысаў пра Мінск або пра Беларусь я не змог знайсці.

Зусім нядаўна, у 1993 г. быў выданы нарыс вядомай японскай актрысы Кэйка Кісі⁶, дзе крыху сказана пра яе ўражанні ад паездкі цягніком у Гродна.

⁴ Курода Р. Француск Скарына // Мадо (Токіо). 1991. № 78. С. 26–32.

⁵ Курыхара С. Славянскія прыказкі. Токіо, 1989.

Яе кніга называецца “Беларускі яблык”. Гэта адзіны ў Японіі твор, які мае ў сваёй назве слова “Беларусь”. Адразу ж пасля выдання кніга была ўзнагароджана прэміяй “Японскага клуба эсэістаў”. Да гэтага часу прададзена 100 тысяч экзэмпляраў — г.зн. яна стала бестселерам. Здаецца, слова “Беларусь” цяпер у некаторых японцаў выклікае асацыяцыі якраз з гэтай кнігай.

У цэлым кніга Кэйка Кісі ўяўляе сабой нарыс пра краіны Блізкага Усходу, Прыбалтыкі і Японіі. Пісала ж японская актрыса ў Парыжы. Паходжанне назвы гэтай кнігі такое: каб паехаць у Літву, актрыса чакала цягніка на варшаўскім Цэнтральным вакзале. Там яна сустрэлася з адной 78-гадовай кабетай з Беларусі. Тая ела маленькі яблык лыжкай, і гэта пакінула ў актрысы моцнае ўражанне. Асабіста я не разумею сэнсу ўсяго эпізоду, але, здаецца, аўтар заўважыла тут розніцу паміж японскім і ўсходнееўрапейскім жыццём.

У раздзеле “Суцэльнае ашуканства ў Гродне” гаворыцца пра непрыемны выпадак — японцам, аказалася, неабходна атрымаць беларускую візу нават для транзітнага праезду ў Вільнюс. Але паколькі актрыса не ведала гэтага, то ўзніклі праблемы... Калі такая кніга карыстаецца вялікай папулярнасцю ў Японіі і з’яўляецца там самай вядомай кнігай пра Беларусь, то мне толькі застаецца выказаць шкадаванне.

Да сказанага вышэй я хацеў бы дадаць яшчэ некалькі фактаў.

У прэфектуры Акіта, якая знаходзіцца ў паўночна-ўсходняй частцы Японіі, арганізавана “Таварыства дружбы Акіта–Беларусь”. Гэтае таварыства створана на аснове “Акіцкага аддзела ЮНІСЕФ” і групы “Хюман-клуб”. З лютага 1991 г. гэтая арганізацыя пачала дзейнасць у “Камісіі па дапамозе Беларусі”, а ў канцы таго ж месяца, пасля наведвання Акіты беларускім прэм’ер-міністрам В.Кебічам увесь рух стаў хутка развівацца. 29 ліпеня 1991 г. арганізацыя была перайменаваная ў “Таварыства дружбы Акіта — Беларусь”. Лік членаў таварыства — каля 80, яно ўжо дзесяць разоў пасылала дэлегацыі ў Беларусь. Галоўная сфера дзейнасці таварыства — прыём дактароў-стажораў у Акіту, медыцынская дапамога, правядзенне фотавыстаўкі пра Беларусь і Чарнобыль. У 1993 г. Акіту наведаў рэктар Мінскага медыцынскага інстытута сп.Кубалка і прафесар англійскай мовы сп.Бжоска. Пра іх візіт надрукаваны вялікія артыкулы ў мясцовых газетах. Пры дапамозе таварыства ў ДOME студэнтаў Мінскага медыцынскага інстытута адчыніўся культурны цэнтр Акіты, дзе экспануюцца фотаздымкі аб гэтай прэфектуры.

Вось так сёння выглядаюць зносіны паміж Японіяй і Беларуссю. З філалагічнага пункту погляду нашая задача наступная: класці для японцаў падручнік і слоўнік-мінімум беларускай мовы, перакласці найбольш значныя творы беларускіх пісьменнікаў на японскую мову. Што датычыць слоўніка-мінімуму, дык я ўжо пачаў яго складаць.

(Пераклала з рускай мовы Святлана Сачанка)

---

⁶ Кісі К. Беларускі яблык. Токіо, 1993. С. 169–197.

МІЖКАНФЕСІЙНЬО
ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Анатоль Грыцкевіч (Мінск)

Хрысціянскія цэрквы ў сучаснай Беларусі і іх узаемныя стасункі

Гісторыя хрысціянства ў Беларусі мае ўжо больш за тысячу гадоў. Яна пачалася з таго часу, калі ў канцы X ст. былі ахрышчаны жыхары беларускіх зямель, а на пачатку XI ст. — утвораны епіскапскія кафедры ў цэнтрах княстваў крывічоў і дрыгавічоў — Полацку, Смаленску і Тураве. Новыя поспехі хрысціянскай царквы адносяцца ўжо да XIII ст., калі распачалася хрысціянізацыя літоўскага насельніцтва, якое тады знаходзілася пераважна з беларускім на тэрыторыі Чорнай Русі, у басейне Нёмана. Гэты этап хрысціянізацыі звязаны з імёнамі вялікіх князёў: Міндоўга, які ахрысціўся ў 1252 г. паводле заходняга абраду, і яго сына Войшалка, які ахрысціўся паводле ўсходняга абраду, заснаваў Лаўрышаўскі праваслаўны манастыр і часова, да заняцця вялікакняжацкага пасада, быў нават манахам. Канчатковы перыяд хрысціянізацыі Беларусі і Літвы — гэта хрышчэнне язычнікаў-літоўцаў у 1387 г., евангелізацыя іх у наступныя гады і дзесяцігоддзі. Такім чынам, працэс хрысціянізацыі ў Беларусі быў спецыфічным, расцягнуўся ў часе, праходзіў несінхронна на розных тэрыторыях.

Яшчэ адной адметнай рысай адзначанага працэсу з’яўляецца тая акалічнасць, што ў перыяд пачатковай хрысціянізацыі насельніцтва крывіцкіх і дрыгавіцкага княстваў яшчэ не было падзелу царквы на асобныя праваслаўную і каталіцкую, што адбылося крыху пазней, у 1054 г. І хоць розніца ў дагматах і абрадах, а таксама ў супярэчнасцях паміж Рымам і Канстанцінопалем была і раней, аднак аднасьць хрысціянскай царквы да сярэдзіны XI ст. захоўвалася. Гэта знайшло сваё адлюстраванне ў табелі аб рангах другой кнігі “Уставы візантыйскага двара” імператара Канстанціна VII Парфіранароджанага, у якой услед за імператарам і цэзарам (сакіраўніком дзяржавы, калі такі быў) — звычайна сынам ці братам імператара — на трэцім месцы ў Візантыйскай імперыі знаходзіўся папа рымскі, які названы “першаназваным сябрам цара, што сядзіць злева”. На чацвёртым месцы ў табелі аб рангах знаходзіўся “Патрыярх Канстанцінопальскі, які названы другім пасля папы, што сядзіць спра-

ва”¹. Афіцыйная еднасць хрысціянскай царквы да сярэдзіны XI ст., яе экуменізм адбіліся на характары хрысціянізацыі зямель Беларусі, як і ўвогуле хрысціянізацыі насельніцтва ўсходнеславянскіх княстваў.

У наступныя стагоддзі, пачынаючы з канца XIV ст., на тэрыторыі Беларусі існавалі дзве хрысціянскія царквы — праваслаўная і рымска-каталіцкая. Але пераважаючай была праваслаўная царква, якая панавала ў цэнтральнай і ўсходняй Беларусі, Смаленшчыне і на Украіне. Яна мела шэраг прывілеяў ад вялікіх князёў літоўскіх і рускіх, уплывы ў мясцовым кіраванні².

Да сярэдзіны XVII ст. каталіцкая царква ўжо панавала на землях Літвы і паўночна-заходняй Беларусі. У 1387–1550 гг. на тэрыторыі Віленскага біскупства былі заснаваны 259 парафій. Размяшчаліся тады яны пераважна на захадзе Беларусі — да лініі Іказнь–Будслаў–Нясвіж–Пінск. Ва ўсходніх раёнах Беларусі (Магілёў, Мсціслаў, Орша) касцёлаў амаль не было да пачатку XVIII ст. (у канцы XV ст. адзіны касцёл існаваў у Полацку)³.

Фларэнтыйская унія 1439 г. паміж каталіцкай і праваслаўнай царквамі часова ўзнавіла адзінства хрысціянскай царквы пад кіраўніцтвам папы рымскага. І хаця гэтая унія пэўным чынам паўплывала на стварэнне уніяцкіх настрояў сярод іерархаў праваслаўнай царквы, вынікаў яна не дала.

Адным з пераломных момантаў у гісторыі царквы ў Беларусі было прыняцце ўмоваў уніі праваслаўнымі іерархамі Беларусі і Украіны з рымска-каталіцкай царквой і зацвярджэнне царкоўнай уніі ў кастрычніку 1596 г. на саборы ў Брэсце, што паўплывала на змяненне канфесійнага аблічча Беларусі. Узнаўленне ў 1620 г. праваслаўнай царквы на Украіне (з падпарадкаваннем ёй праваслаўнага насельніцтва, што захавалася і ў Беларусі) спарадзіла існаванне на тэрыторыі Беларусі фактычна трох іерархічных хрысціянскіх царкваў — грэка-каталіцкай і рымска-каталіцкай (яны складаюць адну каталіцкую царкву), а таксама праваслаўнай царквы, якая прадстаўляла нязначную тады групу насельніцтва. У XVI ст. у час Рэфармацыі ў Беларусі з’явіліся і прадстаўнікі пратэстантаў розных накірункаў. Быў час, у 50–60-х гадах XVI ст., калі Нясвіж стаўся сталіцай Рэфармацыі ў Беларусі і Літве. Аднак у выніку поспехаў Контррэфармацыі каталіцкая царква ўзмацніла свае пазіцыі. Гэты працэс не перапыніў “пато” войск цара Аляксея Міхайлавіча ў 1654–1667 гг., калі была знішчана палова насельніцтва нашай краіны, а каталіцкая царква элімінавалася.

У выніку натуральнага працэсу ў канцы XVIII ст., перад далучэннем Беларусі да Расіі, 75 працэнтаў беларускага насельніцтва былі уніятамі (а ў

¹ Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. М., 1939. Т. 1. С. 200.

² Грыцкевіч А. П. Праваслаўная царква на Беларусі ў 15–16 ст. // Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988. С. 458–459.

³ Грыцкевіч А. П. Каталіцкая царква на Беларусі ў 15–16 ст. // Тамсама. С. 358.

сельскай мясцовасці нават 80 працэнтаў), 6,5 працэнта — праваслаўнымі, 18 — рыма-католікамі і 0,5 працэнта — кальвіністамі⁴.

Пасля далучэння Беларусі да Расіі расійскі ўрад пачаў абмяжоўваць правы і дзейнасць уніяцкай царквы. Урад не столькі разглядаў канфесійны бок праблемы, колькі намагаўся падпарадкаваць і, у рэшце рэшт, ліквідаваць уніяцкую царкву, якая мела сваё кіраванне і свайго галаву — папу рымскага, а ў той жа час — богаслужэнне паводле візантыйскага (усходняга) абраду. А праваслаўная царква ў Расіі з часоў Пятра I (з 1700 г.) не мела нават патрыярха (да восені 1917 г.). Яна была ўключана ў склад дзяржаўнай сістэмы Расійскай імперыі. На чале яе стаяў свяцейшы сінод (або інакш — духоўная калегія, побач з іншымі калегіямі, што складалі цэнтральнае кіраванне імперыяй). Сінод быў падпарадкаваны імператару. У такіх абставінах незалежная царква царызму была непатрэбна, бо перашкаджала яму весці ўнутраную палітыку ў заходніх губернях імперыі.

Ліквідацыя уніяцкай царквы была праведзена Мікалаем I з дапамогай шэфа жандараў графа А. Бенкендорфа ў лютым 1839 г. у Полацку на царкоўным саборы уніяцкай царквы, пасля чаго прыкладна трэцяя частка уніятаў, не жадаючы пераходзіць у праваслаўную царкву, прыняла рымска-каталіцкае веравызнанне, якое таксама цяпер праследавалася⁵.

У выніку ўсіх змяненняў ужо ў другой палове XIX ст. прыкладна 75 працэнтаў беларусаў складалі праваслаўныя, а 25 — католікі.

На працягу больш 70 гадоў камуністычнага панавання насельніцтва Беларусі было выключана з абсягу хрысціянства. Распад Савецкага Саюза і ўтварэнне на яго тэрыторыі незалежных дзяржаў далі магчымасць адраджэння нацыянальнай культуры, царквы і розных веравызнанняў.

Значным уплывам у Беларусі карыстаецца Руская праваслаўная царква, якая тут носіць назву Беларускай праваслаўнай царквы. Але гэта не аўтакефальная царква, а толькі філія Рускай праваслаўнай царквы на чале з сінодам Беларускай праваслаўнай царквы і патрыяршым экзархам Беларусі, мітрапалітам Мінскім і Слуцкім Філарэтам. Узноўленая і іерархія рымска-каталіцкай царквы ў Беларусі на чале з яе мітрапалітам, кардыналам Казімірам Свёнтакам. У буйных гарадах Беларусі адноўлены суполкі грэка-каталіцкай царквы, якая, праўда, практычна не мае сваіх храмаў. Грэка-каталіцкая царква Беларусі ўтварыла сваю асобную іерархію на чале з апостальскім візітатарам ксяндзом Сяргеем Гаекам і дэканам ксяндзом Янам Матусевічам. У 1991 г.

⁴ Грыцкевіч А. Рэлігійнае пытанне і знешняя палітыка царызму перад падзеламі Рэчы Паспалітай // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1973. № 6. С. 62–71.

⁵ Грыцкевіч А. Уніяцкія тэндэнцыі і уніяцкая царква на Беларусі ў XV–XVIII стагоддзях // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference. Rome, 28 april – 6 may 1990. Rome, 1994. P. 250–251.

была ўтворана і суполка кальвіністаў, якія ў XVI ст. мелі немалы ўплыў у гарадах Беларусі і якіх больш чым сто гадоў узначальвалі прадстаўнікі адной з галін магнацкага роду Радзівілаў. Даволі значным уплывам карыстаюцца і сектанты.

За апошнія гады пашыраецца колькасць хрысціянскіх абшчын. Так, 1 студзеня 1993 г. іх было 1497, 1 студзеня 1994 г. — 1666, 1 студзеня 1995 г. — 1845 хрысціянскіх абшчын розных веравызнанняў⁶. Такім чынам, колькасць хрысціянскіх суполак павялічылася за гэтыя гады на 23,25 працэнта. Зразумела, што найбольш пашыраеца ў Беларусі праваслаўе, бо Руская праваслаўная царква афіцыйна падтрымлівалася як патрыятычная з часу Другой сусветнай вайны Сталіным таксама, як і яго паслядоўнікамі — праўда, пад жорсткім кантролем ЦК КПСС і КДБ. Яна захавала пэўную колькасць вернікаў ва ўсходніх абласцях Беларусі і яшчэ большую — у заходніх у папярэдні савецкі перыяд. Аднаводна ў краіне на 1 студзеня 1993 г. было 778 праваслаўных суполак, 52 працэнта ад агульнай лічбы, у 1994 г. — 842 (50,54 працэнта), у 1995 г. — 902 (48,9 працэнта). Такім чынам, нягледзячы на павелічэнне колькасці праваслаўных суполак, іх агульная ўдзельная вага крыху зніжаецца, застаючыся ў межах каля паловы ўсіх хрысціянскіх суполак. Агульнае ўзрастанне колькасці праваслаўных назіраецца ў горадзе Мінску і ва ўсіх абласцях Беларусі (меншае за ўсіх — у Магілёўскай вобласці, за гэты перыяд узнікла адна новая абшчына).

Другое месца па колькасці суполак у Беларусі займае рымска-каталіцкі касцёл: у 1993 г. — 305 парафій, у 1994 г. — 330, у 1995 г. — 352 парафій, што складае 19,8 працэнта ад усіх суполак. Тут сустракаецца тая ж з'ява, што і ў праваслаўнай царкве: даволі істотнае павелічэнне колькасці рымска-каталіцкіх суполак пры паступовым зніжэнні іх агульнай удзельнай вагі. Зразумела, што традыцыйна большасць каталіцкіх парафій знаходзіцца на тэрыторыі Гродзенскай вобласці (155 з 352 у 1995 г.), потым — у Мінскай і Віцебскай (адпаведна 62 і 60). Параўнальна мала каталіцкіх суполак у Гомельскай вобласці (15) і Магілёўскай (7).

Да рымска-каталіцкай царквы блізкая па арганізацыйнай структуры, але самастойная ў іерархіі грэка-каталіцкая царква, колькасць парафій якой у 1994–1995 гг. складала 11 (у 1993 г. — 9). Суполкі яе цяпер ёсць у кожнай вобласці і ў Мінску (тут іх дзве).

Фармальна на трэцім месцы ў Беларусі знаходзяцца хрысціянскія суполкі веры евангельскай — на 1 студзеня 1995 г. — 261 суполка (14,15 працэнта ад усіх суполак). Але больш правільным будзе лічыць суполкі ўсіх накірункаў сектантаў. Найбольш распаўсюджанымі і ўплывовымі з'яўляюцца суполкі хрысціян веры евангельскай, евангельскіх хрысціян-баптыстаў, адвентыстаў

⁶ Дадзеныя за 1994 г. — з асабістага архіва аўтара, за 1993 г. і 1995 г. — з асабістага архіва доктара С.Маціёніна (Люблін). У далейшым прыводзяцца лічбы з гэтых архіваў.

сёмага дня (усяго — 12 розных накірункаў сектанцтва). Калі ж падлічыць іх разам, то на 1 студзеня 1993 г. у Беларусі было 368 сектанцкіх суполак (24,6 працэнта), на 1 студзеня 1994 г. — 450 (27 працэнтаў), а на 1 студзеня 1995 г. — ужо 527 абшчын (28,56 працэнта ад усіх хрысціянскіх суполак). Пры гэтым уражае хуткае павелічэнне іх колькасці пры адсутнасці царкоўнай іерархіі: за два гады — на 159 суполак (на 43,2 працэнта), або амаль у пайтара разы. Тлумачыцца гэта больш дэмакратычным характарам адміністрацыйнага ладу суполак і папулярнымі, нескладанымі формамі казанняў, тлумачэнняў Евангелля, што не патрабуе вялікіх дагматычна-тэарэтычных ведаў. Акрамя таго, у гады эканамічнага крызісу і палітычнай няўстойлівасці значная частка насельніцтва хіліцца хутчэй да рэлігійных сектаў, чым да іерархічнай царквы.

З іншых хрысціянскіх супольнасцей трэба адзначыць 29 суполак старавараў (1,6 працэнта ад усіх хрысціянскіх суполак), якія складаюцца з нашчадкаў рускіх раскольнікаў, што збеглі ў XVII–XVIII стст. ад прыгнёту царскіх уладаў у Беларусь. Ёсць яны ў Віцебскай (17 з 29), Магілёўскай (6), Мінскай і Гомельскай абласцях, у Мінску (1).

Існуе ў Беларусі, як і да рэвалюцыі, лютэранская царква (дарэчы, нетрадыцыйная для нашай краіны). Яна мае тры суполкі: дзве ў Гродзенскай вобласці і адну ў Мінску. Рэфармацкая царква (кальвіністы) больш традыцыйная для Беларусі, мае адну абшчыну ў Мінску. Яе актыўны ўдзел у навукова-культурнай дзейнасці, у тым ліку ў арганізацыі дзвюх навуковых канферэнцый па беларускім адраджэнні, у палітычных акцыях, неаднаразова каментавалася ў друку.

Агульнае павелічэнне хрысціянскіх суполак у Беларусі сведчыць пра паступовае адраджэнне духоўнасці народа. Але ў гэтым агульным працэсе ёсць і адмоўныя з’явы. Галоўная з іх — тое, што ў час, калі былі разбураны камуністычныя ідэалы, значную частку насельніцтва ахапіла нявер’е ўвогуле. Другая з’ява заключаецца ў тым, што звяртанне да царквы носіць у некаторых людзей хутчэй знешні характар, з’яўляецца своеасаблівай модай.

Адной з адмоўных акалічнасцей у развіцці духоўнасці беларускага народа з’яўляюцца непажаданыя супярэчнасці паміж іерархамі, прадстаўнікамі розных канфесій, што нярэдка разыгрываюцца ўладай у сваіх палітычных мэтах. Так, палітычнымі мэтамі можна вытлумачыць стаўленне да беларускай і адпаведна рускай мовы іерархаў праваслаўнай і нават каталіцкай царкваў на карысць рускай. Што ж тычыцца сектанцкіх суполак, то ў іх беларуская мова амаль цалкам ігнаруецца. Тое ж можна сказаць і пра рымска-каталіцкую царкву, дзе даволі шырока распаўсюджана польская мова.

У якасці супрацьлеглага прыкладу можна прывесці дзве невялікія царквы: грэка-каталіцкую і рэфармацкую, у якіх уся богаслужэбная і прапаведніцкая дзейнасць вядзецца на мове беларускага народа, а не суседніх народаў.

У Беларусі ўжо некалькі гадоў дзейнічае Біблейскае таварыства, у якім прадстаўлены розныя хрысціянскія канфесіі. Нягледзячы на абмежаваныя мэты гэтага таварыства (у асноўным распаўсюджванне і прапаганда Бібліі), ёсць магчымасць абмяркоўваць там агульныя пытанні, якія датычаць усіх хрысціян.

Неабходнай умовай для далейшай евангелізацыі беларускага грамадства з'яўляюцца сталыя кантакты і ўзаемаразуменне паміж іерархамі розных хрысціянскіх цэркваў і канфесій. Тут галоўную ролю павінен адыгрываць дыялог паміж іерархамі дзвюх найбольш уплывовых хрысціянскіх цэркваў — праваслаўнай і рымска-каталіцкай. У апошні час зроблены захады да гэтага ў экуменічным аспекце. 30 гадоў таму папа рымскі і патрыярх канстанцінопальскі забралі назад анафему, што абвясцілі іх папярэднікі адзін супраць другога ў 1054 г. Пачаўся дыялог паміж прадстаўнікамі абедзвюх цэркваў. Працягваюцца кантакты, якія маюць хутчэй інфармацыйны характар.

Аднак можна адзначыць, што ў апошні час больш актыўным бокам у гэтых кроках да ўзаемаразумення і паяднання з'яўляецца каталіцкі касцёл. Так, у красавіку 1995 г. папа рымскі Ян Павел II звярнуўся да праваслаўнай царквы з заклікам да паяднання і ўзаемнай працы ў справах евангелізацыі. Папа рымскі ў сваім звароце піша, што каталіцкі касцёл гатовы дапамагаць праваслаўным цэрквам у посткамуністычных краінах, а ўніятаў заклікае быць “мастом паміж хрысціянскім Усходам і Захадам”. Ян Павел II прапануе розныя формы супрацоўніцтва, у тым ліку прыём праваслаўных прафесараў і студэнтаў у папскія універсітэты, “блізнячыя” саюзы паміж парафіямі абодвух веравызнанняў, сумесныя наведванні святых месцаў⁷.

25 сакавіка 1995 г. папа накіраваў ліст да грэка-каталіцкага львоўскага архіепіскапа кардынала Мырослава Любачыўскага (апублікаваны ў Ватыкане толькі 4 мая). Гэты ліст звязаны з 400-й гадавінай Брэсцкай царкоўнай уніі. Ян Павел II прапануе кардыналу, які ўзначальвае большасць грэка-каталікаў, каб зрабіць юбілей Брэсцкай уніі акцыяй “для адзінства з братамі з праваслаўных цэркваў”⁸.

Перспектывы развіцця міжцаркоўнага і міжканфесійнага дыялогу ў Беларусі ёсць. Хрысціянскія царквы за стагоддзі назапасілі вопыт, у тым ліку і адмоўны. На парозе трэцяга тысячагоддзя з дня нараджэння Ісуса Хрыста ёсць магчымасць працягнуць рукі, каб весці сваю душпастырскую справу, нягледзячы на часовыя змены палітычнай кан'юнктуры ў краіне. У Беларусі хрысціянскія царквы і канфесіі павінны ў цяперашніх умовах зрабіць усё для далейшай хрысціянізацыі і евангелізацыі — перш за ўсё на нацыянальнай аснове.

⁷ Światło z Wschodu // Gazeta Wyborcza. 1995. 4 maja.

⁸ Turnau Jan. Papież do unitów // Gazeta Wyborcza. 1995. 5 maja.

Вадзім Салееў (Мінск)

Сінтэз рэлігійнага пачатку ў сістэме беларускай культуры

Вера ўяўляе сабой адну з самых глыбокіх складаючых духоўнай культуры; яна ўваходзіць ў самае ядро духоўнасці. Разам з тым вера, а дакладней кажучы, рэлігія мае яшчэ адну важную функцыю ў працэсах этнагенезу і фармавання культуры — яна выступае як крыніца самасвядомасці.

З сусветнай гісторыі добра вядома, што нацыянальная самасвядомасць у народаў (этнасаў) арганічна фармуецца з дапамогай і на фоне веравызнаўчага светапогляду. Так, прыкладам, і польская, і руская (расійская) ментальнасць (як і нацыянальная самасвядомасць) утварыліся на базе адзінай рэлігіі, якая выступае ў якасці нацыянальнай.

Беларуская сітуацыя стала прынцыпова іншай — спачатку і да канца. Адзінай, г.зн. нацыянальнай рэлігіі для беларускага этнасу не існавала ніколі (гэта ўскосным чынам адбілася на развіцці і ўзроўні нацыянальнай самасвядомасці). Але былі перыяды, калі тая або іншая канфесія выходзіла на першы план, у пэўны перыяд адыгрывала дамінуючую ролю ў жыццядзейнасці беларускага этнасу і ў развіцці культуры на беларускай зямлі.

Такімі галоўнымі плынямі веравызнання ў Беларусі можна лічыць язычніцтва (VI–X стст.), хрысціянства у выглядзе праваслаўя (X–XV стст.), каталіцызм (XVI–XVIII стст.), уніяцтва (XVII–XVIII стст.) і зноў праваслаўе (з канца XVIII ст.).

Кожная з гэтых веравызнаўчых структур пакінула глыбокі след у фармаванні беларускай ментальнасці, станаўленні культуры Беларусі.

Язычніцтва да нашых дзён прысутнічае ў ментальнасці беларускага чалавека, напаўняе сабой вядомы на ўсё славянскі свет беларускі фальклор, адлюстроўваецца ў звычаях, абрадах, народным мастацтве.

Праваслаўе на першым этапе свайго з’яўлення на беларускай зямлі — як у часы Старажытнай Русі, так і пры ўзнікненні Вялікага Княства Літоўскага — адыгрывала значную ролю ў развіцці этнічнай свядомасці. Само паняцце “рускі”, чалавек “русского языка” ішло ад праваслаўя. Зразумела, што і палітычныя падзеі ў Беларусі (пры ўзнікненні ВКЛ) ішлі спачатку пры дамінантнай ролі праваслаўя. Гэтую ролю пахіснуў каталіцызм, асабліва пасля Люблінскай уніі; але мэты сваёй цалкам не дасягнуў.

Тым не менш з сярэдзіны XVII ст. каталіцкі ўплыў у дастатковай меры выявіўся ў мастацтве. Пры падтрымцы афіцыйных колаў Рэчы Паспалітай, ён аказаў уздзеянне на парадыгму духоўнай творчасці (навуковай і мастацкай) і дамінаваў у гэтай галіне практычна да паловы XIX ст.

Асаблівае месца займае ў беларускай культуры уніяцтва. Гэтая “пераходная” канфесія ўнутры хрысціянства вельмі адпавядала беларускаму нацыя-

нальнаму характару. Але падзеі канца XVIII і пачатку XIX ст. прыпынілі працэс развіцця уніяцтва, потым яно было зусім скасавана царскімі ўладамі. Зноў прыйшоў час праваслаўя. З сярэдзіны XIX ст. яно робіцца моцным інструментам русіфікацыі. Выяўляецца і новая парадыгма духоўнай творчасці, звязаная ўжо з рускай мовай.

Акрамя названых галоўных плыняў існавалі (з XIV ст.) і іншыя рэлігіі і канфесіі — як у гіпатэтычным стане (пратэстантызм з Радзівіламі і Сымонам Будным на чале), так і рэальна — у асяроддзі этнічных меншасцей (іслам і юдаізм).

Усе рэаліі шматканфесійнага і поліэтнічнага парадку прывялі як да замацавання пэўных рысаў нацыянальнага характару і іх выражэння ў жыццядзейнасці беларускага этнасу (талерантнасць, памяркоўнасць, мяккасць і інш.), так і да заканамернасцей у развіцці культуры ў Беларусі.

З такіх заканамернасцей варта адзначыць дзве галоўныя: развіццё самой беларускай культуры на аснове перапляцення розных веравызнаўчых светапоглядаў; развіццё культур іншых этнасаў у Беларусі ў спалучэнні з беларускай культурай. Трэба падкрэсліць, што некаторыя з іх (польская — у XVIII ст., расійская — у XIX ст.) лічыліся элітнымі, узоровымі культурамі на беларускай зямлі.

Уладзімір Конан (Мінск)

Біблейскія архетыпы і сімвалы ў беларускай літаратуры

Нацыянальная культура ёсць тая “соль”, што застаецца для ўсёчалавецтва ў сусвеце пасля таго, як народы, творцы гэтай культуры, знікаюць палітычна, але застаюцца духоўнай рэальнасцю як культурная традыцыя. У рэшце рэшт, драма гісторыі для кожнага народа і цывілізацыі мае сваю завязку і развязку, пачатак і канец. Бясконцы толькі жывы дух, які, паводле Евангелля, “дыхае, дзе хоча” (Ян 3:8). У гэтым полі зроку няма нічога больш напышлівага аж да смешнага, чым тыя народы ды іх палітыкі, якія выхваляюцца сваёю эканамічнай і ваеннай магутнасцю, застаючыся ў сферах культуры, мякка кажучы, наіўнымі.

Ёсць вонкавая, павярхоўная, папулярная, але ёсць і ўнутраная, сутнасная “ўпісанасць” той ці іншай рэгіянальнай і нацыянальнай культуры ў агульналюдскі культурны працэс. Першая залежыць ад выпадковых фактараў, галоўным чынам ад “вялікай палітыкі” так званых вялікіх дзяржаў; другая вызначаецца духоўна-творчай патэнцыяй нацыянальнай культуры, яе здольнасцю развіваць сваю і агульналюдскую культурную традыцыю.

Для еўрапейскага макрарэгіёна найважнейшымі крытэрыямі агульналюдскасці нацыянальнай культуры з’яўляюцца тры фактары: месца народа і яго

творчасці на спрадвечным (паводле зямных мерак) Дрэве быцця і культуры; ступень творчай асіміляцыі антычнай культурнай спадчыны; урэшце, з пункту гледжання хрысціянскай цывілізацыі, — інтэнсіўнасць і глыбіня засваення і распрацоўкі біблейскіх архетыпаў.

Задача майго даследавання — выяўленне некаторых архетыпаў у беларускім “моватворчым” мастацтве — фальклору, старадаўняй і новай беларускай літаратуры. Пэўныя вынікі гэтых даследаванняў апублікаваны¹.

Семдзесят сем біблейскіх кніг склалі аснову Святога Пісання — богапазнання трох сусветных рэлігій: іудаізму, хрысціянства, ісламу. Біблейскія архетыпы глыбока спрычыніліся да станаўлення агульналюдскай культуры. І сёння Біблія ў духоўным плане праграмуе нашу цывілізацыю: калі не заўсёды эмпірычна, то абавязкова тэалагічна, у паступальным руху да інтэлектуальнай салідарнасці ўсіх народаў і людзей. А ў духоўна-культурным плане яна выявіла драматычны шлях станаўлення людскай духоўнасці. Урэшце, біблейскія творы — ідэальная мадэль для параўнальнага даследавання і тыпалогіі літаратуры, мовы, рэлігіі, фальклору, бо застаючыся паводле мовы, паэтыкі і стылістыкі, выяўленай у іх ментальнасці, творамі нацыянальнымі, яны перараслі ў агульналюдскую культурную традыцыю.

Для старадаўняй беларускай літаратуры Біблія была невычэрпнай крыніцай сюжэтаў, вобразаў і сімвалаў, паэтычных тропі і аратарскіх упрыгожанняў. У ёй нашыя пісьменнікі і асветнікі знаходзілі светапоглядныя і аксіялагічныя архетыпы, прыгодныя для аналізу і ацэнкі сацыяльнага быцця і культуры свайго часу. Выдатнымі пісьменнікамі, выхаванымі на Бібліі, былі ў нас Кірыла Тураўскі, Францішак Скарына і Сімяон Полацкі. Іх літаратурная, асветніцкая і тэалагічная спадчына мела важнае значэнне для станаўлення ўсходнеславянскага тыпу хрысціянскай цывілізацыі.

Для твораў Кірылы Тураўскага, якія маюць непасрэднае дачыненне да біблейскай экзегетыкі, характэрны сімвалічны паралелізм вобразаў прыроды і Бога, матэрыі і духа, старазапаветнай гісторыі і евангельскай добрай весткі, прымусовага закону і свабоднай богадаці. Ад яго ж пачынаецца ў нашай літаратуры сімвалічнае тлумачэнне прыроды, грамадскага быцця і старазапаветнай гісторыі як вонкавага, пластычнага выяўлення духоўных субстанцый, раскрытых у новазапаветных вобразах, сюжэтах і матывах. Як, напрыклад, у “Слове Кирилла недостойного мниха па Пасце...”: “Ныне Солнце красуется к высоте восходить, — взиде бо нам от гроба праведное солнце Христос и вся верующая ему спасаеть. Ныне луна с вышняго съступивши степени большему светилу честь подаваеть, — уже бо ветхій закон по писанию с суботами пре-

¹ Конан Ул. Беларускі Музыка-арфей // Польша. 1992. № 11. С. 149–158; Конан Вл. Народ в координатах культуры // Неман. 1995. № 2. С. 138–145; Конан Ул. Біблейскія вобразы і матывы ў беларускім фальклору // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1995. Кн. 4. С. 11–19.

ста и пророки Христову закону честь подають. Ныне зима греховная покаянием престала есть и лед неверия богоразумением растает; зима бо языческаго кумирслужения апостольскимъ учением и Христовое верою престали есть [...] Днесь весна красуется, оживляючи земное естество, и бурнии ветри тихо повевающе плоды гобзуютъ, и земля семена питаючи зеленую траву рождаетъ. Весна убо красная есть вера Христова, яко же крещением порождаетъ человеческое паки естество; бурнии же ветри — грехотворнии помыслы, иже покоянием претворшесе на добродетель, душеполезныя плоды гобзуютъ; земля же естества нашего, аки семя слово Божіе пріемши и страхом его болящи присно, дух спасения рождаетъ...”²

Для беларускага асветніка Стары Запавет — гэта “гнездо”, а “птенець” у ім — Ісус Хрыстос. Выкрываючы дагматызм “старазапаветнікаў”, ён здзіўляе чытача сваёй насмешливай дасціпнасцю. “Ібо птенець уже отлетел, а безумные” ўсё яшчэ сядзяць на пустым гнездзе (“Слова на святы Вялікдзень”)³.

Шмат скрытых цытат з Бібліі, алюзій на біблейскія вобразы і матывы ў бліскучай па смеласці думкі і аратарскай дасціпнасці Кірылавай “Прытчы пра чалавечую душу і пра цела”, у другой кароткай рэдакцыі, названай “Пра сляпога і кульгавага”. У аснову гэтага твора пакладзена кантамінацыя папулярнага ў сусветнай літаратуры, фалькларызаванага сюжэта і евангельскай прытчы пра гаспадара вінаградніка і яго здрадлівых наймітаў (Мф. 21:33–41). Письменнік выкарыстаў ключавыя эпізоды і прароцтвы Бібліі — ад гісторыі стварэння Богам Сусвету, раю-саду для нашых прабацькоў Адама і Евы да апакаліптычнага завяршэння зямнога быцця. У гэтым сімвалічным шэдэўры старабеларускай літаратуры ёсць шмат цытат і пераказаў з біблейскіх кніг “Быццё”, прарочых твораў, з кнігі Іова, Эклезіяста, евангельскіх эпізодаў і апостальскіх пасланняў. Усе яны злучаны аўтарскімі тлумачэннямі, разам з якімі ствараюць свабодную, месцамі пазычную герменеўтыку Святога Пісання і хрысціянскай антрапалогіі.

Такім чынам, Кірыла Тураўскі стварыў узоры асноўных жанраў старабеларускай рэлігійна-асветніцкай літаратуры, у тым ліку малітваў, прасякнутых цёплым лірызмам⁴.

Беларускі асветнік-першадрукар выдаў у Празе са сваімі каментарыямі першую беларускую (і першую ва ўсходнеславянскім рэгіёне) “Бівлію руску, выложеную докторомъ Францискомъ Скориною из славнаго града Полоцька, Богу ко чти й людемъ посполитым к доброму научению” (1517–

² Труды отдела древнерусской литературы (далее — ТОДРЛ). М.; Л., 1957. Т. 13. С. 416.

³ [Кирилл Туровский]. Творения святого отца нашего Кирилла Туровского с предварительным очерком истории Тулова и Туровской епархии до XII в.: Издание преосвященного Евгения, епископа Минского и Туровского. Киев, 1880. С. 11.

⁴ [Кирилл Туровский]. Творения... С. 122–166.

1519). Яна стала выдатнай падзеяй рэнесанснай культуры, паўплывала на развіццё велікарускай, украінскай і літоўскай культур. Гэты шэдэўр славянскай культуры перавыдадзены выдавецтвам “Беларуская энцыклапедыя”⁵.

Ф.Скарына — адзін з пачынальнікаў беларускай біблеістыкі і экзегетыкі — выявіў спецыфічна нацыянальны погляд на месца рэлігіі ў грамадскім і духоўным жыцці народа. У біблейскіх кнігах ён шукаў найперш маральна-этычнае абгрунтаванне культуры, грамадска-палітычнага ладу і прававога рэгулявання людскога жыцця. Яго каментарыі да Бібліі наскрозь сімвалічныя, і тут відавочнае развіццё патрыстычнай і сваёй, айчыннай, традыцыі — ад Кірылы Тураўскага да Рыгора Цамблака. Вобразы, сюжэты і матывы біблейскіх кніг у шматлікіх, яўных і скрытых, цытатах тлумачацца па ўзору лустэркавай сіметрыі — паралельнай суадноснасці зямнога і нябеснага, матэрыяльнага і духоўнага, іманентнага і трансцэндэнтнага, таго, што адбылося ў канкрэтным месцы і ў кантэксце гістарычнай плыні — і таго, што ёсць вечнае, па-за часам і прасторай.

Сімвалічнае тлумачэнне Скарынай біблейскіх кніг у тэалагічным, этыка-прававым і эстэтычным аспектах ужо даследавалася ў маіх ранейшых публікацыях⁶. Таму абмяжуюся тут агульнай высновай. Відавочна, што біблейская экзегетыка Ф.Скарыны наблізілася да рэнесансна-гуманістычнага тлумачэння гэтай агульналюдскай святой кнігі. Аднак беларускі пісьменнік не пераходзіў за тую мяжу вальнадумства, за якую пачынаецца секулярызацыя культуры. Ён выразна акцэнтаваў у сваіх прадмовах і пасляслоўях да біблейскіх кніг асноўныя дагматы хрысціянства, агульныя для праваслаўя і каталіцызму, прытрымліваўся патрыятычнай традыцыі, аднолькава аўтарытэтай для праваслаўных і католікаў. Зусім верагодна, што Ф.Скарына аб’ектыўна быў папярэднікам сусветнага уніяцкага руху.

У сваім высакародным імкненні да хрысціянскага адзінства паслядоўнікам нашага першадрукара быў яго зямляк Самуіл Гаўрылавіч Пятроўскі-Сітніяновіч, у манастве Сімяон Полацкі (1629–1680), беларускі паэт, майстар аратарскіх жанраў, барочнай літаратуры, тэолаг і педагог, які пасля свайго пераезду ў Маскву (1664) стаў неафіцыйным “міністрам асветы і друку” пры двары цара Аляксея Раманава і яго сына Фёдара. Там, у цэнтры праваслаўя, ва ўмовах ваяўнічай нецярпімасці да уніі, пісьменнік не пабаяўся падпісваць кнігі сваёй бібліятэкі вось такім экслібрысам (падаецца ў тлумачэнні з

⁵ Біблія. Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гг. Т. 1–3. Мн., 1990–1991.

⁶ Конан Ул. Свято для людзей. Мн., 1989; Эстэтычныя і этычныя погляды Францыска Скарыны // Скарына і яго эпоха. Мн., 1990. С. 311–359; Эстетические взгляды Ф.Скорины // Франциск Скорина. М., 1979; Свет Францішка Скарыны // Польша. 1990. № 8. С. 182–193.

лацінскай мовы): “З кніг Сімяона Пятроўскага-Сітняновіча, полацкага іераманаха ордэна св. Базиля Вялікага”⁷.

Рэлігійная паэзія і царкоўна-аратарская проза Сімяона здзіўляла яго сучаснікаў незвычайнай эрудыцыяй, біблейскай сімволікай і алегарычнымі парадоксамі, шматлікімі алюзіямі на біблейскія падзеі і скрытымі цытатамі з Новага Запавету, смелымі, нават дзёрзкімі метафарами, утворанымі па законах барочнай паэтыкі і рыторыкі, майстэрскім выкарыстаннем біблейскай стылістыкі і антычнай міфалогіі. У яго паэзіі і красамоўстве даведзена да барочнай вытанчанасці класічная паэтыка Кірылы Тураўскага і Францішка Скарыны, заснаваная, як ужо адзначалася, на “люстэркавым” сімвалічным супастаўленні сюжэтаў, вобразаў і матываў старазапаветнай і новазапаветнай частак Бібліі, у кантэкст якіх аўтары дасціпна “ўпісвалі” сюжэты і вобразы сваіх твораў.

Але ёсць у Сімяона, паэта пострэнесанснага, барокавага, новыя матывы, не характэрныя для яго папярэднікаў. Гэта найперш дасціпнае сэнсавае і стылістычнае спалучэнне антычнай і біблейскай міфалогіі. Напрыклад, у віншавальных “Метрах”, прысвечаных маскоўскаму цару Аляксею Міхайлавічу, ёсць такія радкі:

Слонца бег чтэрма конми поета змышляют,
Дай Бог на чтырех частях света тя познают.⁸

Паводле антычнай міфалогіі, бог сонца Апалон (рымскі Феб) ездзіць па небе ў карэце, запрэжанай крылатымі коньмі. Тут, як звычайна, вобразы і матывы антычнай міфалогіі сімвалізуюць хрысціянскія дзяржаўныя і рэлігійныя каштоўнасці. Большасць “слоў” і прытчаў з фундаментальных зборнікаў аратарскай прозы Сімяона Полацкага “Обед душевный” і “Вечера душевная” здзіўляюць складанай, вытанчанай біблейскай сімволікай з дасціпнай “дамешкай” да яе элементаў антычных міфалагем.

Такім чынам, мы пераканаліся ў тым, што ў старабеларускай літаратуры адбывалася шматгранная рэцэпцыя біблейскай спадчыны. Аднак тады (XII–XVII стст.), а таксама пазней, у польскамоўнай і лацінамоўнай літаратуры гэтая “біблеізацыя” і “хрысціянізацыя” літаратуры праходзіла галоўным чынам на ўзроўні засваення выяўленчых сродкаў біблейскай паэтыкі, рыторыкі і стылістыкі, а таксама шляхам прамога ці ўскоснага наследавання і цытавання. На падставе ўжо апублікаваных даследаванняў⁹ я пераканаўся, што ў

⁷ Былинин В., Звонарева Л. Поэзия Симеона Полоцкого // Симеон Полоцкий. Вирши. Мн., 1990. С. 7.

⁸ Симеон Полоцкий. Вирши. С. 32.

⁹ Акрамя ўжо названых сваіх публікацый спашлюся на манаграфію: Конан Ул. Ля вытокаў самапазнання: Станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору. Мн., 1989.

класічным беларускім фальклору гэты працэс набыў больш глыбінны характар: ён рэалізаваўся тут на ўзроўні нацыянальна-беларускай трансфармацыі біблейскіх архетыпаў.

Новазапаветная канцэпцыя жыцця, смерці і ўваскрэсення моцна паўплывала на ўсе роды і жанры беларускага фальклору, асабліва на чарадзейныя казкі, легенды, абрадавыя і лірычныя песні, балады, на выяўленую ў іх народную этыку і аксіялогію. У аснове сюжэтаў шматлікіх казак — вобразы і сімвалы, якія, па сутнасці, ёсць фалькларызацыя кульмінацыйнай падзеі евангельскай гісторыі — смерці і ўваскрэсення героя. Дамінантным сімвалічным матывам тут з’яўляецца міфалагема *жывой вады* — відавочна, евангельскага паходжання.

Загадкавая *aqua vita* (жывая вада) — адзін з сімвалаў Ісуса Хрыста. Вандруючы па Галілеі, Ісус змарыўся, сеў адпачыць ля студні, якую паданне прыпісвала роданачальніку народа Якубу (Якаву). Там ён папрасіў у жанчыны-самарыцянку напіцца. На яе заўвагу, што іудзеі звычайна не гавораць з самарыцянамі, Хрыстос адказаў: “Хто ж вып’е вады, якой Я дам яму, той не запрагне ніколі; але вада, што дам яму, станеца ў ім крыніцаю вады, што ў жыццё вечнае цячэ” (Ян 4:14). Абрад хрышчэння вадой, пачаты Янам Прадцечам, названым пазней Хрысціцелем, сімвалічна азначае смерць “ветхага” чалавека і нараджэнне духоўна абноўленага, выбранага Богам праз свайго Сына Хрыста для вечнага жыцця.

У казачным кантэксце міфалагема *жывой вады* фалькларызавалася, страціла рэлігійны сэнс, натуралізавалася, як жыватворная сіла; аднак захавала хрысціянскі сімвалічны сэнс у якасці метафары ажыўлення, вяртання да абноўленага жыцця. Яе вытокі — у загадкавым “тым свеце”, кажучы філасофскай мовай, — у трансцэндэнтным іншабыцці. Не выпадкова жывую ваду здабывае чарадзейны памочнік героя, звычайна воран, які ладам свайго жыцця звязаны з тайнай памірання і ўваскрэсення.

У беларускім і расійскім фальклору ёсць мноства чарадзейных казак, сюжэтны канфлікт якіх трымаецца на апазіцыі паміж двума ўмоўна “разумнымі” братамі і трэцім умоўна “дурным”, звычайна малодшым братам Янкам (рускім “Іванушкой дурачком”). Рэальным прататыпам трэцяга “дурня” мог быць чалавек нестандартных паводзін, традыцыяналіст, ахоўнік родавага пачатку, недапасаваны да штодзённага утылітарызму. З пункту гледжання афіцыйнай “разумнасці” ён ацэньваўся як сацыяльны ізгой, нават як псіхічна ненармальны. У пэўным сэнсе казачны дурань падобны да вядомага ў рускім народным і царкоўным побыце юродзівага. У абодвух ёсць свой светапогляд, непрыманне пануючага “ладу”, а хутчэй бязладдзя. У паводзінах бытавога юродзівага і казачнага дурня адчуваецца не заўсёды ўсвядомленая гульня, тэатральнасць, уваходжанне ў вобраз карнавальна-гратэскавага паходжання. Адсюль пачынаецца камічны, смехавы аспект казачнай драматургіі.

Праглядваецца генетычная сувязь гэтага вобраза, як, наогул, так званага дэмакратычнага героя фальклору, з некаторымі біблейскімі матывамі і аксіялагічнымі арыентацыямі. У кнігах Прарокаў афіцыйная шкала каштоўнасцей пераварочваецца: тое, што стала аб'ектам пажадлівасці натоўпу, прарокі абвясцілі “поскуддзю запустнення”. Новы Запавет асвятліў гэтыя каштоўнасці нагорным казаннем Хрыста: “Шчаслівыя ўбогія духам, бо іх ёсць царства Нябеснае”. Сэнс гэтага парадаксальнага імператыву ўдакладняецца праз запаведзь другую: “Шчаслівыя, каго гоняць за праўду, бо іх ёсць Царства Нябеснае”(Мф. 5:3, 10). Звяртаючыся да багатых, апостал Якуб надаў хрысціянскай аксіялогіі радыкальны характар: “Багацце вашае згніло і вопраткі вашае з’едзены моллю. Золата вашае і серабро вашае паржавела і іржа іх сведчыць супраць вас і з’есць цела вашае, як агонь...” (Якуб 5:2–3). Парадаксальны фальклорны вобраз аксюмарон “разумнага дурня” высвятляе апостал Павел: “...Але Бог выбраў дурноту Свету, каб асароміць мудрых; і бюсільнае свету выбраў Бог, каб асароміць дужае; і бязроднае свету, і пагарджанае, і неістотнае выбраў Бог, каб знішчыць істотнае, дзеля таго, каб ніякая плоць не хвалілася перад Ім” (1 Карын Ф. 1:27–29).

Сімвалічная жывая вада і антытэза вышэйшай, духоўнай праўды адносна праўды утылітарна-карыслівай, асвоеныя Новым Запаветам, даюць магчымасць у новым святле прачытаць беларускую адраджэнцкую літаратуру ад яе станаўлення да нашага часу, асабліва літаратурную класіку. Што датычыцца міфалагемы жывой вады, якая сімвалізуе ўваскрэсенне і адначасова духоўнае абнаўленне для вечнасці, то паміж ёй і адраджэннем, ключавым паняццем і сімвалам нашай літаратуры, ёсць семантычная тоеснасць. Для беларускага народа і яго культуры адраджэнне азначала ўваскрэсенне, вяртанне да дзяржаўнага жыцця самога народа, яго мовы, духоўнай спадчыны і адначасова — духоўнае ўдасканаленне, набыццё нацыянальнай ідэі і нацыянальнага менталітэту як сэнсатворчых крытэрыяў грамадскага і асабістага жыцця.

Сімваламі ўваскрэсення духоўнага аднаўлення пасля векавога сну (а сон у сістэме сімволікі ёсць знак часовай смерці) сталі два святы: народнае Купалле і хрысціянскі Вялікдзень — Светлае Хрыстовае Уваскрэсенне. Традыцыйны каляндарна-земляробчы купальскі абрад набыў сэнс нацыянальнага свята па ініцыятыўе беларускага адраджэнцкага руху, узначаленага газетай “Наша Ніва”, Беларускай Сацыялістычнай Грамадой, Беларускім музыкальна-драматычным гуртком, якія арганізоўвалі святкаванне Купалля ў гарадскіх і месчачковых асяродках нацыянальнай культуры.

Сваю нататку пра Купалле, наладжанае віленчукамі ў 1912 г., Янка Купала закончыў заклікам: “Хай свята Купалы станецца паўсямесным святам беларускага нацыянальнага адраджэння — гэта наша шчырае жыцэнне ўсім жывым”¹⁰.

¹⁰ Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1976. Т. 7. С. 196.

Дарэчы, паэт Іван Луцэвіч з першага друкаванага твора (1905) узяў сабе псеўданім Янка (Ян, Янук) Купала. У псеўданіме — кантамінацыя хрысціянскага і традыцыйна-народнага святаў — у гонар Яна Хрысціцеля і язычніцкага Купалы. Народнае Купалле пад уплывам хрысціянства абнавілася, страціла свае хтанічныя карэнні і язычніцкі характар, набыло духоўна-мастацкі і хрысціянскі сэнс. Ёсць дзве евангельскія падзеі, якія з’яўляюцца біблейскімі архетыпамі адносна беларускага Купалля: агульнанароднае хрышчэнне Янам Хрысціцелем на рацэ Іардан (Мф. 3:1–17) і цудатворная купальня ў Ерусаліме ля Авечых варот, дзе лячыліся калекі і безнадзейна хворыя (Ян 5:2–4).

Велікодныя матывы ў нашай літаратуры яшчэ не даследаваліся. Але яны засведчаны творамі пісьменнікаў-нашаніўцаў, самой “Нашай Нівай”, якая адлічвала поступ беларускага адраджэння паводле гэтага вясенняга свята уваскрэсення і выдавала літаратурна-мастацкія зборнікі “Велікодная пісанка” (1904, 1914). У паэтычна-ўзнёслым, малітоўным запавеце свайму народу пад назвай “Хрыстос уваскрос!” Сяргей Палуян сімвалічна ідэнтыфікаваў Вялікдзень з беларускім адраджэннем. Вось толькі некалькі фрагментаў з гэтага прарочага твора: “З вялікім святам адвечнага ажыўлення віншую цябе, Вялікі Беларускі Народ!

Гэтай вялікай ночы страсі з сябе ўсю пагарду, увесь бруд, каторым аблепляваюць цябе ад якоў [...] Радуйся, мой родны край.

Надзея, як жывучая вада, ліецца ў тваю душу. Скора і ты ўваскрэснеш ад доўгага мёртвага сну [...]

Хрыстос быў з табой у тваіх муках; і ён разам з табой цярэў іх. Колькі разоў распіналі яго разам з табой! Больш разоў, чым ёсць пяшчынак на дне мора! Але кожнага году па ўсёй Беларускай зямлі разносіцца кліч: “Хрыстос уваскрос!”

І ты ўваскрэснеш, мой родны край!...”¹¹

Сёння гэтае прароцтва застаецца актуальным, як і ў часы так званай сталінскай рэакцыі. Бо і сёння Беларусь чакае свайго Вялікага дня.

Аляксандра Верашчагіна, Аляксандр Гурко (Гродна)

Да пытання аб рэштках варнавай стратыфікацыі ў традыцыйнай культуры беларусаў*

Як сведчаць сучасныя даследаванні ў галіне этнасеміётыкі, развіццё знакавых сістэм у філагенезе чалавецтва ажыццяўляецца шляхам павелічэння

¹¹ Палуян С. Лісты ў будучыню: Проза. Публіцыстыка. Крытыка. Мн., 1986. С. 38–40.

* Рэдактары выдання лічаць, што некаторыя палажэнні працы недастаткова аргументаваныя.

колькасці розных сістэм, якія выйшлі з адзінай першаснай¹. Гэта значыць, што ўсе народы адзінага паходжання ў аснове сваёй культуры маюць адзіную першасную універсальную знакавую сістэму, функцыі якой часткова падобныя на тыя, што ў пазнейшыя часы выконваліся сістэмамі мовы, рытуалу, рэлігіі, навукі, мастацтва. Да гэтай сістэмы адносяцца першабытная рэлігія і міфалогія². Міфы захоўваюць і перадаюць парадыгмы — узоры, пераймаючы якія, чалавек ажыццяўляе ўсю сукупнасць сваіх дзеянняў, за якія ён бярэ на сябе адказнасць³.

Галоўнае адрозненне чалавека архаічнага і традыцыйнага грамадства ад сучаснага ў тым, што першы адчувае сябе непарыўна звязаным з космасам і касмічнымі рытмамі, у той час як сутнасць другога заключаецца ў яго сувязі з гісторыяй⁴.

Між тым трэба адзначыць, што традыцыйная беларуская культура захавала асноўныя рысы, звязаныя з архаічным касмалагічным міфам. Гэта датычыцца ўяўленняў пра трохчленную светабудову, “сусветнае дрэва”⁵ і інш., што азначае будаўніцтва грамадскага жыцця нашых продкаў згодна з архаічнымі індаеўрапейскімі ўяўленнямі. Тое, што існуе даволі вялікі паралельны тыпалагічны матэрыял, дае нам магчымасць правесці пэўную рэканструкцыю і акрэсліць некаторыя гіпотэзы, звязаныя са стратыфікацыяй старажытнабеларускага грамадства.

Паводле Рыгведы, з цэла першачалавека Пурушы створаны розныя групы грамадства, і менавіта міфічным паходжаннем вызначаецца іх становішча: з вуснаў паходзяць жрацы (брахманы), з рук — кшатрыі (воіны), са сцёгнаў — вытворцы (вайш’і), са ступняў — шудры. Прычым толькі тры першыя варны суадносіліся з арыямі — “двойчы народжанымі”. Шудры ж суадносіліся з ніжэйшай варнай, якая складалася з аўтахтоннага насельніцтва; яны былі “недатыкальнымі”. Гэты міф пра паходжанне варнаў з’яўляўся ідэалагічным тлумачэннем стратыфікацыі індыйскага грамадства, а таксама грамадстваў арыйскага паходжання. Трэба адзначыць, што слова “варна” тлумачыцца як “від”, “колер”, “якасць”, “разрад” людзей. З кожнай згаданай вышэй варнай суадносіўся пэўны колер: белы, чырвоны, жоўты, чорны⁶. Прычым толькі белы, чырвоны і жоўты колеры суадносяцца з арыямі, чорны ж атаясамліваўся з

---

¹ Иванов В.В. Роль семиотики в кибернетическом исследовании человека и коллектива // Логическая структура научного знания. М., 1965. С. 89.

² Иванов В.В. Проблемы этносемиотики // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989. С. 38.

³ Элиаде М. Космос и история. М., 1987. С. 30.

⁴ Тамсама. С. 29.

⁵ Салавей Л.М. Вытокі песеннай вобразнасці фальклору ўсходніх славян // Узроўні агульнасці фальклору ўсходніх славян. Мн., 1993. С. 25.

⁶ Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. М., 1985. С. 163–164.

шудрамі. У сувязі з гэтым нагадаем старажытную беларускую легенду “Адкуль пайшлі беларусы”, запісаную на Віцебшчыне ў пачатку XIX ст. У час акту тварэння Бог высек тры іскаркі — белую, жоўтую і чырвоную, якія ўпалі на ваду, і ад гэтага ўзаемадзеяння пайшло ўсё існуючае на зямлі, у тым ліку і першачалавек⁷. Тут мы назіраем працэс нібы ў адваротным парадку, што магло быць вынікам пазнейшых трансфармацый. Істотным жа для нас з’яўляецца спалучэнне пэўных колераў, якія суадносіліся з варнамі.

Усе гэтыя звесткі тлумачаць (на гіпатэтычным узроўні) існаванне колеравай сімволікі ў назвах Белая, Чорная і Чырвоная Русь. Гэта, верагодна, варнавыя колеры, якія маюць старажытнае індаеўрапейскае паходжанне. Прычым пісьмовыя сведчанні пра бела-, чорна- і чырвонарусаў з’явіліся ў даволі позні час, што абумовіла шматварыянтныя трактоўкі розных аўтараў, пераважна замежных.

Невялікія кампактныя групы чарнарусаў даследчыкі згадваюць яшчэ ў другой палове XIX ст., фіксуючы іх пэўныя этнаграфічныя асаблівасці⁸. Можна дапусціць думку, што тыя тэрыторыі, дзе ў асноўным групавалася аўтахтоннае насельніцтва, набылі назву Чорнай Русі, што адпавядала статусу ніжэйшай варны.

Што датычыцца Чырвонай Русі, то існуюць пэўныя цяжкасці вызначэння гэтай назвы — суаднясення яе з варнай воінаў ці вытворцаў. Г.Бонгард-Левін атаясамлівае чырвоны колер з варнай кшатрыяў, жоўты колер — з варнай вытворцаў-вайш’яў⁹. Аднак, верагодна, больш лагічным будзе рад белы — жоўты — чырвоны, дзе белы колер адпавядае жрацам, жоўты — правадырам, чырвоны — вытворцам. Прычым белы колер увасабляў дабрачыннасць (сатва), чырвоны — страсць (раджас), чорны — цемру (тамас), жоўты — сумесь белага і чырвонага¹⁰. Апошні колер адпавядае другой варне (паміж першай і трэцяй), варне кіраўнікоў і воінаў, прычым у гісторыі культуры ёсць іншыя прыклады, калі жоўты колер адпавядае менавіта кіруючаму саслоўю¹¹.

Жоўты колер атаясамліваўся і з золатам, прычым рытуальныя залатыя рэчы былі звязаны з царскімі кшатрыіскімі родамі — як у індусаў, так і ў скіфаў. З усяго сказанага вышэй можа вынікаць, што на тэрыторыі Чырвонай Русі ў старадаўнія часы жылі прадстаўнікі трэцяй варны — вытворцаў.

Тэрыторыя Белай Русі ў асноўным супадае з арэалам распаўсюджвання прадметаў з выявамі свастыкі, пра што сведчаць сучасныя археалагічныя даследаванні¹². Гэты сімвал атаясамліваецца з роллю жрэчаскай варны: шана-

⁷ Легенды і паданні. Мн., 1983. С. 78.

⁸ Живописная Россия. СПб., М., 1882. Т. 3. Ч. 1. С. 13–14.

⁹ Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. С. 163–164.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Крюков М.В. Социальная дифференциация в древнем Китае // Разложение родового строя и формирование классового общества. М., 1968. С. 203.

¹² Дзярновіч А., Квяткоўская А. “Свастыка” як касмалагічны і этнавызначальны сымбаль // Крыўя. Мн., 1994. С. 85.

ванне агню як ахвярадаўцы (Рыгведа пачынаецца зваротам да Агні — бога агню), выкананне вогненных рытуалаў¹³.

Ёсць і іншыя сведчанні ў карысць дадзенай гіпотэзы. Так, у сярэдзіне XIX ст. у Галіцыі было запісана паданне пра рахманаў — шчаслівы народ, які вядзе святое жыццё і трымае строгі пост¹⁴. Слова “рахманы”, якое і ў цяперашні час распаўсюджана на тэрыторыі Беларусі, паводле слоўніка, тлумачыцца як “ціхі норавам”, “спакойны”, “дабрадушны”¹⁵, што ў цэлым адпавядае характарыстыцы брахманаў.

Прадстаўнікі трох вышэйшых варнаў у Індыі мелі спецыяльную падрыхтоўку і ініцыяцыі, пасля якіх рабіліся паўнапраўнымі членамі грамадства, “двойчынароджанымі”¹⁶. Ва ўзросце шасці гадоў вучня прыводзілі да настаўніка, у якога ён атрымоўваў адукацыю, і праводзілі ініцыяцыю. У далейшым ініцыяцыю прымалі суадносна ў 16, 22 ці 24 гады. Аналагічны абрад парсаў — “навзат” (новае нараджэнне) праводзіўся ва ўзросце шасці год і трох месяцаў над хлопчыкамі і дзяўчынкамі, і карані яго ўзыходзяць да арыйскай агульнасці¹⁷.

Беларуская народная педагогіка таксама захавала ўзроставаю перыядызцыю, якая, у асноўных рысах, суадносіцца з узростам ініцыяцыяў у індаіранцаў. Першы ўзрост азначаецца шасцю гадамі, другі цягнецца да 14, трэці — ад 14 да 16–21 года¹⁸. У старажытнаіндыскай традыцыі трансляцыя ведаў ажыццяўлялася праз вучобу дзевяці тэкстаў Ведаў. У беларускай традыцыі перадача ведаў аб навакольным асяроддзі, традыцыях, рытуалах, календары, таксама, як у Індыі, Іране, ішла ў перыяд ад шасці — васьмі да чатырнаццаці гадоў. Выхаваннем і перадачай традыцый у Беларусі, як і ў Індыі, верагодна, займаліся прадстаўнікі жрэчства, якія з прыходам хрысціянства зніклі. Гэтым тлумачыцца скажэнне традыцыі, звязанае са знікненнем ведуноў, носьбітаў ведаў. Нягледзячы на гэта, у Беларусі захаваўся звычай, зафіксаваны ў Сярэдневякоўі, у магнацка-шляхецкім асяроддзі, — аддаваць сыноў на выхаванне (“на дзядзькаванне”)¹⁹. Сяляне-земляробы і жывёлаводы адпаведна аддавалі дзяцей на пастухоўства²⁰.

¹³ Гурко А.В., Верещагина А.В. К вопросу о реконструкции древнебелорусских представлений об очистительной функции огня на основе древних индоевропейских космологических мифов // Наш радавод. Гродна, 1992. С. 417–425.

¹⁴ Афанасьев А.А. Поэтические воззрения славян на природу. М., 1869. Т. 3. С. 278–279.

¹⁵ Станкевич Я. Слоўнік. Нью-Йорк, 1990. С. 94.

¹⁶ Семенов В.С. Проблема трансляции традиционной культуры на примере судьбы Бхагавадгиты // Художественные традиции литератур Востока и современность: Ранние формы традиционализма. М., 1985. С. 64–65.

¹⁷ Пандей Г.Б. Древнеиндийские домашние обряды. М., 1990. С. 112–113.

¹⁸ Арлова Г.П. Беларуская народная педагогіка. Мн., 1993. С. 89.

¹⁹ Мальдзіс А. Беларусь у лустэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Мн., 1982. С. 181, 183.

²⁰ Арлова Г.П. Беларуская народная педагогіка. С. 107.

Ёсць звесткі і пра перадачу ведаў прадстаўнікамі вышэйшай варны — пра таямнічыя рытуалы, якія выконваў чараўнік ці знахар перад смерцю. У выпадку захавання ведаў нябожчык не мог пакінуць гэты свет. Апошнія павер'е — даніна хрысціянскай традыцыі, якая адмоўна ставілася да прадстаўнікоў язычніцкага жрэчства. Веды, носьбітамі якіх з'яўляліся жрацы, былі ў пэўнай меры сакральнымі і недатыкальнымі для прадстаўнікоў ніжэйшых варнаў.

Ёсць звесткі аб рытуальных прадметах, на якіх пераразалі пупавіну дзіцяці і якія, безумоўна, былі звязаны з сістэмай варнаў: на нажы, сякеры, дубовай кары ці кавалачку хлеба, на кніжцы, малатку — хлопчыку; дзяўчынцы — на грэбні, верацяне, нітках і г.д.²¹ Але ўсе гэтыя дадзеныя патрабуюць далейшых даследаванняў.

Такім чынам, у аснове функцыянавання грамадства найстаражытнейшага арыйскага насельніцтва Беларусі ляжала варнавая сістэма, пра што сведчаць археалагічныя знаходкі, колеравая сімволіка, старажытныя абрады і рытуалы, фальклор. Старажытныя знакавыя сістэмы, якія з'яўляюцца падмуркам, падсвядомасцю нашай культуры, у той ці іншай ступені ўплываюць на развіццё грамадства. Асэнсаванне іх дапамагае эвалюцыі, вядзе да гарманічных адносін у грамадстве. Наадварот, неразуменне знакавых сістэм прыводзіць да непажаданых і непрадбачных вынікаў.

Ігар Ганчарук (Гродна)

Навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы ў Беларусі: канец XIV—XX ст.

Пытаннімі стану і развіцця школьнай адукацыі ў Беларусі займаюцца даследчыкі розных накірункаў. Тым не менш нельга сказаць, што гэта тэма даследавана здавальняюча. У прыватнасці, што датычыцца школ рымска-каталіцкай царквы, бракуе канкрэтных фактаў і матэрыялаў пра пэўныя навучальныя ўстановы, а новыя падыходы яшчэ толькі прабіваюць сабе шлях. Своеасаблівае пытанне заключаецца ў бесперапыннай дынаміцы і разнастайнасці каталіцкіх навучальных устаноў: што было ўласціва адной школе, не заўсёды паўтаралася ў другой, нават аднаго і таго ж узроўню. Увагі патрабуе ўжыванне некаторых агульных паняццяў, такіх, напрыклад, як “кляштарныя школы”, якое паказвае толькі месца знаходжання (пры кляштары) ці форму абслугоўвання (якім ордэнам) школы, але не змест. Тыпы школ рымска-каталіцкай Беларусі і некаторыя тэндэнцыі іх развіцця мы прасочым далей.

Каталіцкія школы ў Беларусі па паходжанні, сістэме і структуры з'яўляюцца школамі заходнеўрапейскага тыпу з выкладаннем рэлігійных і свецкіх

²¹ Кухаронак Т.І. Радзінныя звычаі і абрады беларусаў. Мн., 1993. С.32.

наук. Яны вядомыя з канца XIV ст. Развіваліся па меры пашырэння каталіцызму на беларускіх землях. Адрозніваліся паводле характару (свецкія і духоўныя) і тыпу (пачатковыя, сярэднія, вышэйшыя). Пачатковымі маглі быць парафіяльныя і кляштарныя (для свецкіх і манахаў — асобна) школы. Сярэднімі — кафедральныя школы, калегіумы (гimназіі), духоўныя семінары і студыі для манахаў. Вышэйшымі ўстановамі былі Віленская і Полацкая акадэміі, духоўныя семінары і генеральныя студыі для манахаў. Акрамя таго, у розныя часы адны і тыя ж школы маглі мець неаднолькавы ўзровень. Так, статус Віленскай кафедральнай школы быў значна вышэйшым за сярэдні ўзровень да заснавання Віленскай акадэміі і духоўных семінары, а гарадская парафіяльная школа паводле аб'ёму выкладання навук магла набліжацца да сярэдняй школы. Некаторыя ж калегіумы не мелі статуса вышэйшай установы, можа, толькі з-за таго, што не маглі надаваць навуковыя ступені. Таму ў школах аднаго тыпу маглі быць разыходжанні ў выкладанні навук, што таксама выклікалася мясцовымі акалічнасцямі і наяўнасцю кадраў. Звычайна ў парафіяльных школах вучылі прыслужваць у касцёле, выкладалі асновы веры, пісанне, чытанне, лічэнне і спевы, а ў некаторых — элементы курса сямі свабодных навук. Да другой паловы XVI ст., пакуль не былі створаны калегіумы, дамінавалі пачатковыя школы. Са з'яўленнем сярэдніх і вышэйшых школ павышаецца і іх роля ў грамадстве. Многія школьныя ўстановы мелі магчымасць трымаць за свой кошт пэўную колькасць вучняў з маламаёмных сем'яў. У іх маглі вучыцца не толькі католікі, але і праваслаўныя, і пратэстанты.

У другой палове XVIII ст. у Рэчы Паспалітай адбываюцца працэсы секулярызацыі і рэфармавання школьнай адукацыі (стварэнне Камісіі нацыянальнай адукацыі (КНА), распрацоўка новых праграм, падручнікаў і методык выкладання), якія з уваходжаннем беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі набылі іншую накіраванасць. У першай трэці XIX ст. усе каталіцкія школы былі ўцягнуты ў працэс рэфармавання расійскай сістэмы школьнай адукацыі, якая прадугледжвала стварэнне саслоўнага тыпу школы без права яе пераёмнасці і змяненне школьнай праграмы ў бок павелічэння рэлігійных дысцыплін. Аднак ва ўмовах праваслаўнай дзяржавы дзейнасць каталіцкіх школ усяляк абмяжоўвалася, пакуль канчаткова не была спынена пасля 1863 г. у карысць рускай школы. У 1920–1930-х гадах навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы аднавілі сваю дзейнасць у Заходняй Беларусі.

1. Пачатковыя школы. Першымі пачатковымі школамі рымска-каталіцкай царквы былі парафіяльныя школы, якія ўзніклі пры першых касцёлах у Вялікім Княстве Літоўскім (ВКЛ) адразу пасля заснавання Віленскага біскупства ў 1387–1388 гг. Сярод першых школ гэтага тыпу — парафіяльная школа ў Абольцах (фондуш вялікага князя Ягайлы 1387 г.)¹. Да сярэдзіны XVII ст. большая

¹ Krachel T. Szkolnictwo kościoła rzymsko-katolickiego w WKL // Наш радавод. Гродна, 1992. Кн. 4. Ч. 2. С. 463.

частка парафіяльных школ знаходзілася ў гарадах і мястэчках. Хаця Віленскі сінод 1528 г. абавязаў стварыць такія школы ў кожнай парафіі, колькасць іх, аднак, да пачатку XVI ст. не была значнай. У паслятрыдэнцкую эпоху (пасля 1563 г.) лік парафіяльных школ павялічыўся. Так, у 1633 г. у 60 парафіях Валкавыскага, Слонімскага, Нясвіжскага і Беластоцкага дэканатаў былі 33 парафіяльныя школы. Войны XVII–XVIII стст. і запрыгоньванне сялян прывялі да скарачэння гэтых школ. Колькасны ўздым парафіяльных школ назіраўся ў першыя гады дзейнасці КНА, асабліва калі яе ўзначальваў віленскі біскуп І. Масальскі. У 1788 г. у Браслаўскім дэканате Віленскай дыяцэзіі на 26 парафій была 21 школа, у Кнышынскім адпаведна — 6 школ на 12 парафій. Усяго ў дыяцэзіі ў 1777 г. у 22 з 26 дэканатаў дзейнічала 330 парафіяльных школ². У часы расійскага панавання колькасць школ пры парафіях скарачаецца. Так, калі ў 1817 г. у Гродзенскай губерні іх было 37, то ў 1833 г. — менш 10. Да сярэдзіны XIX ст. іх практычна не засталася. Звычайна школы пры парафіях працавалі адасоблена. Там, дзе былі кваліфікаваныя настаўнікі, больш багатай была і праграма навучання. Мовай выкладання была “руская” (беларуская) ці, асабліва ў пазнейшыя часы, польская. З другой паловы XVIII ст. у парафіяльных школах атрымлівалі веды па сельскай гаспадарцы, будаўніцтве, асновах геаграфіі і інш. Вучні былі галоўным чынам з сялян, астатнія — з шляхты і мяшчан. З канца XVIII ст. у школах з’яўляюцца дзяўчынкі. З гэтага ж часу свецкімі ўладамі праводзяцца спробы уніфікацыі школ пачатковага звання.

У канцы XVIII – першай палове XIX ст. пачатковымі школамі апекаваліся розныя манаскія ордэны. Напрыклад, бернардынцы мелі свае школы ў Слоніме, Пінску, Брэсце, Будславе, Беразіне Барысаўскага пав., Гродне, Глуску, Іўі, Юравічах Мазырскага пав., Лазавіцы Мсціслаўскага ваяв., Мінску. Акрамя бернардынцаў пачатковыя школы мелі картузы ў Бярозе, Глыбокім, Старым Мядзеле, Гудагаі Ашмянскага пав., Кропчыцах (Крупчыцах) Кобрынскага пав., а таксама піяры (у Навагрудку, Заслаўі, Геранёнах, Ятвезку каля Шчучына, Лучаі каля Паставаў), місіянеры, францішканцы, амаль пры кожным кляштары — дамініканцы і інш.³

Выхаваннем дзяўчынак і іх адукацыяй займаліся жаночыя манаскія ордэны бернардынак, якія мелі свае ўстановы ў Мінску, Слоніме, Вільні, Гродне, Брэсце⁴, а таксама ордэны брыгітак, візітак, сяцёр міласэрнасці і амаль пры кожным кляштары марыявіткі і бенедыктынікі. Акрамя пачатковых ведаў дзяў-

² Krachel T. Szkolnictwo kościoła rzymsko-katolickiego w WKL... S. 463.

³ Гл. : Klasztory bernardynskie w Polsce. Kalwaria Zebrzydowska, 1985; Lachnicki J. Statystyka gub. Litewsko-grodzińskiej. Wilno, 1817. S. 74; Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie. Wilno, 1912. S. 317; Puidak J. Antoni Wiśniewski. Londyn, 1974; Popowska M. Rys. dziejów Kartuzji Bereskiej. Wilno, 1938. S. 36–50.

⁴ Тамсама.

чынак вучылі рукадзеллю, а пры неабходнасці — французскай мове. Да 1835 г. у Беларускай навучальнай акрузе пры кляштарах заставаліся 27 жаночых пансіёнаў (у тым ліку тры вышэйшага ўзроўню, тры сярэдняга, 21 элементарнага навучання), у якіх вучылася ад 460 да 780 дзяўчынак⁵. Акрамя кляштарных існавалі свецкія школы і пансіёны, створаныя кангрэгацыямі свецкіх жанчын паводле ўзору кляштарных. З закрыццём кляштараў спынялі працу і арганізаваныя пры іх школы. Толькі ў 1920–1930-х гадах на Захадзе Беларусі ажывілася дзейнасць пачатковых школ пры кляштарах.

2. Сярэднія публічныя навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы. Да 1570 г. найвышэйшай каталіцкай школай у ВКЛ лічылася Віленская кафедральная школа. Гэта была ўстанова сярэдняга тыпу, вядомая яшчэ з 1397 г. Апекавалася школай Віленская капітула. Вучні школы ўтваралі кафедральны хор і прыслужвалі ў час набажэнства ў катэдры. У ўстанове было не менш трох класаў, дзе рыхтавалі кандыдатаў у духоўны сан ці для працягу вучобы ў заходнееўрапейскіх універсітэтах. Праграма школы прадугледжвала вывучэнне рэлігійных дысцыплін, лацінскай мовы і прадметаў з курса сямі свабодных навук. З часам гэтая ўстанова заняпала, але не знікла⁶. Так, у XVIII ст. для атрымання філасофскай і тэалагічнай адукацыі яе вучні пасылаліся ў адпаведныя школы піяраў і езуітаў. Сапраўднае развіццё сярэдняй адукацыі ў ВКЛ належыць езуітам, якія паводле распрацаванай метадыкі стварылі сваю сістэму сярэдняга і вышэйшага школьніцтва, а таксама сетку навучальных устаноў-калегіумаў. Першыя калегіумы былі адчынены ў Вільні (1569), Полацку (1580), Нясвіжы (1586) і Смаленску (1595). У XVII–XVIII стст. з’явіліся новыя — у Брэсце, Оршы, Пінску, Віцебску, Мінску, Гродне, Магілёве, Слуцку, Жодзішках, Мсціславе, Навагрудку, Мышы каля Нясвіжа. Ад калегіумаў залежалі рэзідэнцыі, якія таксама мелі класы, але ніжэйшага ўзроўню (у Слоніме, Бабруйску і інш.). Сярод езуіцкіх школ вылучаліся ўстановы 4-х тыпаў: трохкласная (чатыры гады) граматычная лаціна-грэчаская школа; двухкласная (тры гады) гуманітарная школа з класамі паэтыкі і рыторыкі; трохкласная (тры гады) курс філасофіі з класамі логікі, фізікі і матэматыкі, метафізікі і этыкі; чатырохгадовы курс тэалогіі.

Калегіумы з філасофіяй і тэалогіяй лічыліся поўнымі (“вышэйшымі”) і былі блізкімі да вышэйшых гуманітарных устаноў. Паводле А. Жлутко, у Беларусі былі два поўныя калегіумы — у Полацку і Пінску. Нясвіжскі калегіум меў поўны курс філасофіі, іншыя былі школамі з няпоўнай філасофіяй (у Оршы, Гродне, Мсціславе, Навагрудку, Віцебску, Брэсце). Астатнія ўстановы — з курсамі паэтыкі і рыторыкі — мелі статус сярэдніх школ (у Мінску, Магілёве, Слоніме, Жодзішках, Слуцку і Бабруйску)⁷. У сваю чаргу Віленскі калегіум у 1578 г. быў пераўтвораны ў акадэмію.

⁵ Асвета і педагогічная думка ў Беларусі. Мн., 1985. С. 190.

⁶ Krachel T. Szkolnictwo kościoła rzymsko-katolickiego w WKL... S. 463.

⁷ Жлутко А. Езуіты на Беларусі: Пошукі праўды // 3 гісторыяй на “Вы”. Мн., 1985. С. 190.

Да канца XVI ст. у сістэме школьнай адукацыі езуітаў не было адзінства, пакуль у 1599 г. не быў прыняты “Спосаб і лад навучання” (“Ratio studiorum”, дзейнічаў да 1832 г.), які вызначыў гуманітарны тып і структуру езуіцкай школы, яе падручнікі і праграму. Звычайна паступалі ў калегіум пасля заканчэння парафіяльнай школы. Курс філасофіі свецкая моладзь заканчвала рэдка. На практыцы філасофія і тэалогія прызначаліся для членаў ордэна і кандыдатаў у духоўны сан. Заняткі былі бясплатнымі. Навучанне праводзілася ў асноўным па творах антычных аўтараў. У складзе асноўных курсаў (філасофіі, тэалогіі) ці ў вольны ад іншых дысцыплін час выкладаліся міфалогія, гісторыя, геаграфія, астраномія, музыка і спеваы. Да засваення вучнямі латыні выкладанне магло весціся на беларускай мове.

Адкрыццё езуіцкіх школ аказала ўплыў на развіццё беларускай культуры: з’явіўся школьны тэатр, новыя друкарні, аптэкі. Пры калегіумах дзейнічалі харавыя і інструментальныя капэлы. Езуіты прынеслі ў Беларусь мастацтва барока, пакінулі багатую літаратурную спадчыну. З езуіцкіх устаноў выйшлі такія вядомыя дзеячы, як Ян Караль Хадкевіч, Мацей Казімір Сарбеўскі, Мясцей Сматырцкі, Казімір Лышчынскі, Марцін Пачобут-Адлянцікі, Альберт Каяловіч і шмат інш.

У XVIII ст. значную канкурэнцыю езуітам склалі піяры. Пад уплывам апошніх у езуіцкіх школах былі пашыраны праграмы ў бок павелічэння прыродазнаўчых дысцыплін, уведзена гісторыя (з 1739 г.), нямецкая і французская мовы (з 1751 г. у Оршы, Жодзішках, Віцебску, Слуцку, Мінску)⁸. Рэфарматарская дзейнасць піяраў і езуітаў падрыхтавала глебу для ўтварэння Камісіі нацыянальнай адукацыі, якая працавала на базе езуіцкіх школ пасля касацыі ордэна ў 1773 г.

У часы Камісіі піярскія школы ўтваралі асобную навучальную акругу, аснову якой складалі сярэднія навучальныя ўстановы — калегіумы. Створаныя па езуіцкіх узорах, яны яшчэ ў 40-х гадах XVIII ст. па ініцыятыве С. Канарскага пачалі рэфармавацца ў бок іншага тыпу школы — з выкладаннем новых моваў на чале з польскай і пашыраным вывучэннем фізікі, матэматыкі, гісторыі, геаграфіі і новай філасофіі. Праўда, у Літоўскай правінцыі ордэна рэфармаванне школ праводзілася менш актыўна, чым у Польшчы. Але і тут паступова ўводзіліся ў навучанне новыя прадметы. Поўны курс у піярскіх школах склаў даў шэсць год. У апошнім класе чытаўся двухгадовы курс філасофіі з выкладаннем алгебры, геаметрыі, механікі, статыкі, фізікі, геалогіі і іншых дысцыплін. У некаторых школах выкладаліся архітэктура, маляванне, танцы і музыка. Заняткі былі бясплатныя, але для прывілеяваных слаёў насельніцтва, як і ў езуітаў, арганізоўваліся платныя канвікты (пансіёны). У Беларусі існавалі калегіумы піяраў у Дуброўне (1785–1797), Лідзе (1756–1834), Полацку (1822–

⁸ Piechnik Z. Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa // Jezuiści a kultura Polska. Kraków, 1993. S. 254.

1830), Шчучыне (1718–1832), Лужках (1741–1832), Блотні (Воранаве, 1735–1755), Віцебску (1753–1785), Зэльве (1740–1832). У піярскіх школах вучыліся Тадэвуш Касцюшка, Ігнацій Дамейка, Ануфрый Петрашкевіч, Казімір Нарбут, Анёл Доўгірд, Мацей Догель, Станіслаў Баніфацый Юндзіл. На працягу другой паловы XVIII – першай трэці XIX ст. школы піяраў не аднойчы рэарганізаваліся, мелі розныя назвы, але працяглы час захоўвалі ўзровень сярэдняй школы. Толькі Віцебская піярская школа ў адпаведнасці з расійскай сістэмай адукацыі атрымала афіцыйны статус сямігадовай гімназіі.

З далучэннем беларускіх зямель да Расійскай імперыі актывізаваў сваю дзейнасць і ордэн езуітаў, які там не быў распушчаны. Дзякуючы ініцыятыве езуітаў у Беларусі з’явілася вышэйшая школа — Полацкая акадэмія (1812–1820), якой падпарадкоўваліся ўсе езуіцкія школы Расіі. Акрамя таго, у Беларусі дзейнічалі два вышэйшыя езуіцкія калегіумы (у Віцебску і Магілёве), два сярэднія (у Оршы і Мсціславе) і няпоўная сярэдняя школа ў Чачэрску⁹. Полацкая акадэмія складалася з трох факультэтаў — лінгвістычнага, свабодных навук і філасофіі, тэалагічнага, мела сваю друкарню, часопіс, кнігзбор з 40 тысяч тамоў, музей і карцінную галерэю. Яна складала пэўную канкурэнцыю Віленскаму універсітэту. Пасля высылкі езуітаў з Расіі (1820 г.) усе памяшканні акадэміі былі аддадзены піярам, якія арганізавалі там свой калегіум. У 1824 г. выкладчыкі гэтай установы Брадовіч і Львовіч абвінавачваліся ўладамі ў належнасці да руху філарэтаў¹⁰.

Акрамя езуітаў і піяраў сярэднімі школамі для свецкай моладзі валодалі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. некаторыя іншыя манаскія ордэны, школьная дзейнасць якіх асабліва актывізавалася пасля касацыі ордэна езуітаў у 1773 г. Свае школы мелі бернардынцы ў Беніцы (1780–1842) і Мсціславе (1820–1831), у тым ліку музычную школу ў Будславе (1756); кананікі рэгулярныя латэранскія — у Слоніме, місіянеры — у Лыскаве, Сямяцічах; дамініканцы — у Гродне, Навагрудку, Забелах, Ушачах, Нясвіжы і інш. Сярод кляштарных школ вылучаліся дамініканская ў Забелах, дзе былі створаны “забельскія зборнікі”, Навагрудку, дзе вучыўся Адам Міцкевіч, і школа ў Гродне з добрым абсталяваннем і бібліятэкай з 10 тысяч тамоў (з 1825 — гімназія, з 1834 — губернская гімназія). У першай чвэрці XIX ст. значная частка школ яшчэ знаходзілася пад апекай манаскіх ордэнаў. Напрыклад, у Гродзенскай губ. у 1823/24 навучальным годзе на адну дзяржаўную гімназію ў Свіслачы прыпадала шэсць сярэдняга тыпу школ рымска-каталіцкай царквы і дзве — грэка-каталіцкія¹¹. У другой чвэрці XIX ст. каталіцкія школы паступова ліквідуюцца.

Аднавілі дзейнасць школы каталіцкай царквы сярэдняга звяна ў 1920–1930-я гады ў Заходняй Беларусі. У 1930–1931 гг. гімназіі і ліцэі трымалі марыяне ў

⁹ Жлутко А. Езуіты на Беларусі... С. 132.

¹⁰ БДГА ў Гродне, ф. 1, воп. 2, спр. 246, арк. 220–222 адв.

¹¹ Тамсама, спр. 773, арк. 1–2.

Друі — школы сумеснага навучання, езуіты — у Пінску. У Вільні знаходзіліся гімназія назарэтанак, ліцэй візітак, ліцэй бенедыктынак, гімназія місіянераў. Акрамя агульнаадукацыйных школ у распараджэнні манаскіх ордэнаў былі прафесійныя школы і настаўніцкія семінарыі. Апошнія ў 1931 г. знаходзіліся ў Нясвіжы (бенедыктынак) і Слоніме (непакалянак). Піяры трымалі сярэдняю гандлёвую школу ў Лідзе (1927–1939), місіянеркі — у Пружанах¹². Большасць прафесійных школ мела характар рамесных вучылішчаў. Мовай выкладання ў школах была польская, толькі ў Друі ў 1920-х гадах карысталіся беларускай мовай. Усе публічныя школы пры кляштарах спынілі сваю дзейнасць з прыходам савецкай ўлады.

3. Духовныя навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы. Акрамя школ для свецкай моладзі каталіцкая царква мела цэлую сетку духовных устаноў для манахаў і духовныя семінарыі для падрыхтоўкі кандыдатаў у духовны сан. Асаблівае развіццё яны атрымалі ў жабрацкіх ордэнах, дзе ўтвараліся школы трох тыпаў: тэалагічныя ўнутрыкляштарныя, элементарныя ўнутрыкляштарныя і міжкляштарныя для ўсёй правінцыі ці некалькіх правінцый ордэна (генеральныя студыі).

Першай вядомай вышэйшай кляштарнай школай у Княстве, дзе выкладаліся філасофія і тэалогія, была дамініканская школа ў Вільні (1507–1812)¹³. Менавіта дамініканцы мелі адну з самых дасканалых сістэм школьнай адукацыі для манахаў: генеральныя студыі — вышэйшыя школы універсітэцкага тыпу з выкладаннем філасофіі і тэалогіі, правам надавання навуковай ступені лектара тэалогіі і экзаменавання на ступень бакалаўра і магістра тэалогіі; фармальныя студыі — таксама на ўзроўні вышэйшай школы, але без права надавання навуковай ступені лектара, якая адпавядала ступені доктара; матэрыяльныя студыі — таксама шасцігадовыя з двума аддзеламі, але на больш нізкім навуковым узроўні. Апошніх у межах усёй Рэчы Паспалітай у XVII ст. было 33. Фармальных студый у XVII–XVIII стст. налічвалася каля дзесяці: у Гданьску, Гродне, Нясвіжы, Пінску, Забелах, Луцку, Варшаве, Плоцку, Любліне і пэўны час у некаторых іншых гарадах і мястэчках. Яшчэ менш устаноў было тыпу генеральных студый: у Кракаве, Любліне, Львове, Вільні, Гродне, Варшаве¹⁴.

Акрамя дамініканцаў свае школы мелі бернардынцы ў Мінску (філасофская студыя літоўскай правінцыі св. Казіміра, 1753–1864), Нясвіжы (тэалагічная студыя, 1628 — не пазней 1654); філасофская студыя ў сярэдзіне XVII ст. ; тэалагічная студыя першага класа з правам дактарата (1731–1864, з 1745 г. з філасофскай студыяй, у 1750 г. пераўтворана з правінцыяльнай студыі ў генеральную

¹² Szkoły Rzeczypospolitei Polskiej w roku szkolnym 1930/1931. Warszawa, 1933.

¹³ Гл. : Plečkaitis R. Nowa myśl filozoficzna i przyrodnicza w czasach rozkwitu Jezuickiej Akademii Wileńskiej // Jezuicka kultura Polska. Kraków, 1993.

¹⁴ Dominikanie. Poznań, 1986. S. 279. Zarys dziejów filozofii w Polsce. Wieki XIII–XVIII. Warszawa, 1989. S. 337.

другога класа), Слоніме (філасофская студыя, другая палова XVIII – пачатак XIX ст.), Пінску (філасофская студыя, 1788), Полацку (філасофская студыя, канец XVIII – пачатак XIX ст.), Будславе (студыя маральнай тэалогіі і рыторыкі, 1731–1797), Друі (філасофская студыя, першая палова XVIII ст. ; студыя граматыкі, другая палова XVIII ст.), Гродне (філасофская студыя, перанесена з Нясвіжа, 1677 – пасля 1813), а таксама картузы ў Бярозе (тэалагічная студыя, XVIII ст.), кармеліты ў Вільні (студыя філасофіі і тэалогіі, XVII – пачатак XIX ст. ; філасофская студыя кармелітаў босых, пачатак XIX ст.), Бялынічах (філасофская студыя, пачатак XIX ст.), Глыбокім (тэалагічная студыя, пачатак XIX ст.)¹⁵. Школы для сваіх патрэб мелі таксама францысканцы, канонікі рэгулярныя, латэранскія, аўгусцінцы, місіянеры і іншыя манаскія ордэны.

Школьнымі ўстановамі іншага тыпу з’яўляліся духоўныя семінарыі, якія паўсталі паводле рашэння Трыдэнцкага сабору (1563). Яны павінны былі стварацца ў кожнай дзяцэзіі і знаходзіцца пад кіраўніцтвам біскупа ці капітулы. Да іх утварэння будучых святароў рыхтавалі звычайна ў кафедральнай і кляштарных школах. Першая дзяцэзіяльная духоўная семінарыя была заснавана віленскім біскупам Юрыем Радзівілам (12. I. 1582 г.) у Вільні. На пачатку XX ст. у ёй знаходзілася да 150 клерыкаў. Акрамя рэлігійных дысцыплін курс семінарыі прадугледжваў выкладанне філасофіі, геаметрыі, лацінскай, а з XIX ст. і рускай моваў. Найбольш здольных вучняў пасылалі ў Віленскую акадэмію ці Галоўную семінарыю. Адначасова з дзяцэзіяльнай у Вільні была створана Папская семінарыя (1582–1583; 1797–1799), якая рыхтавала місіянераў. Прымаліся ў семінарыю кандыдаты з розных краін, а з 1773 г. — толькі католікі ўсходняга абраду. Кіравалі ўстановай незалежна ад дзяцэзіяльных уладаў езуіты, а пасля іх касацыі — базыліяне. З XVIII ст. да 1844 г. у Вільні існавала духоўная семінарыя місіянераў, дзе з 1744 г. рыхтавалі кандыдатаў для патрэб ордэна і для дзяцэзіі¹⁶.

З далучэннем Беларусі да Расіі ўзрасла колькасць духоўных семінарыяў. У новаствораных Магілёўскай архідзяцэзіі (1783) і Мінскай дзяцэзіі (1798) знаходзіліся, акрамя старой семінарыі ў Краславе (1755–1843), новыя — у Мінску (пасля 1798 г.), Беластоку (1819–1843), Звянігарадку Кіеўскай губ. (1820–1843) і Магілёве (1778–1843), якія ў 1843 г. былі аб’яднаны і перанесены ў Мінск. Пасля ліквідацыі свецкімі ўладамі Мінскай дзяцэзіі (1869) Магілёўская архідзяцэзія не мела семінарыі да 1879 г., пакуль не была адчынена новая ў Санкт-Пецярбургу, а былая Мінская была пераведзена ў Вільню. У Віленскай дзяцэзіі, акрамя старых трох віленскіх семінарыяў, існавалі іншыя — у Ілуксе

¹⁵ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie... S. 266–267.

¹⁶ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie... S. 338–340; Krachel T. Szkolnictwo kościoła rzymsko-katolickiego w WKL. S. 466.

Курляндскай губ., малая семінарыя ў Брэсце (пачатак XIX – 1830) і вышэйшая ў Вільні (1803–1832), якая ў 1833 г. разам з тэалагічным аддзяленнем Віленскага універсітэта была пераўтворана ў Віленскую акадэмію, а потым перанесена ў Санкт-Пецярбург (1842). Галоўная семінарыя непасрэдна падпарадкоўвалася рымска-каталіцкай духоўнай калегіі ў сталіцы імперыі і прымала кандыдатаў з усіх расійскіх дзяццэзій. Курс навучання складаў чатыры гады. Мовай выкладання былі лацінская і руская¹⁷.

У 1918 г., пасля аднаўлення Мінскай дзяццэзіі і ў Мінску была адкрыта Каталіцкая духоўная семінарыя з беларускай мовай выкладання і кафедрай беларускай мовы (рэктар — доктар філасофіі архімандрыт Фабіян Абрантовіч)¹⁸. З прыходам савецкай улады семінарыя ў 1921 г. была пераведзена ў Навагрудак (па іншых звестках — у Нясвіж), а адтуль — у Пінск. Акрамя Пінскай духоўнай семінарыі ў Заходняй Беларусі ў 1920–1930-х гадах існавалі яшчэ дзве вышэйшыя семінарыі і тры сярэднія: Вышэйшая духоўная семінарыя ў Вільні, у якой некаторы час выкладаў кс. Адам Станкевіч (у 1945 г. перанесена ў Коўна), Вышэйшая і Малая дзяццэзіяльныя семінарыі ў Ломжы, калегіум капуцынаў у Ломжы і Малая семінарыя Пінскай дзяццэзіі ў Бельску. Духоўную адукацыю даваў таксама каталіцкі універсітэт у Любліне — з 1918 г. У 1990 г. была адчынена Вышэйшая каталіцкая семінарыя ў Гродне, дзе апрача іншых навук выкладаўся гісторыя касцёла, беларуская культура, лацінская і грэцкая мовы, філасофія, гісторыя філасофіі, логіка, метафізіка, антрапалогія, касмалогія, апалагетыка.

Такім чынам, гісторыя каталіцкіх школьных устаноў у Беларусі налічвае ўжо шэсць стагоддзяў. За гэты час былі заснаваны школы ўсіх тыпаў — ад пачатковых да вышэйшых. Яны вылучаліся добрым узроўнем выкладання і пакінулі прыкметны след у гісторыі і культуры Беларусі.

Людміла Карнілава (Гродна)

Ордэн бернардынцаў у Беларусі: навучальныя ўстановы

Асаблівасцю грамадска-рэлігійнай сітуацыі ў Беларусі з XIV ст. па сённяшні дзень з'яўляецца разнастайнасць хрысціянскіх і нехрысціянскіх веравызнанняў. Незвычайная рэлігійная мазаіка надала адметны характар ўсёй культуры Беларусі. Сярод шматлікіх рэлігійных супольнасцей, якія дзейнічалі на зямлі Беларусі, значную ролю ў рэлігійна-культурным жыцці грамадства адыграла каталіцкая царква. У яе арганізацыйнай сістэме трывалае месца займалі манаскія ордэны. Аналіз іх дзейнасці дазваляе ахарактарызаваць агульны на-

¹⁷ Historia kościoła w Polsce. Poznań; Warszawa, 1979. T. 2. Cz. 1. S. 213.

¹⁸ Калубовіч А. Крокі гісторыі. Беласток; Вільня; Менск, 1993. С. 48.

прамак дзейнасці царквы, ступень яе актыўнасці, ролю ў сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці краіны. Але дзейнасць ордэнаў у Беларусі і дагэтуль застаецца мала даследаванай. Між тым у суседняй Польшчы за апошнія дзесяцігоддзі з’явілася шмат фундаментальных прац па гісторыі касцёла ў Рэчы Паспалітай.

У Беларусі ў розныя часы з XIV да XX ст. дзейнічалі мужчынскія ордэны — аўгусцінцаў, бенедыктынцаў, бернардзінцаў, баніфратраў, дамініканцаў, езуітаў, канонікаў рэгулярных латэранскіх, канонікаў рэгулярных ад пакуты, капуцынаў, кармелітаў абутых, кармелітаў босых, картузаў, камуністаў, марыянаў, місіянераў св. Вінцэнта, піяраў, рохітаў (паслядоўнікаў св. Роха), трапістаў, францысканцаў, цыстэрсаў. Былі і жаночыя ордэны — бенедыктынак, бернардынак, брыгітак, дамініканак, кармелітак босых, кармелітак абутых, марыявітак, шарытак, назарэтанак, цыстэрсак. Іх кляштары адыгралі значную ролю ў жыцці лацінскіх парафій, у арганізацыі навучальных устаноў, друкарняў, харыгуйнай дзейнасці. Найбольшую колькасць “ордэнскіх дамоў” у Беларусі мелі езуіты (34) і дамініканцы (46). Пасля гэтых двух ордэнаў па колькасці кляштараў ішоў ордэн бернардзінцаў, які меў на беларускіх землях 26 канвентаў, тры рэзідэнцыі мужчынскія і чатыры жаночыя кляштары.

Ордэн бернардзінцаў-абсервантаў (*Ordo Fratrum Minorum de Observantia*) з’яўляўся адным з адгалінаванняў манаскага ордэна францысканцаў — братаў меншых (*Ordo Fratrum Minorum*).

Бернардзінцы прытрымліваліся першапачатковага, строгага статута Францыска Асізскага. Патрабаванні больш дасканаллага выканання першапачатковага манаскага правіла (*regularis observantia*) і абсалютнага жабрацтва рэалізаваліся ў XV ст., калі іх падтрымалі чатыры вучоныя італьянскія прапаведнікі — Бернард Сіенскі, Якуб Маркскі, Ян Капістран, Альберт Сартэанскі. У 1415 г. першы з іх звярнуўся да папы рымскага Марціна V з просьбай пацвердзіць першапачатковы статут. Канстанцкі сабор 1415 г. задаволіў гэтую просьбу. У 1430 г. на генеральнай капітуле абсервантаў за ордэнам замацавалася назва “бернардзінцы”.

Першыя кляштары бернардзінцаў у Вялікім Княстве Літоўскім былі заснаваны ў XV ст. у Коўне (1468), Вільні (1468) і Полацку (1498, фундацыя кн. Аляксандра Ягелончыка). У апошнім, магчыма, атрымаў лацінскую адукацыю Францыск Скарына. У XVI ст. заснавалі бернардзінцы тры канвенты — у Будславе (1504–1858 гг., фундатары вялікі князь ВКЛ Аляксандр Ягелончык і Януш Кішка — гетман літоўскі, ваявода полацкі), Гродне (1595–1853 гг., фундатар Аляксандр Ягелончык), Нясвіжы (1598–1864 гг., фундатар — Гальшка Яўфімія з роду Вішнявецкіх — жонка Мікалая Радзівіла Сіроткі).

Найбольшая колькасць канвентаў ордэна, а менавіта 15 пачалі сваю дзейнасць у XVII ст. — у Брэсце (1605–1830 гг., фундатар Гелена Копцева з роду

Дульскіх), Дуброўне (1624–1781 гг., фундатар Мікалай Глябовіч, кашталян віленскі), Мінску (1624–1868 гг., фундатар Андрэй Кянсоўскі, староста краснасельскі), Смалянах (1628–1655 гг., фундатар невядомы), Іўі (1631–1858 гг., фундатар Мікалай Кішка, ваявода мсціслаўскі), Оршы (1631–1832 гг., фундатар Андрэй Млоцкі, староста хелмскі, і яго жонка Хрысціна з роду Масальскіх), Мазыры (1645–1832 гг., фундатар Міхал Лонка, маршалак мазырскі), Друі (1646–1850 гг., фундатар Казімір Леў Сапега, падканцлер ВКЛ), Слуцку (1661–1832 гг., фундатар Самуэль Аскерка, земскі мазырскі, палкоўнік каралеўскіх войск), Глуску (1662–1832 гг., фундатар Аляксандр Гіляры Палубінскі, маршалак літоўскі), Віцебску (1676–1832 гг., фундатар Ян Антон Храпавіцкі, ваявода віцебскі), Беразіне (1632–1832 гг., фундатар Канстанцін Уладзіслаў Пац, надворны харунжы літоўскі), Валожыне (1683–1860 гг., фундатар Юзаф Багуслаў Слушка, гетман польны літоўскі, кашталян віленскі), Магілёве (1696–1864 гг., фундатар Тэадор Жавускі, лоўчы рэчыцкі).

У XVIII ст. былі адчынены шэсць канвентаў і адна рэзідэнцыя — у Беніцы (1700–1852 гг., фундатар Казімір Коцел, кашталян трокскі), Мікуліне (1704–1832 гг., фундатар Марцыян Міхал Агінскі, кашталян віцебскі), Пінску (1705–1832 гг., фундатар Міхал Вішнявецкі, гетман літоўскі), Мсціславе (1729–1832 гг., фундатар Ян Юзаф Рамейка-Гурка, харунжы віцебскі), Селішчы (1729–1830 гг., фундатары Ісафат Антоні Сялява, падсудак полацкі і Ян Юзаф Рагоза, падчашы і ротмістр полацкі), Рагачове (1794–1832 гг., фундацыя мясцовай шляхты), рэзідэнцыя ў Шумячах (1794–1866 гг., фундатар Ян Юзаф Рамейка-Гурка).

У першай палове XIX ст. пачалі дзейнічаць канвент у Юравічах (1800–1828 гг., на месцы езуіцкай рэзідэнцыі) і дзве рэзідэнцыі — у Хоцімску (1805–1855 гг., фундатар Юзаф Галынскі, уладальнік мястэчка) і Лазовіцы (1821–1843 гг., на месцы місіі езуітаў).

У такіх гарадах і мястэчках, як Будслаў, Іўе, Глуск, Беразіно, Валожын, Беніца, Мікулін, Селішча, Шумячы, Хоцімск, бернардынцы заставаліся адзіным каталіцкім ордэнам, які меў тут свае кляштары. У Полацку, Брэсце, Дуброўне, Смалянах, Слоніме, Мазыры, Друі, Слуцку ордэн заснаваў свае кляштары раней за іншыя каталіцкія ордэны. І толькі ў Гродне, Нясвіжы, Мінску, Оршы, Віцебску, Магілёве, Пінску, Мсціславе, Рагачове, Юравічах і Лазовіцы бернардынцы былі па ліку другім або трэцім ордэнам, які заснаваў там свой канвент або рэзідэнцыю.

Інтэлектуальны ўзровень манахаў-бернардынцаў у XV – першай палове XVII ст. быў даволі высокі. Так, кракаўскі канонік Шыман Старавольскі ў першай палове XVII ст. адзначыў, што бернардынцы належалі ў Рэчы Паспалітай да найбольш адукаванага духавенства. Гэтаму садзейнічала сістэма навучальных устаноў — студыумаў: генеральных, тэалагічных, філасофскіх, тэалогіі маральнай, граматыкі. У 1517 г. існаваў падзел на студыумы гене-

ральныя, якія былі звязаны з універсітэтамі, і студыумы правінцыйныя. У іх вучыліся не толькі манахі-бернардзінцы. На генеральных студыумах рыхтавалі выкладчыкаў для студыумаў правінцыйных. Навучанню на студыумах тэалогіі папярэднічалі курсы філасофіі. У адрозненне ад дамініканцаў і езуітаў, якія выкладалі філасофію згодна з вучэннем Фамы Аквінскага, большасць бернардзінцаў у выкладанні філасофіі прытрымлівалася часткова змадэрнізаванай у XVII ст. дактрыны “тонкага доктара” (*doktor subtilis*) — тэолага і філосафа сярэднявекі Дунса Скота. У 1628 г. у Нясвіжскім канвенце былі адкрыты курсы тэалогіі, якія працавалі да 1654 г. З утварэннем Літоўскай правінцыі ордэна абсервантаў, у 1731 г., у тым жа Нясвіжы былі пачаты курсы тэалогіі першага класа з правам юбіляцыі (прысваення ордэнскага дактарата). Правамі юбіляцыі ў Рэчы Паспалітай былі надзелены, акрамя студыума ў Нясвіжы, толькі студыумы ў Калішскім і Львоўскім канвентах. Нясвіжскі студыум існаваў да канца дзейнасці канвента ў 1864 г.

У 1731–1797 гг. у Будславе дзейнічаў студыум тэалогіі маральнай і рыторыкі з адным або двума лектарамі па названых дысцыплінах. Там вучыліся 7–10 студэнтаў.

Студыумы філасофіі існавалі ў Беларусі ў сямі гарадах. У Нясвіжы ён дзейнічаў прыкладна ў 1654–1680 гг. Адтуль быў пераведзены ў Гродна, дзе таксама працавалі два лектары. Першым лектарам быў Амброзы Раскаховіус, другім — Яўстафі Лаўрыновіч. У 1813 г. на курсах у Гродне вучыліся 13 клерыкаў. Філасофскі студыум літоўскай правінцыі св. Казіміра існаваў у Мінскім канвенце. У другой палове XVIII ст. у ім працавалі два лектары і вучыліся ад 8 да 10 студэнтаў. Працаваў студыум да 1863 г.

У першай палове XVIII ст. дзейнічалі курсы ў Друі, а ў другой палове XVIII ст. — у Пінску і Слоніме. На рубяжы XVIII – пачатку XIX ст. бернардзінцы вялі курсы філасофіі ў Полацкім канвенце. Вядомыя імёны лектараў і студэнтаў пры полацкім гвардыяне Антонім Укрышку (1804). Магістрам студэнтаў быў Фелікс Матушэвіч, прафесарам філасофіі — Бенядзікт Беняшэвіч, казнадзеемі — Віталіс Лапіцкі і Іпаліт Абухоўскі. Студэнтамі з’яўляліся Адорык Гядвіла, Самуэль Лаўрыновіч, Антон Мазон, Антон Рынкоўскі, Гвідон Валатовіч, Фларыян Васількоўскі, Цімафей Венцыловіч, Каміль Вендзягольскі, Бернард Вілбік, Патэрыус Войшвіч.

Трэба адзначыць, што з другой паловы XVII ст. стала відавочным зніжэнне ўзроўню выкладання ў бернардзінскіх студыумах. Прычынамі таму былі схаластычныя метады выкладання, сістэма юбіляцыі і адеутнасць кантактаў з новымі філасофскімі плынямі.

У XVIII–XIX стст. ордэн бернардзінцаў меў пры сваіх кляштарых у Беларусі тры сярэднія школы і 12 пачатковых. У 1780–1842 гг. існавала сярэдняя школа ў Беліцы. У Нясвіжскім канвенце без згоды са школьнымі ўладамі законнікі ператварылі пачатковую школу ў сярэднюю. Гэта прывяло да канфлікту з

нясвіжскім плябанам, што ў сваю чаргу стала прычынай адхілення законнікаў ад навучання. У 1820–1831 г. дзейнічала сярэдняя школа ў Мсціславе. Вучылі ў ёй шэсць бернардзінцаў.

Пачатковыя школы дзейнічалі з другой паловы XVIII ст. у Брэсце, Нясвіжы, Глуску, Будславе, Слоніме. У пачатку XIX ст. былі адчынены школы ў Іўі, Мінску, Пінску, Лазовіцы, Гродне, Беразіно, Юравічах. Выкладалі ў школах пераважна законнікі ордэна. Але ў Слоніме, дзе на падставе ўмовы з мясцовым пробашчам бернардзінцы трымалі парафіяльную школу на ўзроўні пачатковай, выкладаў свецкі настаўнік. Колькасць вучняў у школах была вельмі розная — ад 15 у Глуску, 18 у Будславе да 88 у Мінску і 90 у Слоніме, дзе для прыезджых дзяцей законнікі адчынілі пры кляштары бурсу. У пачатковых школах вучылі (гэта вядома з праграмы навучання ў Глуску) чытаць, пісаць, пачаткам арыфметыкі, латыні, вучылі катэхізму. Методыка выкладання была розная, уключала ў тым ліку і даволі новы на тыя часы метады Бэла–Ланкастара. Як вядома, лонданскі настаўнік Джон Ланкастар і педагог-пастар Эндру Бэл з Мадраса незалежна адзін ад другога стварылі сістэму “ўзаемнага” навучання, пры якой старэйшыя школьнікі вучылі малодшых пад кіраўніцтвам настаўніка. Менавіта па гэтай сістэме працавала школа ў Мінску.

Пасля паўстання 1831 г. у заходніх і цэнтральных раёнах Беларусі былі ліквідаваны ўсе школы, якія трымалі каталіцкія ордэны, у тым ліку і бернардзінцаў.

І яшчэ пра адну школу, якая дзейнічала ў Беларусі пры бернардзінскім канвенце, варта сказаць. Гэта музычная школа ў Будслаўскім канвенце, што дзейнічала з 1756 г. да 1831 г. Школа існавала на працэнты з капіталу, які ахвяравала харунжая Скарульская. У школе вучыліся 15 вучняў. Пра тое, што школа дзейнічала да часоў паўстання, вядома з следчай справы, дзе адзначана, што разам з айцом Манстовічам да паўстаўшых далучыліся і чатыры вучні музычнай школы.

Зразумела, што дзейнасць ордэна бернардзінцаў у адкрыцці і дзейнасці навучальных устаноў у параўнанні з езуітамі, піярамі, базыльянамі, дамініканцамі больш сціплая. Тым не менш яна з’яўляецца самастойнай старонкай у гісторыі адукацыі Беларусі ў XVII–XIX стст.

Святлана Палуцкая-Марозава (Гродна)

**Сінтэз візантыйскай культурынай спадчыны,
усходнеславянскіх традыцый і заходніх уплываў
у беларускім уніяцтве**

Адзін з ініцыятараў рэфармавання праваслаўнай царквы, які схаваўся ў санкт-пецярбургскім часопісе “Церковный вестник” за 1906 г. пад крыптанімам

“А.В.”, раіў звярнуць увагу на беларускую царкву, хворую, па яго словах, асаблівай мясцовай немаччу, што мае гістарычныя карані. Ён прапанаваў вярнуць ва ўклад рэлігійнага жыцця беларусаў некаторыя элементы уніяцтва, дарагія і святыя ім нават на золку XX ст.¹ Традыцыі, погляды і звычэй ў царкоўна-рэлігійнай і культурна-бытавой сферы, выпрацаваныя за часы уніі, аказваліся жыццяздольнымі, устойлівымі і выяўляліся нават у тых пакаленнях, якія ўжо гэтай веры не ведалі.

Аблічча уніяцтва і звязаны з ім уклад жыцця фармаваліся ў Беларусі на працягу двух з паловай стагоддзяў (90-я гады XVI ст. – 30-я гады XIX ст.) ва ўзаемадзеянні дзвюх тэндэнцый: арыентальнай і празаходняй, якія то ўжываліся разам, то змагаліся за прыярытэт. Вера, якая нараджалася ўпотаі, распаўсюджвалася ў барацьбе, ішла па двух накірунках развіцця (першы — лацінізацыя, другі — захаванне самабытнасці ў духу ўмоў аб’яднання), зведала раскол у 1720 г. і штучны абрыў у 1839 г., была вельмі рухомай, спазнала нямала змен на працягу сваёй чвэрцьтысячагадовай гісторыі. На яе эвалюцыю аказвалі ўплыў тры фактары: пазіцыя Рыма, палітыка ўрада Рэчы Паспалітай і нацыянальна-рэлігійная самасвядомасць вернікаў.

Ва уніяцтве сінтэзаваліся візантыйская культурна-рэлігійная спадчына, старажытныя ўсходнеславянскія і мясцовыя традыцыі, заходнееўрапейскія навацыі, заходнеславянскія (польскія) запазычаныя XVII–XVIII стст. і рускія новаўвядзенні XIX ст. Суадносны гэтых кампанентаў не былі аднолькавымі ў розныя часы. Паводле асаблівасцей іх спалучэння можна вылучыць наступныя перыяды, якія супадаюць з асноўнымі перыядамі гісторыі уніі.

I. 1577–1596 гг. — ад выхаду кнігі Пятра Скаргі “Аб адзінстве царквы Божай і аб грэцкім ад гэтага адзінства адступленні” — першага мясцовага выдання, якое давала багаслоўска-дагматычнае абгрунтаванне ідэі царкоўнай уніі, — да Брэсцкага сабора ўключна. У гэты перыяд на царкоўных саборах, у перамовах з прадстаўнікамі Ватыкана, палемічнай літаратуры вырысоўваліся аблічча і змест новага веравызнання.

II. 1596–1720 гг. — часы станаўлення уніі, якая пануючай тады ў праваслаўі атмасферы ізаляцыі ад заходнееўрапейскай цывілізацыі, ахоўніцтва спрадвечных традыцый супрацьпаставіла адкрытасць да іншаземных уплываў, да ідэй, якімі жыло заходняе каталіцкае грамадства. У гэты час ішло арганізацыйнае афармленне уніяцкай царквы і яе лацінізацыя, якая была больш моцнай у Літве і Беларусі, чым на Украіне². Такое назіранне пацвярджае вывад сучаснай даследчыцы з Рыма С.Сенік пра тое, што лацінізацыя ўкраінскай царквы не была

¹ Свящ. А.В. Голос православного из литовско-белорусского края: К вопросу о церковной реформе // Церковный вестник. 1906. № 35. С. 1137, 1138; № 39. С. 1270; № 47. С. 1541; № 48. С. 1582.

² Павлович С.К. Опыт истории Замойского униатского провинциального собора. Гродно, 1904. С. 53.

моцнай ніколі, асабліва ў XVII ст. Але ж, адарваўшыся ад Усходу, царква паўстала перад Захадам аслабленай і таму пасіўна паддавалася ўплыву рэлігійнай культуры, якая не заўсёды адпавядала яе ўласным традыцыям³.

III. На наступным этапе, які пачаўся пасля Замойскага сабора 1720 г., ішло інтэнсіўнае нарастанне заходніх уплываў. Аднак адбывалася раздваенне царквы, бо частка яе не прыняла замойскіх рэформаў.

IV. 30-я гады XIX ст. — гэта час, калі, паводле А.Цвікевіча, Іосіф Сямашка з наймавернай сілай паварочваў уніяцкія розумы і справы на Усход⁴. Пад выгодам вяртання да старажытных грэка-візантыйскіх першаасноў уніі адбывалася пашырэнне ў ёй элементаў рускага праваслаўя.

Знаёмства з раннімі дакументамі перадберасцейскага перыяду стварае ўражанне, што унія, якая прадугледжвала пераход з-пад духоўнай юрысдыкцыі аднаго сусветнага хрысціянскага рэлігійнага і культурнага цэнтра — візантыйскага Канстанцінопаля, спадкаемцы высокай культуры антычнай Грэцыі, да лацінскага Рыма, зводзілася да аднаго ганаровага прызнання сваім кіраўніком папы рымскага. Відаць, зусім магчыма было, прызнаючы вяршэнства Ватыкана, захаваць ва уніяцтве ўвесь лад царкоўных адносін і літургічны парадак усходняга праваслаўя. Залежнасць ад Рыма спачатку заставалася намінальнай, як намінальнай была і ранейшая залежнасць ад Канстанцінопальскага патрыярхату. У такой залежнасці дзеячы уніі не бачылі пагрозы разбурэння асноў усходняга царкоўна-кананічнага ладу, вучэння, дысцыпліны, абрадаў.

У архіве мітрапаліта І.Руцкага сярод іншых дакументаў захоўваўся і такі: "Кандыцыі, або Артыкулы, якія Русь, перш чым прыступіць да адзінства, падала касцёлу рымскаму, і іх адабрэнне ад папскага легата"⁵. Ужо ў першым акце аб гатоўнасці прыняць унію, падпісаным на саборы ў Брэсце ў 1590 г., беларуска-ўкраінскія епіскапы "выгаворвалі", каб папа пакінуў ім "да сканчэння веку нязменнымі і непарушнымі ўсе цырымоніі і абрады, г.зн. службу Божую і ўвесь царкоўны лад, якога здаўна трымаецца наша святая ўсходняя царква"⁶. "Артыкулы, або Дзелавыя ўмовы уніі", падпісаныя вышэйшай іерархіяй у 1594 г., сведчаць пра дзве тэндэнцыі. Па-першае, існавала імкненне адгарадзіцца ад Канстанцінопальскага патрыярхату, які да нядаўняга часу быў вышэйшым духоўным і культурным аўтарытэтам усяго ўсходняга славянства, паставіць заслону на шляху яго ўплыву і ўмяшання ў ход спраў. Па-другое,

³ Сенік С. Украінская царква в XVII столітті // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. Львів, 1993. Ч. I. С. 66.

⁴ Цвікевіч А. "Западно-руссизм": Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мн., 1994. С. 150.

⁵ Дзяржаўны гістарычны архіў Расіі ў Санкт-Пецярбургу, ф. 823, воп. 3, спр. 133, арк. 1.

⁶ Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви. М., 1991. Т. I. С. 627.

жадаючы пазбавіцца ад апекі брацтваў і ўмяшання свецкіх людзей у царкоўныя справы, епіскапат пайшоў на ломку гэтай дэмакратычнай традыцыі, уласцівай беларуска-ўкраінскай царкве. Праваслаўныя брацтвы былі закрыты, а уніяцкія дзейнічалі пад кантролем епіскапаў. Курс на культурна-рэлігійнае, ідэалагічнае і іерархічнае аддаленне ад Усходу, Масквы падтрымаў Жыгімонт III. За сваю арыентацыю не на “Трэці Рым”, а на Заходнюю Еўропу арганізатары і дзеячы уніі атрымалі адмоўную ацэнку гісторыкаў маскоўска-пярбургскай школы.

У той жа час прыхільнае да уніі духавенства адносілася да візантыйскага абраду, што шанавалася ўсходнеславянскім насельніцтвам з часоў прыняцця хрысціянства, як да скарбу, вартага зберажэння. “Што датычыць [...] закона грэчаскага, то ці мог бы я наважыцца парушыць такую вялікую і важную справу”, — апраўдваўся перад сваімі абвінаваўцамі М.Рагоза⁷. І.Пацей “хацеў бы прыняць такую унію”, каб усе “застаючыся ў цэласці, паправілі б толькі некаторыя рэчы...”⁸ У творы “Унія” (1595) ён запэўніваў, што пасля заключэння яе “яко служба Божая вся, так сакрамента святыя и вси иные цырымонеи и обрядки церкви светое Восточное наше вцале и ни в чом ненарушенне зостануть”, будуць “моцне их держать и стерегчы”, што “по-старому все отпраоватися будет без всякого нарушения”⁹. У Саборным пасланні 1595 г. Кліменту VIII гаварылася, што калі папа згодзіцца пакінуць таінствы, цырымоніі і абрады, яшчэ ў старажытнасці перанятыя з Візантыі, епіскапы абавязваюцца ні ў чым іх не парушаць і зацвердзіць гэта за сябе і за сваіх пераемнікаў. “Тады і мы, — гаварылася ў гэтым дакуменце, — заспакоеныя адносна нашай веры, таінстваў і абрадаў, тым смялей і без усялякага ўціску сумлення прыступім да злучэння з рымскай царквой”¹⁰.

Умовы, на якіх быў заключаны царкоўны саюз 1596 г. (яны складаюцца з 33 артыкулаў), можна падзяліць на чатыры групы. У першую ўключаюцца тыя з іх, што забяспечвалі захаванне праваслаўнай спадчыны, якая стала традыцыйнай для беларускага і ўкраінскага народаў:

— “усе нашы літургіі — Васіля Вялікага, Златавуста [...] усе нашы малітвы і наогул абрады Усходняй царквы жадаем захавачь у поўнай непахіснасці і выконваць на нашай мове;

— таінства Еўхарыстыі, як было ў нас заўсёды, няхай выкладаецца пад двума відамі, роўна і таінства хрышчэння, і яго форма няхай застаецца ў нас, як было да гэтых часоў, без усялякай змены і дабаўкі;

⁷ Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви. Т. 1. С. 650.

⁸ Тамсама. С. 640.

⁹ Памятники полемической литературы в Западной России. СПб., 1882. Кн. 2. С. 119.

¹⁰ Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви. Т. 1. С. 642–643.

— каб парадак і вобраз святкавання Пасхі і ўсе астатнія нашы святы, у тым ліку свята Богаяўлення 6-га студзеня, неіснуючае ў рымскай царкве, засталіся недатыкальнымі і нязменнымі;

— няхай не забараняецца нам званіць у званы ў нашы святы, насіць да хворых св.Тайны адкрыта па нашаму звычайу і рабіць урачыстыя хросныя хады;

— няхай дазволена будзе нам мець семінарыі і школы грэцкай і славянскай мовы, таксама друкарні для друкавання кніг;

— захоўваюцца шлюбныя святароў;

— епіскапы пасвячаюцца кіеўскім мітрапалітам без удзелу Рыма. А сам мітрапаліт пасвячаецца мітрапалітамі на месцы, хаця і абавязаны будзе ездзіць у Рым да папы за стаўленай граматай”¹¹.

Дададзім яшчэ, што акрамя малітваў, абрадаў, таінстваў, звычайў, святаў, грэцкай мовы, уніяцтва пераняло ад Візантыі тып храма, іканапісныя каноны, разнавіднасці прадметаў рэлігійнага культу, змест і форму набажэнскіх кніг, царкоўны спеў. Царкоўнаславянская мова набажэнства як агульная спадчына ўсходняга славянства на працягу двух стагоддзяў заставалася асноўнай мовай уніяцкай царквы.

Да другой групы мы аднясём умовы-артыкулы, якія ламалі традыцыі беларуска-ўкраінскай праваслаўнай царквы: падпарадкаванне брацтваў, школ і друкарняў мітрапаліту і епіскапам, пазбаўленне сілы і ўлады пасланняў і духавенства з Грэцыі, забарона прызначэння там на царкоўныя пасады ў Кіеўскую мітраполію.

Наступная група ўмоваў уяўляе сабой перайманні з Заходняй Еўропы, ад каталіцкай царквы: “новы каляндар, калі нельга ўтрымаць старога, прымем”; атрыманне мітрапалітам стаўленай граматы з Рыма. Далей ідуць артыкулы, што кампрамісна вырашаюць пытанне аб прынцыповых палажэннях каталіцкага веравучэння:

— “Пра Св.Духа спавядаем, што ён зыходзіць не ад двух пачаткаў, не дваікім зыходжаннем, але зыходзіць з аднаго пачатку, як крыніцы — ад Айца праз Сына;

— пра чысцец не ўзбуджаем спрэчкі, але жадаем ісці за вучэннем царквы.”

Уніяцтва адмовілася ад тых рымскіх святаў і цырымоній, якіх няма ў праваслаўнай царкве.

І, урэшце, былі артыкулы, што забяспечвалі адасобленасць уніяцкай царквы ад каталіцтва, яе самабытны нацыянальны характар: недапушчэнне прымаць уніятаў у рымскі абрад; забарона пераўтвараць манастыры і храмы ўсходняга абраду ў рымскія царквы; мітраполія, епіскапіі і іншыя духоўныя пасады павінны давацца “людзям не іншай нацыі і веры, як толькі рускай і грэцкай”.

---

¹¹ Митрополит Иларион. Берестейська унія, її генеза, теорія і практика. Вінніпег, 1993. С. 62–74.

Тэарэтычныя асновы уніі, выпрацаваныя ў перадберасцейскі перыяд, пасля 1596 г., увасабляліся ў жыццё. Спачатку унія не мела пэўнай схемы веры і царкоўнага жыцця, моцнай унутранай арганізацыі. Рэформы мітрапалітаў Ружцага, Сялявы, Крэўзы, іх новаўвядзенні, дзейнасць базыльянскага ордэна фармавалі аблічча уніі і вялі за сабой змены ў духоўна-культурным жыцці грамадства.

Ужо на другім этапе пачынаецца раздваенне уніяцтва. Белае духавенства ахоўвала ў ім праваслаўныя традыцыі і пачаткі. Прыхільнікамі навацый заходнееўрапейскага паходжання выступілі базыльяне. У іх засваенні і распаўсюджанні яны ішлі наперадзе астатніх уніятаў. Кожны з іх вёў унію сваёй дарогай. Паступова яна адхілялася ад сваіх першаасноў.

Цэнтралізацыя царкоўнай улады ў руках папы рымскага, заняўшы сабою, дасягнуў базыльянамі самастойнасці і незалежнасці ад мітрапаліта і епіскапаў разыходзіліся з практыкай грэчка-ўсходняй царквы, перабудоўвалі адносіны на ўзор царквы рымскай. Паступова ішло збліжэнне уніяцтва з вучэннем, абрадамі, дысцыплінай заходняй царквы. Яго лацінізацыя праявілася ў дагматыцы (афіцыйныя пастановы базыльянскай кангрэгацыі аб памінанні папы рымскага ў набажэнстве (1661)), дадатку філіюквэ ў сімвале веры (1664), у перайманні вучэння аб вяршэнстве папы, аб чысцы і інш. Уніяцкая царква пераймае з Захаду шаптаныя літургіі, канфесіяналы, працэсіі вакол царквы з таінствамі еўхарыстыі, індальгенцыі, казанні на польскай мове, прывілеяваныя алтары, святы, адзенне і знешні выгляд манахаў і белага духавенства. Гэтыя і іншыя навацый ў другой палове XVII ст. яшчэ не сталі агульнай і паўсямяснай справай, практыкаваліся галоўным чынам базыльянамі. А гэта прыдавала веры блытанасць, няпэўнасць, адсутнасць аднастайнасці, няўстойлівасць.

Дзверы уніяцкіх храмаў былі адчынены для заходніх уплываў. Абразы, намалёваныя па візантыйскіх канонах, замяняліся абразамі італьянскай школы. Праўда, векавыя традыцыі не дазвалялі з лёгкасцю ўспрымаць і ўкараняць у сакральнае мастацтва ўсё, што ішло з Захаду. Мастацтвазнаўца В. Пуцко адзначае, што раннія уніяцкія абразы нельга адрозніць ад праваслаўных, бо і тыя, і другія зыходзілі з адной нацыянальна-культурнай традыцыі. У ўкраінскім іканапісе новыя празаходнія тэндэнцыі сталі прыкметнымі з 1630–1640 гг. Беларускае абразы першай паловы XVII ст. звычайна не выдаюць прыкметных адступленняў ад візантыйскай іконаграфічнай схемы. Але праходзіць усяго некалькі гадоў, і візантыйская традыцыя парушаецца, хаця не вымірае зусім¹². У далейшым уніяцкі абраз праявіў вялікую здольнасць да сінтэзу як вялікай спадчыны Візантыі, так і магутных уплываў заходнееўрапейскага жывапісу¹³.

¹² Пуцко В.Г. Іканапіс Беларусі XV–XVIII стст. у кантэксце ўсходнееўрапейскага мастацтва візантыйскай традыцыі // Наш радавод. Гродна, 1992. Кн. 4. Ч. 3. С. 66, 68.

¹³ Хадыка Ю.В. Традыцыйнае мастацтва і беларускае адраджэнне // Наш радавод. Гродна, 1991. Кн. 3. Ч. 2. С. 364.

З другой паловы XVII ст. распачынаецца уніяцкае храмавае будаўніцтва. Яно несла з сабой новы мастацкі стыль, што нарадзіўся ў Італіі ў папярэднім стагоддзі. Мясцовыя дойдзі стварылі арыгінальную беларускую інтэрпрэтацыю еўрапейскага барока, уласны стыль — віленскае або уніяцкае барока. На каталіцкі манер пераабсталёўваюцца інтэр’еры старажытных храмаў. У іх з’яўляюцца аб’ёмныя выявы Хрыста і святых, якія не прызнаюцца ўсходняй царквой.

Пералічаныя і іншыя новаўвядзенні ў заходнекаталіцкім духу выклікалі супрацьдзеянне белага духавенства, часткі іерархіі, якая ва уніяцтве найбольш даражыла праваслаўна-візантыйскай спадчынай. Сярод іх узнік рух за рэарганізацыю царквы ў духу дакументаў 1596 г., яе самабытнасць, асобнасць ад каталіцкага касцёла. Ворагам крайняй лацінізацыі праявіў сябе Леў Кішка. На базыльянскім з’ездзе 1713 г. ён правёў пастанову дакладна захоўваць старажытныя абрады грэцкай царквы, не называць служэбнікі мшаламі, а паўставы — брэварыямі¹⁴.

Такі пераходны, двухаблічны стан уніі ў пачатку XVIII ст. адзначыў адзін з яе сучаснікаў: “У царкве на той час не было яшчэ ані кніг выпраўленых, ані прыстойнай навукі для людзей ... І сама вера яшчэ не была ясна вызначана”¹⁵.

У новую фазу перавёў уніяцтва Замойскі сабор. З аднаго боку, ён імкнуўся да захавання аўтарытэту візантыйскай і ўсходнеславянскай культурна-рэлігійнай спадчыны, а з другога — напоўніў уніяцкае веравучэнне, абраднасць і дысцыпліну заходнімі элементамі. Ён зацвердзіў тыя новаўвядзенні, што ўжо даўно практыкаваліся ва уніяцкай царкве, з якімі вернікі больш-менш звыкліся і асвоіліся. Уніятам забаранялася чытаць і трымаць кнігі, якія не прайшлі цэнзуру, прымаць пасвячэнне ў праваслаўных храмах. У пераліку святаў з’явіліся запазычаныя ў католікаў: Божага Цела, Смуткуючай Маці Боскай. Што да царкоўна-абрадавых пастаноў сабора, то яны захоўвалі таінствы хрышчэння, пакаяння, свяшчэнства, шлюб і інш. у тым выглядзе, у якім яны практыкаваліся ва ўсходняй царкве, і ўстанаўлівалі аднастайнасць у набажэнстве і таінствах.

Рашэнні Замойскага сабора былі пакладзены ў аснову далейшай дзейнасці уніяцкай царквы. У наступныя 30–40 гадоў яна ўмацавалася і ўнутрана ўладкавалася, шмат у чым змяніла ўклад свайго духоўнага жыцця. На уніяцкую глебу былі перанесены органы, званочки. У царкве з’явіліся касцёльныя алтары, лаўкі, канфесіяналы, на прастолах — “гарматы” і манстрацыі, разам з чытанай імшой — літаніі, суплікацыі. У духу збліжэння з заходняй царквой выпраўляліся і друкаваліся уніяцкія кнігі. Змяніўся ранейшы праваслаўна-візантыйскі выгляд уніяцкіх храмаў, з іх зніклі ўласцівыя праваслаўнай цар-

---

¹⁴ Павлович С.К. Опыт истории Замойского униатского провинциального собора. С. 60.

¹⁵ Тамсама. С. 87.

кве іканастасы. Іншым стаў вобраз жыцця святароў. Яны нярэдка добраахвотна адмаўляліся ад уступлення ў шлюб паводле звычаю лацінскага духавенства.

Пры ўсім станоўчым значэнні сабора 1720 г. для уніяцкай царквы ён усё ж унёс у яе раскол. Адны прынялі замойскія наватарствы, другія адстойвалі непарушнасць старога. У XVIII ст. адбылося настолькі цеснае збліжэнне уніяцкай царквы з лацінскай, што калі першая аказалася пад націскам дзвюх мацнейшых хрысціянскіх канфесій, стала аб'ектам іх канкурэнцыі, то вернікі пераходзілі ў каталіцызм як у больш блізкую ім веру.

У 30-я гады XIX ст. рускі ўрад, выкарыстоўваючы праваслаўную царкву, пачаў культурна-рэлігійную пераарыентацыю Беларусі з Захаду на Усход. За кароткі тэрмін быў зламаны царкоўна-рэлігійны ўклад народнага жыцця, створаны ў папярэднія два стагоддзі. У храмах знішчаліся бакавыя алтары, арганы, скульптуры, спальваліся уніяцкія кнігі і культавыя рэчы. З набажэнства выключаліся ўсе запазычаныя з рымскага абраду. У малітвах замест рымскага папы пачалі памінаць Свяцейшы Сінод. Усталёўваліся царскія брамы і іканастасы работы рускіх мастакоў. Польская мова, а разам з ёй і беларуская выключаліся з набажэнства і навучальных устаноў. Іх замянілі царкоўна-славянская і руская мовы. Набылі новае ўбранне і адпусцілі бароды святары. Было забаронена даваць дзецям імёны, неўласцівыя ўсходняй царкве. Народ дзівіўся, чаму тое, што ўчора лічылася святым, угодным Богу, сёння забараняецца.

Сатканае з супярэчнасцей, складзенае з фрагментаў супрацьлеглых вучэнняў, уніяцтва асуджана было з моманту свайго нараджэння да самай смерці на бесперапыннае балансаванне паміж дзвюма цывілізацыямі, мацнейшымі рэлігіямі. Яго схіленне ў бок каталіцызму ці праваслаўя, рэзкая перавага заходніх ці ўсходніх элементаў былі аднолькава небяспечнымі. За прыкладамі хадзіць далёка не трэба. Узмацненне рымска-каталіцкіх і польскіх уплываў у базыльянскім ордэне прывяло да лацінізацыі і паланізацыі. А арыентаваныя на Усход рэформы 30-х гадоў XIX ст., падтрыманыя рускім урадам, перавялі ініцыятыву пераважна на рэйкі праваслаўя.

Ларыса Языковіч (Мінск)

Праваслаўныя беларусы на эміграцыі:

Праблемы і ўзаемадачыненні

Каля 80 працэнтаў беларускіх эмігрантаў — праваслаўнага веравызнання, але належаць яны да самых розных праваслаўных юрысдыкцый — да Маскоўскай патрыярхіі, Рускай замежнай праваслаўнай царквы, Амерыканскай праваслаўнай царквы, Канстанцінопальскай патрыярхіі. У значнай сваёй час-

тцы яны або асіміляваліся з насельніцтвам краін пражывання, або русіфікаваліся ў выніку належнасці да рускіх грамадска-культурных арганізацый, прарускіх праваслаўных цэркваў і амаль не лічаць сябе беларусамі. Гэта ў асноўным датычыць тых, хто пакінуў Беларусь да Другой сусветнай вайны.

Эмігранты з Беларусі, якія апынуліся ў краінах Захаду пасля Другой сусветнай вайны, у значнай ступені сталі эмігрантамі па палітычных матывах. Гэтыя людзі імкнуліся да арганізацыі беларускага рэлігійнага жыцця на эміграцыі на незалежнай, самастойнай аснове. У выніку былі створаны два беларускія праваслаўныя рэлігійныя цэнтры — Беларуская аўтакефальная праваслаўная царква (БАПЦ, 1948) і Беларуская праваслаўная царква Паўночнай Амерыкі (пачатак 50-х гадоў). Першыя прыходы БАПЦ былі створаны ў канцы 40 – пачатку 50-х гадоў. Некаторыя з іх існуюць да нашых дзён. Іншыя з цягам часу перасталі дзейнічаць. БАПЦ афіцыйна не прызнана Маскоўскай патрыярхіяй — яе лічаць некананічнай, але яна практычна дзейнічае ўжо больш 40 гадоў і яднае вакол сябе беларускіх эмігрантаў розных пакаленняў. Ініцыятарамі яе аднаўлення на эміграцыі былі беларускія грамадска-палітычныя дзеячы БНРаўскага накірунку. Парафіі гэтай царквы існуюць у многіх краінах свету — там, дзе стала жывуць беларусы: у ЗША, Канадзе, Вялікабрытаніі, Аўстраліі. На наш час такіх парафій налічваецца каля 20. У ЗША іх найбольшая колькасць — каля 10. Гэта парафіі Жыровіцкай Божай Маці ў Гайленд-Парку (штат Нью-Джэрсі), Жыровіцкай Божай Маці ў Кліўлендзе (штат Агайо), Святога Кірылы Тураўскага ў Брукліне (Нью-Йорк), Святога Духа ў Дэтройце (штат Мічыган), Святой Тройцы ў Дораты (штат Нью-Джэрсі), а таксама місіі, дзе набажэнствы адбываюцца не штотыднёва — у Барбэтане (штат Агайо), Памоне (штат Каліфорнія) і Нэйплз (штат Фларыда)¹.

У Канадзе дзейнічаюць прыходы Святога Кірылы Тураўскага ў Таронта і Святога Спаса ў Манрэалі. Некалькі прыходаў (а таксама місій) БАПЦ дзейнічае ў Англіі — у Манчэстэры, Нотынгеме, Брэдфардзе. Існуюць прыходы ў Аўстраліі — у Адэлаідзе, Пэрце, Мельбурне і Сіднеі.

БАПЦ у сваім унутраным жыцці перажыла шмат цяжкасцей, складаных момантаў; у ёй і на наш час адчуваюцца ўнутраныя супярэчнасці, што з'яўляецца адлюстраваннем тых супярэчнасцей, якія існуюць унутры беларускай эміграцыі. У першую чаргу гэта палітычныя супярэчнасці паміж прыхільнікамі БНР і БЦР. У 60–70-х гадах у амерыканскіх судовых установах разглядаўся шэраг спраў, звязаных з дзейнасцю БАПЦ. Доўгі час існаваў канфлікт (з 1965 да 1968 г.) паміж епіскапам БАПЦ Васілём і часткай вернікаў прыхода Святога Кірылы Тураўскага ў Брукліне. Епіскап Васіль (Уладзімір Тамашчык) абвінавачваў прыхаджан у тым, што яны не падпарадкоўваліся яму. Частка

¹ Энциклопедия истории Беларуси. Мн., 1993. Т. 1. С. 366–367.

вернікаў прыхода ў сваю чаргу лічыла, што епіскап не займаецца рэлігійнымі справамі, а залішне палітызуе царкву на карысць адной з групавак беларускай эміграцыі². Праціўнікі епіскапа Васіля хацелі выйсці з-пад яго апекі і звярнуліся да епіскапа Андрэя, каб ён прыняў прыход пад сваё кіраўніцтва. Але епіскап Андрэй зрабіць гэта адмовіўся, раячы вернікам памірыцца з епіскапам Васілём³. Урэшце ў канцы 1968 г. частка веруючых аддзялілася ад прыхода БАПЦ і стварыла свой прыход Святога Кірылы Тураўскага ў Рычманд Гіл. Гэты прыход у далейшым далучыўся да юрысдыкцыі Канстанцінопальскага патрыярха.

Існавалі непаразуменні і паміж кіраўніцтвам БАПЦ — епіскапамі Андрэем (Аляксандрам Крытам) і Мікалаем (Міхаілам Мацукевічам). Яны выўляліся ў спрэчках адносна маёмасці БАПЦ, ва ўзаемных прэтэнзіях епіскапаў на тэрыторыю, прыходы, ва ўзаемных абвінавачваннях і г.д. Гэтыя спрэчкі таксама вырашаліся праз амерыканскія суды, што, безумоўна, было не на карысць БАПЦ⁴.

У 1983 г. пасля смерці першаіерарха царквы мітрапаліта Андрэя у ёй адбыўся раскол⁵. Цяпер фактычна існуюць дзве царквы пад такой назвай — адной кіруе епіскап Мікалай, другой — епіскап Ізяслаў (Ян Бруцкі). Аднаведна падзяліліся прыходы царквы, веруючыя, рэлігійныя выданні, рэлігійна-грамадскія цэнтры і г.д.

На эміграцыі, галоўным чынам у ЗША, дзейнічае таксама Беларуская праваслаўная царква Паўночнай Амерыкі, якая падпарадкоўваецца Канстанцінопальскаму патрыярху. Фактычна — гэта епархія ў складзе Экзархата Канстанцінопальскай патрыярхіі ў Паўночнай Амерыцы. Прыходы гэтай царквы існуюць у Чыкага (штат Ілінойс, прыход Св. Юрыя), у Рычманд Гіл (штат Нью-Йорк, прыход Святога Кірылы Тураўскага), у Саўт-Рыверы (штат Нью-Джэрсі, прыход Святой Ефрасінні Полацкай). У беларускім рэлігійна-рэкрэацыйным цэнтры Бэлер-Менск (Глен-Спэй, штат Нью-Йорк) існуе царква Смаленскай іконы Божай Маці Адзігітрыі. У Таронта (Канада) дзейнічае прыход Святой Ефрасінні Полацкай. Прыходы гэтай царквы ёсць таксама ў Англіі і ў Аўстраліі. Стварылі яе тыя, хто прытрымліваўся ў асноўным арыентацыі на БЦР. Гэтая царква актыўна дзейнічае сярод беларускай эміграцыі. У ёй служаць святары-беларусы, богаслужэнні праходзяць пераважна на беларускай мове. Але Беларуская праваслаўная царква Паўночнай Амерыкі не мае свайго вышэйшага царкоўнага кіраўніцтва — г.зн. свай-

² [Мерляк К.] Дзейнасць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1992. С. 337.

³ Тамсама. С. 349–350.

⁴ Кіпель В. Беларусы ў ЗША. Мн., 1993. С. 230; [Мерляк К.] Дзейнасць... С. 359–361; Беларусь. 1983. № 308–309; Беларускі голас. 1983. № 306.

⁵ [Мерляк К.] Дзейнасць... С. 364–365; Беларусь. 1983. № 311; Беларускі голас. 1983. № 310.

го, беларускага епіскапа, хаця гэтае пытанне ўздымалася яе вернікамі і святарамі з 60-х гадоў. І ёсць згода Канстанцінопальскай патрыярхіі на вышчэненне беларускага епіскапа, калі знойдзецца адпаведны кандыдат⁶. Апякуецца беларускімі прыходамі грэчаскі архіепіскап Якавас, які з'яўляецца экзархам Канстанцінопальскага патрыярха ў Паўночнай Амерыцы. Кіруючы орган гэтых праваслаўных прыходаў — Беларуска царкоўная рада Паўночнай Амерыкі⁷. З 1951 да 1976 г. яе ўзначальваў а.Мікалай Лапіцкі, з 1976 г. — а.Святаслаў Коўш. Цяпер гэтая царква знаходзіцца нібы на раздарожжы: унутраныя супярэчнасці не дазволілі ёй арганізавацца належным чынам і стварыць сваё, беларускае вышэйшае кіраўніцтва. У К.Мерляка на гэты конт ёсць думка, што абрання епіскапа не хацелі самі святары — ім зручней было самім кіраваць прыходамі⁸. Гэтае пытанне актуальнае і цяпер. Адпаведная арганізацыя царкоўнага кіраўніцтва спрыяла б захаванню беларускасці, беларускай культуры сярод вернікаў, а таксама захаванню даволі значнай прыходскай маёмасці (будынкаў, зямельных участкаў і г.д.) для наступных пакаленняў беларусаў на эміграцыі.

Такім чынам, на эміграцыі існуюць фактычна тры беларускія праваслаўныя царквы, якія вельмі неахвотна ідуць на ўзаемадзеянне паміж сабой. Так, у ЗША малітвы за Беларусь у Кангрэсе гэтай дзяржавы чыталі архіепіскап БАПЦ Васіль і айцец Мікалай Лапіцкі. Узнікае пытанне: такое вось падвойнае прадстаўніцтва, падвойная затрата энергіі, грошай і часу — на карысць беларускай эміграцыі ці не?

Трэба сказаць пра вялікую важнасць існавання сваёй царквы на эміграцыі, якая неабходна для нацыянальна-грамадскай, культурнай дзейнасці ў чужым асяроддзі. Але ў гэтай дзейнасці патрэбна адзінства. Супярэчнасці, абвінавачванні адзін аднаго ў здрадніцтве, амаральнасці і г.д., адмова ад супрацоўніцтва наносіць шкоду беларускай эміграцыі і царкве. Сярод саміх беларусаў у эмігранцкім друку існуе думка, што царква ніколі не павінна падлягаць палітычнаму ўплыву ці палітычным абмежаванням⁹. Але ў рэчаіснасці ўсё значна складаней. І гэта — вынікі трагічнага ў мінулым лёсу беларускага народа, якія істотна ўплываюць на сучаснае жыццё эміграцыі, у тым ліку і на яе рэлігійныя пачуцці. Практычна кожная палітычная група, добра ўсведамляючы ролю царквы ў эміграцыі, імкнулася падпарадкаваць яе сабе, стварыць з яе палітычны прыдатак. Гэта характэрна не толькі для беларускай, але і для іншых эміграцый — рускай, польскай і інш.

⁶ Беларуская думка. 1976. № 20. С. 20.

⁷ Тамсама. 1969–1970. № 12–13. С. 36–37; Беларускі голас. 1970. № 182; [Мерляк К.] Дзейнасць... С. 386.

⁸ [Мерляк К.] Дзейнасць... С. 392.

⁹ Беларускі голас. 1972. № 205.

Ва ўсіх трох беларускіх цэрквах ёсць агульныя праблемы. Гэта, па-першае, змяншэнне колькасці вернікаў. Па-другое, адыход ад царквы моладзі ў выніку працэсаў асіміляцыі. Па-трэцяе, недахоп духавенства. Коранем гэтага недахопу з'яўляюцца ў некаторай ступені матэрыяльныя цяжкасці. Але ёсць і іншая прычына — нежаданне моладзі выбіраць у жыцці святарскі шлях. Праўда, тут у апошнія гады пытанне часткова вырашаецца за кошт прытоку беларускіх праваслаўных святароў з Беласточчыны.

У канцы 80 – пачатку 90-х гадоў у сувязі з дэмакратызацыяй грамадскага жыцця ў Беларусі, ажыўленнем тут рэлігійнага жыцця сталі магчымымі кантакты паміж праваслаўнай царквой у Беларусі і беларускімі праваслаўнымі цэрквамі на эміграцыі. Мінск наведаў архіепіскап БАПЦ Мікалай¹⁰. Патрыяршы экзарх Беларусі Філарэт у час свайго візіту ў ЗША меў сустрэчы з вернікамі і кіраўніцтвам Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы і Беларускай праваслаўнай царквы Паўночнай Амерыкі¹¹. У беларускім грамадстве, сярод навукоўцаў, літаратараў, прадпрымальніцкай моладзі з'явілася пэўная цікавасць да беларускай эміграцыі, да сваіх суайчыннікаў за мяжой, да іх грамадскага, эканамічнага, культурнага, духоўнага жыцця. Раней гэта было амаль немагчыма.

Адлюстраваннем новых працэсаў у Беларусі з'яўляюцца і першыя, яшчэ даволі асцярожныя кантакты паміж беларускімі праваслаўнымі цэрквамі на эміграцыі і на Бацькаўшчыне. Час пакажа, ці ёсць будучыня ў беларускіх праваслаўных цэркваў на эміграцыі і іх сувязей з праваслаўнай царквой, што існуе ў Беларусі.

---

¹⁰ Беларус. 1992. № 389–391.

¹¹ Літ. і мастацтва. 1992. 3 сак.

УЗАЕМАДЗЕЯННЕ
Ў ГАЛІНЕ МАСТАЦТВА
І НАРОДНАЙ КУЛЬТУРЫ

Віктар Шматаў (Мінск)

Старажытнае беларускае мастацтва

ў кантэксце ўсходніх і заходніх традыцый X—XVIII стст.

Нацыянальная адметнасць мастацкай культуры фармуецца пад уздзеяннем гістарычных і сацыяльна-эканамічных умоваў, якія, у сваю чаргу, шмат у чым залежаць ад геаграфічнага становішча краіны, асаблівасцей яе прыроды, канфесійнага жыцця, этнічнага паходжання народа, традыцый і шэрагу іншых фактараў. Гэта пацвярджае і выяўленчая творчасць беларускага народа. Наша складаная і драматычная гісторыя, геапалітычнае становішча Беларусі, размешчанай на мяжы двух вялікіх арэалаў хрысціянскай культуры — усходняга (праваслаўнага) і заходняга (каталіцкага) — прычыніліся да непаўторнасці мастацтва, у якім “усходнія” і “заходнія” традыцыі¹ творча перапрацаваны, знітаваны настолькі арганічна, што часам няпроста адказаць на пытанне: да якога, умоўна кажучы, тыпу, культурна-гістарычнага цыкла можна аднесці той або іншы яго твор — усходнеславянскага ці заходнееўрапейскага? Захапляюча цікавая гісторыя беларускага мастацтва амаль не мае аналогій. З пункту гледжання праблематыкі ў ёй вылучаюцца чатыры асноўныя этапы:

1. Усходнеславянска-візантыйскі. ПERYЯД гэты пачынаецца пасля прыняцця хрысціянства (X ст.) і заканчваецца ў XIII ст., калі Беларусь выступае на гістарычнай арэне як новае палітычнае фармаванне — Беларуска-Літоўская дзяржава;

2. Пераходны — ад усходнеславянска-візантыйскага да заходнееўрапейскага. ПERYЯД гэты пачынаецца з канца XIII ст. і працягваецца да канца XVI ст., дакладней да Брэсцкай уніі (1596);

3. ПERYЯД пасля Брэсцкай уніі і да далучэння Беларусі да Расіі ў апошній трэці XVIII ст.;

4. ПERYЯД пасля далучэння Беларусі да Расіі.

У гэты перыяд палітычнае і мастацка-духоўнае развіццё Беларусі мела істотныя адрозненні. Па-рознаму ўспрымаліся “ўсходнія” і “заходнія” традыцыі.

---

¹ Пад “усходнім” уздзеяннем на беларускае мастацтва я тут разумею візантыйскую традыцыю; пад “заходнім” — уплыў агульнаеўрапейскіх мастацкіх стыляў: раманскага, готыкі, рэнесансу, ман’ерызму, барока і інш.

На першым этапе ў нашым мастацтве дамінуе візантыйская традыцыя, якая пашыралася пераважна праз Кіеў, але часткова і праз культурна залежныя ад Візантыі Малую Азію, Сірыю, Каўказ. Помнікі Смаленска (руіны на Смядыні, Петрапаўлаўская, Івана-Багаслаўская і Свірская цэрквы), Полацка (Сафія, Дабравешчанская царква), Гродна (Каложская царква) сведчаць пра ўздзеянне візантыйскай крыжова-купальнай сістэмы ў сакральным дойлідстве.

Іконаграфічна-вобразная сістэма манументальных роспісаў у тых святынях Полацка і Смаленска таксама стваралася пад візантыйскім уздзеяннем, прычым у Полацку яна займала нібы прамежкавае месца паміж кіеўскімі і наўгародскімі роспісамі. Цалкам залежалі ад візантыйскай традыцыі і першыя абразы (прывезены ў Полацк абраз “Маці Божая Адзігітрыя Эфеская” і інш.). Візантыйскі стыль характэрны таксама для мініячур і ўсёй сістэмы афармлення асобных царкоўнаславянскіх рукапісаў (Супрасльскі рукапіс X–XI стст., Тураўскае Евангелле XI ст., Службнік Варлаама Хутынскага XII ст.) і асобных твораў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва (Крыж Лазара Богшы 1161 г. і інш.).

Варта, аднак, зрабіць істотную агаворку: візантыйскі ўплыў на беларускае мастацтва быў не такі вызначальны, як на мастацтва Кіева. У шэрагу помнікаў адчуваецца ўздзеянне раманскага стылю. Даследчыкі бачаць яго ўжо ў полацкай Сафіі XI ст., а Спаская царква Ефрасіннева манастыра (дойлід Іаан) XII ст. з яе падкрэсленай вертыкальнасцю кампазіцыі, нарастаннем формаў ад нізу да верху стала першым помнікам на тэрыторыі ўсходніх славян, дзе візантыйская традыцыя перапрацавана ў мясцовым стылі. Гэты ўнікальны храм нібы прадказвае хуткае з’яўленне ў Беларусі готыкі.

У манументальных роспісах Спаскай царквы (як і ў мініячюрах Аршанскага Евангелля XII–XIII стст.) побач з візантыйскім адчуваецца раманскае ўздзеянне, а асобныя мініячюры Кодэкса Гертруды XI ст., якія, хутчэй за ўсё, выкананы ў Беларусі, напісаны ў стылі раманскага мастацтва і сведчаць пра сувязі з Нямеччынай. Уплыў раманскага мастацтва адчуваецца ў скульптурных абразках “Мікола і Стафан”, “Божая Маці”, “Пётр”, “Канстанцін і Алёна” і інш.

Для другога перыяду характэрны досыць прыкметны адрыў ад усходнеславянска-візантыйскай традыцыі, якая дамінавала ў X–XIII стст., чаму садзейнічала як палітычная, так і канфесійная сітуацыя ў краіне. У склад Вялікага Княства Літоўскага Беларусь увайшла як хрысціянская краіна візантыйска-праваслаўнага абраду. Але пасля хрышчэння Літвы (1387), Крэўскай (1385) і асабліва Люблінскай (1569) уніі ранейшыя праваслаўныя цэнтры (Полацк, Тураў, Смаленск) з іх культурна-мастацкай арыентацыяй на Візантыю ўжо не адыгрывалі ранейшай ролі. Пачалося будаўніцтва касцёлаў (першыя — у Абольцах, Крэве, Быстрыцы, Навагрудку, Ашмянах, усе XIV ст.). На змену візантыйскай традыцыі з’явілася готыка, якая пасля раманскага стылю (формы яго выступаюць цяпер толькі ў дэталях) мае ўжо “фармальна-стылістычны сэнс” (М.Шчакаціхін). Заходнееўрапейскаму ўздзеянню садзейнічала таксама магдэбургскае права, шырокае развіццё друкарства (беларускія друкарні — першыя ва Усходняй Еўропе), вучоба ва ўніверсітэтах

Заходняй Еўропы, Рэфармацыя, якія спрычыніліся да развіцця не толькі готыкі, але і рэнесансу. Асобныя элементы готыкі бачны ў вежах-данжонах так званага валынскага тыпу, якія ў другой палове XIII ст. будуцца ў Гродне, Камянцы, Брэсце. У ваенным замкавым дойлідстве (замкі ў Навагрудку, Лідзе, Крэве, Гродне), выкліканым да жыцця барацьбой з крыжакамі, выразна выступаюць формы нямецкай замкавай і грамадзянскай готыкі. У канцы XV – пачатку XVI ст. готыка ў культавых помніках Беларусі і Літвы ўжо фармуецца як адметная мастацка-напаўторная з’ява (група бернардзінскіх касцёлаў, касцёл у Ішкалдзі).

Познегатычныя канструкцыі на аснове перапрацаваных візантыйскіх планаў характэрныя для культавага абарончага дойлідства канца XV – пачатку XVI ст. — згадаем цэрквы ў Сынкавічах, Мураванцы, Супраслі. Прычым у двух першых помніках да іх далучаецца ўплыў італьянскага рэнесансу. Яго ўздзеянне адчуваецца таксама ў планіроўцы беларускіх гарадоў (Нясвіж, Быхаў), замкавай архітэктуры (замак у Міры), грамадзянскім дойлідстве.

У кніжным жывапісе дадзенага перыяду таксама назіраецца ўплыў готыкі і рэнесансу (мініяцюры Лаўрышавага Евангелля пачатку XIV ст., Радзівілаўскага рукапісу XV ст.).

У іканавісе ўздзеянне рэнесансу відаць у “Пакланенні вешчуноў” (1514) з Дрысвят, Слуцкай Параскеве (XVI ст.) і групе абразоў з Брэстчыны (“Мікола чудатворац” і інш.). Прычым першы абраз выкананы пад уплывам нямецкага рэнесансу (Лукас Кранах), а іншыя — італьянскага трэчэнта і пратарэнесансу. Аднак у большасці абразоў XV–XVI стст. яшчэ захавана сувязь з Візантыяй (“Маці Божая Адзігітрыя Смаленская”, XV ст.; “Маці Божая Адзігітрыя Іерусалімскай”, XV ст. і інш.).

У манументальных роспісах XIV–XV стст. бачна першая ў сусветным мастацтве спроба — вельмі адметная — аб’яднаць візантыйскія (паводле традыцый) цыклы з архітэктурнымі канструкцыямі гатычных храмаў (фрэскі, выкананыя ў XIV–XV стст. беларускімі майстрамі ў Польшчы: Кракаве, Любліне, Сандаміры).

У гравюры назіраюцца прынцыповы разрыў з візантыйскімі традыцыямі і ўсталяванне новых кантактаў з нямецкім мастацтвам (гравюры Скарыны). “Партрэт Скарыны” з яго Бібліі (1517–1519), які мае “сапраўды гістарычнае значэнне” (А.Сідараў) — першы цалкам свецкі рэнесансны твор у мастацтве Усходняй Еўропы. Уздзеянне італьянскага рэнесансу адчуваецца і ў нешматлікіх тагачасных алейных партрэтах (“Партрэт Ежага Радзівіла” з Нясвіжскай галерэі), а таксама надмагіллях з касцёла Божага цела ў Нясвіжы (Радзівіла Сіроткі і інш.).

У трэці перыяд (канец XVI – канец XVIII ст.) уплыў заходнееўрапейскага мастацтва значна ўзмацняецца. Пасля Брэсцкай уніі, пазнейшае ўздзеянне якой на развіццё мастацтва было велізарным, заходнія формы ўрываюцца ў самую цвярдую візантыйскіх культурных традыцый — царкву. Яркая самабытнасцю наша мастацтва XVII–XVIII стст. у першую чаргу абавязана менавіта уніі, якая была “як бы нацыянальнай рэлігіяй у краі” (М. Багдановіч) і арыентавала мастацтва на першапачатковую, адзіную хрысціянскую царкву — дагэтуль недастаткова ацэнаная ідэя агульначалавечага значэння.

Контррэфармацыя спрычынілася да новага агульнаеўрапейскага мастацкага стылю ў Беларусі — барока. Калі готыка і рэнесанс былі тут усё ж спарадычнымі з’явамі, то барока сфармавалася ў асобную школу, самабытны накірунак (“віленскае барока”). Пасля Трыдэнцкага сабору, рашэнні якога сталі праграмай Контррэфармацыі, барока, культывае мастацтва ў цэлым усведамляюцца як сродак канфесійнай барацьбы. Калі готыка і рэнесанс часцей ішлі ў Беларусь з Нямеччыны (або праз яе), то барока было запазычана непасрэдна з яго радзімы — Італіі.

Як вядома, першы помнік барока на тэрыторыі Рэчы Паспалітай — касцёл Божага цела ў Нясвіжы (90-я гады XVI ст., дойдзі Д.Бернардоні) — вельмі арыгінальнае творчае пераасэнсаванне царквы Іль Джэзу ў Рыме. Цікава, што ў яго плане спалучаюцца формы лацінскага і грэчаскага крыжа. Як паказалі даследчыкі (Л.Квітніцкая, Т.Габрусь), асобныя візантыйскія рэмінісцэнцы ёсць і ў помніках “віленскага барока”, пералічваюць якія тут няма магчымасці. Аднак у цэлым уплыў Візантыі ў культывым барока перабольшваць нельга — гэта дойдзіства заходняга тыпу, перапрацаванае на мясцовай глебе. У гэтым пераконваюць архітэктурныя помнікі Д.Бернардоні, І.Глаўбіца, П.Перці, І.Фантана, М.Педэці і інш.

Досыць рашуча пахіснуў першапачатковую візантыйскую традыцыю і барочны абраз, які ў XVII ст. яшчэ нярэдка захоўваў рэнесансныя рысы — быў бліжэй да жыцця, да навакольнай прыроды (“Нараджэнне Маці Боскай” Пятра Яўсеевіча з Галынца, 1649, “Маці Боская неўвядальны цвет”, “Глья”, 1668 і інш.).

Беларускі абраз канца XVI–XVIII ст. (найперш уніяцкі) адыходзіць ад візантыйскай традыцыі, што заўважыў яшчэ А.Пель. Смелае парушэнне традыцыйнай візантыйскай іканаграфіі і ікананічных канонаў, яўны зварот да натурнасі (жыццёвасць тыпажу, фалькларызацыя, арнаментцыя фону) набліжаюць яго да італьянскага мастацтва трэчэнта і пратарэнесансу. У манументальных роспісах барока заходнеўрапейскае ўздзеянне таксама амаль цалкам нівелявала візантыйскія традыцыі, што ішлі ад фрэсак праваслаўных храмаў Полацка, Гродна і інш. (фрэскі кармяліцкага касцёла ў Магілёве, другая палова XVII ст.; касцёла Станіслава ў Магілёве, 1765–1767; роспісы касцёла ў Нясвіжы, 1753 і інш.).

У эпоху барока сфармаваўся самабытны сармацкі партрэт. Ён чэрапаў выяўленчыя сродкі не толькі з ікананісу (папярэдні рэнесансны партрэт у Беларусі хоць і дасягнуў значнага росквіту, але ўсё ж саступаў заходнеўрапейскаму і не мог быць адзінай крыніцай стылю сармацкага партрэта), але і з твораў заходнеўрапейскіх майстроў І.Шрэтэра, Я.Трыцыуса, Д.Шульца, Б.Стробеля. Падобна таму, як многія абразы XVII–XVIII стст. можна назваць “абразамі-партрэтамі”, асобныя сармацкія вобразатворы сваёй фронтальнай кампазіцыяй і плоскаснасцю формы выклікаюць у памяці абразы, выявы святых айцоў царквы ў візантызуючых храмах (партрэт князя Міхаіла Барысавіча, каля 1600 г. і інш.).

Перапрацоўка ў заходнім стылі візантыйскай іканаграфіі назіраецца і ў гравюры. І гэта не выпадкова: побач з мясцовымі мастакамі (А. і Л.Тарасевічы,

І.Шчырскі, І.Крашчановіч,Ф.Ангілейка, М. і В.Вашчанкі і інш.) у Беларусі і Літве ў эпоху барока працавалі замежныя гравёры (Вілатц, Шнопс, Пельцэльда, Гётке, Вестэрфельд і інш.).

Многім абавязана Брэсцкай уніі і заходнееўрапейскай традыцыі скульптура, якую праваслаўныя храмы (і візантыйскае мастацтва ў цэлым) ігнаравалі. З'яўленне першых ва Усходняй Еўропе скульптурных выяў на барочным франтоне касцёла Божага цела ў Нясвіжы — св.Мікалая, Крыштофа, Ігнація і Ксаверыя — упершыню звязала беларускае мастацтва з традыцыяй антычнасці і заходнееўрапейскага сярэднявек'я. Ад нямецкага і чэшскага мастацтва праз Польшчу ішлі ў Беларусь і традыцыі досыць пашыранай станкавай драўлянай пластыкі.

У цэлым ужо ў канцы XVIII ст. беларускае мастацтва, усе яго віды і жанры, сфармаваліся як цэласная і завершаная мастацкая з'ява з сваім непаўторным абліччам. Барока садзейнічала яго моцнаму “азаходненню”, таму з пэўнымі агаворкамі (случкія паясы і інш.) можна лічыць яго самабытным адгалінаваннем заходнееўрапейскага мастацтва на Усходзе.

Чацвёрты перыяд развіцця беларускага мастацтва найбольш драматычны. Пасля далучэння Беларусі да Расіі наша краіна ператварылася ў правінцыю. Русіфікатарская палітыка спрычынілася да замірання самастойнага мастацкага жыцця ў Беларусі. Плошчы і архітэктурныя будынкi цяпер плануюцца ў Маскве і Пецябургу. Каталіцкія храмы безгустоўна перарабляюцца ў праваслаўныя. Пасля забароны уніі (1839) знішчаюцца уніяцкія храмы, іканастасы, абразы, скульптуры.

У працах тагачасных даследчыкаў, якія пісалі пра беларускае мастацтва, пра выяўленне тыповых для Беларусі элементаў не было, зразумела, і гаворкі. Увесь аналіз формаў старадаўняй культуры нашай краіны зводзіўся да спроб давесці адзінства яе з культурай Кіеўскай і Маскоўскай Русі. Пры гэтым заўсёды пераацэньваўся візантыйскі ўплыў, што, як мы пераканаліся, дамінуе толькі ў мастацтве X–XIII стст. і зусім не вызначае ўсяго багацця і разнастайнасці нашай выяўленчай творчасці.

Якія ж высновы можна зрабіць з нашых назіранняў? Найперш тое, што наш народ мае сваю ўласную гісторыю мастацтва — яркую і непаўторную, адметную ад мастацтва Польшчы, Літвы, Расіі. Літва і Польшча па сутнасці не ведалі мастацтва багатай шматвяковым вопытам Візантыі, дакладней, знаёміліся з ім праз Беларусь. Расія, наадварот, схіляючы галаву перад Візантыяй, не ведала ні готыкі, ні рэнесансу, а барока ў першай палове XVII ст. пераймала з Беларусі праз творы Сімяона Полацкага, В.Пазнанскага, С.Палубеса, В.Кораня, іншых “паланян”, што апынуліся ў тых часы ў Маскве. І толькі Беларусь была аднолькава ўважлівай як да спірытуалістычнага мастацтва Візантыі, так і да рацыяналізму Заходняй Еўропы. Пры гэтым — апошняе важна падкрэсліць — геній нашага народа творча перапрацоўваў усходнія (праваслаўныя) і заходнія (каталіцкія) першакрыніцы і формы, ствараў ярае і самабытнае мастацтва.

Марыя Ткачэнка (Санкт-Пецярбург)

Дачыненні еўрапейскай гравюры да партрэтнай іканаграфіі Вялікага Княства Літоўскага

Як выглядалі і што самі па сабе значылі тыя людзі, што вялі дыялог паміж Усходам і Захадам у XVI–XVIII стст.? Што гэта быў за дыялог і ў чым ён выяўляўся? Пра ўсё гэта наглядна сведчыць гравіраваны партрэт тых часоў. Ён узнік у выніку якраз самага непасрэднага кантакту Усходу з Захадам: Полацка і Прагі, за якой стаяла ўся кніжная Еўропа.

Друкаваная кніга змяніла свет: ён зрабіўся цяжнейшым, Усход наблізіўся да Захаду. Што гэта былі за кантакты і як яны ўплывалі на развіццё гравіраванага партрэта ў Вялікім Княстве Літоўскім? Адказ на гэтае пытанне патрабуе разгляду шырокага кола праблем. Спынімся каротка на асноўных.

Партрэтная галерэя нашых продкаў, якая складвалася на працягу першых трохсот гадоў існавання гравіраванага партрэта, дайшла да нас нешматлікімі творамі. Партрэты, як і людзі, гінулі ў войнах, вывозіліся як трафеі, цярпелі ад няўвагі і недаацэнкі. Калі ля вытокаў гравіраванага партрэта стаялі вобразы гуманістаў, то ў XVII ст. паказвалі людзей у даспехах, з булавамі і буздыганамі. Да іх далучыліся асобы святароў ды лічаныя жаночыя і дзіцячыя тварыкі. У XVIII ст. тыя ж рыцары ў даспехах замест булаваў і гармат здолелі на нейкі час узяць у антураж кнігі. Вялікакняжацкі партрэт існаваў на працягу трох стагоддзяў, толькі больш сціпла, чым той жа самы, але ўжо каралеўскі ў суседняй дзяржаве.

Першы гравіраваны партрэт, выява Ф.Скарыны, адносіцца да тыпу “вобраз вучонага” ў кабінэце. Ён мае аналогіі ў гравюры Італіі, Германіі канца XV – пачатку XVI ст., але не атрымаў развіцця на радзіме. Перапынак у кнігадрукаванні і змены ў яго накіраванасці перасунулі развіццё партрэта, за выключэннем праблематычнай выявы В.Цяпінскага, на XVII стагоддзе.

Найбольш прадстаўнічымі ў партрэтнай галерэі былі Радзівілы і Сапегі. Сярод партрэтаваных першымі з Радзівілаў аказаліся сыны Мікалая (Чорнага) — Мікалай Крыштаф і Юры. Іх партрэты гравіравалі ў Германіі І.Хогенберг, Д.Кустас і Л.Кіліян. Мастакі карысталіся распрацаванай на той час у партрэтнай гравюры кампазіцыяй: пагрудная выява ў павароце на тры чвэрці ўправа або ўлева. Яна змяшчалася ў авальную рамку з надпісам па абводзе і акаймоўвалася большай, чатырохкутнай рамай. Над партрэтам і пад ім маглі змяшчацца дадатковыя надпісы біяграфічнага або панегірычнага зместу. Гэты тып партрэта быў пераняты мастацтвам Вялікага Княства Літоўскага і мае прыклады каралеўскіх, гетманскіх і біскупскіх выяў. Ён утрымаўся да XVIII ст. Праўда, змяняўся кшталт рамак. Ад простых, лінейных перайшлі да пышных, арнаментаваных адпаведна з патрабаваннямі мастацкага стылю барока.

Мясцовыя гравёры выкарыстоўвалі творчы вопыт заходнееўрапейскіх майстроў, але і не баяліся адысці ад яго. Гравіраваны партрэт мог стварацца блізім да ўзору

жывапіснага, з увядзеннем новых элементаў у кампазіцыю (напрыклад, сімвалаў). Захоўвалася, як і для алейнага палатна, толькі чатырохкутная рамка, якую мастак гравіраваў. Прыкладам абодвух тыпаў кампазіцыі — у авальнай рамцы і чатырохкутнай — з’яўляюцца партрэты віленскага біскупа А.Валовіча, выкананыя віленскімі мастакамі ў 1630 г. для казання Я.Альшэўскага на пахаванні біскупа¹. З паасобнікаў гэтага выдання нам вядомы два розныя партрэты Валовіча². З іх авальны медзярыт мае падабенства да гравюры Л.Кіліяна. Аўгсбургскі мастак выканаў партрэт віленскага біскупа ў 1621 г. Ён аздобіў выяву алегарычнымі фігурамі, эмблемамі, картушам з гербам “Багорыя”, дапоўніў іх дыдактычнымі і метафізічнымі сентэнцыямі. Віленскі ж мастак, улічваючы акалічнасці выхаду кнігі, адмовіўся ад антуражу і надпісаў. Вобраз партрэтаванага пададзены пагрудна ў трохчвэртным павароце. Ад выявы Л.Кіліяна гэты твор адрозніваецца антуражам і саступае па якасці выканання. Ананімны аўтар партрэта, выкананага ў дрэварыце, праявіў адметны падыход да кампазіцыі. Некаторымі дэталямі яна набліжаецца да традыцый мясцовага жывапіснага партрэта. Фонам для пагруднай выявы біскупа злева паслужыў матыў драпіроўкі з родавым гербам на ёй, справа ж, у акне — сонца і зорка, побач, на стале, — свечка. Партрэт акаймаваны лінейнай чатырохкутнай рамкай з мемарыяльна-панегірычным подпісам унізе.

Гравёры ВКЛ, якія працавалі ў XVI – першай палове XVII ст. у тэхніцы дрэварыту, звычайна свае творы не падпісвалі. Іх партрэтны даробак невялікі: выява В.Цяпінскага, некалькі партрэтаў Жыгімонта III для Статута ВКЛ розных выданняў, эмблематычныя выявы Я.К.Хадкевіча. Імёны мастакоў часцей з’яўляліся на дрэварытах другой паловы XVII ст. Аднак майстры ксілаграфіі не працавалі ў партрэтным жанры, засяроджваліся на арнаментальнай і сюжэтнай гравюры.

Гравіраваны партрэт у ВКЛ развіваўся пераважна ў тэхніцы медзярыту. За нешматлікімі выключэннямі ён падпісны. Першым з мясцовых мастакоў паставіў свой подпіс пад партрэтам, гравіраваным разцом па медзі, Т.Макоўскі. Невядомы да нядаўняга часу партрэт Жыгімонта III захаваўся ў адным з экзэмпляраў польскамоўнага выдання Статута ВКЛ³. У гэтым творы нявіжскі гравёр звярнуўся да традыцыйнай пагруднай кампазіцыі ў авале, змясціўшы яго на подыуме з аздобным картушам. Паводле зместу і вартасці медзярыт Т.Макоўскага бліжэй да станковых партрэтаў заходнеўрапейскіх майстроў, чым да прац ананімных мастакоў, паслугамі якіх карысталася друкарня Мамонічаў. Іканаграфічнай аналогіяй да яго можа служыць партрэт Жыгімонта III работы італьянскага гравёра Дж.Лаўра (1609).

Невядомы віленскі мастак таго часу скарыстаў як узор твор Т.Макоўскага, паўтарыўшы яго ў дрэварыце⁴. Як і ў партрэце А.Валовіча, фон тут дапоўнены

¹ Olszewski J. Kazanie na pogrzebie... I.M.X. Eustachego Wołowicza... Wilno, 1630.

² Бібліятэка Расійскай АН, інв. 24799; Цэнтральная бібліятэка АН Літвы, L–17/126.

³ Гл.: Ткачэнка М. Невядомы партрэт з творчай спадчыны Тамаша Макоўскага // Мастацтва Беларусі. 1990. № 12. С. 50.

⁴ Партрэт знаходзіцца ў польскамоўным экзэмпляры Статута ВКЛ у Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве. XVII. 4. 1982.

драпіроўкай. Аздобленая ўнізе геаметрычным арнамантам, яна прыдае выяве выглед убранага ручніком абраза.

Да таго, як расквітнела творчасць А. і Л.Тарасевічаў, у сталіцы ВКЛ працавала нямала замежных гравёраў. Сярод іх былі Н.Андрэа, К.Гётке, Л.Вілац, Т. і М.Шнопсы, З.Зелімахер, Д.Пельцэль, І.Энгельхардт. Пра іх уклад у развіццё жанру мы не можам меркаваць з аб'ектыўнай паўнамоцнай прычыне вялікіх страт у партрэтнай галерэі. Вядома, што К.Гётке рабіў партрэты Хадкевічаў, Тышкевічаў, Кішкаў, Б.Капца, А.Шонфлісіуса, Фердынанда Вазы, І.Каткевіча, І.Сацкага. Не ўсе выявы ацалелі. Аднак і ў наш час яшчэ магчымыя нечаканыя знаходкі. Гданьская бібліятэка ПАН нядаўна набыла партрэт Я.Лацкага, зроблены ў Вільні. Творчая манера К.Гётке, роўная і густоўная ў арнаментальнай гравюры, у партрэтах выяўляе адданасць мясцовай эстэтычнай традыцыі. Партрэт Я.Скуміна Тышкевіча, які па тэхніцы выканання можа быць аднесены да спадчыны К.Гётке, мае аналогіі ў тагачасным жывапісе ВКЛ. Фігура пададзена ў тыповай позе: у рост, левая рука на поясе, правая абапіраецца на столік, дзе ляжыць булава. Убранне, атрыбутыка, нават палатка, пад якой стаіць ваявода, нагадваюць алейныя партрэты гетманаў першай чвэрці XVII ст. Адзначым, што гравёр стварыў партрэты не толькі на патрэбы Віленскай акадэмічнай друкарні езуітаў, але і для Віленскай базыльянскай, Любчанскай друкарняў. Гэты факт у некаторым сэнсе можа быць адказам на пытанне, чаму замежныя мастакі ехалі ў Вільню. Тут была праца. У адрозненне ад Галандыі, Германіі, дзе ўжо значна раней у партрэце працавалі такія майстры, як Х.Гольцыус, Вірыксы, дэ Пасы, дэ Бры, Д.Кустас, Кіліяны, ВКЛ не мела гравёраў, якія адпавядалі б такому мастацкаму ўзроўню.

Магчымыя заказчыкі і мецэнаты ВКЛ знаёміліся з культурай і мастацтвам Захаду з дзяцінства. Мясцовая эліта пасылала сваіх дзяцей на вучобу ў Еўропу. Сыны М.К.Радзівіла (Сіроткі) Ян, Альбрэхт і Крыштаф, якія вучыліся ў Інгальштаце (Баварыя), былі спартрэтаваныя аўгсбургскім гравёрам у 1604 г. для прысвечанай ім кнігі. Ініцыятыва езуітаў у гэтай справе была небеспадстаўнай: выхаванне будучых пратэктараў з такога магутнага і аўтарытэтнага роду мела для іх сэнс і перспектыву.

Універсітэты Еўропы, слынныя не толькі знакамітымі выкладчыкамі, багатымі бібліятэкамі і буйнымі друкарнямі, для якіх працавалі высокапрафесійныя мастакі, давалі адукацыю юнакам з ВКЛ. Леў Сапега паслаў сваіх сыноў Крыштафа і Казіміра засвойваць навуку ў Лювэнскі ўніверсітэт. Працавітым юнакам прысвяціў там сваю кнігу прафесар Х.Ван дэ Путэ. Гэтага вядомага фламандскага пісьменніка, які заняў месца прафесара лаціны і прыгожага пісьменства ў Лювэне пасля смерці Ю.Ліпсія, прасіў лістом пра дапамогу дзецям Л.Сапега. Эрык Путэанус (так паліцінску ён падпісваў свае шматлікія кнігі) з увагай паставіўся да вучняў. Даваў ім парады, выходзіў на прыкладзе Аляксандра Македонскага, які вучыўся ў Арыстоцеля і імкнуўся “ведаць дзяржаўную справу, мацаваць і кіраваць”⁵.

⁵ Puteanus E. Pompa prosphonetica, sive praefationum syntagma. Lovanii, 1639. P. 110.

Культурная сітуацыя Захаду, куды траплялі жыхары ВКЛ, фармавала іх асобы, эстэтычныя густы. Кнігі, па якіх даводзілася вучыцца, у тым ліку і багата ілюстраваныя, вандроўнікі прывозілі з сабой дамоў, як і станковыя гравюры. Іх было нямала ў той час у Беларусі ў прыватных і царкоўных зборах.

Вялікія страты ў нашым гравіраваным партрэце сёння можна растлумачыць часткова тым, што якраз партрэты найахвотней збіралі калекцыянеры. Сферай існавання партрэта была пераважна кніга. Лісты з выявамі выразалі, класіфікавалі іх паводле ўласных густаў, але звычайна паводле сацыяльнага прынцыпу: вялікія князі, гетманы, біскупы, вучоныя і г.д. Ніводны з вядомых нам экзэмпляраў у бібліятэках Пецярбурга, Вільнюса не мае гравюры з выявай С.Буднага. Не пазней мінулага стагоддзя зніклі з-пад вокладак кніг партрэты Казіміра Льва і Паўла Яна Сапегаў, гравіраваныя Л.Вілацам. Няшмат засталася і партрэтаў Ф.Скарыны.

У сувязі з сказаным вырашэнне пытання пра станковае або кніжнае паходжанне канкрэтнага партрэта заўсёды патрабуе асцярожнасці. Адказ на яго хаваецца ў кожнай канкрэтнай прычыне, па якой быў створаны той ці іншы партрэт. Задача ўскладняецца тым, што ўжо на пачатку XVII ст. партрэты, выкананыя ў разцовай гравюры, мелі станковы характар, незалежны ад мастацкай аздобы кнігі, для якой яны ствараліся. Выявы дапасоўваліся досыць фармальна, паводле фармату.

Партрэты знакамітых людзей ВКЛ гравіраваліся ў Еўропе для ілюстрацыі пераважна гістарычных выданняў. Па храналогіі яны паяўляліся раней, чым рыціны мясцовых мастакоў, прысвечаныя тым жа асобам. Гэта адносіцца да партрэтаў М.Радзівіла (Чорнага), М.Радзівіла (Рудога), М.К.Радзівіла (Сіроткі), Ю.Радзівіла, Міхала Казіміра і Крыштафа Пацаў і інш. Ствараліся за межамі ВКЛ і станковыя партрэты яго дзеячаў. Варта адзначыць, што часта гэта не былі заказы саміх партрэтаваных і не заўсёды выявы былі прыжыццёвымі.

Гравёры не менш іншых твораў выяўленага мастацтва выкарыстоўвалі вопыт папярэднікаў. Станковыя лісты і гравіраваныя выданні яны мелі ў сваіх бібліятэках або звярталіся да іншых даступных збораў. Ужывалі іх пры распрацоўцы арнаментыкі, асобных прынцыпаў кампазіцыі, пачаткоўцы ўдасканалевалі на лепшых узорах тэхніку сваёй работы. Зварот да нідэрландскай, гданьскай, італьянскай гравюры можна праілюстраваць творамі мастакоў такога ўзроўню, як Т.Макоўскі і А.Тарасевіч.

Праблемы адносіні паміж заказчыкамі і мастакамі, заказчыкамі і партрэтаванымі важныя для нас таму, што яны раскрываюць культурную, сацыяльную, рэлігійную і палітычную сітуацыю ў краіне. Сюды ж далучаецца праблема мецэнацтва. Разгляд гэтых пытанняў патрабуе ўліку міжнародных сувязей мастакоў і заказчыкаў. Для вырашэння кола праблем, звязаных з узаемадачыненнямі еўрапейскай гравюры і іканаграфіі ВКЛ, уяўляюцца важнымі суадносіны гісторыі мастацтва з гісторыяй кнігі ў Беларусі, адукацыі, вайскавай справы, дыпламатыі і г.д. Партрэт па спецыфіцы жанру (а графічны партрэт па сваёй адметнасці) — гэта своеасаблівы летапіс часу, надзвычай ёмісты і складаны па сваім паходжанні, каштоўнасці і значэнні.

Барыс Лазука (Віцебск)

Усходне-заходнія ўплывы ў беларускім барока

Беларускае мастацтва XVII–XVIII стст. уяўляе сабой складаную і дынамічную сістэму, у якой аб’яднальную ролю адыгрывае барока. Характар развіцця гэтага стылю, шляхі яго ўваходжання ў нацыянальную мастацкую практыку, адметнасці вобразна-пластычнага ладу былі прадиктаваны сумай грамадска-палітычных, канфесійных і этнічных перадумоваў. Яны сфармавалі абставіны, дзякуючы якім адбылося дастаткова хуткае засваенне ўсімі саслоўнымі групамі новых ідэалагічных і эстэтычных нормаў. Такім шляхам паступова выпрацоўваўся нацыянальны варыянт стылю. У ім былі аб’яднаны як агульныя ўласцівасці барочнага адлюстравання рэчаіснасці, своеасаблівыя фантастычна-метафарычныя і рэалістычныя інтэрпрэтацыі з’яў, так і якасці, народжаныя традыцыямі мінулых гістарычна-культурных эпох.

У беларускім барока цяжка вызначыць дамінантнасць суадносін яго асобных кампанентаў адпаведна часу іх узнікнення. Ступень пераасэнсавання ўстойлівых “класічных” формаў стылю была надзвычай вялікая. Выяўленне глыбінных якасцей барока (такіх, як ілюзіянізм, метафарызм, геданізм, сенсуалізм, сенсацыяналізм) адбывалася на самых розных канфесійных і саслоўных узроўнях. Але гэты працэс немагчыма вытлумачыць толькі аднымі ўмовамі грамадска-дзяржаўнага ладу. Яго прычыны маюць больш глыбокія вытокі, звязаныя з традыцыямі культурнага развіцця старажытнабеларускіх зямель, эпохамі готыкі і рэнесансу.

Стыль заўсёды існуе ў пэўных нацыянальных варыянтах, ён выяўляе сябе як рухомая сістэма, здольная да развіцця, да выкарыстання і актыўнага засваення інавацыйных з’яў. Таму характарыстыку прыкмет беларускага барока нельга даць без аналізу рознабаковых сувязей усходніх зямель Рэчы Паспалітай з краінамі Заходняй Еўропы, Усходам. Матывацыя і вызначэнне ўсходне-заходніх арыентацый стылю ў сваіх першапачатковых пасылках выглядае не такой простаю задачай, як гэта можа паказацца. Нават самы павярхоўны позірк на гістарычна-палітычныя працэсы ў Рэчы Паспалітай дае падставы сцвярджаць, што існавалі адносна ўзаемасувязь і ўскосная залежнасць мастацкай практыкі XVII–XVIII стст. ад грамадскіх, ідэалагічных і матэрыяльных умоваў часу. Яны былі не толькі прычынамі, але і стымуламі развіцця рознахарактарных стылявых формаў. У эпоху барока адносіны Рэчы Паспалітай з іншымі дзяржавамі, як і ўнутраную сітуацыю ў краіне, амаль немагчыма лічыць стабільнымі і адзіназначанымі. Хутчэй наадварт. Назіраецца калі не разыходжанне, дык, ва ўсякім разе, пэўнае несупадзенне канкрэтнай гістарычнай сітуацыі з узроўнем, накіраванасцю мастацкага жыцця. Гэта стварае акрэсленыя цяжкасці пры даследаванні беларускага барока, асобных тэндэнцый і напрамкаў, якія відавочныя ў яго межах і пат-

рабуюць грунтоўнага разгляду. Таму наш аналіз усходне-заходніх арыентацый стылю носіць схематычны характар.

Развіццё барока ў беларускім мастацтве адбывалася ва ўмовах шляхецкай рэспублікі. Натуральна, што галоўнымі носьбітамі барочных традыцый разам з магнатэрыяй, каралеўскім дваром можна лічыць сярэдняю і дробную шляхту. Праз яе барочны стыль уваходзіў у кола мастацкіх інтарэсаў плебсу.

Аб'яднальнай сілай указанага працэсу была каталіцкая царква, якая ва ўмовах Контррэфармацыі разглядала барока, асабліва ў выяўленчых формах, як важны сродак уздзеяння на пачуцці чалавека, на фармаванне ў яго свядомасці пэўных ідэйных каштоўнасцей. Прысутнасць у стылі сугестыўных рысаў, пабудова яго эстэтыкі на імкненні да мастацкага пераканання вымагалі, каб і заказчыкі, і выканаўцы прытрымліваліся адкрытага, актыўнага, накіраванага на гледача і эмацыянальна выразнага вобразнага ладу. Гэтымі абставінамі можна вытлумачыць істотны сацыяльны элемент, характэрны для беларускага барока.

Канфесійны падзел тагачаснага грамадства насіў супярэчлівы характар. Каталіцызм, уніяцтва, праваслаўе суіснавалі працяглы час, што не выключала як іх варожасці, так і ўзаемага прыцягнення, імкнення выкарыстаць вызначаны мастацкія прыёмы, ужо засвоеныя акружэннем суперніка. Шырокія замежныя кантакты названых канфесій, якія прасціраліся ад Рыма, Венецыі і Мадрыда да Кіева, Прагі і Масквы, ад Францыі, Фландрыі, Паўднёвай Германіі да Аўстрыі, Венгрыі, Чэхіі і Швецыі, спрыялі актыўнаму ўваходжанню розных культурна-стылістычных арыентацый у мастацкую практыку Рэчы Паспалітай. На беларускіх землях з іх пярэстым нацыянальным складам, дзе істотную ролю адыгрывалі праваслаўныя традыцыі, гэта нараджала не толькі своеасаблівыя формы і варыянты стылю, але і садзейнічала распаўсюджванню яго розных вобразна-пластычных разгалінаванняў.

Асноўнымі каналамі, па якіх у беларускае мастацтва XVII–XVIII стст. трапілі заходнія павевы, можна лічыць каталіцкую і уніяцкую цэрквы. Дзякуючы ім ажыццяўлялася рознабаковая і пастаянная сувязь з буйнымі палітычнымі і культурнымі цэнтрамі Еўропы, перш за ўсё з Рымам. Адтуль прывозіліся мастацкія творы, якія спачатку служылі для мясцовых майстроў узораў. Нельга недацэньваць таксама і ідэалагічны кантроль. Ён адыгрываў у той час важнейшую ролю і служыў галоўным аб'яднальным сродкам у мастацкім працэсе. апека Ватыкана выяўлялася ў распрацоўцы як агульнай ідэалагічнай дактрыны, так і ў кіраўніцтве дзейнасцю асобных утварэнняў, падпарадкаваных каталіцкай і уніяцкай цэрквам.

Другой важнай крыніцай распаўсюджвання заходніх павеваў у беларускім барока з'явіліся мігранцы мастакоў, тыповыя для многіх еўрапейскіх рэгіёнаў у XVII–XVIII стст. Носьбітамі традыцый былі не толькі такія буйныя творчыя асобы, як галандцы Абрахам ван Вестэрфельд, Даніэль Шульц, выхадзец

з Фландрыі Пётр Соціман, італьянцы Ян Марыя Бернардоні, Марцін Альтамонтэ, Тамаза Дэлабела, але і невядомыя цяпер майстры-рамеснікі, дзейнасць якіх таксама стварала вызначанае асяроддзе. Асобная частка іх працавала на тэрыторыі Рэчы Паспалітай па запрашэнні караля, буйных магнатаў, царкоўных дзеячаў, выконвала канкрэтныя заказы і, такім чынам, аказвала ўплыў на мастацкі працэс.

Адказы на пытанні аб міграцыях мастакоў могуць даць значную інфармацыю для вывучэння ўзроўня і накіраванасці заходніх уплываў у беларускім барока. Значную, але няпоўную. Магчымасць паспяховай дзейнасці творчай асобы, як і сам факт прыбыцця яе з-за мяжы, залежалі ад густаў, адукацыі, палітычнай і канфесійнай прыхільнасці і падрыхтоўкі заказчыкаў, мецэнатаў, пакупнікоў. Інстытут мецэнацтва быў, безумоўна, адным з галоўных фактараў мастацкага рынку. Яго фармаванне як грамадскай з’явы адбылося ў час дынастыі Вазаў — Жыгімонта III (1587–1632) і яго сына Уладзіслава IV (1633–1648). Пры пашырэнні культурных зносін з рознымі рэгіёнамі Заходняй Еўропы мецэнацтва істотна ўплывала на накіраванасць і дынаміку культурнага працэсу. Своеасаблівы мастацкі патранат, а таксама важныя ў XVII–XVIII стст. для дзяржавы імкненні магнатэрыі і шляхты прэстыжнага характару садзейнічалі фармаванню вялікіх збораў жывапісу, скульптуры, графікі, твораў дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, архіўных матэрыялаў, нарэшце проста экзатычных рэчаў. Багатыя калекцыі існавалі ў палацах-рэзідэнцыях Радзівілаў у Нясвіжы, Алыцы, Белай, Жоўкве, Слуцку, Сапегаў у Ружанах, Тызенгаўза ў Гродне, Чартарыскага ў Волчыне, Агінскага ў Слоніме. Уплыў культурнага жыцця такіх рэзідэнцый, заснаваных у пэўнай ступені на заходнееўрапейскім узоры, на акружэнне, асабліва на сярэдняю і дробную шляхту, быў вельмі вялікі. У магчымасці мець уласныя прыдворныя арміі, праводзіць уласную дыпламатыю, часта ўласную дынастычную палітыку і падтрымліваць роднасныя сувязі з кіруючымі дамамі пры амаль намінальнай каралеўскай уладзе, — заключана значэнне і, што самае галоўнае, здольнасць уздзеяння магнацкіх двароў на культуру ўсёй дзяржавы.

Калі мецэнацтва эліты мела пераважна ў сваёй аснове высокую адукаванасць яе лідэраў (вядома, што ў дадзены перыяд у асяроддзі магнатэрыі была шырока распаўсюджана традыцыя вучыць дзяцей у буйных універсітэтах Еўропы — Францыі, Германіі, Італіі), то сярэдняя і дробная шляхта кіравалася, хутчэй за ўсё, мэтамі рэпрэзентацыі, прэстыжнымі матывамі. Таму ў кола яе інтарэсаў траплялі ў асноўным мясцовыя майстры, часта з рамесніцкага асяроддзя. Іх густы фармаваліся пад уплывам розных прычын. Сярод галоўных можна назваць трывалыя і шырокія гандлёвыя сувязі, дзякуючы якім на ўсходнія землі Рэчы Паспалітай траплялі творы дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва (тканіны, шкло, кераміка, ювелірныя вырабы, зброя, мэбля), а таксама жывапісныя, графічныя і скульптурныя выявы. Яны служылі ў якасці

ўзораў і ўваходзілі ў мастацкі ўжытак ўжо ў пэўнай інтэрпрэтацыі. Аднак нават і ў такім выглядзе іх можна расцэньваць як важныя інавацыі з надзвычай шырокімі магчымасцямі ўздзейнічаць на фармаванне стылю.

На беларускіх землях яшчэ ў X–XI стст. склалася своеасаблівая форма арганізаванай мастацкай дзейнасці асобы — арцель. Гэтыя ўтварэнні існавалі пры княжацкіх дварах, манастырах. Але былі вольныя (вандроўныя) арцелі, якія працавалі па найму. Менавіта яны садзейнічалі пашырэнню разнастайных узаемасувязей паміж асобнымі рэгіёнамі і цэнтрамі. Арцелі ў Беларусі праіснавалі да другой паловы XVI ст., калі адбылося іх канчатковае замацаванне за манастырамі, кляштарамі. На падставе асобных былі ўтвораны княжацкія, магнацкія майстэрні, гарадскія цэхі. Складаны эвалюцыйны шлях арцелі не прывёў да канчатковага знікнення іх пэўных традыцый. У змененым стане, як важная ўмова набыцця статуса майстра-рамесніка, адна з такіх традыцый выявілася ў патрабаванні да прэтэндэнта адбыць падарожжа ў айчыныя ці замежныя гарады, буйныя вытворчыя і культурныя цэнтры. Пры ўсёй апасродкаванасці вынікаў гэтых вандровак выпускаць іх з поля зроку і, тым больш, не ўлічваць у вызначэнні заходнееўрапейскіх арыентацый беларускага мастацтва XVII–XVIII стст. нельга.

Усё адзначанае вышэй мае прамое дачыненне да яшчэ адной важнай з’явы ў беларускім барока — усходніх уплываў. Да іх (як да стылістычных тэндэнцый) можна аднесці візантыйскі і арыенталістычны. Паміж імі існавала непасрэдная ўзаемасувязь. Але атаясамліваць, падмяняць адну другой нельга. Старажытнавізантыйская тэндэнцыя ў беларускім барочным мастацтве ўяўляе сабой адзін з варыянтаў паўтаральнасці стылістыкі, абумоўлены ўскладненнем грамадска-палітычнага жыцця ў XVII–XVIII стст., канфесійнай нестабільнасцю ў дзяржаве, пазіцыяй і становішчам праваслаўнай царквы, у межах мастацтва якой гэтая тэндэнцыя атрымала галоўным чынам пашырэнне.

У аснове стылістычнага імпульсу знаходзілася праваслаўная царква, дакладней, яе прэтэнзіі на сусветнае панаванне. Ідэя “Масква — Трэці Рым” стымулявала імкненне аднавіць, а затым захаваць у непарушнасці першапачатковыя візантыйскія ўзоры жывапісу, фрэскавых роспісаў, культываваных пабудоў. Да гэтага трэба дадаць і ўзмацнелыя ерэтычныя рухі, якія ахапілі не толькі цэнтр Расіі, але і землі іншых дзяржаў, дзе разгарнула сваю дзейнасць праваслаўная царква. Усё гэта разам узятае вымагала ад яе лідэраў прытрымлівацца ахоўніцкіх пазіцый, вяло да выказвання дагматычнай думкі ў сімвалічна-алегарычнай форме, да выпрацоўкі адпаведных формаў дыдактыкі.

Нягледзячы на цесную сувязь беларускай праваслаўнай царквы з Масквой у XVII–XVIII стст., яе мастацтва нельга абмяжоўваць уяўленнем аб простым падабенстве, імітацыі ці перайманні візантыйскіх узораў, або лічыць своеасаблівым “ускраінным” варыянтам рускай культуры.

Нават пры простым параўнанні культурнага жыцця двух вялікіх рэгіёнаў — усходняга і заходняга — прасочваюцца розныя семантычна-пластычныя агульнасці. Яны маюць імкненне і накіраванасць да розных мастацкіх сістэм. Уздзеянне барока, якое развілася побач (у прамым і пераносным значэннях), нараджала адметнасць “унутранага ўваходжання” стылю ў вельмі кананізаванае мастацтва праваслаўнай царквы.

Але бачыць візантыйскую тэндэнцыю ў межах барока толькі як утварэнне вузка канфесійнае, азначала б свядома яе звужаць і спрашчаць. Выкліканая да жыцця аб’ектыўнымі прычынамі, яна існавала не ў адрыве ад асноўных накіраванасцей стылю. Візантызацыя часта “праступала” праз новыя мастацкія напластаванні (як своеасаблівая аснова, пэўны эстэтычны падмурак) і выяўляла сябе ў новых формах мастацтва каталіцкай і уніяцкай канфесій, а таксама свецкага мастацтва, асаблівасцей у графіцы, дэкаратыўнай і манументальна-дэкаратыўнай скульптуры.

Звяртае на сябе ўвагу відавочная разгалінаванасць візантыйскай тэндэнцыі, што дазваляе вылучыць у ёй два дастаткова акрэсленыя напрамкі: сімвалічна-алегарычны (архаічная плынь) і жыццёва-апавядальны. Для першага быў уласцівы зварот да старажытнавізантыйскіх узораў, у якіх браліся не толькі знешнія формы. Часцей за ўсё вылучаўся сімвалічна-літургічны, гімнаграфічны, дыдактычны пачатак, падзеі паказваліся па-за межамі часу і прасторы, — тое, што не магло выйсці па сваёй прыродзе за патрабаванні, устанавленыя канонам.

У аснове другога напрамку ляжала спалучэнне абстрактнасці і рэалістычнасці. Такая дуалістычнасць не перашкаджала майстрам звяртацца да прасторавых перспектывіўных пабудов, выкарыстоўваць прыёмы перадачы матэрыяльнай дакладнасці і жывапіснасці аб’ёмаў. Карцінна-эмацыянальнае выкладанне зместу не ўступала ў супярэчнасць з кананічнасцю. Сімвалічныя тэмы і сюжэты (часам з пэўным міфалагічным акцэнтам) увасабляліся ў дагматычна вызначаных выявах, што па сваёй сутнасці набліжала творы кльтвавага мастацтва да твораў свецкага.

Прадметам асобнага аналізу з’яўляецца арыенталістычная тэндэнцыя — адно з своеасаблівых утварэнняў беларускага барока, амаль не заўважаных айчынным мастацтвазнаўствам. Між тым адмаўленне ад традыцыйнага еўропацэнтрызму, устанавленне ролі і месца ўсходніх уплываў, вызначэнне своеасаблівасці іх бытавання ў культурным асяроддзі Беларусі XVII–XVIII стст. даюць вялікай важнасці матэрыял. Калі звярнуцца да мастацкай практыкі, то можна заўважыць істотную рысу: арыенталістычныя акцэнты — гэта, хутчэй за ўсё, тая афарбоўка, якую набывае агульная накіраванасць барочнага стылю ў Рэчы Паспалітай.

Прычыны арыенталістычных з’яў у беларускім барочным мастацтве нараджаны сумай розных абставін. Але вытокі гэтых прычын ляжаць перш за

ўсё ў аснове самога стылю, схільнага да экзатычнага, дзіўнага, незвычайнага — “ашаламляльнай непраўдападобнасці” (Ч.Гернас). Для Рэчы Паспалітай такая схільнасць падмацоўвалася гістарычна працяглымі і рознабаковымі сувязямі з усходняй цывілізацыяй, наяўнасцю шляхецка-сармацкай светапогляднай канцэпцыі, дамінуючай сярод значнай часткі грамадства.

Звычайна ў дачыненні да заходнееўрапейскай культуры арыенталізм заўважаецца пераважна ў жывапісе і дэкаратыўна-прыкладным мастацтве, радзей — у архітэктуры, што значна звужае арэал яго вывучэння. У выніку сама праблема не атрымоўвае поўнага раскрыцця. Безумоўна, трэба ўлічваць цеснае зліццё ўсходніх тэм, сюжэтаў, матываў, формаў з ужо названым сармацкім міфам, які ўбіраў у сябе місіянерскія, саслоўна-рыцарскія, ахоўніцка-кансерватыўныя, генеалагічныя, геральдычна-эмблематычныя рысы. Стваралася магчымасць пранікнення арыенталістычных элементаў ва ўсе сферы мастацкага жыцця. Яны дастаткова відавочна прасочваюцца ў беларускай архітэктуры, асабліва палацавай і сядзібнай, у жывапісных партрэтах, манументальных роспісах, графіцы, скульптуры, дэкаратыўна-прыкладным мастацтве, а таксама ў аздабленні тэатральных пастацовак і паратэатральных відовішчаў.

Арыенталістычная тэндэнцыя не была аднароднай і аднолькава інтэнсіўнай. Спецыфіка кожнага з відаў і жанраў мастацтва, пэўныя традыцыі іх гістарычнага развіцця дыктавалі свае заканамернасці, сваю паслядоўнасць і логіку засваення барочнай тэматыкі. Найбольш актыўна гэты працэс праходзіў з сярэдзіны XVII ст., калі беларускае барока пачало набываць сталыя і, у вядомым сэнсе, дасканалыя формы.

Усходне-заходнія ўплывы ў беларускім мастацтве эпохі барока па-рознаму выяўляліся ў розныя перыяды. Першы ахоплівае час ад Люблінскай уніі (1569) да 1667 г., калі на каралеўскі трон у Рэчы Паспалітай быў абраны Жыгімонт III Ваза. Для яго характэрны важныя змены ў канфесійным і свецкім жыцці. У гэты перыяд назіраецца аслабленне старажытных уплываў і павелічэнне заходнебеларускіх, у тым ліку італьянскіх, іспанскіх, французскіх, нямецкіх, галандскіх. Сувязі будаваліся на трывалай аснове, падмацаванай палітычнымі і дынастычнымі саюзамі, гандлёвымі зносінамі. Перыяд вызначаўся таксама актыўнай знешнепалітычнай і культурнай дзейнасцю магнатэрыі і шляхты, што часта вяло да адмаўлення ў мастацкай практыцы ад пэўных культурных традыцый (пранікненне інавацый у выніку ваенных дзеянняў, арыенталістычныя з’явы).

Другі перыяд абмяжоўваецца 1697–1795 гг. Гэта — час ад абрання на каралеўскі трон саксонскіх курфюрстаў да апошняга падзелу Рэчы Паспалітай. У беларускім мастацтве ў той час назіраецца пашырэнне нямецкіх і французскіх уплываў, павелічэнне ролі польскага пасрэдняцтва.

Нарэшце, трэці перыяд ахоплівае час ад 1795 г. да сярэдзіны XIX ст. Яго адрознівае змешванне ўплываў славянскага і заходняга макрарэгіёнаў пры

адначасовым павелічэнні ролі першага, што ў афіцыйнай сферы культуры было абумоўлена гвалтоўнай русіфікацыяй. У гэты перыяд адбываецца “апусканне” заходнееўрапейскіх адаптаваных і перапрацаваных запазычанняў у народнае асяроддзе.

Аналіз заходніх і ўсходніх уплываў у беларускім мастацтве эпохі барока, зроблены намі тэзісна, адлюстроўвае галоўныя аспекты і заканамернасці гэтай надзвычай важнай праблемы. Ён сведчыць, што культурная арыентацыя беларускіх зямель не была адзінакіраванай і статычнай. Развіццё мастацкага працэсу мела выгляд імпульсаў, кожны з якіх вызначаўся канкрэтнай грамадска-палітычнай і канфесійнай сітуацыяй, пэўнымі традыцыямі, што склаліся ў культуры Беларусі.

Андрэй Катлярчук (Бранск)

Святочная культура гарадоў Беларусі XVI–XVIII стст. у кантэксце ўзаемадачыненняў Захаду і Усходу

Тэма гарадской святочнай культуры Беларусі доўгі час не была пад увагай даследчыкаў — у параўнанні яе, напрыклад, з абрадавымі святамі сялянства. Між тым на працягу сваёй гісторыі і асабліва ў XVI–XVIII стст. (час развіцця самаўладных камун) беларускі горад стварыў уласны свет гарадскога свята, які выразна адрозніваўся ад святочнай культуры вёскі.

Прынцыповая “адмежаванасць” еўрапейскага горада ад вонкавага свету, яго, паводле слоў Ф.Брадэля, “неўміручая пагарда” ў дачыненні да вёскі¹, зусім іншая сацыякультурная характарыстыка насельніцтва прадвызначыла адметнае развіццё традыцыйнай культуры гарадскіх грамад, шматлікія рысы якой перайшлі ва ўрбанізаваную сучасную культуру.

Як вядома, канец XVI–XVII ст. — час дзейснай еўрапеізацыі гарадскіх суполак Беларусі, канчатковае сфармаванне іх юрыдычнага, палітычнага і эканамічнага статуса. Менавіта ў гарадах Беларуска-ўкраінскага рэгіёна сфармавалася своеасаблівае культура “іншай Русі”, вызначаная, паводле Ю.Лотмана і Б.Успенскага, “непасрэдным уплывам заходнееўрапейскай літаратуры і культурных традыцый”². Зыходным момантам указанага працэсу было фармаванне механізма самаўпарадкавання гарадскіх грамад пад аховай магдэбургскага права³.

Увогуле эканамічная і палітычная ўключанасць Вялікага Княства Літоўскага (Беларусі) у заходнееўрапейскі свет абумовіла ў выніку, нягледзя-

¹ Бродель Ф. Матеріальная цывілізацыя, эканоміка, капіталізм 15–18 вв. М., 1986. Т. 1. С. 510.

² Лотман Ю., Успенский Б. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси // Вопросы литературы. 1977. № 3. С. 156.

³ Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1991. С. 106.

чы на моцныя ўсходне-візантыйскія традыцыі, выбар культурнай мадэлі, напрамак развіцця.

Такім чынам, вызначаная для гарадоў Беларусі XVI–XVIII стст. сітуацыя “культурнага памежжа” безумоўна ўзнімае патэнцыял выбранай намі тэмы. Гарадское грамадства Беларусі таго часу ўяўляла сабой празмерна дыферэнцыяваную ў канфесійным, этнічным, сацыяльным, урэшце, тапаграфічным плане з’яву. Сітуацыя так званая *melting pot* (“укропнага катла”), узаемадзеяння розных па культурнай арыентацыі груповак насельніцтва была шляхам пошуку сумеснай мадэлі святочнай культуры, якая здолела аб’яднаць усе слаі гараджан.

Гарадскому цыклу абрадавых святаў (у т.л. паганскіх — Купалля і “Русаліяў”) цяжка было ўтрымацца ў беларускім горадзе з-за шматэтнічнасці і шматканфесійнасці яго насельніцтва, моцнага кантролю царквы. Апынуўшыся ў іншых (у параўнанні з сялянствам) сацыякультурных, этнаканфесійных умовах, гараджане Беларусі выпрацавалі адметную ад сялянскага наваколля мадэль святочнай культуры. Тут узнікла мастацтва, асноўныя рысы якога, калі сказаць утрыравана, задавальнялі ўсіх, злучаючы прадстаўнікоў самых розных слаёў горада. У выніку відочнага імкнення новастворанага мастацтва да свецкіх сродкаў культуры ў гарадское свята трапіла празмерная колькасць розных элементаў, быў дасягнуты вялікі ўзровень узаемадзеяння.

Тэндэнцыя сумяшчаць, злучаць, сінтэзаваць элементы традыцый Захаду і Усходу пранізвае наскрозь структуру гарадскога свята. Даследчыка дадзенай тэмы ўражае пярэстасць, шматфарбнасць усіх формаў, якія не ўкладваюцца ў тэарэтычную схему. Не выпадкова многія спецыялісты (А.Некрылёва, А.Канечны, А.Левінсон) увогуле прапануюць разглядаць феномен гарадской святочнай культуры як “адкрытую сістэму”⁴. Дадамо сюды вялікую фрагментарнасць крыніц хутчэй выпадкова зафіксаваных у архівах.

Прапанаваная намі тыпалогія бачыцца так.

1. Афіцыйныя святочныя цырымоніі гараджан:

— цырыманіял “сустрэчы” вышэйшай дзяржаўнай і духоўнай асобы, куды ўключалася ўзнясенне трыумфальнай брамы, урачыстае шэсце гарадскіх карпарацый, святочныя набажэнствы ў касцёлах і цэрквах, тэатральныя пастаноўкі, нарэшце гарматны салют і фейерверк;

— асобныя цэхавыя шэсці;

— парады гарадскога апалчэння і стралковыя спаборніцтвы гараджан;

— розныя рэлігійныя працэсіі з удзелам свецкіх жыхароў.

2. “Народны” кірмаш:

— кірмашовыя дзеянні (скамарохі, музыкі, лялечны тэатр “батлейка” і г.д.);

---

⁴ Некрылёва А.Ф. Русские народные городские праздники и увеселения конца 18 – начала 20 вв. Л., 1988. С. 6; Конечный А.М. Петербургские народные гулянья на масленичной и пасхальной неделях // Петербург и губернии. Л., 1989. С. 24.

- гульні гараджан;
- цэлавя братчыны;
- народныя абрадавыя святы беларусаў, распаўсюджаныя ў гарадах таго часу.

Прапанаваная структура дазваляе, на нашу думку, рэканструяваць гістарычную рэчаіснасць. Наш тэзіс засноўваецца на тым, што для ўсіх афіцыйных святаў характэрна падкрэсленая дэманстрацыя іерархіі, дзе “я” выступала на ўзроўні карпарацый. Кожны цэх удзельнічаў у цырымоніі ў строга ўстаноўленым парадку, які сведчыў пра яго грамадскае становішча такімі нязменнымі атрыбутамі, як цэлавая харугва (сцяг), бубен (барабан), асабістае святочнае адзенне, халодная і агнястрэльная зброя. Парушэнне цырыманіялу прыводзіла да судовых працэсаў, як гэта здарылася ў Брэсце ў 1624 г., і, што цікава, разглядалася рамеснікамі як “публічная абраза”⁵.

Заходнееўрапейскі цырыманіял афіцыйных гарадскіх святаў асабліва пашырыўся ў Беларусі ў пачатку XVII ст.⁶ і праіснаваў тут амаль без змен да падзелаў Рэчы Паспалітай⁷.

Стылістыка падобных урачыстасцей часта арыентавалася на антычную спадчыну (шэсце праз трыумфальныя брамы, само паняцце “трыумф”), што безумоўна звязана з уплывам ідэй Адраджэння⁸. Афіцыйныя святы гараджан павінны былі сцвердзіць “парадак” карпаратыўнай сістэмы жыцця, адначасова з’яўляліся сімвалам свабоды горада, асабістых правоў яго жыхароў. Напрыклад, істотна змянілася цырымонія сустрэчы жыхарамі Магілёва Пятра I (1706). Зусім тады зніклі такія выразныя моманты, як урачыстае шэсце карпарацый, узнясенне трыумфальнай брамы з гарадскім гербам — сімвалам незалежнасці. Па словах храніста, уся цырымонія звялася да таго, што “магістрат [...] паднёс яму [Пятру I. — А.К.] на сярэбраным блюдзе вялікі пірог”⁹.

Падкрэслім, што ўдзельнікамі афіцыйных святаў былі ўсе гарадскія цэхі, якія ўключалі ў Беларусі ўсіх хрысціян дадзенай прафесіі, купецкія карпарацыі, святарствы ўсіх канфесій, сябры магістрата (як католікі, так і праваслаўныя), студэнты калегіумаў і школак, а з сярэдзіны XVII ст. — гебрайскія і татарскія

⁵ АВАК. Вільно, 1872. Т. 6. С. 246–251.

⁶ Гл. апісанне сустрэчы гараджанамі Нясвіжа ў 1617 г. каралевіча Уладзіслава (Запіскі С.Маскевіча. СПб., 1834. С. 160).

⁷ Паводле традыцыйнага сцэнарыя: трыумфальная брама, музыка і ўрачыстае шэсце цэхаў з удзелам духавенства ўсіх канфесій — праходзіла ў 1780 г. сустрэча гараджанамі Полацка Кацярыны II, якая назвала новае для яе відовішча “величественным маскарадом”. (Арлоў У. У пошуках скарбу // Нёман. 1993. № 3. С. 134.)

⁸ Падобныя цырымоніі вядомы ў гарадах Заходняй Еўропы з XV – першай паловы XVI ст.: Жизнь Б.Челлини. М., 1991. С. 206; Чернышов А.В. Средневековый городской фольклор и социальная культура феодального города. Тверь, 1990. С. 530.

⁹ Хроника белорусского города Могилёва, собранная А.Трубницким. М., 1987. С. 45 (далее: Хроника Могилёва).

карпарацыі гараджан¹⁰ — адным словам, усе асноўныя групы гарадскога насельніцтва. Падобная “ўсеагульнасць” засведчана крыніцамі таго часу¹¹.

У дадзенай сувязі выклікае сумненне спроба асобных даследчыкаў (аўтары працы “Грамадскі быт і культура гарадскога насельніцтва Беларусі”) абмежаваць канфесійны склад удзельнікаў гарадскога свята XVI ст. Наадварот, у XVII–XVIII стст. працэс сінтэзу ўсходніх і заходніх святочных традыцый узрастаў дзякуючы збліжэнню уніятаў і католікаў (шлюбны, сумесны набажэнствы)¹². У большасці каталіцкіх святаў брала ўдзел “у святочным адзенні” уніяцкае святарства¹³. Гэта азначае, што ўдзельнікамі агульнагарадскіх урачыстасцей была значная частка гарадскога насельніцтва.

Цікава, што ўказаны звычай захаваўся да сярэдзіны XIX ст. Па словах А.Багдановіча, “бабуля Рузалья з замілаваннем распавядала, як на свята працэсіі з уніяцкай царквы і касцёла [ішлі] насустрач, сышоўшыся, яны злучаліся ў адзіны паток, дзе прамоўца-католік змяняўся уніятам і наадварот”¹⁴. Вынік гэтага працяглага працэсу ў іншых, неспрыяльных умовах пачатку XX ст. адзначыў Янка Купала:

У святую веру, моц, здароў ці квол,
Набожна ў цэркаў і ў касцёл хаджу,
Хаця ў царкве крычаць: не йдзі ў касцёл,
А ў касцёле: не хадзі ў царкву.

(“Тутэйшы”, 1906)

Нягледзячы на ўсе існуючыя канфлікты перад уладай і ў вайну, і ў свята беларускі горад XVI–XVIII стст. заўсёды выступаў як адзінае цэлае. Узніклае адзінства пры ўсёй яго разнастайнасці зрабілася “візітнай карткай” тагачаснага беларускага горада¹⁵, а існаванне сінтэзаванай святочнай культуры — адметнай, унікальнай з’явай жыцця гарадскіх камун.

Цэнтрам афіцыйных святочных цырымоній была ратушная плошча, якая разам з прыстасаванымі будынкамі стварала цэнтр афіцыйнага жыцця. Наадварот, кірмашовае свята канцэнтравалася на рынкавай плошчы — у своеасаблівым “катле”, дзе часова знікалі ўсе сацыякультурныя і этнаканфесійныя межы і панаваў ураўняльны эканамічны інтарэс.

¹⁰ Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии. Мн., 1968. С. 233.

¹¹ Гл. нататкі храніста аб сустрэчы Магілёвам у 1699 г. праваслаўнага біскупа С.Палхоўскага (Хроника Могилёва. С. 35).

¹² Корб И. Дневник путешествия в Московию. СПб., 1906. С. 172.

¹³ Матар’ялы Віленскай кангрэгацыі базыліянаў (1636 г.) // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1910. Т. 12. С. 46.

¹⁴ Богданович А. Мои воспоминания // Нёман. 1994. № 5. С. 40.

¹⁵ Энгельгард Л. Дневная записка путешествия Екатерины II... // РИО. СПб., 1867. Т. 1.

У дакладна акрэсленым у часе і прасторы кірмашовым свяце, па словах М.Бахціна, “заўсёды панавала карнавальнае надвор’е” (у сэнсе: адсутнасць усялякай іерархіі)¹⁶. Нашмат пашыраецца (у параўнанні з афіцыйнымі святамі) склад удзельнікаў: апрача гараджан, прадстаўнікоў усіх слаёў насельніцтва, удзельнікамі кірмашоў у Беларусі былі польскія, нямецкія, расійскія купцы¹⁷, суседнія сяляне, засяпковая шляхта, цыгане¹⁸, вандроўныя гандляры і жабракі. У адрозненне ад афіцыйных святочных цырымоній на кірмашовай плошчы заўсёды гаспадарыла субкультура агульнага “беспарадку”, якая разбурала іерархію. У гэтай сувязі патрабуе ўвагі пазіцыя цэнтральнай улады, якая, з аднаго боку, легалізавала падобныя мерапрыемствы, а з другога, усяляк рэгламентавала яго ход, імкнучыся падпарадкаваць сабе стыхію народнага свята.

У прывілеях гарадам патрабавалася, каб гараджане “гвалтаў, тумультаў і іншых вольнасцяў у час кірмашу не рабілі”¹⁹. Грамата Жыгімонта Вазы (1608) рэгламентавала правядзенне цэхавых братчын, абавязвала рамеснікаў трымацца ў час пачастунку “годна, не молвіць збытных [саромных] слоў, не ўкладацца на столе і не пляскаць братняга мёду”²⁰.

Але адзначым, што ў сапраўднасці выразных межаў не існавала, афіцыйнае свята ў той жа дзень ператваралася ў кірмашовыя гульні, услед за цэхавым шэсцем і набажэнствам праходзіла братчына і г.д.

На наш погляд, менавіта ўзаемапрыцяжэнне такіх, сёння вельмі далёкіх сфераў: афіцыйнай сур’ёзнасці і кірмашовага смеху, — цэнтральны момант у разуменні спецыфікі і структуры гарадской святочнай культуры Беларусі позняга сярэднявек’я. Прапанаваны тут тэзіс знаходзіць сваё выяўленне ў сацыяльнай структуры. Аказваецца, у скрозь іерархізаваным грамадстве існавалі моцныя салідарысцкія сувязі. Усе сябры цэха ўзаемна называлі сябе “братцамі”. Найважнейшыя пытанні цэхаў вырашаліся ў амаль сямейнай абстаноўцы застоля (“братчыны”). Змяняльна, што цэх успрымаўся яго сябрамі як “другая сям’я”. Усе рамеснікі супольна хавалі нябожчыкаў, уключаючы жонак і дзяцей. Дарэчы, імша заўсёды праходзіла як у царкве, так і ў касцёле²¹.

Ёсць звесткі аб пашырэнні ў гарадах Беларусі XVI–XVIII стст. некаторых найбольш відовішчных і ахрысціянізаваных традыцыйных святаў беларусаў. Так, з грашовай дапамогай магістратаў усвяткаваліся “Май” (у яго час звычайна адбываліся стралковыя спаборніцтвы гараджан), “Каляды”, “Валачэн-

¹⁶ Бахтин М.М. Творчество Фр.Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990. С. 136.

¹⁷ Грицкевич А.П. Частновладельческие города... С. 170.

¹⁸ Друц Е., Гесслер А. Цыгане. М., 1990. С. 23.

¹⁹ Менскія Акты. Мн., 1931. Вып. 1. С. 128.

²⁰ Балушок В.Г. Годовой цикл обрядности украинских ремесленников // Советская этнография. 1988. № 4. С. 56.

²¹ Археографический сборник... Вильно, 1862. Т. 1. С. 239; Клименко Ф.В. Западно-русские цеха. Киев, 1914. С. 22.

не”. Напрыклад, на Каляды 1670 г. у Брэсце былі замардаваны студэнты-уніяты, якія зайшлі “колядаваці” ў праваслаўны квартал²². Але гэта здарылася не з-за нейкага рэлігійнага канфлікту, а з-за парушэння беларускай традыцыі калядаваць толькі ў межах свайго прыходу, аб чым пісаў яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. П.Шпілеўскі.

Дарэчы, захаваліся тэксты уніяцкіх калядак — цікавы прыклад сінтэзу ўсходніх і заходніх уплываў²³. Дадамо, што ўсходнеславянскае паходжанне абрадаў не перашкаджала браць у іх удзел прадстаўнікам іншых канфесій, напрыклад, католікам ці пратэстантам.

Нарэшце, каб мець поўнае ўяўленне аб працэсах, што тут даследуюцца, трэба адзначыць супярэчнасць паміж усходняй і заходняй традыцыямі ў адносінах да смеху і гульневых элементаў культуры. Найбольш уплывовая ў XVI ст. праваслаўная царква па традыцыі, што ішла ад айцоў III–IV стст., якія змагаліся з смехам як праявай паганства, адмоўна адносілася да выкарыстання музычных і драматычных элементаў культуры. Вядомыя аналагічныя адносіны пратэстанцтва. С.Будны занатаваў: “Есть грех — слова плюгавые говорити, песни срамоцкие пети, корогоды водити, плясати, бо сие дела к блуду тянуть человека”.

Каталіцызм, наадварот, пачынаючы з XIII ст. эвалюцыянуе ад спрыяльных адносін да смеху да дзейснага выкарыстання ігравых элементаў у час Контррэфармацыі. На думку Ю.Лотмана, гэтая супярэчнасць грунтуецца на такой формуле. Для Захаду смех знаходзіцца па-за рэлігійнымі і этычнымі нормамі. Ён не абражае і таму спрыяе. Для Усходу (праваслаўнага) смех — “унутры”, у антысвецце; таму ён — грэх, святатацтва²⁴. Менавіта такія два падыходы сутыкнуліся на практыцы на землях Беларусі і Украіны ў XVI–XVIII стст. Не выпадкова ўкраінскі дзеяч І.Вішанскі (канец XVI ст.) так вызначыў дзейнасць “ісціннага” праваслаўнага: “По латыне не знает, простое Евангелие четет, комедий и мошкар у езуитских колеумах не учив, мнят бо яко в поганских комедиях Христос водворяется, то нест сие, нест”²⁵. Але менавіта “паганская” (з пункту гледжання артадоксаў) навука і тэатр аказалі значны ўплыў на праваслаўную культуру рэгіёна. Сімптаматычна ў гэтым плане з’яўленне ў Беларусі ў XVIII ст. (на Украіне — раней) праваслаўнага школьнага тэатра. У пераарыентацыі адносін гараджан да смеху адыграла ролю пашырэнне ў Беларусі з XVI ст. заходняй літаратуры рэкрэацыйнага зместу. Розныя “народныя кніжкі” завозіліся з суседняй Польшчы, выдаваліся ў друкарнях Княства.

²² АВАК... Т. 6. С. 156.

²³ Sielicki F. Literatura białoruska do k. XVIII w. Wrocław, 1985. S. 48.

²⁴ Лотман Ю., Успенский Б. Новые аспекты... С. 156.

²⁵ Цыт. па кн.: Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья. Киев, 1990. С. 168.

На жаль, па ўсёй Еўропе танная літаратура дрэнна захавалася, ёсць цяжкасці з яе лакалізацыяй, але шмат дадзеных сведчанняў пра яе пашыранасць сярод гараджан²⁶. У XVII ст. з’яўляюцца шматлікія беларускія творы рэкрэацыйнай літаратуры. Як слушна заўважыў М.Бахцін, традыцыі гратэску (смахавай культуры) “былі вельмі моцнымі на Украіне і ў Беларусі”²⁷. У гэтай сувязі падкрэслім асаблівую ролю студэнтаў-беларусаў, стваральнікаў інтэрмедый школьнага тэатра, батлейкі, твораў парадыйнай літаратуры.

Спрыяльны ўплыў на развіццё свецкіх сродкаў культуры аказала адсутнасць у ВКЛ “манаполіі” якой-небудзь царквы, талерантная палітыка ўладаў. У выніку, маючы велізарную сацыяльную значнасць, гарадское свята сінтэзавала шматалічную культуру беларусаў, злучыла прадстаўнікоў розных традыцый і ўплываў. Здымаючы напружанасць ад штодзённага жыцця, такія святы побач з камунікатыўнай выконвалі адаптацыйную і стабілізуючую ролю ў грамадстве.

Вольга Дадзіёмава (Мінск)

Музычная культура Беларусі XVIII ст.

у агульнаеўрапейскім кантэксте: Адзінства

і адметнасць, мясцовыя рэаліі і еўрапейскі канон

Праблема суадносін і ўзаемадзеяння культуры Беларусі з агульнаеўрапейскай уяўляецца адной з прынцыповых для айчынай гістарычна-культурнай навукі. Складаная і шматаспектная, яна патрабуе для свайго даследавання намаганняў прадстаўнікоў розных навуковых спецыялізацый: уласна гісторыкаў, культуролагаў, мастацтвазнаўцаў. Калі ў галіне гісторыі беларускага выяўленчага мастацтва, літаратуры ды тэатра ўжо назапашаны дастаткова рэпрэзентатыўны матэрыял для яе распрацоўкі, дык у сферы гісторыі музычнага мастацтва пісьмовай традыцыі (і шырэй — музычна-прафесійнай культуры) этап назапашвання факталогіі і першاپачатковага яе асэнсавання толькі распачаўся. І хоць знойдзеныя матэрыялы ўраджаюць сваёй разнастайнасцю і шматгучнасцю, яны ўсё ж не з’яўляюцца дастатковымі нават па сваёй колькасці для ўсебаковага і комплекснага вырашэння акрэсленай праблемы. Яе вывучэнне замаруджваецца яшчэ і тым, што ў нашым музыказнаўстве фактычна не распрацавана паняцце самога еўрапейскага кантэксту, як у яго рэгіянальнай (агульнаеўрапейскай, заходне- і ўсходнееўрапейскай), так і храналагічнай (у паслядоўнасці музычна-гістарычных эпох) пэўнасці. Таму акрэсленая праблема можа быць цяпер толькі сфармулявана і разгледжана

²⁶ Голенищев-Кутузов А.К. Итальянское возрождение и восточнославянские литературы. М., 1970. С. 304.

²⁷ Бахтин М.М. Творчество Фр.Рабле... С. 516.

выключна ў плане яе пастаноўкі і першапачатковага (а ў дадзеным выпадку — тэзіснага і фрагментарнага) асвятлення.

Разам з тым нават на падставе выяўленых на сёння звестак можна гаварыць пра яўна заходнееўрапейскую арыентаванасць нашай музычна-прафесійнай культуры XVI–XVIII стст., рух якой ажыццяўляўся паводле характэрнага для заходняй музычнай цывілізацыі шляху “ад рэнесансу да класіцызму”. Неабходнай перадумовай такога модуля развіцця была ранняя, пачынаючы з першых этапаў існавання Вялікага Княства Літоўскага, “вестэрнізацыя” нашай культуры. Сярод найбольш важных фактараў гэтага працэсу аказаліся наступныя: па-першае, узмацненне ў XVI ст. канфесій заходняга абраду — каталіцкай, а потым і пратэстанцкай (з іх інтэнцыяй да інструменталізацыі, развіцця вакальнага шматгалосся і ўкаранення заходніх відаў мастацкай практыкі — у прыватнасці, нотадрукавання і пэўных формаў музычнай адукацыі), а па-другое — мецэнацкая дзейнасць шведскіх магнатаў, якія заахвочвалі пры сваіх дварах попыт на заходнееўрапейскае мастацтва і запрашалі на працу замежных музыкантаў. Своеасаблівы апагей гэтага працэсу прыпаў на другую палову XVIII ст., калі наша культура склалася як сістэма поліцэнтрчнага (з мноствам ачагоў музычнага жыцця) тыпу, калі ў ёй замацаваліся заходнія формы музычнай практыкі ды жанры музычнай творчасці, калі, нарэшце, музычныя густы і схільнасці грамадства фармаваліся пад непасрэдным уздзеяннем і моцным уплывам заходніх музычных сталіц.

Аглядаючы нібы з вышыні птушынага палёту панараму айчынай музычна-прафесійнай культуры менавіта другой паловы XVIII ст., можна заўважыць, што характэрнымі для яе акажуцца рысы тыпалагічнага адзінства з агульнаеўрапейскай культурай, што цалкам натуральна ва ўмовах заходняга дамінавання. Хоць канкрэтызацыя “рээстру” тыповых для тагачаснай еўрапейскай культуры рысаў з’яўляецца самастойнай і не вырашанай пакуль задачай, паспрабуем усё ж акрэсліць некаторыя з іх (пераважна музычнасацыялагічнага і эстэтычнага характару).

Перш за ўсё — гэта невядомая раней духоўнай культуры апалагетыка, дамінаванне менавіта музычнага мастацтва ў шэрагу іншых, а таксама звязанае з гэтым феноменам нараджэнне ці абуджэнне “чалавека музычнага”, для якога асноўныя мастацкія каштоўнасці засяродзіліся менавіта ў галіне музыкі. Такая пераацэнка і пераасэнсаванне культурных каштоўнасцей, што адбывалася ў XVIII ст. ва ўсёй Еўропе, здзейснілася і ў Беларусі: сапраўды, калі ў эпоху барока тут, як і ў іншых еўрапейскіх рэгіёнах, вядучае месца сярод мастацтваў належала архітэктуры, дык у эпоху класіцызму — музычнаму мастацтву ў розных яго формах і праявах, але перш за ўсё — музычнаму тэатру. Менавіта ў яго сферу накіроўваюць асноўныя сродкі буйнейшыя мецэнаты. Менавіта музыка становіцца для іх, як і для ўсёй еўрапейскай арыстакратыі, галоўнай мастацкай зацікаўленасцю і галіной асабістай творчай дзейнасці.

Музыка пачынае займаць значнае месца і ў жыцці іншых (прафесійных і дэмаграфічных, саслоўных і канфесійных) груп гарадскога насельніцтва Беларусі. Менавіта з гэтым відам творчасці звязаны найвышэйшыя дасягненні нашага мастацкага XVIII стагоддзя.

Несумненна і тое, што ў Беларусі, як і ва ўсёй Еўропе, важным сімптомам “амузыкалення” жыцця становіцца змена формаў “музычных паводзін” чалавека, абуджэнне ў ім чыстага “слухача”, што спрычынілася да змены ў формах музычнай практыкі і замацавання тых з іх, дзе музыка з’яўляецца самамэтай, самакаштоўнасцю і аб’ектам эстэтычнай асалоды. Такімі формамі сталі канцэрт і музычны спектакль (формы, што былі вядомыя і раней, але толькі ў другой палове XVIII ст. набылі першаступеннае значэнне).

Калі звярнуцца да самой музыкі (і той, што стваралася, і той, што выконвалася ў Беларусі), да яе вобразнага зместу, жанравага і стылявога “модуля”, дык можна пераканацца, што музычнае мастацтва Беларусі мае відавочную еднасць з агульнаеўрапейскім, у якім адбыўся зрух ва ўсіх сферах. Яго вынікам стала вылучэнне і замацаванне канцэртна-тэатральных жанраў у якасці вядучых, рэвалюцыя ўнутры гэтых жанраў, змяненне ў іх суадносінах, і кардынальная трансфармацыя вобразна-змястоўнага боку музыкі, звязаная з адхіленнем яе ад уласна сакральнай сферы. Але, як вядома, асноўны паказчык, што вызначае твар музычнай эпохі і яе творы, — гэта стыль. Калі акрэсліць і яго, дык выявіцца, што менавіта універсальны класічны стыль становіцца вядомым і вядучым таксама ў музычным мастацтве Беларусі, як і ў агульнаеўрапейскім мастацтве, хоць для тагачаснай музыкі, зразумела, не была характэрнай стылявая чысціня, а класічны стыль не быў у ёй адзіным. Ён дапаўняўся і ракайльнымі, і сентыменталісцкімі элементамі, і стылем барока. Але менавіта класічны стыль выступаў у той час як асноўны і цэментуючы.

Адзначаючы лучнасць нашай музычнай культуры з еўрапейскай плыню, у якую яна ўлілася задоўга да XVIII ст., можна разам з тым выявіць і некаторыя яе асаблівасці, заўважаныя на фоне еўрапейскага кантэксту. Перш за ўсё — гэта ўзрыўны і бурны характар станаўлення асноўных мастацкіх з’яў, што развіліся літаральна імгненна і надзвычай ярка праявілі сябе ў 1760–1780-я гады, нібы кампенсуючы папярэдняе больш чым паўвекавое вымушанае “маўчанне” музычнага мастацтва з-за вядомых палітычных і ваенных падзей.

Наступнай прыкметай, што, з аднаго боку, нясе рысы спецыфікі, а з другога, аб’ядноўвае нашу культуру з усходнееўрапейскай, было спазненне развіцця некаторых з’яў, якое кампенсуецца іх надзвычай бурным ростам і працяглай “кансервацыяй” у мастацкай прасторы і часе (маюцца на ўвазе пэўныя формы музычнага тэатра, некаторыя жанры вакальнай творчасці і віды музычна-адукацыйных устаноў). Побач з тым можна адзначыць надзвычай ранняе “прарастанне” менавіта ў культуры Беларусі некаторых новых з’яў у жанравай сферы (у прыватнасці, інтэнцы да цыклізацыі вакальных твораў) і перасэн-

саванне існуючых жанраў, напрыклад, паланеза. Апрача таго, заўважаецца амаль поўная адсутнасць у жанравым спектры музыкі оперы серыя і маштабных сімфанічных палатнаў, перавага над імі камедыйных оперных формаў, бытавых і камерных жанраў.

Калі ж гаварыць пра культуру ў цэлым як з’яву вышэйшага парадку, дык у XVIII ст. яе асноўнымі асаблівасцямі (але ж, канешне, не унікальнымі ў маштабе Еўропы) была поліканфесійнасць, а таксама пэўная функцыянальная спецыфічнасць, што абумовіла яе месца сярод іншых культур. У аснове яе ляжыць функцыя трансмісіі, якую выконвала культура Беларусі ў працэсе пераплаўкі, засваення і пераносу на ўсход заходнееўрапейскіх традыцый.

Адзначаныя прыкметы, нібы высвечаныя ліхтаром, не ахопліваюць, вядома, усе праявы спецыфікі, што вылучалі нашу музычна-прафесійную культуру XVIII ст. на фоне агульнаеўрапейскага кантэксту. Тым больш, што сярод іх адсутнічае адна, якую прынята разглядаць як прынцыповую, вызначальную: гэта мясцовая, лакальная афарбоўка канкрэтных музычных твораў, іх лакальны каларыт, той асаблівы фальклорна-жанравы “фермент”, які прынята шукаць у галіне слоўнай і музычнай лексікі і разглядаць як адзін з важных фактараў і паказчыкаў спецыфічнасці мастацтва і фармавання ў ім нацыянальных рысаў.

Між тым агульнапрыняты крытэрыі лакальнага і нацыянальнага, заснаваны на перавазе ў мастацкім творы нацыянальнай мовы (у самым шырокім плане: і як уласна лексічнай пэўнасці, і тэматычна-вобразнага пачатку, і музычна-стылістычнай прыкметы, заснаванай на выкарыстанні фальклорных матываў), увогуле не “працуе” на матэрыяле музычна-прафесійнай культуры Беларусі XVIII ст. Паколькі лёс яе складаўся такім чынам, што яна проста не магла набыць гэтыя прыкметы, якія сталі пунктам выхаду ў працэсе станаўлення многіх іншых, у тым ліку і суседніх з нашай — рускай і польскай — культур. Бо ў выніку вядомых гістарычна-палітычных і сацыякультурных прычын у ёй да канца XVIII ст. не магла сфармавацца ні ўласна беларуская моўная дамінанта, ні асэнсаванае імкненне мясцовых аўтараў да ўтварэння ўласна беларускага варыянта музычна-прафесійнага мастацтва. Што да самой музыкі, дык у эпоху панавання універсальнага класічнага стылю пытанне пра нацыянальную афарбоўку, вядома, не было яшчэ вырашана і ў культурах іншых краін, хоць там яно ўжо было пастаўлена.

Разам з тым можна ўсё ж гаварыць аб праяўленні ў некаторых музычных творах, што паўсталі ў Беларусі, мясцовых рэаліяў, але пераважна на ўзроўні тэматыкі, сюжэта, вобразаў і толькі спарадычна — некаторых элементаў музычнай мовы. І хоць вывучэнне іх — таксама яшчэ справа будучыні, можна ўжо зараз вылучыць некалькі прыкладаў: паланезы Мацея Радзівіла (са сцэнай палявання на мядзведзя), песні Міхала Казіміра Агінскага з цэнтральнай постацю вясковай дзяўчыны Касі. І, нарэшце, цалкам заснаваная на мясцо-

вых рэаліях опера “Агатка”, якая з гэтага пункту гледжання ўяўляецца най-
больш цікавай з’явай айчыннага мастацтва.

Як вядома, “Агатка” — першая прафесійная опера, створаная на нашай
зямлі — была напісана Янам Голандам і Мацеем Радзівілам і пастаўлена ў
Нясвіжы ў 1784 г. Паводле свайго сюжэта, заснаванага на гісторыі закаханай
сялянскай пары, якую выратоўвае добры пан, і музычнай мовы, што нясе ўсе
прыкметы агульнаеўрапейскага класічнага стылю, “Агатка” надзвычай
арганічна ўпісваецца ў еўрапейскую пейзажную плынь опернага мастацтва ў
яго сентыментальна-павучальнай трактоўцы. Таксама як і ў многіх
французскіх, нямецкіх, польскіх і рускіх варыянтах ідылічнай оперы, высокія,
станоўчыя персанажы ахарактарызаваныя ў ёй “высокімі” ж, вытанчанымі
музычнымі сродкамі, што бяруць пачатак у італьянскім арыёзным стылі і до-
сыць далёка стаяць ад народна-жанравых вытокаў. Гэта цалкам зразумела,
паколькі эстэтыка класіцызму дыктавала жорсткае размежаванне паміж
высокім і нізкім, сур’ёзным і смешным у мастацтве і трывала замацоўвала ад-
паведныя сродкі выразнасці за кожнай з вызначаных сфераў. Паводле гэтага
размежавання ўласна фальклорныя элементы былі носьбітамі перш за ўсё гу-
марыстычна-сатырычнага пачатку (нездарма ў “Агатцы” народна-жанравыя
матывы выкарыстаны ў ары Валенты, падкрэсліваючы камізм паводзін гэта-
га персанажа). Пры характарыстыцы ж “узвышаных” (у сэнсе іх маральных
якасцей) герояў, што павінны служыць прыкладам, выклікаць у публіцы за-
хапленне і спачуванне, паводле класіцысцкіх нормаў, выкарыстанне фальк-
лорных матываў аказваецца немагчымым.

Разам з тым паводле літаратурнага зместу “Агатка” застаецца операй, зас-
наванай на мясцовых рэаліях. Яны хоць і маюць вонкавы ў адносінах да са-
мой музыкі характар, але на сюжэтна-вобразным узроўні праяўляюцца вельмі
ярка і бачацца ва ўсім: ад імёнаў герояў, дэталей антуражу да самой
першакрыніцы драматургічнага канфлікту і сюжэтнай канкрэтыкі.

Як вядома, у розных краінах узнікненне менавіта такой сюжэтна-жанра-
вай разнастайнасці камічнай оперы (хоць і пазбаўленай яшчэ яркай нацыя-
нальнай акрэсленасці ў музыцы, але фабулай сваёй “прывязанай” да мясцова-
га жыцця) адзначала наступленне надзвычай важнага этапа ў станаўленні
нацыянальнага опернага мастацтва (зноў жа вяртаюся хаця б да “Вясковага
чараўніка” Русо ці першых рускіх ідылічных опер), асэнсаванне і пастаноўку
пытання пра ўтварэнне нацыянальнай оперы. Здавалася б, з “Агаткі”, фабула
якой наскрозь прасякнута мясцовымі рэаліямі, мог бы і ў Беларусі распача-
цца рух да ўтварэння мясцовай і нават нацыянальнай опернай школы, якая
з’яўляецца цэнтральным “блокам” у будаўніцтве нацыянальнай музычнай
школы і культуры. Але ў сапраўднасці тое не адбылося. Чаму? Таму, што “Агат-
ка” з’явілася ў канцы вельмі складанага і драматычнага этапа развіцця ай-
чыннага мастацтва, на якім яно развівалася (у сэнсе нацыянальнага самавыз-

начэння) не зусім так, і нават зусім не так, як мастацтва, скажам, Англіі, Італіі, Францыі ці Расіі — краін з больш-менш акрэсленым этна-этатычным адзінствам. У тагачаснай Беларусі, што ўваходзіла ў склад шырокага дзяржаўна-культурнага ўтварэння, у гарадской культуры і мастацтве якога дамінаваў не ўласна беларускі элемент, пытанне пра ўтварэнне менавіта беларускай нацыянальнай оперы ў час стварэння “Агаткі” ўзняцца яшчэ не магло. Бо тут не вырашалася станюўча адносна беларускасці асноўная для нацыянальнай оперы праблема мовы: у мастацкай пісьмовай традыцыі на той час ужо трывала замацавалася польская, дзяржаўная мова Рэчы Паспалітай, прынятая яшчэ ў канцы XVII ст. спаланізаванай беларускай шляхецкай інтэлігенцыяй. Прадстаўнікі гэтай інтэлігенцыі — у тым ліку лібрэтысты нашых першых опер — Мацей Радзівіл, Міхал Казімір і Міхал Клеафас Агінскія, якія асэнсоўвалі сваё этнічна-ліцьвінскае паходжанне і змагаліся за свабоду сваёй радзімы — Вялікага Княства Літоўскага, якія былі носьбітамі беларуска-ліцьвінскага сепаратызму і ў паняцце польскасці ўкладалі не этнічны, а этатычны сэнс, не маглі яшчэ ў мастацкай творчасці абаперціся на мову народа, бо яна толькі ў XIX ст. стала падмуркам нацыянальнага адраджэння.

Што ж да музыкі, дык у эпоху панавання універсальнага класічнага стылю яна, як ужо гаварылася, і ў оперным мастацтве іншых краін была адзначана належнасцю і залежнасцю ад гэтага стылю. Думка ж пра народны, фальклорны элемент у музыцы (у яго вясковай, а не гарадской мадыфікацыі) як аснову нацыянальнага, хоць і прыйшла ў еўрапейскую эстэтыку і творчую рэчаіснасць, але яшчэ не ўвасобілася ў ёй так пераканаўча і ярка, як у эпоху рамантызму, больш нацыянальна і індывідуальна акрэсленага і чулага да фальклорнага, народна-жанравага пачатку.

Такім чынам, папярэднія назіранні над музычнай культурай Беларусі XVIII ст. прыводзяць да высновы аб перавазе ў ёй агульнаеўрапейскіх рысаў. Гэта было абумоўлена як пэўным універсалізмам усёй еўрапейскай культуры эпохі класіцызму, так і канкрэтнымі гістарычна-мастацкімі ўмовамі існавання культуры Беларусі. Разам з тым у ёй бачны і адметныя ў сваёй геаграфічнай і храналагічнай пэўнасці з’явы. Найбольш характэрныя з іх можна абагульніць тэрмінам “пераходнасць” — як суіснаванне, змяшэнне, пераплаўка і трансмісія розных этнаканфесійных і гістарычна-культурных плыняў. Дадзенае паняцце, не абагульняючы ўсе праявы спецыфікі, мае дачыненне да многіх з іх, у тым ліку і да працэсу фармавання нацыянальнага аблічча нашай культуры, непадпарадкаванага “сцэнару”, па якім разгортваўся той працэс у большасці еўрапейскіх краін у канцы XVIII ст.

Пазней, у стагоддзі XIX, якое ў пульсуючай прасторы еўрапейскіх музычна-гістарычных эпох вылучаецца і лічыцца залатым векам, а ў нашай культуры — ледзь не самым драматычным этапам, характар суадносін музычнай культуры Беларусі з агульнаеўрапейскай і афарбоўка яе спецыфічных якасцей прыкметна

мяняюцца. Сярод агульных рысаў вылучаецца бадай што толькі адзінства стылявой асновы музычных з’яў і мастацкіх густаў эпохі. З паступовай пераарыентацыяй “вектара” культуры Беларусі з Захаду на Усход адбываецца карэнная змена (дакладней, ломка і замена) яе мадэлі з поліцэнтрыванай (з мноствам буйных і дробных музычных цэнтраў — у Нясвіжы, Гродне, Ружанах, Слоніме і інш.) на моначцэнтрываную (з адным галоўным цэнтрам у Пецяярбургу). Са зрухамі ў сацыяпалітычнай і культурнай сферы поліканфесійная стракатасць саступае месца большай канфесійнай аднастайнасці, а эфект “спрэсаванасці” падзей у часе змяняецца іх павольным і нават замаруджаным рухам. Ва ўласна “музычнай тканіне” культуры, што ствараецца мясцовымі аўтарамі, амаль не знаходзіцца месца буйным оперна-балетным жанрам (з-за адсутнасці стацыянарнага музычнага тэатра), і толькі творы дробных побытавых жанраў і формаў даносяць да нас водар той трагічнай, але па-свойму прывабнай эпохі. Што ж тычыцца працэсу разыходжання з тыповым для еўрапейскіх краін шляхам станаўлення музычна-прафесійнай культуры як нацыянальнай пэўнасці, дык у XIX ст. ён набывае якасна новы, нават фатальны характар. Тады, у перыяд жорсткай і хуткай ломкі нашай культуры, калі яна пераўтваралася, паводле слушнага заўвагі А.Валіцкага, у “выпаленую пустыню”, калі шляхі лепшых тутэйшых і замежных музыкантаў павялі не ў Беларусь, а праз Беларусь — у Пецяярбург, Варшаву, Парыж, — быў канчаткова парушаны той механізм “вытворчасці” нацыянальных элементаў у культуры, які хоць і дэфармаваўся раней, але ў эпоху бурнага станаўлення нацыянальных культур яшчэ меў перспектывы і магчымасці для свайго аднаўлення. У тым, што гэтыя магчымасці засталіся нявыкарыстанымі, не віна, а вялікая бяда нашай культуры, якая так і не сталася, а галоўнае — не асэнсавала сябе няхай у чымсьці непадобнай на іншыя, але роўнай сярод іх.

Зінаіда Мажэйка (Мінск)

Беларускае этнамузыказнаўства

ў агульнаславянскім кантэксте

Калі заходзіць размова пра фальклорную спадчыну Славіі ў кантэксте еўрапейскай культуры, перш за ўсё падкрэсліваюцца тыя немалаважныя абставіны, што да цяперашняга часу гэта спадчына з’яўляецца жывой традыцыяй. Калі ж у фальклорнай спадчыне славянскага свету паспрабаваць вызначыць месца беларускага фальклору, то яно апынецца ў самым эпіцэнтры славянскай традыцыі, бо ў Беларусі і сёння можна адзначыць не толькі пасобныя фальклорныя рэлікты, але і функцыянуючыя песенныя сістэмы.

У вертыкальным зрэзе — гэта гістарычна-стылявыя песенныя пласты: старажытны каляндарны і сямейна-абрадавы; больш позні пласт — неабрадавава

лірыка; сучасныя праяўленні аўтэнтчнага фальклору — гэта нядаўна адкрытыя чарнобыльскія галашэнні. У гарызантальным зрэзе выдзяляюцца этнакультурныя рэгіёны Палесся (Гомельшчына і Брэстчына), Паазер’я (Віцебшчына), Падняпроўя (Магілёўшчына), Панямоння (Гродзеншчына), Цэнтральнага рэгіёна (Міншчына).

Сістэмную цэласнасць беларускага фальклору з максімальнай захаванасцю яго ўстойлівага ядра (каляндарныя і сямейна-абрадавыя песенныя цыклы) даследчыкі тлумачылі рознымі прычынамі гістарычнага, географічнага і сацыяльнага характару. На думку даследчыка беларускай культуры Уладзіміра Конана, яе парадокс менавіта ў тым, што славуцая “адсталасць”, “забітасць”, “неадукаванасць”, “бескультурнасць” карэнных беларусаў, пераважна сялянства, пра якія любілі паразважаць польскія і расійскія краёвыя інтэлігенты, публіцысты і падарожнікі ў XVIII–XIX стст., якраз і захавала генетычнае ядро самабытнай народнай культуры. Беларусы захавалі яе ў жыццяздольным стане дзякуючы “выключанасці” вясковага народа з сістэмы пануючых іншанацыянальных (польскай і расійскай) культур¹.

З пазіцый этнамузыказнаўцы можна адзначыць таксама і этнапсіхалагічны фактар, які паспрыяў жыццёстойкасці старажытнага гістарычна-стылявога песеннага пласта на беларускай этнічнай тэрыторыі. Па-першае, гэта роднаснасць характару абрадавага фальклору (унутраная экспрэсія пры знешняй стрыманасці), нацыянальна-песеннаму стылю ў цэлым. Можна сказаць, што музычны “генафонд” традыцыйнай беларускай мастацкай культуры стварыўся ў яе абрадавым меласе. Па-другое, прынцыпова неміграцыйныя напевы (мелодыі) абрадавых песняў маюць дакладную замацаванасць у часе-абрадзе і арэале, выступаючы ў свядомасці іх носьбітаў як музычныя знакі-сімвалы “сваеі стараны” (паводле Якуба Коласа, “родны кут”). Якая б то ні была іх замена (падмена) усведамляецца як “чужы голас”, адпаведна выклікаючы асацыяцыі “чужой стараны”. А менавіта такія асацыяцыі ў “тутэйшага” беларускага вяскоўца спрадвеку абуджалі самыя горкія пачуцці, спарадзіўшыя драматычныя песенныя выказванні накшталт такіх:

Ой, выйду я на вулачку малада,
Куды гляну — ўсё чужая старана!
— Салавейка, ты брацюшэчка ж радной,
А ці быў ты ды ў маёй старане,
А ці плача ж ўся радзіначка па мне?!
— Ой, жураўка, жураўка,
чаго крачаш так жалка?

---

¹ Конан У. Беларускае нацыянальнае адраджэнне: Гістарычна-тыпалагічны аналіз паняцця // Беларусіка=Albaruthenika. Мн., 1993. Кн. 1. С. 31.

— Ох, як жа ж мне не кракаць —
заўтра высако лятаць!
— Ох, высака, высака,
ох, далека, даляко!

Станаўленне і развіццё беларускага этнамузыказнаўства вызначылі многія фактары, сярод якіх галоўнымі з’яўляюцца: характар і адметнасць самой народнай музыкі; узаемаабумоўленасць тэарэтычнай і практычнай фалькларыстыкі ў дзейнасці беларускіх збіральнікаў і даследчыкаў музычнага фальклору; фармаванне метадалагічных навуковых канцэпцый у рэчышчы рускай, украінскай, Санкт-пецярбургскай школы этнамузыказнаўства пры пэўным уздзеянні таксама польскай этналагічнай навукі. Такія рускія, украінскія і польскія карыфеі народазнаўчай і мастацтвазнаўчай навукі, як К.Машынскі, К.Квітка, В.Бяляеў, Я.Гіпіус, былі непасрэднымі настаўнікамі беларускіх этнамузыказнаўцаў (адпаведна Г.Цітовіча, Л.Мухарынскай, В.Ялава, З.Мажэйкі).

У сярэдзіне 1980-х гадоў у розных навуковых цэнтрах еўрапейскіх краін і ЗША так або інакш адзначалася стагоддзе этнамузыказнаўства (этнамузыкалогіі). Зыходным пунктам быў узяты 1885 г. — год праграмнага вылучэння Г.Адлерам музычнай этнаграфіі як спецыяльнай музычнай дысцыпліны² і год першай (англамоўнай) публікацыі адной з вызначальных для параўнальнага музыказнаўства прац А.Эліса аб музычных гукарадах розных народаў³.

На пачатку ХХ ст. у Еўропе сфармаваліся нацыянальныя музычна-этнаграфічныя школы, якія ў пэўнай ступені абапіраліся на дасягненні сусветна прызнанай школы параўнальнага музыказнаўства пры Берлінскім фанаграмархіве, заснаваным К.Штумпфам. Разам з тым нацыянальныя славянскія школы асноўную ўвагу засяродзілі на вывучэнні музычнага фальклору сваіх народаў, што прафілявала этнамузыказнаўства як навуку на стыку музыказнаўства, этнаграфіі, этна- і сацыялпсіхалогіі (у адрозненне ад акустычнай, дакладна эмпірычнай аб’ектывісцкай нямецкай школы).

Што датычыцца Беларусі, то яе геапалітычнае становішча і абумоўлены ім гістарычны лёс выклікалі ў нацыянальных этнамузыказнаўцаў адраджэнцкія ідэі на працягу ўсяго станаўлення і развіцця гэтай навукі і фальклорнай практыкі. У святле гэтых ідэй паўстае постаць Р.Шырмы, выдатнага музыканта, палымянага публіцыста і асветніка, якому наканавана было адчуць велічную існасць народнай песні і раскрыць праз яе нацыянальна-культурную адметнасць беларусаў у сусвеце.

² Adler G. Umfang, Methode und Ziel der Musikwissenschaft // Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft. 1885. Т. 1.

³ Ellis A. On the musical scales of various nations // Journal of the Society of Arts. 1885. V. 33. № 1.

Як самастойная галіна мастацтвазнаўчай і народназнаўчай навукі беларускае этнамузыказнаўства склалася на пачатку XX ст. Але станаўленне яго адбывалася значна раней. Зараджэнне гэтай навукі звязана з пачаткам збіральніцкай дзейнасці. У першай палове XIX ст. гэта былі галоўным чынам праграмы і інструкцыі па зборы і вывучэнні народнай паэзіі, звычай і абрадаў беларусаў, украінцаў, літоўцаў, палякаў, распрацаваныя Варшаўскім таварыствам сяброў навук і Віленскім універсітэтам. У праграмах асобна былі вылучаны пункты аб неабходнасці фіксацыі мелодыі народных песняў, апісання і замалёвак народных музычных інструментаў. У поўную меру збіральніцкая дзейнасць разгарнулася ў другой палове XIX ст., вылучыўшы цэлую плеяду беларускіх этнографаў і фалькларыстаў (П.Шэйн, М.Нікіфароўскі, Е.Раманаў, М.Янчук, М.Доўнар-Запольскі і інш.). Першапачатковыя публікацыі збораў былі філалагічныя, калі-нікалі з невялікімі дадаткамі нотных прыкладаў. У цэлым змест і жанр публікацый беларускага фальклору ў XIX ст. раскрываюць іх этнаграфічную накіраванасць, у якой растварылася і музычная плынь.

Уласнае навуковае станаўленне беларускага этнамузыказнаўства звязана з дзейнасцю беларускага, украінскага і рускага вучонага-славіста М.Янчука — заснавальніка (у 1901 г.) музычна-этнаграфічнай камісіі Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі пры Маскоўскім універсітэце. Новая, больш высокая ступень навуковага асэнсавання фальклорных працэсаў праявілася ў дзейнасці музычна-этнаграфічнай камісіі, якую ўзначаліў М.Янчук: і ў экспедыцыйнай, і ў навукова-асветніцкай рабоце, і ў даследчых працах, і ў самой арганізацыі навукі. У даследаваннях самога М.Янчука раскрыта прынцыповая роля музычнага кампанента ў сістэме традыцыйных рытуалаў, і разам з тым — адзначана карнявая роля беларускага фальклору ў народна-песеннай творчасці славян⁴. Моцную факталагічную базу для станаўлення беларускага этнамузыказнаўства як навукі стварылі таксама публікацыі беларускага музычнага фальклору ў зборніках польскіх і чэшскіх фалькларыстаў — Л.Федароўскага, О.Кольберга, Л.Кубы.

Далейшае развіццё беларускага этнамузыказнаўства адбывалася ў БССР. Гэта быў найбольш супярэчлівы час, калі, з аднаго боку, навука знаходзіла падтрымку на дзяржаўным узроўні (ужо ў даваенны перыяд быў заснаваны шэраг устаноў, створаных з мэтай вывучэння беларускага фальклору — музычная секцыя Інстытута беларускай культуры; сектар этнаграфіі і фальклору Інстытута гісторыі АН БССР; узначаленая Якубам Коласам фальклорная камісія пры прэзідыуме АН БССР); з другога боку, навука вульгарызавалася

⁴ Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии: По собранным личным материалам с нотами // Изв. ОЛЕАЭ. Труды этнографического отдела. М., 1886. Т. 48. Кн. 5. Вып. 1; По Минской губернии: Заметки из поездки в 1886 г. // Изв. ОЛЕАЭ. М., 1889. Т. 61. Кн. 9. Вып. 1.

заідэалагізаванасцю, барацьбой з “нацыяналістамі”, адміністраваннем, разбуральнай уключанасцю ў гэты працэс вясковага насельніцтва, татальнай арыентацыяй аўтэнтчнага фальклору на арганізаваныя другасныя формы — так званую мастацкую самадзейнасць з “вертыкальным” кіраўніцтвам (сельскі клуб, раён, вобласць, цэнтр, суперцэнтр Масква), спісваннем абрадавага фальклору ў забароненую рэлігію, штучным стварэннем і насаджэннем “новых савецкіх абрадаў”.

У гэтых складаных абставінах менавіта этнамузыказнаўцы найбольш паслядоўна, як і пісьменнікі ў дачыненні да мовы, адстойвалі адраджэнцкія ідэі ў дачыненні да нацыянальнага фальклору, узяўшы тут на сябе “адвакацкую” функцыю (гаворачы словамі выдатнага амерыканскага этнамузыкалага Алана Мерыама).

Найбольш яркая адраджэнцкія пазіцыі праявіліся ў галіне практычнай фалькларыстыкі: перш за ўсё ў дзейнасці Р.Шырмы (збіральніцкай, публіцыстычнай, грамадскай, кіраўніцтве Акадэмічнай харавой капэлай), Г.Цітовіча (кіраўніцтве хорам вёскі Вялікае Падлессе на Брэстчыне, Дзяржаўным народным хорам), у дзейнасці фальклорнай камісіі Саюза кампазітараў БССР (выступленнях народных самародкаў-спевакоў і музыкантаў у творчых саюзах і Белдзяржкансерваторыі, цыклах радыё- і тэлеперадач, кінатворах па праграме аудыёвізуальнай антрапалогіі).

У 1930–1940 гг. у мастацтвазнаўчай і этнамузыказнаўчай навуцы заяўляе пра сябе ленінградская школа, якая базавалася на распрацаванай акадэмікам Б.Асаф’евым тэорыі інтанацыі як носьбіта сэнсавага пачатку ў музыцы (эмацыянальнага, лагічнага, сацыяльна і нацыянальна характэрнага). Раскрываючы прыроду і сутнасць музыкі як мастацтва прыныцова працэсуальнага, Б.Асаф’еў спыняе ўвагу на музычным фальклору — музыцы вуснай традыцыі, прыныцова інтанацыйнай, як мова (“жывая інтанацыя”) і як тып культуры⁵. У адносінах да музычнага фальклору інтанацыйную тэорыю Асаф’ева найбольш глыбока распрацавалі яго паслядоўнікі, этнамузыказнаўцы Я.Гіпіус, З.Эвальд, Ф.Рубцоў.

Выхаду савецкай этнамузыказнаўчай навукі ў вялікі свет садзейнічала таксама заснаванне Я.Гіпіусам у 1927 г. у Ленінградскім інтытуце гісторыі мастацтваў фанаграмархіва (пазней перададзенага ў Інстытут літаратуры АН СССР — Пушкінскі Дом). За гады навуковага кіраўніцтва Я.Гіпіусам Ленінградскі фанаграмархіў становіцца адным з буйнейшых у Еўропе поруч з Берлінскім, Венгерскім і Румынскім фанаграмархівамі навуковых цэнтраў. Яны шырока разгарнулі экспедыцыйную, даследчую і выдавецкую дзейнасць, якая ахапіла народную музыку амаль усіх рэспублік СССР.

Гэтыя вызначальныя для ўсяго ўсходнеславянскага музыказнаўства падзеі з’явіліся новым этапам і для беларускага этнамузыказнаўства, якое з гэтага

⁵ Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. М., 1930. Кн. 1; Ён жа. Интонация. М.; Л., 1947. Кн. 2.

часу развіталася ў рэчышчы фундаментальнай навукі. Яе развіццю садзейнічалі сумесныя навуковыя экспедыцыі па Беларусі (Палессе) Я.Гіпіуса і З.Эвальд з беларускім этнографам М.Грынблатам і далейшыя публікацыі аналітычных зборнікаў у сучасных аўтарскіх запісах песняў і інструментальных найгрышаў. Гэты тып публікацый побач з публікацыямі музычных раздзелаў у зборніках анталагічнага тыпу (як шматтомнае выданне Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР серыі “Беларуская народная творчасць”) і сёння з’яўляецца вызначальным для беларускага этнамузыказнаўства⁶.

У метадалагічных адносінах класічнай для беларускай этнамузыказнаўчай навукі з’явілася праца З.Эвальд “Социальное переосмысление живных песен Белорусского Полесья” (Советская этнография. 1934. № 6. С. 17–39). Аналізуючы напевы жніўных песняў у аспекце трансфармацыі іх інтанацыйнай семантыкі, яна раскрыла сутнасць пераінтанавання як пастаянна дзейнага працэсу ў музыцы вуснай традыцыі.

Калі сам інтанацыйны падыход у даследаванні народнай музыкі для беларускай (як і ўсёй усходнеславянскай) школы глыбока самабытны, то пытанні сістэматыкі (асабліва народнага інструментарыя), а таксама транскрыпцыі, акустычных абмераў і іншых “тэхнічных” метадаў у многім лучаць яе з заходнееўрапейскімі школамі. Аднак у адрозненне ад апошніх, якія пры аналізе арыентуюцца галоўным чынам на тэкст нотных запісаў (зафіксаваныя структурныя прыкметы), паслядоўнікі інтанацыйнай тэорыі арыентуюцца на музыку ў жывым гучанні як на аб’ект музычнага мыслення яе носьбітаў. Інтанацыя можа раз’яднаць напевы, якія ідэнтычныя па структурных прыкметах, і аб’яднаць напевы рознай структуры (як гэта паказала ў сваёй працы З.Эвальд).

Такія асноўныя вехі станаўлення і развіцця беларускага этнамузыказнаўства. Сёння этнамузыказнаўчая навука сканцэнтравана ў двух цэнтрах — Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук Беларусі (распрацоўкі пераважна ў агульнатэарэтычным, сацыялагічным і геаграфічным аспектах) і Беларускай акадэміі музыкі (распрацоўкі пераважна ў гістарычным і жанравым аспектах)⁷.

Гаворачы пра перспектывы развіцця этнамузыказнаўства ў цяперашніх умовах безупынанай камерцыялізацыі мастацтва і палітыкі дэнацыяналізацыі

---

⁶ Эвальд З.В. Песни Белорусского Полесья / Под ред. Е.В.Гиппиуса. Сост. и текст. подгот. к печати З.Я.Можейко. Ред. бел. текста М.Я.Гринблат. М., 1979; Можейко З.Я. Песни Белорусского Полесья. М., 1983. Вып. 1; 1984. Вып. 2.

⁷ Мухаринская Л.С. Белорусская народная песня: Историческое развитие. Мн.; 1977; Можейко З.Я. Календарно-песенная культура Белоруссии: Опыт системно-типологического исследования. Мн., 1985; Мухаринская Л.С., Якіменка Т.С. Беларуская народна-музыкальная творчасць: Вучэб. дапам. для муз. ВНУ. Мн., 1993.

ў суверэннай Беларусі (зноў-такі парадокс у гісторыі нашай культуры), калі глабальнымі праблемамі становяцца самасвядомасць народа і самадастатковасць яго культуры, можна меркаваць пра немалаважную ролю гэтай навукі ў сістэме агульнай беларусістыкі, таму што менавіта інтанацыйная сутнасць танчэй і глыбей за ўсё можа раскрыць адметнасць нацыянальнага менталітэту.

Ніна Брэдэрлоў (Патсдам)

Этнаграфічныя назіранні славістаў у Беларусі ў час Першай сусветнай вайны

У выніку дзеянняў Першай сусветнай вайны восенню 1915 г. Беларусь была падзелена на дзве часткі. Фронт працягнуўся ад Дзвінска ўздоўж возера Нарач праз Баранавічы да Пінска і далей. Пад нямецкі кантроль трапілі заходнія губерні імперыі — Гродзенская, часткова Віленская і Мінская. Царскія войскі займалі ўсходнюю частку Беларусі з гарадамі Мінск, Барысаў, Бабруйск, Мазыр. Заходняя ж частка Беларусі знаходзілася пад камандаваннем фельдмаршала Гіндэнбурга. У гады нямецкай акупацыі (восень 1915 – канец 1918) па даручэнні нямецкіх уладаў выпускаліся шматлікія перыядычныя выданні на розных мовах, скіраваныя да канкрэтных адрасатаў і даволі разнастайныя па тэматыцы. Шматграннасць гэтых публікацый дае добрае ўяўленне пра намеры іх выдаўцоў. Зыходзячы з звестак кнігі “Край Обер Ост” можна вызначыць два напрамкі: газеты муніцыпальнага характару, адрасаваныя грамадзянскаму насельніцтву, і газеты франтавыя, паходныя, якія належалі паасобным ваенным падраздзяленням.

Важнейшая роля сярод такіх газет, безумоўна, належала “10 Армецайтунг” (“Газете 10 арміі”). У далейшым мы будзем спасылацца якраз на публікацыі гэтай газеты, бо яны найбольш адпавядаюць тэматыцы нашага даклада, маюць самае непасрэднае дачыненне да Беларусі. На жаль, тэма даклада вымушае нас абмежавацца тэкстамі, хаця фотаздымкі і малюнкi супрацоўнікаў гэтай газеты таксама маюць вялікую цікавасць, асабліва для гісторыкаў.

У дакладзе “Беларусь у люстэрку нямецкамоўных газет 1914–1918 гг.” на канферэнцыі “Культура беларускага замежжа” (1994) мной ужо разгледжаны пытанні дэмаграфічных структур гэтага геаграфічнага рэгіёна ў публікацыях такіх нямецкіх аўтараў, як Дэльберг, Трыч і Бергштрасэр. У цэнтры ўвагі гэтых публікацый знаходзяцца праблемы, цесна звязаныя з паходжаннем і становішчам беларусаў. У “Шайнвэрфэр”, ілюстраваным дадатку да “10 Армецайтунг” — 3 жніўня 1916 г. — з’явілася вялікая публікацыя пра работу Віленскіх працоўных майстэрняў і выстаўкі, арганізаваныя імі. Гэтыя “майстэрні”, на думку аўтара артыкула Г. Шнайдэра, адчынены нямецкімі ўладамі ў рэгіёне, дзе ад вайны моцна пацярпела мясцовае насельніцтва, з мэтай

даць яму мажлівасць працаваць і атрымаць матэрыяльную падтрымку праз продаж зробленых імі вырабаў. Цікаваць выклікалі выстаўкі, якія праводзіліся на аснове вынікаў дзейнасці розных этнічных груп. Падзел гэтай выстаўкі на чатыры аддзелы: польскі, беларускі, яўрэйскі і літоўскі сведчыць не толькі пра этнічную рознабаковасць, самастойнасць кожнай этнічнай групы, але і цесныя ўзаемаадносіны паміж імі. Польскі аддзел, на думку Шнайдэра, дзе былі такія экспанаты, як мэбля з Гданьска, збаны і кубкі з Вільні, тэкстыльныя вырабы, нягледзячы на разнастайнасць экспанатаў (некаторыя з іх паводле ўзору нагадвалі слущкія паясы), не меў ярка выражанага нацыянальнага каларыту. Яўрэйскі аддзел вылучаўся глінянымі вырабамі, разнастайнай вышыўкай, упрыгожанай яўрэйскімі літарамі, што сведчыла пра высокае саматужнае майстэрства гэтай этнічнай групы. Для беларускай жа часткі выставы, як лічыць Шнайдэр, характэрнымі былі аздобленыя пазалотай іконы Мадонны, расфарбаваныя велікодныя яйкі, разьба па дрэве, размаляваныя гліняныя кубкі. Такія вырабы ў Нямецчыне тады памылкова лічыліся рускімі. Акрамя таго, Шнайдэр падкрэсліў, што ва ўсходняй частцы Нямецчыны таксама ёсць звычай расфарбоўваць велікодныя яйкі. Незабыўнае ўражанне ў аўтара артыкула пакінулі маляўнічыя літоўскія вырабы — разьба па дрэве, ткацтва. Несумненна, такая выстаўка давала добрую падставу для параўнальнага вывучэння матэрыяльнай культуры мастацкіх стыляў мясцовых этнічных груп. Як незалежны назіральнік Шнайдэр прыходзіць да вываду: “Выстаўку, якая дае многа новага і невядомага дагэтуль немцам, павінен наведаць кожны салдат, што жыве ў Вільні або прыязджае сюды...”

Калі ўражанні Шнайдэра пра віленскую выставу насілі перш за ўсё эмацыянальны характар і выяўлялі яго ўласны пункт гледжання, то разгляд матэрыялаў праф. Куршманам, даследаванні якога праводзіліся ў паўночна-заходняй Беларусі, а менавіта ў раёне возера Нарач, быў больш грунтоўным і глыбокім. У сваёй кнізе “Пара стаўлення” У. Сакалоўскі, даследчык беларуска-нямецкіх культурных сувязей, звярнуў увагу на значнасць пытанняў, якія былі закрануты ў артыкуле Куршмана “Этнаграфічныя назіранні”. Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны нямецкі вучоны выступіў з новымі цікавымі публікацыямі. У адной з іх, змешчанай на старонках “Дэр Бэобахтэр” (“Назіральнік”), дадатку да “10 Армеецайтунг” (№ 97 ад 16 студзеня 1918 г.), ён адзначыў: “Вельмі шкада, што ў вайну было недастаткова часу для дасканалага крытычна-параўнальнага даследавання”. Як вучоны, ён адмяжоўваўся ад агульнапрынятага погляду, што бытаваў адносна гэтага краю сярод салдат і значнай часткі нямецкага насельніцтва, якія прадузята адносіліся да чужаземнай, малавядомай ім культуры. Для аўтара артыкула беларусы — “надзвычай працавіты і адмысловы народ”. У яго як вучонага гэты асяродак выклікаў давер і сімпатыю. Непасрэдная сустрэча з штодзённым жыццём, звычайамі і абрадамі народа рабіліся для яго імпульсам для далейшага актыўнага вывучэння жыцця і быту ў вёсках Беларусі. Ужо на пачатку сваіх даследаванняў Куршман выказаў шкадаванне, што вайна

знішчыла шмат цікавага і старажытнага і што пасля вайны ўжо не аднавіць таго, што некалі было знішчана. Таму неабходна ратаваць тое, што засталася ад старажытнай культуры і мастацтва. Такія намеры ставіў вучоны ў сваёй працы. Паколькі мясцовае насельніцтва ў зносінах з акупацыйнымі ўладамі выкарыстоўвала польскую мову як сродак паразумення, Куршман карыстаўся ёй для параўнальнага вызначэння назваў прадметаў матэрыяльнай культуры беларусаў і зрабіў пры гэтым канкрэтныя і каштоўныя назіранні. Ён выказаў асаблівую ўдзячнасць Антону Луцкевічу, кіраўніку беларускага нацыянальнага руху, з якім неаднаразова сустракаўся ў Вільні. У сваім артыкуле Куршман ахарактарызоўваў прадметы штодзённага жыцця, вырабы з гліны і саломкі. Для яго Беларусь — краіна высокай культуры разьбы па дрэве. Акрамя таго, ён вельмі дэтальна апісваў розныя віды сасновай лучыны, якая ўмела выкарыстоўвалася вясковым насельніцтвам для асвятлення. Зробленая з бярэзіны “ступа” розных памераў служыла для прыгатавання круп: пры дапамозе таўкача зёрны ў ёй пазбаўляліся шалупіня. Начаўкі тут можна было знайсці розных памераў і ў рознай колькасці. Яны служылі для прыгатавання хлебнага цеста, драблення травы, мыцця і фарбавання. Адшуканыя Куршманам маслабойкі і калодзежныя вёдры вельмі нагадвалі нямецкія — з сельскай мясцовасці. У аўтара пакінулі моцнае ўражанне ганчарныя вырабы і прадметы з саломкі. Ён адзначыў іх шматлікасць і разнастайнасць формаў: кубкападобныя карзіны, авальны посуд рознай велічыні, якая часам нагадвала яму антычныя амфары. Гэтыя вырабы з саломкі, што вядомыя ў Беларусі пад назвай “корабы”, служылі раней для захавання збожжа і мукі. Дзякуючы сваёй моцы, эластычнасці і здольнасці прапускаць паветра яны вельмі добра падыходзілі для гэтай справы.

У авальных карзінах-“ваненках” насілі на Вялікдзень прадукты ў царкву для асвятчэння. Плоскія карзіны з тасёмкай прызначаліся для захавання насення. Цікавасць вучонага выклікала сістэма вымярэння, прызначаная для розных карабаў з саломы — лубкаў. Самая малая — лубошачка — адпавядае аднаму гарнцу ці 3, 275 літра, так званая малая лубошка — двум гарнцам, вялікая — сямі гарнцам, а самая вялікая — 20 гарнцам. 20 гарнцаў — гэта восьмая частка (васьміна) бочкі, што адпавядала 524 літрам. (Гл. дадатак.) У сваіх “Назіраннях” Куршман не абмяжоўваўся пытаннямі матэрыяльнай культуры. У адным з раздзелаў ён разгледзеў сялянскі ўклад жыцця беларусаў, асаблівую ўвагу звярнуў на народнае права. Яго юрыдычныя нормы маюць, на думку аўтара, даўнія традыцыі, не страцілі сваёй маральнай сілы да пачатку ХХ ст. Асабліва падрабязна раскрыў вучоны ролю сям’і ў жыцці вясковага насельніцтва.

Хаця на пачатку Куршман гаворыць пра дзве формы сям’і — вялікую і малую, але галоўную ўвагу звяртае на першую з іх, бо яна, на яго думку, вызначае ўсё жыццё на вёсцы, становіцца там увасабленнем сацыяльнага асяроддзя, сацыяльнага развіцця. Параўноўваючы беларускі сямейны ўклад з нямецкім, аўтар паказвае, што беларуская сям’я ўключае не толькі самых

блізкіх родзічаў (дзядзьку, пляменнікаў), але і далёкіх (зяцёў, нявестак, калі яны прызнаюцца ўсімі членамі вялікай сям’і). Для нямецкага вучонага дзіўнымі здаюцца адносіны, напрыклад, да зяця, які кідае сям’ю сваіх бацькоў і прымаецца ў іншую як уласны сын. Зяць, што паходзіць з беднай сям’і, называецца “прымакам” і прэтэндуе на частку маёмасці, якая належыць цесцю. З нараджэннем сыноў дачкі трацяць права на атрыманне ўчастка зямлі; за імі захоўваецца толькі пасаг (бандай).

Гаворачы пра здольнікаў, Куршман закранае яшчэ адну праблему беларускага сямейнага права. Здольнік — гэта, як правіла, родзіч, якога прымаюць у сям’ю з-за недахопу там рабочай сілы. І гэты родзіч займае ў ёй становішча брата, прэтэндэнта на зямлю па мужчынскай лініі. Здольнік прыносіць з сабой маёмасць і ў першую чаргу сваю рабочую сілу, а тым самым атрымоўвае права на рухомую і нерухомую маёмасць.

На погляд Куршмана, у беларускім народным праве няма адаптацыі, аднак у рэальным жыцці практыкуюцца два спосабы прыёму ў сям’ю: залічэнне ў члены і прыём на выхаванне. Пры залічэнні ў сям’ю селянін, які жадае ўключыць у яе дзяцей, павінен гэта засведчыць у пісьмовай ці вуснай форме пры сведках. Тады прыёмныя дзеці становяцца сынамі ці дачкамі. Дзеці ж, якія прымаюцца на выхаванне, да дасягнення 18 гадоў лічацца наёмнымі працаўнікамі і атрымоўваюць штогодную плату. І толькі пасля дзесяці гадоў добраахвотнага адказу ад такой платы становяцца сапраўднымі членамі сям’і.

Галава сям’і — гаспадар. Ён кіруе мужчынскай палавінай і прадстаўляе інтарэсы сям’і перад уладамі. Фінансавыя пытанні вырашае гаспадыня. Як галава сям’і гаспадар займаецца выхаваннем дзяцей, забяспечвае іх працай і мае права іх караць па сваім разуменні, а таму карыстаецца аўтарытэтам. Акрамя таго, ён павінен служыць прыкладам для іншых, не быць дэспатычным.

У адносінах да жаночай часткі сям’і такое ж становішча займае гаспадыня. Гаспадыня — гэта звычайна жонка гаспадара, але можа быць і іншая старэйшая жанчына.

Разгледжаныя тут артыкулы “Этнаграфічныя назіранні” Ф. Куршмана і “Віленскія працоўныя майстэрні” Г. Шнайдэра сведчаць не толькі пра цікавасць да Беларусі сярод нямецкіх навукоўцаў, што захапляліся вывучэннем палітычнай сітуацыі, гісторыі і традыцый народаў гэтага рэгіёна, але і пра тое, што вялася пэўная асветная праца сярод нямецкіх салдат з боку ваеннага кіраўніцтва краем. Публікуючы артыкулы на падобныя тэмы ў розных газетах, яны ўнеслі свой уклад у вывучэнне этнічных працэсаў сярод мясцовага насельніцтва. Такія нямецкія вучоныя, як В. Егер, А. Іпель, Р. Абіхт, працягнулі ў 20-я гады беларусазнаўчыя даследаванні і тым самым унеслі значны ўклад як у вывучэнне славянскіх культур, так і ў азнаямленне з імі Захаду. На жаль, у наступныя дзесягоддзі такія традыцыі не знайшлі далейшага пра-

цягу, таму цяпер узнікае неабходнасць запоўніць гэты прагал. У заключэнне прывядзём беларускія этнаграфічныя назовы, запісанія і перакладзеныя Куршманам.

Апісанне і значэнне		
У Куршмана	Па-беларуску	Нямецкае значэнне
1. swietys	светач	Kienspalter
2. stupa	ступа	Holzmörser
3. taukas	таўкач	Stampfkeule
4. nasouka	начоўка	Holzmulden
5. strychauko	стрыхоўка	Gerät zum Bedecken von Strohdächern
6. lubka	лубка, лубок, лубянка	Korb aus Baumrinde
lubosacka (3, 2751)	лубошачка	Luboschkachen Gamiez
malaya luboska (2 x 3, 2751)	малая лубошка	kleiner Luboschk 2 Garniez
bocka	бочка	Faß
1 wosmina (wosiem)	1 васьміна	20 Gamiez, Achtel
8 wosmina (1 boczka)	8 васьмін (бочка)	Faß, 160 Garniez 5241
7. korab, karobka	кораб	Strohgefäß
8. wanienska	ваненка	Weihekorb (ovaler Korb)
9. siewnia	сяўня	Korb zum Aussähen von getreide
10. Primerki	прымакі	Schwiegereöhne
11. bondai	бонды	Mitgift
12. Sdolniki	здольнікі	Teilerben
13. Gaspadar	гаспадар	Familienoberhaupt

Ірына Голубева (Мінск)

Сацыяльныя ўмовы захавання мастацкай культуры Палесся на беларуска-ўкраінскім паграніччы

Прынятыя ў гісторыі і культуралогіі пастулаты пра тое, што рэгіянальныя культуры з'яўляюцца неад'емнай часткай нацыянальнай культуры, а рэгіянальныя, канфесійныя, культурныя, моўныя і іншыя адметнасці насельніцтва Беларусі складаюць адзіную карціну беларускай нацыі, яшчэ асэнсоўваюцца рознымі суб'ектамі культурнай і палітычнай дзейнасці. Працэс разумення рэгіянальнай спецыфікі агульнай нацыянальнай культуры на ўзроўні грамадскай свядомасці выяўляе некаторыя істотныя супярэчнасці. У прыватнасці, пра гэта сведчаць перыядычныя выступленні прыхільнікаў ідэі

заходнепалескай аўтаноміі, а таксама ўзмацненне дзейнасці на Беларускім Палессі ўкраінскіх культурна-асветных арганізацый.

На сумежжы этнасаў заўсёды ўзнікаюць асабліва цікавыя культурныя з'явы, фармуецца самабытная рэгіянальная культура. Але для гэтага неабходныя па меншай меры дзве ўмовы — высокая ступень захаванасці традыцыйнай культуры кожнага этнасу і адкрытасць сістэмы, здольнасць да прагрэсіўных навацый.

Такім чынам, ні шлях ізаляцыі, абсалютызацыі самабытнасці, ні шлях стандартызацыі і уніфікацыі, да чаго аб'ектыўна вяла шматгадовая савецкая культурная палітыка, не з'яўляюцца перспектыўнымі для захавання і падтрымкі традыцыйнай мастацкай культуры этнакультурнага рэгіёна.

Беларускае Палессе яшчэ захавала асяродкі традыцыйнай культуры з характэрнымі фальклорнымі традыцыямі, мастацкімі промысламі і рамёствамі. Яно мае багатую этналінгвістычную спадчыну, якая выяўляецца ў існаванні шэрагу этнаграфічных і этнадыялектных груп. На жаль, сёння ўсё гэта знаходзіцца пад пагрозай знішчэння з-за сацыяльна-эканамічнай, экалагічнай і палітычнай сітуацыі ў краіне. І калі яшчэ ў 1994 г. была надзея на доўгатэрміновасць (да таго, пакуль працэс стане незваротным) дзяржаўнай культурнай палітыкі, накіраванай на адраджэнне нацыянальнай культуры, то ў 1995 г. спадзяванні ў гэтай сферы ўжо даводзіцца звязваць, хутчэй за ўсё, толькі з нацыянальнай гуманітарнай інтэлігенцыяй ды радавымі работнікамі культуры, якія ідэнтыфікуюць сябе з народнай культурай.

Тым не менш дзяржава сёння не мае права адмаўляцца ад патранажу народнай культуры. Для таго, каб дзейнасць у гэтым накірунку прынесла большы плён, яна павінна грунтавацца на веданні сацыякультурнай сітуацыі ў рэгіёнах і тэхналогіі ўздзеяння на яе.

Менавіта з мэтай распрацоўкі навуковых і сацыяльна-тэхналагічных асноў праграмы адраджэння традыцыйнай мастацкай культуры Палесся часовым творчым калектывам, створаным пры Беларускім інстытуце праблем культуры, было праведзена комплекснае даследаванне сучаснага стану народнай мастацкай культуры, сацыяльных умоваў і этнакультурных перадумоваў яе захавання. Актualнасць даследавання была выклікана ўсведамленнем таго, што існуе супярэчнасць паміж гістарычна акумуляваным зместам традыцыйнай мастацкай культуры і сучасным механізмам яе трансляцыі, якая працяўляецца найбольш адкрыта ў слаба выяўленай самаарганізацыі насельніцтва, прыкметным разрыве у міжпакаленным ланцугу перадачы традыцыі, аслабленні сацыялізуючай ролі сям'і, негатыўнасці работнікаў культуры да дзейнасці ў новых умовах.

Пры сацыялагічным даследаванні адзначанай вышэй праблемы, якое было праведзена ў 1992–1993 гг. у 11 раёнах Брэсцкай і Гомельскай абласцей і ахапіла 1568 жыхароў, ставіліся канкрэтныя задачы, вырашэнне якіх дало магчымасць

апісаць сацыякультурную сітуацыю на Палессі, у якой сёння функцыянуе традыцыйная культура.

Першая задача — выяўленне сацыякультурных груп і ролевых механізмаў трансляцыі традыцыйнай культуры.

Дадзеныя даследаванні выявілі наступную карціну (коратка ў лічбах): 90 працэнтаў рэспандэнтаў — карэнныя жыхары Палесся. Патэнцыяльная мабільнасць — невялікая (74 працэнты не жадаюць пераязджаць, 13 — нават не думалі пра гэта).

Станоўча ацэньваецца сітуацыя ў галіне адукацыі, выхавання і культуры. Праўда, па нашых дадзеных, гэта хутчэй за ўсё сведчыць пра невысокі ўзровень запатрабаванняў апытаных. Атрыманыя статусныя характарыстыкі паводле полу, узроўню адукацыі, прафесійнай прыналежнасці, выяўлення каштоўнасцяў арыентацыі насельніцтва, а таксама выдзеленыя сацыякультурныя ролі — творца (майстар), захавальнік (знаўца традыцыі), настаўнік (той, хто перадае вопыт), адэпт (носьбіт ці проста прыхільнік дадзенай культуры) — дазволілі апісаць асноўныя сацыякультурныя групы, якія ўдзельнічаюць у працэсе трансляцыі традыцыйнай культуры.

Практычная значнасць атрыманых ведаў можа праявіцца ў выніку мэтанакіраванай дзейнасці па фармаванні матывацыі і падрыхтоўцы, выхаванні будучых носбітаў сацыякультурных роляў, прадстаўнікоў усіх сацыякультурных груп, што забяспечыць устойлівасць традыцыі і цэласнасць сістэмы культуры. Парушэнне ролевай структуры (адсутнасць носбітаў той ці іншай ролі, пераход за пэўны крытычны ўзровень) пагражае як самой культуры, так і эфектыўнасці намаганняў у галіне культурнай палітыкі.

У аснове выбару асобай той ці іншай сацыяльнай ролі палягае засвоеная ёй пэўная сістэма каштоўнасцей. У жыхароў Палесся гэтая сістэма грунтуецца на важнейшых жыццёвых каштоўнасцях, звязаных з умовамі асабістага дабрабыту: здароўем, сям’ёй, працай, матэрыяльным дабрабытам, каханнем, стабільнасцю ў грамадстве і звязанай з гэтым стабільнасцю ва ўласным жыцці, беражлівымі, паважлівымі адносінамі да зямлі. Менавіта на гэта абапіраецца традыцыйная культура. Так, у беларускіх каляндарна-абрадавых песнях дамінуе клопат пра добры ўраджай, які забяспечыць сям’і і роду добрыя ўмовы існавання. У куставых песнях — матывы захавання гармоніі ў прыродзе. Такім чынам, можна спадзявацца, што “здоровы кансерватызм”, які ляжыць у аснове нацыянальнага характару жыхароў Палесся, здольны забяспечыць захаванасць культурнай традыцыі.

Другая задача, якая ставілася даследчыкамі, датычылася праблем этнічнай і культурнай самаідэнтыфікацыі жыхароў Палесся і, у сувязі з гэтым, вывучэння запатрабаванняў і спадзяванняў насельніцтва ў культурнай сферы. Праблеме этнічнай самаідэнтыфікацыі на кангрэсе быў прысвечаны спецыяльны даклад П. Церашковіча, які прымаў удзел у даследаванні, таму абмяжоўваю-

ся тут толькі некаторымі дадзенымі. Насуперак прыхільнікам ідэі аўтанамізацыі палескага рэгіёна як з беларускага, так і з украінскага боку, большасць жыхароў беларускага Палесся (89,7 працэнта) лічаць сябе беларусамі. Зафіксавана толькі 4 працэнты “палешукоў”. Таму казаць пра нейкую агульнарэгіянальную палескую самасвядомасць няма падстаў. Можна дапусціць, што такія вынікі апытання абумоўлены не толькі этнакультурнымі, але і маральна-псіхалагічнымі, і сацыяльна-палітычнымі фактарамі. Гэтая праблема патрабуе дадатковых, больш грунтоўных, сумесных з украінскімі і польскімі калегамі даследаванняў.

Больш яркая спецыфіка палескага насельніцтва выяўляецца ў сферы мовы. 65,8 працэнта рэспандэнтаў лічаць роднай беларускую мову, 11,6 — рускую. Калі ў сферы культуры аднолькава ўжываюцца беларуская і руская мовы, то ў сферы адукацыі перавага аддавалася беларускай (65,8 працэнта пажадалі вучыць дзяцей у школе на беларускай мове, 21,0 — на рускай)¹. Лінгвістычная сітуацыя на Палессі характарызуецца шырокім распаўсюджаннем і захаваннем палескіх гаворак. 25,7 працэнта рэспандэнтаў лічаць мясцовы дыялект роднай мовай. Для 69 — гэта мова штодзённых зносін у сям’і, для 62 — з сябрамі, для 40 — на працы. Гэтая мова — трывалая аснова народнай культуры. Яе жывое бытаванне з’яўляецца важнейшай умовай захавання культурнай самабытнасці рэгіёна.

Дадзеныя даследаванні далі нам таксама падставы сцвярджаць, што на Палессі існуе высокая ступень захаванасці ўзораў традыцыйнай культуры (абрадаў, святаў, узораў рамяства і народных промыслаў) і высокая ступень ідэнтыфікацыі з імі жыхароў. Больш за 70 працэнтаў апытаных удзельнічаюць у традыцыйных народных святах і абрадах, больш за 55 займаюцца рознымі відамі рамёстваў і промыслаў. Тлумачэнне гэтаму палягае на ўзроўні матывацыі дзейнасці ў сферы традыцыйнай культуры. Даследаванне паказала, што пераважнай для насельніцтва рэгіёна з’яўляецца група матываў, якая суадносіцца з каштоўнаснай структурай і караніцца ў традыцыі. Вось асноўныя матывы: “Для мяне гэта абсалютна натуральна, бо гэта мая культура, традыцыі майго народа”, “мае родныя заўсёды святкавалі гэтыя святы”, “падабаецца глядзець і слухаць”, “гэта крыніца настрою”. Выяўлены і іншыя матывы, якія ўмоўна аб’ядноўваюцца ў блокі “дасягненне”, “пазнанне”, “адпачынак”, “прэстыж”, але яны не дамінуюць у матывацыйнай структуры

---

¹ Супрацьлеглыя прыведзеным дадзеным асноўныя вынікі нядаўняга рэферэндуму, які замацаваў дзяржаўны статус рускай мовы, сведчаць, на нашу думку, не пра несапраўднасць ці ненадзейнасць інфармацыі, атрыманай у выніку гэтых двух апытанняў, а пра незавершанасць фармавання і таму няўстойлівасць самасвядомасці беларусаў. Праявы такога стану самасвядомасці залежаць ад канкрэтнай сацыяльна-палітычнай сітуацыі, а то і проста ад фактараў суб’ектыўнага характару. Небяспека тут палягае ў абсалютызацыі такіх праяў, пабудове на іх доўгатэрміновай дзяржаўнай палітыкі, у тым ліку і ў галіне культуры.

жыхароў, якія ўключаны ў гэты працэс. Такім чынам, для значнай часткі рэспандэнтаў наследаванне культурным традыцыям натуральна, арганічна ўвайшло ў іх лад жыцця і нават не ўсведамляецца на рацыянальным узроўні.

Ускоснае, але даволі істотнае значэнне мае духоўная і маральна-псіхалагічная атмасфера ў вёсцы, горадзе. Даследаванне паказала, што ў тых месцах, дзе ў свядомасці насельніцтва жыве прызнанне значнасці захавання і развіцця сваёй культуры, ствараюцца ўсе ўмовы, у тым ліку і эканамічныя, для дзейнасці фальклорных калектываў, школ і гурткоў народнай творчасці, беражлівае стаўленне да носьбітаў (асабліва “майстроў”) традыцыйнай культуры. Па такіх паказчыках, як адносіны старшыняў калгасаў, дырэктараў саўгасаў, мясцовых уладаў, мясцовай інтэлігенцыі, духавенства да працэсу адраджэння і падтрымкі культуры, можна пэўным чынам меркаваць пра маральна-псіхалагічнае асяроддзе існавання і перадачы народнай традыцыі. Апытанне паказала, што як “станоўчыя” ацаніла адносіны прадстаўнікоў розных сацыяльна-прафесійных груп да традыцыйнай культуры менш за палову рэспандэнтаў. Менш за ўсё прыхільнікаў працэсу беларусізацыі, адраджэння культуры сярод мясцовай інтэлігенцыі (без уліку работнікаў культуры, адукацыі, выхавання) — 25,2 працэнта. Болей прыхільнікаў сярод мясцовага насельніцтва старэйшага ўзросту (46,2 працэнта).

Трэцяя задача, якую спрабавалі вырашыць даследчыкі, — вивучэнне ролі некаторых сацыяльных інстытутаў у трансляцыі традыцыйнай культуры.

З шэрагу сацыяльных інстытутаў і груп, якія ўдзельнічаюць у працэсе трансляцыі культуры, найбольш значную ролю ў сённяшніх умовах адыгрываюць установы культуры, такая прафесійная група, як работнікі культуры. Аналіз вынікаў даследавання дае некаторыя падставы сцвярджаць, што ў апошнія часы дзейнасць устаноў культуры сапраўды стала больш арыентаванай на традыцыйную культуру. Гэта відаць нават са структуры арганізацыйна-практычнай дзейнасці, дзе значную частку складаюць мерапрыемствы, звязаныя з вивучэннем і аднаўленнем старажытных абрадаў і святаў, падтрымкай промыслаў і рамёстваў (адкрыццё майстэрняў, выставаў і г. д.). Як паказвае вопыт, пацверджаны і сацыялагічнымі дадзенымі, толькі эфектыўная дзейнасць мясцовай установы культуры (дом культуры, сельскі клуб) у многіх выпадках з’яўляецца гарантам жыццядзейнасці мясцовых абрадаў, звычайў, промыслаў і г. д. Паводле даследаванняў спецыялістаў, якраз Палесе дае найбольшую колькасць такіх прыкладаў (дамы культуры і клубы ў Давыд-Гарадку Столінскага раёна, Дзімамерках Лоеўскага, Букчы Лельчыцкага і інш.).

Разрыў, існуючы сёння ў міжпакаленным ланцугу перадачы культурнай традыцыі, аб’ектыўна запаўняюць прафесійныя работнікі культуры, якія, калі глядзець на працэс павярхоўна, быццам бы павінны з’яўляцца “іншародным” элементам у механізме трансляцыі культуры. На самой спра-

ве, як паказала даследаванне, сёння праблема месца і сацыяльнай ролі работнікаў культуры паўстае як адна з галоўных у асэнсаванні, рэканструяванні, а ў пэўнай ступені і ў аднаўленні гэтага механізму. Вызначаная вышэй ролевая структура поўнаасцю ўзнаўляецца ў гэтай сацыяльнай групе. Па нашых вывадах, сучасныя культработнікі выступаюць і ў ролі “адэптаў” (46,5 працэнта рэспандэнтаў назвалі іх у якасці ініцыятараў правядзення народных святаў), і ў ролі “настаўнікаў” і “знаўцаў” (12,4 працэнта адзначылі, што менавіта работнікі культуры пазнаёмілі іх з народным мастацтвам). Сярод “майстроў” работнікі культуры складаюць ад 24 да 34 працэнтаў у залежнасці ад віду мастацтва.

Вынікі даследавання дазваляюць зрабіць вывад, што існуе сувязь паміж тым, якім відам народнага мастацтва, рамяства займаецца чалавек, і тым, хто далучыў яго да гэтай справы. Статыстычныя паказчыкі сведчаць, што шчыльнасць сувязі паміж гэтымі пераменнымі змяняецца, калі аналізуецца традыцыйна сямейныя, “індывідуальныя” віды рамёстваў і промыслаў (напрыклад, мастацкае ткацтва, разьба па дрэве, кавальства, кравецтва і г. д.).

У той жа час цікавасць да такіх відаў мастацтва, як танцы, ігра на народных інструментах, выкананне народных песняў, больш цесна звязана з дзейнасцю работнікаў культуры ў якасці “майстроў” ці “знаўцаў” культуры.

Такім чынам, можна сказаць, што на Палессі існуе комплекс сацыяльных умоваў і этнакультурных перадумоваў, спрыяльных для адраджэння традыцыйнай мастацкай культуры: адносная устойлівасць сацыяльна-дэмаграфічнай структуры насельніцтва, існаванне асяродкаў жывога бытавання фальклору, высокая ступень захаванасці мясцовых дыялектаў як асновы самабытнай народнай культуры, узораў традыцыйнага мастацтва і высокая ступень ідэнтыфікацыі з імі жыхароў, арыентацыя значнай часткі насельніцтва на традыцыйную культуру, наяўнасць носьбітаў розных сацыякультурных роляў сярод насельніцтва, наяўнасць людзей, гатовых на прафесійным узроўні працаваць у галіне традыцыйнай культуры і шэраг іншых умоваў. Гэтыя вывады былі пакладзены ў аснову распрацаванага часовым творчым калектывам праекта дзяржаўнай праграмы “Адраджэнне традыцыйнай мастацкай культуры беларускага Палесся”, галоўная ідэя якой заключаецца ў пераарыентацыі дзяржаўных органаў на мэтавую падтрымку працэсу адраджэння культуры ў тых месцах, дзе ёсць для гэтага адпаведныя ўмовы. Там, дзе традыцыі поўнаасцю страчаны, механізм трансляцыі традыцыйнай культуры цалкам разбураны (а такія мясціны існуюць і на Палессі), культурная палітыка павінна быць арыентавана на іншыя прыярытэты.

Вольга Басько (Мінск)

Сучасны стан традыцыйных святочных абрадаў і звычайў зімовага перыяду земляробчага календара (Сярэдняе Падняпроўе)

Са зменай гістарычных умоваў і ладу жыцця развівалася і трансфармавалася духоўная культура народа, часткай якой з’яўляюцца святочныя традыцыі, звычаі, звязаныя з імі павер’і, прыкметы, прыказкі і народнае мастацтва, якое суправаджала чалавека і ў працы, і ў быцце, і ў час адпачынку — у святы. Менавіта ў народных святах і абрадах выяўляюцца погляды, пачуцці, адносіны людзей да прыроды і паміж сабой, а, галоўнае, яны ўяўляюць сабой той жывы генератар духоўнасці, своеасаблівы сімбіёз вуснай паэзіі і эпасу, музыкі і абрадавай песні, народнага тэатра і народнага танца, гульні, прыкладнога мастацтва, абрадавай сімволікі, атрыбутыкі і іншых відаў і жанраў — усяго таго, што ўключае ў сябе святочная абрадавая традыцыя.

Агульнавядома, што народныя святочныя традыцыі, у тым ліку і хрысціянскія, больш як паўстагоддзя забараняліся. Таму яны страцілі шмат каштоўных рысаў, у тым ліку сваё сутнаснае і функцыянальнае прызначэнне. Выпадзенне іх са штодзённага народнага быцця не магло не адбіцца на норавах, культуры, паводзінах чалавека.

Адраджэнне традыцыйнай нацыянальнай культуры і, як часткі яе, аднаўленне і развіццё лепшых святочных традыцый у побыце, выхаванне ў моладзі і дзяцей гарманічных жыццёвых правіл, павагі да звычайў, абрадаў з’явіцца рэальнай перспектывай развіцця традыцыі, а тым самым умовай функцыянавання культуры беларусаў.

Пры ўзнаўленні і ўвасабленні ў жыццё народных традыцыйных святаў з’яўляецца неабходным іх комплекснае рэгіянальнае даследаванне, вывучэнне святочных абрадаў і звычайў непасрэдна ад носбітаў традыцый. Вызначэнне іх сучаснага стану, ступені захаванасці і страчанасці, а таксама выяўленне рэгіянальных і лакальных асаблівасцей, мясцовых адметнасцей прыдасць ім своеасаблівы каларыт, шматфарбавасць у бытаванні.

Па выніках апошніх даследаванняў, праведзеных на Магілёўшчыне па вывучэнні сучаснага стану святочных абрадавых традыцый земляробча-каляндарнага цыкла, можна адзначыць наступнае: асобныя элементы старадаўніх узораў святочных абрадаў з адметнай бытавой і народнай музычна-песеннай творчасцю дажылі да нашых дзён, але было б няправільным не адзначыць і тое, што ў адных месцах святочныя традыцыі захавалі сваю самабытнасць у большай ступені, у другіх існуюць толькі ў пасіўнай ці ў другаснай форме (у мастацкіх калектывах), у большасці сваёй трансфармаваны сучасным укладам жыцця і ўспрымаюцца сялянамі (людзьмі сярэдняга ўзросту, моладдзю) як гульня, забава. У гэтым можна пераканацца, калі прасачыць адзін з стара-

жытных для ўсходніх славян зімовы земляробча-абрадавы каляндарны цыкл, цэнтральнае месца ў якім належыць Калядам.

Каляды цяпер храналагічна займаюць першае месца ў гадавым цыкле народных абрадавых святаў. З розных крыніц можна даведацца, што ў мінулым гэтае свята ўзнікла адпаведна з зімовым сонцазваротам і з народным абрадам святкавання Новага года. З узнікненнем хрысціянства царква наблізіла свае святы да язычніцкіх культаў і прымеркавала да старажытных Калядаў нараджэнне Хрыста і свята Вадохрышча. У сучасным стане Каляды ўспрымаюцца ў свядомасці беларусаў (ды і ў іншых славянскіх народаў) і як хрысціянскае свята Раства Хрыстова, і як рудымент рэлігійных вераванняў язычнікаў. Як слушна адзначае М.Грынблат, “з аднаго боку царква імкнулася перарабіць і вытлумачыць па-свойму рэшткі язычніцтва ў народных звычаях і абрадах, з другога — народныя традыцыі захоўвалі рэшткі старажытных рытуалаў і святаў у рамках царкоўнага календара. Але хрысціянскі элемент не зацяміў аграрную сутнасць каляндарнай абраднасці, а закрануў толькі яе знешні бок”¹.

Калядны абрад мае ярка абзначаны магічны змест, які трывала захоўваецца ў абрадавых дзеяннях з язычніцкіх часоў да сённяшняга дня. На Магілёўшчыне шырока распаўсюджана ўвасабленне “казы” ў калядных прадстаўленнях Чавускага, Шклоўскага, Хоцімскага, Касцюковіцкага, Клічаўскага, Быхаўскага і іншых раёнаў. “Казу” водзяць калядоўшчыкі і на Раство Хрыстова, і на Новы год. У дахрысціянскіх культых яна адухаўлялася магічнай сілай пладавітасці і ўрадлівасці. Пра гэта сведчыць і змест старажытнай песні, пад якую “гуляе” “каза” з “дзедам” у сучасных прадстаўленнях калядоўшчыкаў у в. Конанаўка Чавускага раёна і в. Прусіна Касцюковіцкага раёна. У розных месцах абрад мае свае лакальна-варыяцыйныя асаблівасці. Напрыклад, у в. Белая Дуброва Касцюковіцкага раёна ў гэтым песні прагледжваецца дахрысціянскі культ абраднасці, у якім “пагроза” “казы” і яе выратаванне нібы параўноўваюцца з паміраннем прыроды зімой і яе ажыўленнем з прыходам вясны.

Абрад “ваджэння казы” ў тым выглядзе, у якім ён дайшоў да нас, уяўляе сабой не столькі абрадавае дзейства, колькі бытавую гульню, забаву.

У Клічаўскім, Быхаўскім раёнах акрамя “казы” калядоўшчыкі, пераапрацуюць цыганамі, водзяць “каня”. Конь у старажытнасці ўвасабляў сімвал сілы і зухаватасці. Гэтае сімвалічнае значэнне падкрэсліваецца ў каляднай песні “Ой куры, куры, не пойце рана”, якая дайшла да нашых дзён:

Уставайце, хлопцы, конікаў сядлайце
Дай паязджайце у другое сяло на паляванне,
Красным дзевачкам на пагуляне.

(в. Ваевічы Клічаўскага раёна)

---

¹ Грынблат М.Я. Некаторыя пытанні развіцця культуры беларускай народнасці ў яе адносінах да хрысціянства. Мн., 1967. С. 56.

У Касцюковіцкім раёне водзяць “казу” і “бусла”; апошні ў старажытных славян быў вестуном усяго добрага. Прадстаўленні, як правіла, заканчваюцца адорваннем іх удзельнікаў. Часам персанажы ў сваіх імправізаваных песнях нібы патрабавалі дары:

Хрыстаслаў, Хрыстаслаў,
Мяне бацька паслаў,
Дайце сала, каўбасу —
Усё я двору панясу.

(в. Варвараўка Хоцімскага раёна)

Увечары перад Раством і на Раство Хрыстова ў некаторых месцах абследаваных раёнаў ходзяць калядоўшчыкі з Віфлеемскай зоркай, унутры якой запальваюць свечку і да поручня прымацоўваюць невялічкую ікону. Побач з каляднымі персанажамі зорка з’яўляецца адным з галоўных сімвалічных атрыбутаў абраду. Віншавальныя калядныя песні ўслаўлення Прасвятой Дзевы Марыі і Хрыста маюць розныя варыянты.

Калі меркаваць па папярэдніх назіраннях і даследчых матэрыялах, адной з рэгіянальных асаблівасцей святкавання Калядаў на Магілёўшчыне з’яўляецца тое, што песні ў гонар Раства Хрыстова ў абследаваных раёнах пераважна хрысціянізаваныя.

Абавязковай традыцыйнай абрадавай стравай у час святкавання Калядаў з’яўляецца куцця, на Магілёўшчыне называюць яе яшчэ калядой. А.Тукаленка, ураджэнка в. Ельня Хоцімскага раёна, калядную куццю звязвае з народным звычаем “бабінай кашы” пасля нараджэння дзіцяці і на Каляды пасля Нараджэння Хрыста. У вёсках Цярпілаўка, Зелянец, Ельня Хоцімскага раёна на апошнюю куццю пад белы абрус падсцілаюць салому дзеля таго, каб радзіла жыта. На ўсе тры куцці запрашаюць “мароза”, каб ён не разгневаўся і ўлетку не марозіў садавіну, гародніну. У розных месцах яго клічуць па-рознаму. Гэтыя звычаі яшчэ раз пацвярджаюць трываласць магічных уласціваасцей, якія з даўніх часоў земляроб надаваў куцці з верай і надзеяй на лепшае жыццё.

Посту і посных страў пры спраўленні куцці, згодна з царкоўным законам, прытрымліваюцца ў асноўным вернікі. Абрад куцці захоўваецца ў побыце сялян у актыўнай форме.

Агульнавядомыя варожбы на Каляды моладзь успрымае хутчэй за ўсё як забаву. Між тым калядныя прыкметы па прадказанні надвор’я арыентуюць селяніна і сёння.

У серыі калядных абрадаў, амаль у кожным з іх, да сённяшняга часу захаваліся элементы як царкоўнай, так і язычніцкай абрадавай сімвалікі і атрыбутыкі (іконы, крыжы, свечкі, Віфлеемская зорка, рэчы хатняга ўжытку — зерне, сена, абрус і інш.), якія надзяляюцца магічнай функцыяй, існуюць у

цеснай сувязі паміж сабой і выкарыстоўваюцца ў розных варыянтах святоч-ных абрадаў.

Прыведзеныя вышэй прыклады сведчаць і пра узаема сувязь царкоўнай і язычніцкай традыцый, і пра яе абрадавую лакальную варыятыўнасць.

На Маладзёны, на другі дзень Калядаў, сямейныя людзі хадзілі да родзічаў ў госці. У Касцюковіцкім раёне існуе такі звычай: калі ў гэтым годзе нарадзілася дзіця ў сям’і, маці яго нясе на Маладзёны куме пірагі, на Новы год — куму і на Вадохрышча — бабе, якая бабіла дзіця. Даўней моладзь у гэты дзень рыхтавалася да ігрышчаў. Калядныя ігрышчы характэрны амаль для ўсіх рэгіёнаў Беларусі: у розных рэгіёнах яны спраўляліся па-рознаму і мелі розныя назвы: на Магілёўшчыне — “гуляць кашу” (Хоцімскі раён), “гуляць аладкі” (Шклоўскі раён), у іншых раёнах — “калядныя вечарынкi”.

Дзяўчаты ў той дзень зранку рыхтавалі стравы і абавязкова — кашу і аладкі, у другой палове дня прыходзілі хлопцы з дзяўчатамі. Садзіліся, вячэралі, потым пелі, танцавалі, вадзілі карагоды, гулялі ў гульні. Кашу “білі” ў першы дзень пад канец вячэры. Пра тое, як “гулялі кашу” ў в. Ліпаўка Хоцімскага раёна, паведаміла Ф.Раманенка: “На кашу адна з дзевак рыхтавала палаценца, прыгожае, каб паказаць перад сваім ухажорам, якая яна рукадзельніца. Ёй за палаценца дзеўкі збіралі грошы і аплочвалі яго. Пад канец ігрышча ставілі на стол гаршчок з кашай, наверх палаценца, тады ўжо разыгрываюць кашу, хто болей паложыць грошай, хто багацейшы, тэй ужо забіраець палаценца сабе, б’ець кашу, патам яе дзелюць, ядуць, а грошы расходуюць на другі дзень ігрышча”.

У навуковай літаратуры каляднае ігрышча “гуляць кашу” пакуль не паказана. Магчыма, гэта забытая гульніва-абрадавая традыцыя, упершыню тут зафіксаваная, будзе адноўлена і знойдзе сваё другое жыццё ў сучасных калядных святкаваннях.

У пасіўнай форме існуе абрад “пасвячэння вады” ў Чавускім раёне. Вадохрышча яшчэ называюць “разбрыкамі”. Гэта назва, па сведчанні жыхароў, звязана з апошняй куццёй, калі пакінутыя па тры лыжкі кашы з усіх трох куццяў перамешваюць з зернем і аддаюць жывёле. Галоўнае абрадавае дзейства на вадаёмах цяпер амаль не спраўляецца.

Калядная традыцыя ў абследаваных вёсках выключае і даўні абрад ушанавання памерлых продкаў. У абрадзе абыходу двароў калядоўшчыкамі не практыкуецца ваджэнне каня, яшчэ менш — мядзведзя, бусла, хаця ў памяці старажылаў гэтыя абрадавыя персанажы існуюць.

Калі абагульніць выкладзенае вышэй, то можна зрабіць выснову, што ў каляднай абраднасці найбольш актыўна цяпер функцыянуюць наступныя кампаненты: куцця, абыход двароў калядоўшчыкамі з віншавальнымі песнямі і тэатралізаванымі прадстаўленнямі калядных персанажаў, варожбы на ўсе тры куцці.

У пасіўным стане захоўваюцца такія абрадавыя элементы, як калядныя ігрышчы, вечарынкi, што раней ладзіліся моладдзю адначасова з каляднымі гульнямі, карагодамі; апошнія часцей існуюць у другасных формах — сцэнічных праграмах аматарскіх фальклорных калектываў. Але пры стварэнні адпаведных умоваў пасіўная форма існавання пэўных абрадавых элементаў можа перайсці ў актыўную.

Пераважная форма існавання каляднай традыцыі ў сучаснай вёсцы Сярэдняга Падняпроўя — пасіўная.

Другое найбольш значнае свята зімовага цыкла, Масленіца, святкуецца у другой палове лютага — першай палове сакавіка, дакладна яна не прымеркавана да пэўнага дня хрысціянскага календара. Царква прымеркавала Масленіцу да апошняй нядзелі перад Вялікім постам. Узнікла свята ў дахрысціянскую пару як абрад сустрэчы вясны і провадаў зімы.

У масленічных абрадах вызначаліся два асноўныя моманты: урачыстасці, звязаныя з праводзінамі зімы і паскарэннем прыходу вясны, што мелі аграрна-магічнае прызначэнне, і абрады, аснову якіх складалі сямейна-бытавыя клопаты, гэтаму падпарадкаваны і матывы масленічных песняў. Час ад Калядаў да Вялікага посту прызначаны для заключэння шлюбавых і наладжвання вяселляў.

Традыцыйныя масленічныя стравы — бліны і аладкі, сыр і масла. З масленічных песняў і ежы бачна, што маслу і сыру, а на ўсходзе Беларусі — блінам, надавалася вялікае значэнне. Што тычыцца бліноў, існуюць такія меркаванні: паводле павер'яў старажытных людзей, усе круглыя прадметы нібы дапамагалі сонцу хутчэй рухацца, паскаралі надыход вясны, а сыру і маслу (сытнай ежы) таксама прыдаваўся магічны сэнс уплыву на багаты (сыты) новы год.

У якім жа стане святочная традыцыя Масленіцы дайшла да нашых дзён? Людзі пажылога ўзросту прытрымліваюцца традыцыйных масленічных страў. Імі назапашваюцца яшчэ з восені, у час шасціднёвага піліпаўскага посту. Даўней адтоплівалі сыры, збіралі масла. Потым сыры падсольвалі, спрасоўвалі ў макатры, гліняныя паліўныя гаршкі памерам з ядро, а то і болей, залівалі падсоленым растопленым маслам, каб шчылінаў не было, і ставілі ў склеп. Запасаліся мукой свайго памолу.

У цяперашні час ў маслены тыдзень сала і масла ядуць у асноўным вернікі толькі ў апошні тыдзень, на заговіны. Увесь тыдзень пякуць бліны рознага гатунку. Як сцвярджае А.Марчанка з в. Зелянец Хоцімскага раёна, “... даўней парылі картошку, таўклі яе, потым дабаўлялі разведзены крахмал, яйкі, узбівалі і пяклі аладкі, елі з сырам і маслам”. Пра гэта сведчыць і прыказка: “А на масленай нядзелі бліны са стала ляцелі”.

“У маслены тыдзень працавалі толькі ў панядзелак і ў аўторак, а з серады як стануць калыхацца, дык і ў суботу і ў нядзелю” (А.Пахоменка).

У Шклоўскім раёне (в. Славені, Заполле) на Масленку трасуць падушкі. Калі ў той год дзяўчына выйшла замуж, то дзяўчаты і жанчыны прыходзяць да яе падушкі трэсці, а гаспадыня павінна паставіць ім гарэлку. Некаторыя ставяць каля падушак банку з гарэлкай, а калі гарэлку не знойдуць, прыйшоўшы, і гаспадыня іх не пачастуе, то падушкі забіраюць на сані, вязуць па вуліцы і крычаць: “Падушкі прадаём!” Тады тая гаспадыня бяжыць і кажа: “Я куплю”, — і выкупляе свае падушкі.

У маслены тыдзень суседзі хадзілі адзін да аднаго ў госці. Старым хлопцам, якія не жанатыя, чаплялі дзеўкі (5–6 дзевак) “калодку” на шыю. Хлопец адкупляўся цукеркамі ці гарэлкай. “Калодку” чаплялі амаль ва ўсіх абследаваных раёнах. А калі дзеўка “старая”, ёй цягнулі ў хату бярвяно — калі не пачастуе, дык так і пакідалі.

Дзяўчаты кралі каня і каталіся па вуліцах на санях, заходзілі ў хаты, частаваліся. Катанне на санях, як і катанне на арэлях (в. Слабодка, Гарадзец Шклоўскага раёна), звязваецца з павер’ем, што будзе расці доўгі лён.

У в. Заходы Шклоўскага раёна на Масленку “...казу рабілі”: “Залівалі горку вадою, а тады на санках коўзаліся, бальшыя каўзаніцы былі, казой называліся, па тры чалавекі садзіліся і з гары як паляцяць...” (М. Мандрыкава).

У Чавускім раёне ў маслены тыдзень пастух частаваў гаспадыняў, каб у святы давалі выгнанне (сала, хлеб, яйкі, малако). “Гаспадыні неслі закуску, а пастух ставіў гарнец (пяць паўлітраў) гарэлкі, і гулялі” (в. Скоклева, Дужаўка).

У Касцюковіцкім раёне (в. Белы Камень) на Масленку цешча запрашала зяця ў госці “галаву масліць” (мазала разагрэтым сметанковым маслам валасы, нібы наклікаючы на яго сям’ю сытае жыццё).

Існавала на гэты конт пашыраная на Магілёўшчыне жартоўная песня:

Масленіца-картавуха,
Як загрэла цешча зяцю каля вуха!

На заговіны ў некаторых месцах рабілі складчыну, гулялі, а то і спраўлялі сытую вячэру дома. Назаўтра посуд увесь вымываўся. Наступаў Вялікі пост перад Вялікаднем.

У параўнанні з Калядамі масленічны цыкл мае больш сціплы характар, але разам з тым з’яўляецца адной з найбольш яскравых адметнасцей абрадавай традыцыйнай культуры памежнага з Расіяй Падняпроўскага рэгіёна, якая захоўваецца ў асноўным у пасіўнай форме.

Людміла Дамнянкова (Віцебск)

Тыпалогія беларускага касцюма

Касцюм з’яўляецца найбольш устойлівым кампанентам традыцыйна-бытавой культуры этнасу з этнаінтэгруючымі і этнадыферэнцуючымі функцыямі, якія ярка і выразна прасочваюцца. Ён складаецца на працягу стагоддзяў і бесперапынна развіваецца. Існаванне касцюма як цэласнай сістэмы магчыма пры ўмове павышэння эфектыўнасці яго асноўнай функцыі — адаптацыі да змен у сацыяльным і прыродным асяроддзі. Вывучэнне адзення — вельмі важная крыніца пры даследаванні паходжання этнасу, яго развіцця, культурных узаемасувязей. Такія пазнавальныя задачы вырашаюцца пры ўмове шматразовага супастаўлення дадзенай культурнай мадэлі і тыпалагізацыі ўласцівых ёй рысаў у параўнанні з аналагічнай практыкай суседніх народаў з улікам прасторава-часавых змен і індыўідуальных асаблівасцей.

Беларускі нацыянальны касцюм уяўляе сабой унікальны, складаны і вельмі цікавы аб’ект даследавання, выдатны ўзор усходне-заходнеславянскіх узаемаўплываў. Абумоўленасць узаемасувязей вызначалася геаграфічным месцазнаходжаннем беларускіх зямель. Іх размяшчэнне ў цэнтры Еўропы, на перасячэнні галоўных напрамкаў палітычных зносін, гандлёвых шляхоў дыктавала логіку сацыяльна-палітычнага развіцця. Айчынная культура рабілася асяродкам, куды траплялі знешнія імпульсы, якія перапрацоўваліся і адаптаваліся да славянскай культурнай традыцыі.

Практыка навуковага даследавання адзення беларусаў сведчыць пра нераўнамернасць у вывучэнні касцюма розных сацыяльных груп насельніцтва. Найбольш усебакова распрацаваны пытанні бытавання сялянскага адзення XIX–XX стст. з некаторымі рэтраспекцыямі ў больш раннія перыяды¹. Гэта не выпадкова, паколькі менавіта ў сялянскім асяроддзі найбольш паслядоўна ажыццяўляецца міжпакаленняя перадача традыцый і інавацый, што прыдае апошнім этнічную спецыфіку.

Важнейшай задачай пры вывучэнні адзення з’яўляецца яго тыпалагізацыя. Аснову тыпалогіі народнага, як і ўсякага іншага, касцюма складае крой — найбольш устойлівы і грунтоўны крытэрыў. Вызначаны крой мае свой арэал і адлюстроўвае залежнасць дадзенай з’явы ад этнакультурных працэсаў. Разам з тым рэаліі аднаго тыпу адрозніваюцца паводле матэрыялу, упрыгожанняў, каларыту. Значнасць гэтых прыкмет пры тыпалогіі кампанентаў адзення вельмі розная, амаль процілеглая — ад другарадных, дапаўняльных да асноўных. Тып кампанента адзення засноўваецца на вылучэнні адной ці

¹ Беларускае народнае адзенне. Мн., 1975; Молчанова Л.А. Матэрыяльная культура беларусов. Мн., 1968; Яна ж. Очерки материальной культуры беларусов XVI–XVIII вв. Мн., 1981; Раманюк М.Ф. Беларускае народнае адзенне. Мн., 1981; Улашчак Н.Н. Одежда беларусов XVI–XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986.

некалькіх найбольш істотных прыкмет крою. Падтып — варыяцыі ў межах дадзенага тыпу, якія дапамагаюць прывесці ў сістэму разнастайнасць важных адзнак тыпу. Від — з’ява, якая адлюстроўвае менш істотныя прыкметы кампанента або яго дэталі (напрыклад, каўнер, рукавы кашулі) і дапаўняе характарыстыку тыпу або падтыпу. Комплекс — устойлівая сукупнасць тыпаў кампанентаў.

У навуковай практыцы прынята дзяленне сялянскага жаночага і мужчынскага адзення на нацельнае, набедранае і наплечнае. Тыпалагічным вызначальнікам нацельнага адзення лічыцца характар злучэння палотнішчаў на плячах. У жаночай кашулі вылучаюцца тры тыпы: тунікападобны, паліковы, на гестцы. Часава-прасторавое разгортванне гэтых тыпаў дазваляе аднесці да вельмі архаічнай з’явы існаванне тунікападобных формаў, якія ў перыяд, што тут даследуецца, выконвалі функцыю выключна сподняй бялізны. Актыўная роля ў формаўтварэнні беларускага касцюма, яго тэктоніцы належыць паліковай кашулі, у якой устаўкі (палікі) прышываліся да асноўных палотнішчаў па ўтку. Асаблівасці размяшчэння палотнішчаў, крою рукавоў, спосабаў афармлення гарлавіны — тыя канструкцыйныя паказчыкі, на падставе якіх вылучаюць падтыпы. У паліковай кашулі адзначаецца аднолькаваць формы рукавоў (прамы, сазбораны на манжэце) і спосабаў злучэння палотнішчаў. Адметнай прыкметай з’яўляецца спосаб афармлення гарлавіны. Наяўнасць абшыўкі, адкладнога ці стаячага каўняра характарызуе той ці іншы падтып. Бытаванне кашулі на гестцы можна аднесці да інавацыйнай з’явы ў жаночым касцюме беларусаў. Канструкцыйнае вырашэнне гесткі і гарлавіны дазваляе вылучыць два падтыпы: з каўняром і без каўняра, з круглым або квадратным выразам. У першым выпадку яшчэ прасочваюцца сувязі з паліковымі формамі, у другім назіраецца паступовая страта агульных рысаў, што асабліва відавочна ў варыянце гесткі са шлейкамі.

Жаночае набедранае адзенне ўключае два кампаненты: адзенне, якое апрацаецца непасрэдна на кашулю, скажам, больш функцыянальнае, — спадніца (умоўная назва), і адзенне, якое дапаўняе і эстэтызуе касцюм, — фартух. У першай групе вылучаюцца два тыпы: расхінае і сшытае (глухое) адзенне. Першы тып падзяляецца на тры падтыпы: панёва (наяўнасць падоўжаных полак, часткова сшытых паміж сабой), плахта (доўгія падоўжаныя полкі, якія сшыты паміж сабой да паловы), запаска (дзве асобныя полкі). Тып расхіннага адзення не характэрны для беларусаў і з’яўляецца рудыментарным.

Размяшчэнне палотнішчаў па вертыкалі ці гарызанталі і характар іх злучэння паміж сабой — паказчыкі, па якіх у сшытым адзенні вылучаецца падтып падоўжных спадніц і падтып папярэчак. Для вызначэння іх відаў і разнавіднасцей прыцягваюцца дадатковыя характарыстыкі неканструкцыйнага плана: матэрыял, яго якасныя і колькасныя параметры, тэрміналагічныя дадзеныя. Падоўжныя спадніцы з’яўляюцца пануючымі формамі і існуюць у

мностве відаў (клятчатая, аднатонная, падоўжна- і папярэчнапаласатая) і разнавіднасцей (шарсцяная, паўшарсцяная, палатняная).

Прынцыпова адрозніваюцца два тыпы фартухоў, якія ўваходзілі ў жаночы касцюм. Першы тып — кароткі, замацаваны на таліі, і другі — высокі тунікападобны з рукавамі, генетычна звязаны з тунікападобным наплечным адзеннем. Гэтая найбольш старажытная форма амаль не сустракаецца. Кароткі фартух існуе ў двух падтыпах: дробна сабраны на вузкім паяску і без зборак. Вельмі адметная розніца між імі заключаецца ў якасці выкарыстаннага матэрыялу. Першы падтып заўсёды шыўся з белага палатна, другі — з чорнага сукна. Дамінуючым на ўсёй тэрыторыі быў першы падтып, які канструкцыйна развіваўся. У ім паступова з’явілася шырокая фальбона, грудка са шлейкамі, кішэні. Аднак гэта ўжо былі інавацыйныя змены, абумоўленыя пазнейшым уплывам гарадской моды.

Колькасць палотнішчаў у паясным адзенні адбівалася на архітэктоніцы традыцыйнага комплексу. Выкарыстанне ад трох да шасці полак у спадніцы і ад адной да трох у фартуху, а таксама разнастайныя спосабы апрацоўкі (гафрыраванне, закладванне буйнымі складкамі) пры тыпалагічнай еднасці кампанентаў прыводзіла да значнай лакальнай варыяцыйнасці.

Да нагруднага жаночага адзення належыць лёгкае адзенне, якое, як і спадніца, апраналася зверху кашулі. Яно дзялілася на дзве групы: безрукаўнае і адзенне з рукавамі. Наяўнасць таго ці іншага кампанента ў комплексе кардынальна ўплывала на функцыі нацельнага адзення. Безрукаўка ў жаночым касцюме з’яўляецца найбольш цікавым кампанентам і ўражае значнай колькасцю розных па кроі, расфарбоўцы, назвах, матэрыялах і аздабленні формаў. Тыпалагічны падзел засноўваецца на аналізе крою і дае магчымасць вылучыць у тыпах (кароткай і доўгай безрукаўцы) некалькі падтыпаў. У кароткім адзенні — наступныя падтыпы: да таліі і вышэй, з адрасной баскай, частка “сарафана”. У форме баскі адрозніваюцца відавыя мадэлі. Канструкцыйна гэтая дэталёў складалася ці з асобных элементаў, ці з адной-дзвюх палос тканіны ў зборку або складкі. Калі для першых двух падтыпаў характэрна адносная ўстойлівасць крою, то ў безрукаўцы даволі выразна прасочваецца канструкцыйныя змены. Вылучаюцца відавыя формы: з суцэльнай спінкай і перадам, з поўнай спінкай і шлейкамі спераду і ззаду.

Доўгія безрукаўкі падзяляюцца на тры падтыпы: суцэльныя, адрасныя па таліі, з цэльнымі полкамі і адрасной спінкай. Расшырэнне ў бёдрах у суцэльных формах дасягалася за кошт падрэзаў ад нізу да лініі таліі ў розных варыяцыях (па спіне, па баках, цераз роўныя інтэрвалы па ўсім аб’ёме) ці кліноў, якія ўшываліся ў падрэзы на спіне да лініі таліі. Баска ў адрасной па таліі безрукаўцы была цэльнай і закладвалася ў складкі або прызборвалася ці складалася з асобных дэталей. У падтыпе безрукаўкі з адрасной спінкай вылучаюцца два віды: са складкамі (звычайна з дзвюма) ці клінамі. Шчыльнае абля-

фанне па фігуры ва ўсіх тыпах безрукаўнага адзення дасягалася коштам формы бакавых зрэзаў, рэльефных вытачак, шва на спіне.

Лёгкае нагруднае адзенне з рукавамі, кофта — з’ява ў жаночым ансамблі інавацыйная, звязаная з уплывам гарадской моды. Сілуэтна яна выглядала прамой або злёгка прыталенай коштам неглыбокіх бакавых вытачак. Рукаў быў аднашоўны, некалькі завужаны да нізу. Наяўнасць такіх дэталей неканструкцыйнага характару, як каўнер, зашчыпы, накладныя кішэні, не прывяла да тыпалагічнай разнастайнасці адзення з рукавамі.

Галаўныя ўборы з прычыны іх выразна бачнай полаўзроставай і магічнай функцый падзяляюцца на дзявочыя і жаночыя. У аснове вызначэння тыпаў дзявочых галаўных убораў пакладзены прынцып замкнёнай паласы (першы тып) або плата (другі тып). У першым тыпе вылучаюцца падтыпы: мяккія, цвёрдыя формы і вянок. Ручнікападобныя “шырынка”, “скіндачка”, “ручнік”, “бахмара” — усё гэта віды мяккіх галаўных убораў. Павязка або хустка, якую складвалі па дыяганалі ў форме паласы, з цвёрдай асновай унутры (кардон, накрухмаленае палатно) — віды другога падтыпу. Вянок — папулярны дзявочы галаўны ўбор. Вылучаюць чатыры яго віды: віты з кветак, збажыны; абручык з галінак, абгорнуты тканінай (паперай) і ўпрыгожаны зелянінай, штучнымі кветкамі, стужкамі; каркасны з лубу, бяросты, кардону (вышынёй 10–16 см), абгорнуты тканінай, упрыгожаны папяровымі кветкамі, пер’ем, пацеркамі, стужкамі; шапачка з гнуткіх дубчыкаў, упрыгожаная па ўсім аб’ёме штучнымі кветкамі або пер’ем². Другі тып галаўнога ўбору — хустка, якая пакрывала ўсю галаву. У традыцыйным дзявочым касцюме — з’ява інавацыйная.

Жаночыя галаўныя ўборы ўяўляюць сабой вельмі складаны ансамбль з самымі разнастайнымі варыяцыямі кампанентаў. Так, хустка ці чапец маглі быць самастойнымі ўборамі або з’яўляліся састаўной часткай комплексу. А вось намітка заўсёды была завяршаючым кампанентам. Цвёрдай асновай для галаўнога ўбору з’яўляўся абручык, які на ўсёй тэрыторыі бытавання тыпалагічна адзіны. Чапец, другі кампанент комплексу, у залежнасці ад крою падзяляецца на два тыпы: першы — у форме невялікай шапачкі, якая толькі закрывае валасы, другі — калі шапка закрывае ўсю галаву і павязваецца пад падбародкам. Першы падтып існаваў у двух варыянтах: шытым і вязаным. У другім падтыпе вылучаюцца формы: шапачка, якая шчыльна закрывае ўсю галаву і завязваецца пад падбародкам; шапачка, якая закрывае вушы, патыліца ж застаецца адкрытай; глыбокая шапачка з доўгімі шырокімі вушкамі і завязкамі. Трэцім, завяршаючым кампанентам з’яўляецца (у залежнасці ад мясцовай культурнай традыцыі) ручніковы або платападобны галаўны ўбор.

Устойлівыя спалучэнні названых кампанентаў выяўляюць тыпалагічныя асаблівасці жаночага галаўнога ўбору. Вылучаюцца наступныя варыянты:

² Раманюк М.Ф. Вянок // Этнаграфія Беларусі. Мн., 1989. С. 125.

1) тканка, чапец, намітка; 2) тканка, чапец, падвічка, хустка; 3) тканка, чапец, хустка; 4) чапец, намітка; 5) чапец, хустка; 6) дзве хусткі; 7) чапец; 8) хустка. Вызначальнікам відаў жаночых галаўных убораў з’яўляецца той яго кампанент, які выконвае асноўную функцыянальную нагрузку. Зыходзячы з гэтага вылучаюць ручніковыя, рагацістыя, каптурныя, падвічкавыя галаўныя ўборы. Развіццё комплексу ідзе па шляху спрашчэння і дэмакратызацыі, калі на замену цвёрдым адна- і двухрогім галаўным уборам прыходзяць мяккія формы і фабрычная хустка.

Мужчынскі касцюм у параўнанні з жаночым не такі разнастайны. Ён хутчэй нівеліраваўся пад уплывам гарадской моды. Асноўныя кампаненты ансамбля: кашуля, штаны, безрукаўка, пояс, галаўны ўбор.

Мужчынскія кашулі падзяляюцца паводле крою на наступныя тыпы: тунікападобны, з палікамі, на гестцы, з плечавымі швамі. Кожны з гэтых тыпаў адрозніваецца афармленнем гарлавіны і падзяляецца на падтыпы: з абшыўкай, з стаячым ці адкладным каўнярамі. Віды кожнага падтыпу кашуляў вылучаюцца паводле спосабу апрацоўкі нізу рукава: свабодныя і прысабраныя на манжэтах. Кашуля на гестцы існавала ў двух разнавіднасцях: з гесткай на спіне або гесткай спераду і ззаду.

Традыцыйныя мужчынскія штаны — вузкія, з дзвюх полак, адрозніваюцца па наяўнасці і форме устаўкі, якая ўшывалася для зручнасці руху. Вылучаюцца тыпы: з ромбападобнай устаўкай, двума клінамі, з трохвугольнай устаўкай. Варыянты дадзенага кампанента былі вельмі разнастайнымі па матэрыяле, памерах устаўкі і месцы яе ўшывання, тэрміналогіі. Аднак гэтыя прыкметы не з’яўляюцца канструкцыйнымі і не адбіваюцца на тэктоніцы касцюма.

Пояс, абавязковая частка мужчынскага адзення, функцыянальная і эстэтычная, існуе ў пяці тыпах: плечены, тканы, віты, вязаны, скураны. Плеченыя паясы падзяляюцца на падтыпы: плеченыя на сцяне, плеченыя на пальцах, плеченыя на калодачцы. Падтыпы тканых паясоў (у залежнасці ад выкарыстаных прыладаў) наступныя: тканыя на дошчачках, на бёрдзечку, на ніту, на кроснах.

Безрукаўнае адзенне ў мужчынскім касцюме было двух тыпаў: расхіннае і сучэльнае. У першым тыпе ў залежнасці ад крою выдзяляюцца падтыпы: прамыя і ў талію. Расхінныя безрукаўкі мелі чатыры полкі; сучэльныя сшываліся па баках і звычайна былі вязанымі.

Мужчынскія галаўныя ўборы вельмі разнастайныя і ў залежнасці ад матэрыялу падзяляюцца на наступныя тыпы: валеныя, футравыя, шытыя з тканіны, саламяныя. Валеныя шапкі існавалі ў двух падтыпах: у выглядзе конуса ці ўсечанага конуса (цыліндра). Для іх характэрна бытаванне формаў з адваротам і з палямі. Памеры адварота (невялічкія, да паловы шапкі, да самага верху) вылучалі разнавіднасці валеных шапак. Падтыпы футравых галаўных убораў абумоўлівае форма верху: паўсферычная, высокі цыліндр, з чатырохвугольным донцам. Саламяныя шапкі па форме падзяляюцца на капелюшы і фуражкі.

Фабрычная шапка з казырком становіцца ўпадабаным галаўным уборам у канцы XIX – пачатку XX ст.

Верхняе адзенне беларусаў вельмі разнастайнае паводле матэрыялу, крою, аздаблення і функцыянальнага выкарыстання. У ім параўнальна слаба выяўлены полаўзроставыя адрозненні, якія зводзіліся да вар’іравання дэталей неканструкцыйнага характару (даўжыні, упрыгожанняў). Паводле асаблівасцей крою спінкі, спосабаў злучэння задняга і пярэдняга палотнішчаў вылучаюцца пяць тыпаў: прамы, з “вусам”, з адразной спінкай па лініі таліі і зборкай, з падразнымі бачкамі, з “фалдамі”. Канструкцыйныя варыяцыйныя формы спінкі і шырыні кліноў абумоўліваюць дзяленне на падтыпы адзення з “вусам”: з прамой спінкай і гладкімі клінамі, прыталенай спінкай і гладкімі клінамі, прыталенай спінкай і шырокімі саборанымі клінамі. Адрозныя ці стаячы каўнер вылучае віды тыпаў, якія тут разглядаюцца. Усе кампаненты верхняга адзення мелі суцэльныя прамыя полкі, аднашоўны ці двухшоўны рукаў і, часцей за ўсё, стаячы каўнер. Крой доўгай суконнай апраткі і адзення з аўчыны, а таксама кароткага (інавацыйна з’ява) прынцыпова не адрозніваўся.

Тыпалагічны аналіз сведчыць пра існаванне даволі ўстойлівых формаў адзення (кашуля з прышытымі па ўтку прамымі палікамі і прамымі рукавамі на манжэце, верхняе адзенне з “вусам”, складаны галаўны ўбор з наміткай). Менавіта яны выконваюць этнаспецыфічныя функцыі. Вылучаюцца архаічныя з’явы (тунікападобны крой), якія пры параўнальным аналізе з адзеннем суседніх этнасаў даюць падставы для рэканструявання папярэдніх комплексаў. Іх захаванне, а ў некаторых выпадках і вяртанне ў касцюм указваюць на адаптыўныя магчымасці народнага адзення. Значная тыпалагічная разнастайнасць кампанента (напрыклад, безрукаўкі) сведчыць пра інтэнсіўнасць развіцця, час увядзення інавацыі, ступень яе перапрацоўкі і адаптацыі. Канструкцыйны аналіз інавацыйных формаў, якія з’явіліся пад уплывам гарадской моды (кашуля на гестцы, кофта, хустка), дае магчымасць прасачыць этапы формаўтварэння, наяўнасць сувязі з традыцыйнай мадэллю. Тыпалагічнае параўнанне з адзеннем суседніх этнасаў дазваляе вызначыць напрамак і ступень уздзеяння этнічных працэсаў (так, захаванню суконнага фартуха садзейнічалі беларуска-ўкраінскія культурныя кантакты).

Міхась Раманюк (Мінск)

Беларускія народныя надмагіллі

Вывучэнне жалобных ушанаванняў беларусаў і пластыкі надмагілляў — адно з важнейшых пытанняў сучаснай этнаграфіі Беларусі. Настаў час, каб сумленная частка вучоных сказала праўду пра беларусаў як пра адметную нацыю з характэрнымі для яе этнакультурнымі традыцыямі.

Пахавальна-памінальная абраднасць беларусаў захавала надзвычай архаічныя тыпы надмагільнай архітэктуры і пластыкі, старадаўнія міфы, рытуалы, сімволіку, сістэму метафараў і іншыя формы рэгіянальна адметнай духоўнай і матэрыяльнай культуры, якія з’яўляюцца паказчыкамі паганска-хрысціянскіх традыцый, важных для вывучэння праблем этнакультурнай гісторыі і паходжання не толькі беларусаў, але і ўсяго славянства.

На каштоўнасць пахавальна-памінальных надмагільных знакаў у этнакультуры славян указвае славуты ўкраінскі гісторык і этнограф А. Волкаў, які адной з найважнейшых прыкмет вызначэння этнічнай належнасці жыхароў Валыні палічыў форму надмагілляў. Шчыры патрыёт украінскага народа, якога ў савецкія часы называлі “нацыяналістам”, “ліберальна-буржуазным вучоным”, абапіраючыся на традыцыі мастацка-пластычнага вырашэння надмагілляў, ён прыйшоў да высновы, што “паўночныя паветы Валыні былі ў мінулым заселены беларусамі”. Перш за ўсё гэта тычылася надмагілляў у выглядзе гарызантальна пакладзенага на невысокія земляны насып бервяна (“прыклад”) з маленькім крыжам у месцы галавы нябожчыка¹.

Важная роля антрапаморфных надмагілляў у вызначэнні балта-славянскіх сувязей заўважана і сучасным буйным вучоным этналінгвістам, акадэмікам М. Талстым, які адзін з першых намаляваў графічную карціну эвалюцыі драўляных прафіляваных надмагілляў ад Чорнага мора да Балтыкі².

Памятныя надмагільныя знакі — гэта і выдатныя творы традыцыйнага народнага мастацтва, у якіх адлюстраваны творчы вопыт цэлых калектываў майстроў разьбы па дрэве, узорыстым ткацтве, вышыўцы, кавальстве і інш.

Творчасць майстроў і майстрых, імёны якіх засталіся невядомымі, працавала ў рамках выпрацаваных беларускім народам рытуальных і мастацка-дэкаратыўных традыцый. На працягу многіх стагоддзяў вынаходжваліся і адшліфоўваліся кампазіцыі памятных надмагільных знакаў, крыжоў, убіраючы калектывны вопыт і традыцыйныя рытуалы дзякуючы народным майстрам, якія адметным чынам пераплаўлялі паганскія і хрысціянскія погляды на праблемы жыцця і смерці.

На вялікі жаль, пахавальна-памінальная рэчавая атрыбутыка і надмагільная пластыка беларусаў амаль не фіксаваліся вучонымі і не былі прадметам спецыяльнага даследавання. Нават у фундаментальных працах, прысвечаных рэгіянальна-тыпалагічным асаблівасцям матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, не ўлічваюцца матэрыялы, звязаныя з традыцыйным народным паха-

¹ Волков А.Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. СПб., 1910. Т. 1. С. 37.

² Толстой Н.И. Антропоморфные надгробия: Об одной балто-славянской изобразимости // Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М., 1995. С. 206–208.

ваннем і памінаннем³. Выключэнне складаюць працы археолагаў, якія зрабілі спробу рэканструкцыі надмагілляў часоў першабытнага грамадства і эпохі сярэднявекі⁴.

З’яўляючыся элементам культуры народа, звязаным з яго гістарычным лёсам, пахавальна-памінальныя знакі і надмагіллі ўяўляюць сабой паўнацэнную крыніцу (побач з іншымі) для асвятлення шматслойнай сімволікі беларускіх звычаяў і рытуалаў і многіх іншых пытанняў этнакультурнай гісторыі.

Сакральная творчасць, звязаная з пахаваннем і памінаннем чалавека, у часы сацыялістычнага будаўніцтва падвяргалася знішчэнню. Менавіта гэты этна-носна чысты пласт культуры вельмі баяўся закранаць таталітарны рэжым. Пахавальная і памінальная абраднасць да смерці палохала функцыянераў ад ідэалогіі. І менавіта з гэтай абраднасцю звязаны пачатак адкрытай барацьбы дэмакратычных сіл рэспублікі з таталітарна-камуністычным рэжымам. Гісторыя занатавала адмоўна-варожую рэакцыю кіруючай наменклатуры на акцыі па ўшанаванні нявінна расстраляных у Курапатах, на спробу адраджэння народных памінальных абрад “Дзяды” на Маскоўскіх могілках у 1989 г.

Дык што ж сабой уяўляе такі страшны для таталітарнай сістэмы традыцыйны абрад? Мусім прызнаць, што поўна і адназначна адказаць на гэтае пытанне не проста. Відавочна адно — пахавальныя рытуалы надзвычай ярка выяўляюць этнакультурную прастору беларусаў, у іх — вялікая энергія родавай лучнасці нацыянальнага самаўсведамлення. Вядома, што фармаванне светаўспрыняцця, адраджэнне духоўнага асяроддзя, рэалізацыя эмацыянальных і эстэтычных патэнцый чалавека адбываецца найперш у працэсе вывучэння традыцыйнай культуры. Этнакультурны ўзровень фармуецца ва ўзаемадзеянні чалавека як носбіта пэўных этнічных якасцей з этнічна вартаснымі кампанентамі культуры (этнічныя стэрэатыпы паводзін, этнічная маркіроўка рэчаў побыту і інш.). Надмагільныя насыпы, крыжы, прыклады і іншыя сакральныя кампазіцыі архітэктурнага або скульптурнага плана з’яўляюцца важнымі атрыбутамі абраднасці, якая шмат у чым вызначае энергетычнае поле этнакультурнай прасторы. Прасторы, у якую баяліся ўвайсці бязбожнікі і ворагі нацыянальнага духу.

Значную ролю ў фармаванні рэлігійнай самасвядомасці беларусаў мела уніяцкае хрысціянства, непасрэдныя кантакты з каталіцкай Літвой і Польшчай. Па ўсёй Беларусі на праваслаўных могілках, прыдарожных крыжах, капліцах з’явілася вялікая колькасць рытуальных народных тканін, раз’бяных драўляных скульптур з вобразамі святых, узятымі як з паганскай, так і хрысціянскай

³ Цігоў В.С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці. Мн., 1994.

⁴ Квяткоўская А.В. Каменныя магільнікі //Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн., 1993. С. 301–302; Дучыц Л.У. Культываыя камяні Беларусі // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: Новыя даследаванні. Мн., 1989. С. 170.

міфалогій. Рускай адміністрацыі, якая ў Беларусі і Літве заўжды прытрымлівалася вялікадзяржаўных настройў, не падабалася актыўнае выкарыстанне мясцовых традыцыйных прыёмаў мастацкага ткацтва, разьбы па дрэве, кавальства ў афармленні хрысціянскіх святыняў.

Паводле формы і пластыкі надмагілляў, сродкаў і прыёмаў афармлення памінальна-памятнага знака, найперш крыжа, намі зроблена першая спроба сістэматызацыі і класіфікацыі народных, традыцыйных надмагілляў беларусаў. Каб гэта ажыццявіць, аўтарам сабраны вялікі эмпірычны матэрыял, які зафіксаваны ў фотаздымках, малюнках, схемах, выкананых у час палявых экспедыцый. Апрацаваны і навукова сістэматызаваны дакументальны фонд захоўваецца ў архіве аўтара.

Мяркую, што формы традыцыйных надмагілляў беларусаў можна звесці да 18 груп: круглыя і падоўжаныя ўсечана-пірамідальныя насыпы (курганы), надмагільныя палотны жанчын, памятныя дрэвы, кладкі драўляныя (пасмяротныя кладкі жанчын), памятныя надмагільныя камяні-валуны, камяні-крыжы (крыжы-жальнікі), круглыя камяні-жорны, прафіляваныя дошкі-крыжы і слупкі, прыклады (навалы), нарубы (“хаткі”, “заграды”, “абрубленыя магілы”), “маментальныя” крыжы, артадаксальныя кананічныя крыжы з дрэва, крыжовыя, драўляна-палатняныя інсталяцыі, крыжы тыпу адкрытай капліцы, каваныя металічныя крыжы, мураваныя літыя крыжы Давыд-Гарадка, помнікі мураваныя, памятныя знакі магіл самагубцаў і няхрышчаных дзяцей.

Да прыняцця хрысціянства (X–XI стст.) продкі беларусаў (як і балтаў) спальвалі нябожчыкаў на рытуальным вогнішчы, якому адводзілася функцыя ачышчэння, а прах — попел з негаручымі ўпрыгожанямі і інш. — згралі ў урну і хавалі, насыпаючы наверх курган. Паступова курганныя пахаванні былі выцеснены абрадам палажэння нябожчыка ў грунтовыя ямы, які захоўваецца і цяпер.

Хрысціянства, якое трывала замацавала новы спосаб і характар развіцця на памерлым чалавекам, не здолела да канца выцесніць багаты паганскі змест розных этапаў пахавальна-памінальнага рытуалу і самой пахавальнай аtryбутыкі. Яскравы прыклад гэтаму — багатая і разнастайная форма надмагільных знакаў і помнікаў, пра якія ідзе гаворка. Самыя простыя, пазбаўленыя хрысціянскай сімволікі памятныя знакі — курганы беларусаў зафіксаваны на Віцебшчыне ў сярэдзіне XIX ст.: “Беларусы Віцебскай губерні на магілах жанчын не ставяць крыжоў: на такую магілу ўказвае толькі магільны пагорак. Акрамя таго, у памяць пра жанчын там перакідваюць праз ручаі і балоцістыя мясціны лёгкія кладкі з адной дошкі ці бярвяна, на якіх выразаны крыж, башмак ці серп, а часам і год смерці жанчыны. Першапачатковы сэнс такіх масткоў — дапамагчы нябожчыку пераадолець цяжка праходныя месцы і перашкодзіць яму вярнуцца назад”, — піша вядомы рускі этнограф Дзмітрый Зеленін⁵.

⁵ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. М., 1991. С. 351.

У наш час традыцыя пазбаўляць магiлы жанчын памiнальна-пахавальнага знака згублена, калi не браць пад увагу могiлкi в. Асташкавічы, пазбаўленыя старых крыжоў i iншых знакаў.

Разглядаючы пахавальную атрыбутыку ў кантэксце абрадавай рэальнасцi, заўважаеш iстотнае адрозненне ў рытуалах i формах надмагiлляў для “чыстых”, “нячыстых” i “не крышчоных” нябожчыкаў. Ад таго, якiм быў смяротны зыход чалавека, залежаў надмагiльны знак, месца пахавання нябожчыка i рэжысура пахавальна-памiнальнага абраду. Пры “сваёй” смерцi нябожчыка-хрысцянина пакiдаюць да пахавання ў “чырвоным” кутку дома, на покуцi (адсюль пакута — “мучэнне”).

Смерць хрысцянина ўспрымалася беларусамi як адыход да сну, успенне. На матэрыяле абрадавай атрыбутыкi гэта бачна ў падрыхтоўцы ў дамавіне пасмяротнай пасцелi для памерлага, напаўненнi яе асноўнымi неабходнымi ў побыце рэчамi, размяшчэннi самога цела ў становiшчы, прыдатным да сну, у форме надмагiлляў тыпу хатак — “нарубаў”. Самi абрадавыя дзеяннi накіраваны на стварэнне пасмяротнага “дома” для душы i цела памерлага, iмiтацыю прасторы хаты ўнутры дамавіны (абраз у “галавах”, часам акенца на супраць плячэй i г.д.).

Трэба прызнаць, што ў пахавальнай мiфалогii матыў “дома” праёўляецца на ўзроўнi абрадавых рэалiяў — у труне як пасмяротным доме для нябожчыка, у асобных формах надмагiлляў, якiя нагадваюць вяночны дом: ды i ў самой назве “дамавіна” закладзена семантыка формы.

Надмагiлле самай прымытыўнай канструкцыi ставiлi тым, “хто сам на сябе руку паклаў”, а таксама няхрышчаным немаўляткам. На Чачэршчыне казалi: “Спрадвек даўленiкам абчэсаны слупок ставiлi i не спраўлялi службу”. На Случчыне: “Самагубцу на камянiцы, пры дарозе хавалi, хто не iдзе, камень кiнець!” Иснавала павер’е: “Калi паставiш на магiле самагубцы хрэст i павесiш вобразнiк, то ў гэтай сям’i з’явiцца новая смерць”. Самагубцаў нiколі не хавалi разам з “чыстымi”, памерлымi ад сваёй смерцi, а толькi па-за могiлкамi, каля дарогi.

Абчасаны на чатыры гранi, завужаны зверху слупок вышынёй каля метра — характэрны надмагiльны знак самагубцы.

На магiле няхрышчанага немаўляцi рабiўся невысокi насып, у галаве ставiўся абвiты стужкай цi спавiвачом драўляны кiёчак або галiнка. Праз пэўны час замест яго саджалася маладое дрэўца, якое на Вялiкдзень i Дзяды аздаблялi сiнiмi цi чырвонымi стужкамi. Такiя надмагiллi называлiся “меткамi”. Iмi пазначалi не толькi магiлы няхрышчаных дзяцей, але i “прадаўняе захаванне”, магiлу, якая згубiла нашчадка. На пытанне, навошта ўтыкаць у зямлю галiнку, дзе няма знакаў аб пахаваннi, тлумачылi: “Нада ж, каб якая метка була!”

Асаблiвай разнастайнасцю формаў, канструкцый, спосабаў i прыёмаў мастацкага афармлення вызначалiся надмагiллi хрысцяян, якiя памерлi сваёй

смерцю. Догляд за імі праводзіўся як мінімум адзін раз у год. Ссівелыя і струхлелыя, абмытыя дажджамі і абветраныя тканіны замяняліся часам няхай і не новымі, але чыста вымытымі і адпрасаванымі ручнікамі, наміткамі, фартухамі, паясамі, стужкамі.

З’яўленне ручніка і фартуха ў арсенале атрыбутаў пахавальна-памінальнага рытуалу звязана з першымі думкамі пра смерць (у многіх выпадках ручнік замяняла намітка — галаўны ўбор замужніх жанчын). У момант смерці, тады ж, калі ставілі грэць ваду, адкрывалі засаўкі комінаў і форткі, з акна вышывалі ручнік. Ручнік абвяшчаў кожнаму падарожнаму пра смерць чалавека. Гэты звычай тлумачыцца беларусамі па-рознаму: душа нябожчыка павінна выцерціся гэтым ручніком пасля ўмывання, яна выцірае ім свае слёзы або выкарыстоўвае для аздаблення інтэр’ера “хаты”. Вышыванне ў экстр’еры ручніка мела на мэце аблегчыць выхад душы нябожчыка з хаты. Ручнік, па ўсведамленні беларусаў, спрыяе вяртанню душы да сваіх суродзічаў, а таму ў ноч пасля памінак (у час асянін) вышываюць з акна ручнік, а на акно ставяць бліны і куццю для нябожчыкаў.

Фартух — абавязковая частка пахавальнага касцюма жанчыны. Да яго ставіліся як да атрыбута, якім пазначаецца род, як да выдатнага апазнавальнага знака, з дапамогай якога можна будзе сустрэцца з “выхадцамі” свайго роду на тым свеце, беспамылкова знайсці магілу блізкага чалавека. Пра згаданую функцыю рытуальных тканін яшчэ і цяпер можна пачуць ад жанчын сталага веку, бабак-павітух, якія просяць, каб усе фартухі, на якія прымаліся роды, былі апрануты на жанчыну пры адыходзе на вечны спачынак.

Нарэшце, калі падыходзіць з утылітарнага боку, узорысты ручнік і фартух — выразныя, даступныя і зручныя сродкі аздаблення магіл, самыя паважаныя ў побыце селяніна вырабы, якія канцэнтруюць творчы патэнцыял беларускай жанчыны, кожная з якіх натыкала і нашывала “думкамі” гэтыя тканіны.

Ахапіць усе спосабы аздаблення крыжа ручнікамі немагчыма. Многае залежала ад мясцовых традыцый, формаў надмагілляў, матэрыялаў, з якіх рабіўся памятны крыж і многага іншага.

Самымі распаўсюджанымі па усёй тэрыторыі Беларусі спосабамі павязвання ручніка на крыжы былі тры самыя, што сустракаюцца ў касцюме свата ў час вяселля. Найбольш вядомыя чатыры: 1) ручнік перакідваўся праз правае (левае) плячо і завязваўся на ўзроўні лініі таліі на вузел з левага боку; 2) ручнік павязваўся на талію накшталт пояса; 3) ручнік перакідваўся праз правае плячо, перакрыжоўваўся на ўзроўні таліі пад левай рукой, свабодныя канцы апаясвалі талію і завязваліся на вузел пад правай рукой; 4) два ручнікі, накінутыя на левае і правае плячо, перакрыжоўваліся па цэнтры грудзей, завязваліся на баках у пышныя вузлы з свабодна і сіметрычна задрапіраванымі канцамі.

Вывучэнне нацыянальных беларускіх надмагілляў толькі распачынаецца. Зроблена першая спроба адкрыць грамадскасці багатыя эмпірычны матэрыялы,

сабраны на працягу 25 гадоў маёй збіральніцкай працы. Прапанаваныя сістэматызацыя і класіфікацыя пахавальна-памінальнай архітэктуры і пластыкі, семантыкі надмагілляў патрабуюць удакладненняў, шырокага прыцягнення археалагічнага матэрыялу эпохі ранняга сярэднявек'я, калі хрысціянства толькі пачынала набіраць сілу, а таксама звестак этнаграфіі і фальклору.

БЕЛАРУСКАЯ
ДЫЯСПАРА

Леанід Лыч (Мінск)

Ажыццяўленне ідэі беларусізацыі па-за межамі БССР у 20-я — пачатку 30-х гадоў

У ліпені 1924 г. у жыцці беларускага народа адбылася вельмі важная палітычная і культурная падзея, якая атрымала шырокую вядомасць і па-за межамі дзяржавы. Пад уплывам магутнага нацыянальна-адраджэнцкага працэсу, які ішоў пераважна ініцыятыўным шляхам, да яе не маглі не праявіць пэўнай зацікаўленасці, а то і далучыцца дзяржаўныя і партыйныя органы ўсіх звянаў. Надалей займаць пазіцыю чакання ім ужо ніяк не выпадала, бо і так масы, дзякуючы настойлівай мэтанакіраванай працы беларускай нацыянальна-свядомай інтэлігенцыі, значна апырэджалі афіцыйныя структуры ў пытаннях нацыянальнага Адраджэння. Зыходзячы з такога становішча, другая сесія Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК) БССР прыняла 15 ліпеня 1924 г. спецыяльную пастанову “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі”, якой вызначыла асноўны змест таго, што ўвайшло ў гісторыю пад тэрмінам “беларусізацыя”. Яна складалася з трох асноўных кампанентаў: арганізацыя адукацыі і выданне кніг на беларускай мове, вылучэнне беларусаў на кіруючыя пасады, перавод службовага справаводства на беларускую мову.

У палітыкі беларусізацыі адразу ж з’явілася шмат праціўнікаў, у тым ліку і сярод высокіх дзяржаўных і партыйных работнікаў, але паколькі яна мела дырэктыўны характар, дык падлягала няўхільнаму правядзенню ў жыццё. І такое сапраўды адбывалася. Прыкметныя вынікі нацыянальна-культурнага Адраджэння адчуліся ўжо праз год-другі пасля абвешчэння беларусізацыі дзяржаўнай палітыкай. А праз пяць гадоў беларусізацыі ў жыцці нашага народа адбыліся такія карэнныя пазітыўныя зрухі, што яны, з аднаго боку, прынеслі паверыць у нацыянальнае Адраджэнне нават самых закаранелых песімістаў, а з другога — запалохалі тых высокіх палітыкаў, хто ад самага пачатку не быў зацікаўлены ў дакладнай беларусізацыі да лагічнага канца. Таму няма сёння падстаў крытыкаваць беларусізацыю за сам тэрмін ці за той заняпад, да якога яна прыйшла на дзесятым годзе сваёй гісторыі. Пры яе ацэнцы трэба браць пад увагу не другое, а першае пяцігоддзе (1925–1929 гг.). А яму ж не

было роўнага за ўсё XX ст.! Не ідуць у параўнанне нават тья пяць гадоў, што мінулі пасля прыняцця 26 студзеня 1990 г. Закона аб мовах, асабліва калі ўзяць пад увагу іх вынікі, бачныя сёння.

Найлепшым пацвярджэннем прагрэсіўнасці такой з’явы, як беларусізацыя, з’яўляецца яе станоўчы ўплыў на беларусаў блізкага і далёкага замежжа. На першапачатковым этапе беларусізацыі і крыху пазней наш край яшчэ не быў адгароджаны жалезнай заслонай ад іншых краін. Усё добрае і кепскае, што ў ім рабілася, было вельмі добра вядома нашым суродзічам, якія па розных прычынах апынуліся па-за межамі сваёй Бацькаўшчыны. Яны шчыра радаваліся яе поспехам у нацыянальна-культурным Адраджэнні і, наколькі дазвалялі ўмовы, імкнуліся будаваць сваё жыццё ў адпаведнасці з уласнымі гістарычнымі, духоўнымі і сямейна-бытавымі традыцыямі.

Зразумела, найбольшы рэзананс беларусізацыя атрымала ў суседніх краінах, асабліва ў тых, якія ўключалі ў свае дзяржаўныя межы беларускія этнічныя тэрыторыі. Пераканаўча пацвярджаецца гэта прыкладам Латвіі, дзе да таго ж яшчэ жыло і нямала людзей, апантаных беларускай нацыянальнай ідэяй. Пачатак ажыццяўлення беларусізацыі ў нашай рэспубліцы супаў з вельмі цяжкімі падзеямі ў лёсе латышскіх беларусаў. 3 мая 1924 г. да красавіка 1925 г. тут без важкіх падстаў вёўся “Беларускі судовы працэс”, па якім праходзілі такія выдатныя змагары за нацыянальную ідэю, як К.Езавітаў, У.Пігулеўскі, І.Краскоўскі, П.Мядзёлка-Грыб і інш. Абвінавачванні выстаўляліся вельмі сур’ёзныя — аж да намераў далучыць да савецкай Беларусі шэраг паветаў Латвіі, дзе спрадвеку жылі беларусы. Пакуль ішоў працэс, згарнулі ці цалкам спынілі сваю дзейнасць некаторыя беларускія культурна-асветніцкія арганізацыі, у тым ліку і таварыства “Бацькаўшчына” ў Латгаліі.

На шчасце, судовыя органы Латвіі ўсё ж прыйшлі да заключэння, што беларусы не вядуць тут аніякіх антыдзяржаўных падкопаў і таму дазволілі ім аднавіць усю былую дзейнасць. Адрадзілася яна вельмі хутка і была ва ўсім сугучнай ідэям беларусізацыі. Ужо ў чэрвені 1925 г. у Рызе пачала выдавацца першая газета латышскіх беларусаў “Голас Беларуса”. У наступным годзе ў сталіцы Латвіі выйшаў беларускі паэтычны зборнік “Першы крок”.

Шмат энергіі, жыццёвага вопыту ўклаў у беларускую справу ў гэтай краіне Кастусь Езавітаў, які з’яўляўся ў розныя гады рэдактарам штомесячніка “Беларуская школа ў Латвіі”, выдаўцом газеты “Голас Беларуса”, кіраўніком Беларускага выдавецтва ў Латвіі, адным з ініцыятараў заснавання “Таварыства беларускіх вучыцеляў у Латвіі”, старшынёй Беларускага навукова-краязнаўчага гурта. У розных установах ён выкладаў беларускую мову, гісторыю, методыку гісторыі, геаграфію і маляванне.

Для пашырэння ідэй беларусізацыі ў Латвіі многае зрабіў наш фалькларыст, этнограф і педагог Сяргей Сахараў. У 1921–1925 гг. ён узначальваў Беларускі аддзел пры Міністэрстве асветы Латвіі, у 1925–1932

гг. — Дзвінскую беларускую гімназію, у сценах якой узгадана нямала людзей, што аддана службылі нацыянальнай ідэі на працягу ўсяго свайго жыцця.

Звязанае з беларусізацыяй інтэнсіўнае нацыянальна-культурнае Адраджэнне краю шчыра радала нашых суродзічаў, што апынуліся ў прыязнай да нас Чэхаславакіі, у сталіцы якой у той час знаходзіўся эміграцыйны ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі. Гэты фактар шмат у чым паспрыяў сцяганню туды прагрэсіўных сіл беларускай інтэлігенцыі, якую стала цікавілі падзеі на Радзіме. Прага дала таксама прытулак многім членам ЦК Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПС-Р), у тым ліку яе лідэру Тамашу Грыбу. Знаходзячыся ў самавыгнанні, ён працягваў цікавіцца станам сваёй партыі, якая дажывала апошнія дні ў савецкай Беларусі. Т.Грыб, не выключаючы сумеснай дзейнасці з камуністамі, усё ж прасіў у сваіх лістах да членаў ЦК БПС-Р, што засталіся ў БССР, не распускаць партыю і не ўваходзіць у бальшавіцкую. На практыцы ўсё атрымалася наадварот.

Апынуўшыся ў Празе, нашы эмігранты ўсёй сваёй практычнай дзейнасцю імкнуліся служыць інтарэсам роднага краю. Гэта мелі на ўвазе і тыя, хто ехаў з Беларусі вучыцца ў добра вядомы ў Еўропе Карлаў універсітэт. Вось па якіх актуальных, накіраваных на нацыянальную ідэю праблемах абаранілі тут нашы выпускнікі доктарскія дысертацыі: Ігнат Дварчанін — “Францішак Скарына як працаўнік культуры і гуманіст на беларускім грунце”, Янка Станкевіч — “Рэлігійная кніга беларускіх мусульман “Аль Кітаб”. Граматычны аналіз мовы”, Тамаш Грыб — “Паляне”: пытанне народа і нацыянальнасць. Сацыялагічны аналіз”. Сярод тых, хто пасля заканчэння вышэйшых навучальных устаноў Прагі здабыў шырокую папулярнасць дзякуючы самаахвярнай працы на карысць беларускага народа, можна назваць Уладзіміра Жылку, Вінцэнта Жук-Грышкевіча, Янку Геніюша, Міколу Гарошку, Аляксандра і Пётру Орсаў, Міколу Ілляшэвіча.

Удзячны чэхам за атрыманую вышэйшую адукацыю, доктар Мікалай Ілляшэвіч зрабіў ім у 1930 г. вельмі добры падарунак: выдаў у Празе першую на чэшскай мове кнігу пра сваю радзіму — “Беларусь і беларусы”. Яе змест шмат у чым адрозніваўся ад той літаратуры, якую выдавалі тады ў БССР. Аўтар з адраджэнцкіх пазіцый паказаў ролю Беларускага вайсковага з’езда (восень 1917 г.), Усебеларускага з’езда ў Мінску ў снежні 1917 г., Слуцкага паўстання ў лістападзе 1920 г. Таму кнігу М.Ілляшэвіча ў штыкі сустрэлі ў савецкай Беларусі. А.Касаніцкі ў кароткай рэцэнзіі на яе пад назвай “Беларуская контррэвалюцыя інфармуе загінаюцца аб Беларусі” асабліва востра крытыкуе аўтара за такія словы: “Граніцы чатырох дзяржаў, якія працінаюцца на этнаграфічных землях Беларусі, з’яўляюцца як крывавыя раны на жывым целе, а таму проці гэтага ненармальнага палітычнага з’явішча, якое існуе на ўсходзе Эўропы (г.зн. у СССР. — *Л.Л.*), беларусы пратэставалі і будуць пратэставаць”.

Прывёўшы гэтую цытату, А.Касаніцкі рэзюмуе: “Тут ужо зусім выразна відаць морду беларускага контррэвалюцыянера”¹. Затое інакш сустрэла кніжку М.Ілляшэвіча чэшская грамадскасць, якая дзякуючы ёй атрымала магчымасць даведацца пра гісторыю і культуру, прыродна-кліматычныя ўмовы Беларусі, жыццё беларусаў у Польшчы, Літве і Латвіі, прачытаць у перакладзе на чэшскую мову радкі з вершаў Я.Купалы, Я.Коласа, Ц.Гартнага, М.Чарота, А.Дудара, А.Моркаўкі, прозы Т.Гушчы, казак А.Сержпутоўскага.

Беларусізацыя самым рашучым чынам паўплывала на ўрадаўцаў БНР. Многія з іх нават выказалі шчырае жаданне вярнуцца ў савецкую Беларусь, каб прысвяціць сябе нацыянальнаму Адраджэнню. У залішняй спешцы, не маючы на тое права, прэм’ер БНР Аляксандр Цвікевіч 4 кастрычніка 1925 г. у час сустрэчы ў Празе з старшынёй Савета Народных Камісараў БССР Язэпам Адамовічам падпісаў акт аб роспуску ўрада БНР. Да канца года з актыўных дзеячаў гэтага ўрада вярнуліся ў БССР А.Цвікевіч, Л.Зяец, У.Пракулевіч і інш. Больш разумную, глыбокаўзважаную пазіцыю ў дадзеным пытанні заняў прэзідэнт рады БНР Пятро Крачэўскі, які вырашыў працягваць аддана службу беларускай справе ў Празе, а не на радзіме. І не памыліўся, бо ўсе тыя ўрадаўцы, што прыехалі ў БССР, сталі ахвярамі масавых рэпрэсій 30-х гадоў. Факт самароспуску ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі Пятро Крачэўскі назваў “авантурызм і падлогам”, “зрадай незалежнасці”. Такой жа пазіцыі прытрымліваўся і яго пераемнік (Пятро Крачэўскі памёр у 1928 г. у Празе) Васіль Захарка.

У большай ступені пад уплывам беларусізацыі, чым ад уласнага ўсведамлення, пачалі далучацца да нацыянальна-адраджэнцкай ідэі беларусы, якія жылі ў розных рэгіёнах Расійскай Федэрацыі. Зразумела, першымі прыйшлі ў рух нашы суродзічы на тых тэрыторыях, якія непасрэдна прылягалі ці недалёка знаходзіліся ад БССР. Да ліку першых адносілася Заходняя вобласць (з 1937 г. — Смаленская), у якой на перыяд перапісу насельніцтва 1926 г. жыло 83 тыс. беларусаў. У Ленінградскай вобласці тады іх было 55 тыс., Маскоўскай — 29, у самой Маскве — 13, Іванаўскай — 7 тыс. Доўгі час, не маючы належных умоваў для прыстойнага нацыянальна-культурнага жыцця, беларусы, нават і тыя, што жылі на сваёй этнічнай тэрыторыі, няўхільна асіміляваліся, пра што сведчаць наступныя факты: калі за перыяд з 1897 да 1926 г. колькасць беларусаў у Расіі па нацыянальнасці вырасла на 33 працэнты, дык па мове, наадварот, зменшылася на 3 працэнты. Ва ўкраінцаў таксама назіраліся падобныя тэндэнцыі, але не ў такіх суадносінах: у першым і другім выпадках быў рост: на 54 і 36 працэнтаў². Натуральна, такія высокія тэмпы русіфікацыі беларусаў РСФСР не маглі не выклікаць занепакоенасці ў тых яе дзяржаўных, партыйных, грамадскіх і культурных дзеячаў, якія глядзелі на дадзеную з’яву

¹ Маладняк. 1930. № 12. С. 149.

² Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 72.

з інтэрнацыяналістычных пазіцый, ведалі, які нацыянальна-патрыятычны рух пачаўся сярод карэннага насельніцтва БССР у выніку палітыкі беларусізацыі. У 1925 г. Народны камісарыят асветы РСФСР склікаў спецыяльную нараду па беларускім пытанні і прыняў пастанову, якая абавязвала карэнным чынам палепшыць задавальненне патрэб беларусаў у нацыянальнай адукацыі. У сакавіку 1927 г. калегія гэтага наркамата прыняла “Пастанову аб планавым пераводзе асветных устаноў, якія абслугоўваюць беларусаў, на іх родную мову”. Пазней, у верасні таго ж года, НКА РСФСР распрацаваў спецыяльную інструкцыю аб пераводзе школ, дзе вучыліся беларускія дзеці, на беларускую мову.

Прымаючы такога роду дакументы, кіраўніцтва НКА рэгулярна сачыла за іх рэалізацыяй. Шмат негатыўных фактаў было выяўлена ў 1928 г., калі інспекцыя наркамата асветы правярала на месцах ход стварэння беларускіх школ. Для дасягнення хутчэйшага эфекту НКА РСФСР практыкаваў арганізацыю канферэнцый і нарад па пытаннях беларусізацыі³. І трэба прызнаць, што пэўныя зрухі ўсё ж тут праявіліся. У 1930 г. працэнт беларусізацыі школ першай ступені Заходняй вобласці склаў 36. У наступным годзе ў школах сялянскай моладзі працавала 29 беларускіх груп з ахопам 1205 навучэнцаў, мелася 147 беларускіх камплектаў у пачатковых школах, дзе вучылася 1058 чалавек⁴. З агульнай колькасці створаных для беларускіх дзяцей школ у больш чым 67 працэнтаў навучанне праводзілася на беларускай мове. Апошнім часам тут значна вырас лік беларускіх школ павышанага тыпу. З 1930 г. распачалі працу Руднянскі беларускі педагагічны тэхнікум з кантынгентам навучэнцаў у 177 чалавек і беларускі рабфак у Смаленску; з восені 1932 г. планавалася адкрыццё беларускага аддзялення пры Смаленскім педагагічным тэхнікуме. У гэтых адносінах Заходнюю вобласць называлі “перадавым участкам на фронце асветы беларусаў у РСФСР”⁵. Для абслугоўвання беларусаў на іх нацыянальнай мове былі створаны 20 хат-чытальняў і сем бібліятэк. Такога роду ўстановы асветы і культуры ўзнікалі пры актыўнай падтрымцы мясцовага беларускага насельніцтва. Так, “беларуская Любавіцкая школа сабрала сярод сялян 360 подпісаў за перадачу царквы пад школу і дамагалася адпаведнай рэзалюцыі ад двух калгасаў”⁶.

На беларускіх землях Заходняй вобласці найбольш цяжкасцей з пераводам культурна-асветных устаноў на ўласны нацыянальны грунт узнікала з-за адсутнасці добра падрыхтаваных для гэтага кадраў, патрэбнай літаратуры, асабліва падручнікаў. Але былі і перашкоды іншага плана. Ёсць факты, што культурна-асветніцкую работу сярод беларусаў наўмысна зрывалі мясцовыя органы. Яны адкрылі ў 1930 г. у Руднянскім раёне беларускі педтэхнікум толькі

³ Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 75.

⁴ Тамсама. С. 73.

⁵ Тамсама. 1932. № 5–6. С. 38, 39.

⁶ Тамсама. 1931. № 2. С. 90; № 3. С. 73.

пасля таго, як друк ускрыў “шавіністычны характар усёй валакіты” з яго арганізацыяй⁷. Ствараўся ж гэты тэхнікум на базе старэйшага канцэнтра — Руднянскай дзевяцігодкі.

Вялікія надзеі на ажыўленне беларускасці ўскладаліся на створаны ў другой палове 20-х гадоў Цэнтральны беларускі клуб у Маскве. У некаторыя гады ў яго ўваходзіла да 600 чалавек, сярод якіх пераважалі рабочыя. Значная колькасць сябраў клуба — гэта палітэмігранты з Заходняй Беларусі. Аднак па віне мясцовых арганізацый Масквы гэты клуб на працягу некалькіх гадоў знаходзіўся “ў цесным сырым падвале з 3 пакояў, да таго ж з няспраўнай каналізацыяй”. Два гады хадайніцтва аб выдзяленні клубу адпаведных памяшканняў не далі станоўчых вынікаў⁸.

Рэха беларусізацыі параўнальна хутка дакацілася да шырокіх прастораў Сібіры і Далёкага Усходу, дзе ўжо не першыя дзесяцігоддзі жылі нашыя землякі. Расказаць апошнім, што робіцца на іх радзіме па лініі беларусізацыі, маглі тыя выхадцы з нашай рэспублікі, якія ехалі тады асвойваць свабодныя землі гэтых рэгіёнаў РСФСР. Такіх людзей з Беларусі штогод прыбывала ня мала. У 1925–1926 гг. ад нас ва ўсходнія раёны СССР выехала 12,7 тыс. чалавек, у 1926–1927 гг. — 24,8 тыс., з іх у Сібір і на Далёкі Усход — адпаведна 76,7 і 95,4 працэнта⁹.

Усесаюзны перапіс насельніцтва 1926 г. зафіксаваў, што на той час у Сібіры пражывала 320 тыс. беларусаў. Пазней іх колькасць павялічылася за кошт тых, хто незаслужана панёс пакаранне за ўдзел у выдуманым нацдэмаўскім руху. Сярод іх быў і наш этнограф, мовазнавец і літаратуразнавец Мікалай Каспяровіч (1900—1945). Сібір ён наведаў яшчэ і да высылкі, бо цікавіўся жыццём беларускіх перасяленцаў. У апошнія гады знаходжання ў Беларусі (1926—1930) М.Каспяровіч працаваў навуковым сакратаром Цэнтральнага бюро краязнаўства пры Інбелкульце, затым АН БССР. Апантаны нацыянальнай ідэяй, ён і ў далёкім Сібірскім краі не мог адысці ад беларускай справы, тым больш, што тут у яго ўжо меўся добры зачын. Пасля грунтоўнага даследавання культуры і быту тамтэйшых беларусаў яшчэ ў папярэднія гады ён выступіў на старонках вельмі папулярнага ў той час у СССР друкаванага органа ЦК саюза работнікаў асветы СССР “Просвещение национальностей” з цікавым і змястоўным артыкулам “Пытанні культурнага абслугоўвання сібірскіх беларусаў”. Каспяровіч прыйшоў да слушнай высновы, што на дадзеным шляху існуе “цэлы шэраг перашкод, у значнай меры абумоўленых характарам спадчыны мінулага”¹⁰, калі на беларусаў было прынята глядзець, як на рускіх.

⁷ Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 75.

⁸ Тамсама. С. 76.

⁹ Материалы к докладу Совета Народных Комиссаров БССР Совету Народных Комиссаров СССР. Мн., 1928. С. 76.

¹⁰ Просвещение национальностей. 1930. № 4–5. С. 116.

Становішчам беларусаў Сібіры цікавіліся і саюзныя органы ўлады, што вынікае з пастановы ЦВК СССР ад 9 снежня 1929 г. У ёй Сібірскі крайвыканкам абавязваўся “закончыць выдзяленне і афармленне нацыянальных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак у мясцовасцях з кампактным насельніцтвам нацменшасцей, у прыватнасці ўкраінскіх і беларускіх...

У далейшым у працы сярод нацыянальных меншасцей сканцэнтравалі ўвагу крайвых і мясцовых органаў на большым абслугоўванні ўкраінскага і беларускага насельніцтва.

Павялічыць сетку і якасць працы палітасветустаноў нацменшасцей (забеспячэнне масавай і перыядычнай літаратурай на роднай мове, у асаблівасці ўкраінскай і беларускай); узмацніць працу па ліквідацыі непісьменнасці нацменшасцей.

... Прапанаваць ураду РСФСР узмацніць падрыхтоўку кадраў для працы сярод украінскага і беларускага насельніцтва, а Сібірскаму крайвому выканаўчаму камітэту ўлічыць наяўнасць у краіне ўкраінскіх і беларускіх работнікаў і спецыялістаў для выкарыстання іх у раёнах, населеных адпаведнымі нацменшасцямі”¹¹.

У шэрагу месяцаў савецкія органы, аддзелы народнай адукацыі з усёй сур’ёзнасцю паставіліся да выканання выкладзеных ва ўказанай пастанове задач і дасягнулі пэўнага поспеху. Калі ў 1930 г. у Заходнесібірскім краі была толькі адна беларуская школа павышанага тыпу, дык праз год тут ужо працавалі шэсць ШКМ, якія наведвалі 440 навучэнцаў. За гэты час колькасць беларускіх камплектаў у пачатковых школах павялічылася з 21 да 85, дзе на сваёй нацыянальнай мове ўзгадоўвалася 3,5 тыс. дзяцей¹².

З усіх раёнаў Заходнесібірскага краю найлепшай працай па задавальненні нацыянальна-культурных запатрабаванняў беларусаў вызначаўся Большарэчанскі, дзе ў 30-я гады нават выходзіла на беларускай мове газета “Шляхам Ільча”. Але мелася нямала раёнаў Сібіры, дзе пастанову ЦВК СССР ад 9 снежня 1929 г. проста праігнаравалі, нічога канкрэтнага не зрабілі для арганізацыі жыцця беларусаў паводле іх нацыянальна-культурных традыцый.

На вялікі жаль, ніхто — ні ў Расіі, ні ў Беларусі — своечасова і сур’ёзна не паклапаціўся, каб беларусы, незалежна ад таго, жывуць яны ў межах РСФСР на сваіх этнічных тэрыторыях ці дзесьці ў далёкай Сібіры, адчувалі сябе беларусамі. Таму меў рацыю І.Скачкоў, калі прапанаваў і самой Беларусі выкарыстаць свой вопыт “для больш шырокага разгортвання культурнага будаўніцтва сярод беларусаў у РСФСР”, арганізаваць культшэфства БССР над 300 тыс. беларусаў Заходнесібірскага краю, суайчыннікамі з Казахстана, Далёкаўсходняга краю, што “забяспечыла б больш хуткае прасоўванне каранізацыі беларускіх нацыянальна-культурных устаноў і ў іншых краях РСФСР”¹³. Але не

¹¹ Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 75.

¹² Тамсама. С. 73.

¹³ Тамсама. 1932. № 5–6. С. 39.

будзем забываць, што пісаліся гэтыя радкі ў 1932 г., калі ў БССР прайшла ўжо першая хваля барацьбы з “нацдэмамі”, калі пачала пакрысе зніжаць тэмпы беларусізацыя. Таму зварот І.Скачкова да сумлення партыйных і дзяржаўных органаў БССР дапамагчы пэўным рэгіёнам Расійскай Федэрацыі ў правядзенні беларусізацыі застаўся марным голасам у пустыні.

З усёй адказнасцю можна сцвярджаць, што пачатак 30-х гадоў стаў канцом беларусізацыі для многіх раёнаў Расійскай Федэрацыі, дзе жылі беларусы. Гэта не баяўся прызнаць і друкаваны орган ЦК саюза работнікаў асветы СССР “Просвещение национальностей”. Аўтар артыкула “Барацьба за якасць — цэнтральная задача” Г.Гасілаў, закранаючы праблему нацыянальнай палітыкі ў галіне асветы, пісаў: “Асабліва моцныя тэндэнцыі велікарускага шавінізму даводзіцца назіраць у асветніцкай працы сярод украінцаў і беларусаў... ён сваімі каранямі ідзе ў русіфікатарскую палітыку царызму”¹⁴. У артыкуле прыводзіцца цытата з справаздачы Заходнесібірскага крайсавнарасветы (чэрвень 1931 г.): “Асабліва дрэнна ідзе справа каранізацыі ўкраінскіх і беларускіх школ”. У Крышэінскім раёне ў 1929/30 г. працавала 8 беларускіх школ, а сёлета — толькі адна. Ва Убінскім раёне 45 % беларускага насельніцтва, а школы беларускай няма ніводнай”¹⁵. Падобнае мела месца і на Смаленшчыне. Так, настаўнікі-шавіністы беларускай Любавіцкай ШКМ Руднянскага раёна адкрыта здэкаваліся з беларускай мовы, называючы яе варварскай. Як часта здаралася з нашым народам, ён і на гэты раз вельмі моцна спазніўся з сваім нацыянальна-культурным Адраджэннем на тэрыторыях па-за межамі БССР. Кволя парасткі беларусізацыі на Смаленшчыне, Браншчыне і Пскоўшчыне, у Заходнесібірскім і Далёкаўсходнім краях, Казахстане не пайшлі ў рост. Асноўны масіў тамтэйшых беларусаў стаў этнічным матэрыялам для колькаснага росту пераважна рускай нацыі.

Прагрэсіўная ва ўсіх адносінах ідэя беларусізацыі не ўпісвалася ў рамкі той палітыкі, якую пачала праводзіць сталінская таталітарная сістэма. Шмат з таго, што было намечана ў самой Беларусі і па-за яе межамі ў галіне нацыянальнай культуры і мовы, засталася нерэалізаваным. Па віне праціўнікаў беларускага Адраджэння беларусізацыя не забяспечыла нашаму народу сапраўднага нацыянальнага росквіту.

Мікола Іваноў (Прага)

Рыжскі мір і эміграцыйны ўрад БНР

Здавалася б, як толькі ні шкуматалася беларуская нацыянальная тэрыторыя на працягу яе гісторыі далёкімі і блізкімі суседзямі... Але нават у сумнай шматвяковай гісторыі яе фармавання Рыжскі мір 1921 г. займае асобае мес-

¹⁴ Просвещение национальностей. 1931. № 10. С. 8.

¹⁵ Тамсама.

ца. Тады ў латышскай сталіцы тэрыторыя існуючай у той час “дэ-юрэ” Беларускай Народнай Рэспублікі была падзеленая Польшчай і Савецкай Расіяй на дзве няроўныя часткі. Для Беларусі гэты падзел азначаў знішчэнне апошняй надзеі на стварэнне сваёй, незалежнай нацыянальнай дзяржавы.

Польска-савецкія перамовы, якія прывялі да Рыжскага міру, складаліся з двух этапаў: першы — з 17 жніўня да 2 верасня 1920 г. у Мінску, і другі — з 17 лістапада з невялікімі перапынкамі да 18 сакавіка 1921 г. у Рызе¹.

Урад Беларускай Народнай Рэспублікі, які тады знаходзіўся на выгнанні ў Коўне (Літва), не меў рэальнай сілы; яму заставалася толькі пасіўна прыглядацца да ўсяго, што рабілася на перамовах. Члены яго, аднак, рабілі ўсё, што ў іх сілах, каб прыцягнуць увагу сусветнай грамадскасці да чарговай гістарычнай несправядлівасці ў дачыненні да беларускага народа.

У канчатковых дакументах Рыжскай мірнай канферэнцыі шмат гаворыцца пра вагагу ўрадаў Польшчы і Савецкай Расіі да правоў народаў, што пражываюць на беларускай этнічнай тэрыторыі, у тым ліку і беларускага народа, але пра сапраўдныя адносіны гэтых урадаў да беларусаў выразна сьведчыць факт, што ні палякі, ні расійскія камуністы не парупіліся нават, каб запрасіць на канферэнцыю не толькі сапраўдных беларускіх прадстаўнікоў, але і тых прадстаўнікоў беларусаў, што прытрымліваліся пракамуністычных ці прапольскіх поглядаў². Пагарда абедзвюх дэлегацый да элементарных нормаў міжнароднага права выявілася таксама ў намаганнях мець супольную граніцу паміж Польшчай і Савецкай Расіяй.

Камуністычная партыя практычна ад самага свайго заснавання выключна інструментальна ставілася да праблемы самавызначэння народаў. Імкненні да дзяржаўнай незалежнасці толькі тады атрымлівалі падтрымку бальшавікоў, калі яны адпавядалі патрэбам класовай барацьбы пралетарыяту. 1 студзеня 1919 г. партыя стала ініцыятарам стварэння псеўданезалежнай Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі галоўным чынам дзеля процідзеяння сапраўдным імкненням беларусаў да незалежнасці і дзеля стварэння ўзброенага буфера на мяжы з Польшчай. Прапагандысцкі эффект гэтай падзеі павінен быў павялічыцца фактам, што абвешчэнне Беларускай незалежнасці пад камуністычнай шыльдай адбылося практычна на ўсёй этнічнай тэрыторыі беларусаў, ахоплівала ўсю сукупнасць беларускага народа на тэрыторыі былой Расійскай імперыі ў 300 тыс. кв. км і амаль з 12 млн. насельніцтва³. Пазней гэтую рэспубліку аб’ядналі з Літоўскай Савецкай

¹ Dański J. Pokój Ryski. Warszawa, 1931. S. 74.

² На некалькіх пасяджэннях камісіі па тэрытарыяльных справах у якасці эксперта расійскага боку ўдзельнічаў адзін з лідэраў беларускага камуністычнага кіраўніцтва Алесь Чарвякоў. Яго ўдзел меў такі мізэрны характар, што не зьявляў увагі польскага боку. Гл.: Dański J. Pokój Ryski. S. 98–119.

³ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 496.

Рэспублікай у складзе так званага ЛітБела. А летам 1920 г., пасля вызвалення Мінска ад палякаў, зноў абвясчаецца незалежнасць Беларусі на савецкай аснове, але на гэты раз у мініяцюрным выглядзе — у складзе ўсяго шасці павеатаў былой Мінскай губерні з насельніцтвам 1,5 млн. чалавек. Гомельшчына, Магілёўшчына і Віцебшчына былі перададзены ў склад Расійскай Федэрацыі⁴.

Падобная маніпуляцыя з лёсам беларускага народа і яго нацыянальнай тэрыторыяй — сьведчаньне, па-першае, адсутнасці ў бальшавікоў канкрэтнай і эфектыўнай праграмы дзеянняў у вырашэнні беларускага пытання, па-другое, яўнай недаацэнкі імі сілы і ўплываў беларускага нацыянальнага руху, па-трэцяе — пагардлівых і нават цынчных адносінаў савецкіх кіраўнікоў да гістарычнага лёсу беларускага народа. Усе гэтыя элементы палітыкі камуністычнай партыі ў беларускім пытанні даволі выразна выявіліся ў адным мала вядомым аспекце мірнай дамоўленасці паміж Савецкай Расіяй і Польшчай у Рызе. Пасля паўторнага абвясчэння незалежнасці БССР у жніўні 1920 г. некаторы час дзяржаўная тэрыторыя Беларускай ССР не была вызначана. І толькі ў выніку рыжскіх мірных перамоў была пастаўленая чарговая, негатыўная для беларусаў кропка ў гэтым пытанні. Адной з прычын расшэння Масквы перадаць у склад Расійскай Федэрацыі Гомельшчыну, Віцебшчыну і Магілёўшчыну была патрэба для расійскага камуністычнага ўрада мець супольную граніцу з Польшчай і такім чынам пацвердзіць легітымнасць свайго подпісу пад тэкстам Рыжскага мірнага дагавору. Адсутнасць супольнай граніцы магла зрабіць увесь дагавор неадпаведным нормам міжнароднага права.

Намер расійскага боку зьменьшыць тэрыторыю Беларускай ССР да сьмешных памераў выглядаў такім неверагодным, што пачаткова польская дэлегацыя проста не магла ў гэта паверыць. І толькі вострая заява расійскай дэлегацыі і нават пагроза прыпыніць перамовы змусіла палякаў згадзіцца, каб у канчатковым тэксце дамовы было запісана, што Польшча мяжуе з Украінай, Беларуссю і Расеяй⁵.

На чале ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі, які ў той час знаходзіўся ў Коўне, быў Вацлаў Ластоўскі, які ў снежні 1919 г. замяніў на гэтай пасадзе Антона Луцкевіча, затрыманага і пасаджанага пад хатні арышт палякамі ў Варшаве ў час вяртання з Версальскай мірнай канферэнцыі. У складзе ўрада былі таксама Т.Грыб (міністр унутраных спраў), Я.Ладноў (замежных спраў), А.Цьвікевіч (юстыцыі), Е.Бялевіч (фінансаў), К.Душэўскі (дзяржаўны сакратар) і Л.Зяц (дзяржаўны кантралёр)⁶. Амаль усе члены гэтага ўрада належалі

⁴ Турок Ф. Белорусское движение. М., 1921. С. 51.

⁵ Dański J. Pokój Ryski. S. 185.

⁶ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва Беларусі (далей БДАМЛМ), ф. 3, воп. 1, спр. 202, арк. 130.

да партыі беларускіх эсэраў (сацыялістаў-рэвалюцыянераў). Падобны склад тлумачыўся канфліктам у беларускім незалежніцкім руху. Частка незалежніцкіх дзеячаў на чале з Вацлавам Іваноўскім лічыла, што будучыню Беларусі магчыма засноўваць на супрацоўніцтве і саюзе з Польшчай. Большасць, аднак, складу Рады БНР на чале з П.Крачэўскім і В.Ластоўскім выступала ў абарону цалкам незалежніцкай пазіцыі і лічыла, што шлях да беларускай незалежнасці не можа абавірацца ні на саюз з Расіяй, ні з Польшчай.

Указаны канфлікт адбываўся ў акупаваным палякамі Мінску, дзе польскія вайсковыя ўлады пільна сачылі за ўсімі палітычнымі дыскусіямі ў беларускім лагеры і як маглі спрыялі поспеху прапольскай плыні ў беларускім руху. У рамках гэтай лініі польскія ўлады аддалі загад арыштаваць шэраг беларускіх палітычных дзеячаў, вядомых сваімі антыпольскімі настроямі. За краты тады трапілі В.Ластоўскі, П.Бадунова і інш. Пад пагрозай немінучага арышту вялікая колькасць беларускіх дзеячаў вымушана была выехаць з Мінска на правінцыю, частка нават эмігравала ў Літву⁷.

Адначасова з рэпрэсіямі польская адміністрацыя пачала перамовы з прапольскай так званай Найвышэйшай Радай БНР. У склад яе ўваходзілі В.Іваноўскі, С.Рак-Міхайлоўскі, А.Смоліч, А.Уласаў, Я.Серада і інш. Гэты крок палякаў тлумачыўся, між іншым, тым, што ў польскім кіраўніцтве перамагла так званая федэралістычная канцэпцыя аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., дзе прадугледжвалася стварэнне аўтаномных дзяржаўных адзінак на тэрыторыі Літвы, Беларусі і Украіны. Польскі генеральны штаб адначасова рыхтаваў таксама шырокамаштабнае наступленне на савецка-польскім фронце⁸. Перамовы з беларусамі адбываліся ў Варшаве, куды спецыяльна для гэтай мэты прыбыў у студзені 1920 г. Вацлаў Іваноўскі. Там, аднак, не ўдалося дасягнуць ніякага прагрэсу. Польскі бок да таго часу згубіў цікавасць да выкарыстання беларускай карты. Да таго ж Іваноўскі выказаў перад палякамі такія далёка ідучыя патрабаванні, што яны не маглі быць прымальныя. У прыватнасці, ён запатрабаваў не абмежаванай нацыянальна-культурнай аўтаноміі, а стварэння раўнапраўнага польска-беларускага федэрацыйнага хаўрусу⁹.

Ад лютага 1920 г. месцам далейшых перамоваў стаў Мінск. З беларускага боку ў іх удзельнічалі, акрамя В.Іваноўскага, ксёндз Ф.Абрантовіч, А.Смоліч, Я.Серада, С.Рак-Міхайлоўскі і інш. Перамовы адбываліся пад уплывам поспехаў польскай арміі на савецка-польскім фронце. Паволі польскі бок набіраў упэўненасць ў магчымасці канчатковай перамогі ў гэтай вайне без выкарыстання беларускай карты. І таму з кожным новым раундам перамоваў прапановы палякаў у справе беларускай аўтаноміі рабіліся ўсё больш і больш

⁷ Archiwum Akt Nowych (далей: AAN), Akta Leona Wasilewskiego, raport 7 oddziału 2.

⁸ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza Historia Polityczna Polski. Londyn, 1985. T. 2. S. 409.

⁹ AAN, op.cit., sygn. 39.

сціплымі. У рэшце рэшт беларуская дэлегацыя была вымушана згадзіцца на вельмі абмежаваную культурную праграму на ніве беларускасці. Палякі паабяцалі выдзеліць на развіццё беларускага школьніцтва на Міншчыне 10 млн. польскіх марак. Пры гэтым найбольш пільнымі былі прызнаны 3 млн. 600 тыс. марак, якія планавалася выдзеліць неадкладна. Але і з гэтай сумы беларускія прадстаўнікі змаглі атрымаць толькі невялікую частку¹⁰.

Летам 1920 г. пачалося моцнае контрнаступленне Чырвонай Арміі ў Беларусі. Да пачатку жніўня практычна ўся тэрыторыя этнаграфічнай Беларусі аказалася пад савецкім кантролем. На пачатку ліпеня, пасля заняцця Мінска, савецкія ўлады вырашылі зноў абвясціць незалежнасць БССР. Акт паўторнага абвясчэння беларускай незалежнасці пад камуністычным сцягам сімвалізаваў сабой канец няўдалага бальшавіцкага эксперыменту ў выглядзе Літоўска-Беларускай ССР¹¹.

Новая савецкая рэспубліка была патрэбна бальшавікам галоўным чынам дзеля таго, каб выкарыстаць яе ў якасці казырнай карты на мірных перамовах з палякамі ў Мінску. Ужо на першым пасяджэнні мірнай канферэнцыі кіраўнік савецкай дэлегацыі польскі камуніст Данішэўскі заявіў, што РСФСР па-ранейшаму стаіць на пазіцыі самавызначэння народаў і актыўна падтрымлівае ідэю незалежнасці Беларусі¹². На гэты раз, аднак, савецкае разуменне незалежнасці Беларусі распаўсюджвалася толькі на заходнюю частку беларускай этнаграфічнай тэрыторыі, якую раньняй восенню 1920 г. паволі займалі польскія войскі, разгортваючы сваё наступленне з-пад Варшавы. На пачатку кастрычніка 1920 г. польская армія дайшла да Мінска і захапіла яго — насуперак дасягнутай раней дамоўленасці аб перамір'і і размежавальнай лініі паміж польскімі і савецкімі войскамі.

Сутнасць палітыкі бальшавіцкай партыі ў беларускім пытанні выявілася ў імкненні не дапусціць да ўдзелу ў перамовах нават дэлегацыі адноўленай марыянетачнай БССР, хаця мірная канферэнцыя і адбывалася ў сталіцы Беларусі Мінску, а на ёй абмяркоўваліся праблемы падзелу яе дзяржаўнай тэрыторыі.

На першым пленарным пасяджэнні расійская дэлегацыя запрапанавала, каб граніца паміж Польшчай і незалежнай Беларуссю праходзіла ўздоўж лініі, запрапанаванай брытанскім міністрам замежных спраў лордам Керзанам з невялікімі зменамі на карысць Польшчы ў раёне Беластока¹³. Адначасова, аднак, з новымі паражэннямі Чырвонай Арміі на польскім фронце змянялася і пазіцыя савецкага боку. Савецкая дэлегацыя была схільная рабіць усё новае і новае ўступкі Польшчы ў справе граніц. Але і Польшча пасля таго, як армія М.Тухачэўскага амаль не захапіла Варшаву, адмовілася ад канцэпцыі

¹⁰ AAN, op.cit., sygn. 39.

¹¹ Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1992. С. 180.

¹² Dąbski J. Pokój Ryski. S. 34–35.

¹³ Dokumenty i materiały do stosunków polsko-radzieckich. Warszawa, 1961. T. 3. S. 340.

аднаўленьня граніц 1772 г.¹⁴ Пачаткова польская дэлегацыя была гатова згадзіцца з граніцай, якая бегла б уздоўж лініі старых расійскіх акопаў перыяду Першай сусьветнай вайны (Лунінец – Баранавічы – Маладзечна – возера Нарач), але разам з набліжэньнем польскай арміі да Мінска апетыты ўзрасталі.

Працяг мірных перамоваў у Рызе пачаўся з намаганьняў савецкай дэлегацыі падключыць да мірных перамоваў дэлегацыю Украінскай ССР. БССР па-ранейшаму ігнаравалася расійскім бокам. У сувязі з гэтым эміграцыйны ўрад БНР паспрабаваў атрымаць згоду расійцаў і палякаў на свой удзел у перамовах. Прэм’ер-міністр урада БНР В.Ластоўскі сустрэўся з прадстаўнікамі польскага ўрада ў Коўне і запрапанаваў аказаць дыпламатычную і іншую падтрымку палякам на іх перамовах з Расіяй у Рызе ўзамен за нацыянальна-культурную аўтаномію беларусаў у складзе польскай дзяржавы. Ад імя ўрада БНР намесьніку кіраўніка польскай дэлегацыі ў Рызе Леану Васілеўскаму быў накіраваны мемарандум з прапановамі аб супрацоўніцтве. Ёсьць неправераныя да канца сьведчаньні, што Рыгу наведаў міністр замежных спраў БНР Я.Ладноў, што ён сустракаўся з старшынёй Часовага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта Беларусі А.Чарвяковым, які ў якасьці эксперта па беларускіх справах быў членам расійскай дэлегацыі, і нібыта атрымаў яго згоду на далучэньне БССР да маючай паўстаць у межах Польшчы беларускай аўтаноміі¹⁵. Верагоднасьць падобных перамоваў і дамоўленасьцей даволі малаверагодная, хаця і не выключана цалкам.

Дзя процідзяньня спробам урада БНР удзельнічаць у рыжскіх мірных перамовах польскі бок накіраваў у Рыгу дэлегацыю так званай Сярэдняй Літвы, псеўданезалежнай рэспублікі, што існавала на тэрыторыі Віленшчыны ў 1920–1922 гг. У склад яе ўваходзілі толькі прадстаўнікі польскага насельніцтва Віленшчыны: спадары Банькоўскі і Крыжаноўскі. Паўнамоцтвы іх, аднак, не былі прызнаны ў сувязі з негатывнай пазіцыяй расійскай дэлегацыі. Востры пратэст супраць дэмаршу Сярэдняй Літвы зрабіў і ўрад БНР¹⁶.

21 кастрычніка 1920 г. у Коўне была склікана канфэрэнцыя беларускіх сацыялістычных партый. У ёй прынялі ўдзел прадстаўнікі партыі Беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў), сацыялістаў-дэмакратаў і сацыялістаў-фэдэралістаў. Удзельнікі канфэрэнцыі прынялі адозву да сацыялістаў Польшчы і Расіі і да сацыялістаў усяго сьвету з заклікам прыпыніць падзел Беларусі ў Рызе. “Польшча і Расія, — гаварылася ў палітычнай рэзалюцыі канфэрэнцыі, — не маючы супольных граніц, вялі на працягу апошняга году руйнуючую вайну на беларускай тэрыторыі і без учасця прадстаўнікоў беларускага народу 12 кастрычніка 1920 году падпісалі ў Рызе ўмову аб прэлімінарым міры... У абоймы польскага імперыялізму і шавінізму кінутая трэцьця часть беларус-

¹⁴ Kumaniecki J. Pokój polsko-radziecki, 1921. Warszawa, 1985. S. 35.

¹⁵ Krótki zarys zagadnienia białoruskiego: Sztab generalny, oddział II. Warszawa, 1928. S. 108.

¹⁶ БДАМЛІМ, ф. 3, воп. 1, спр. 202, арк. 73.

кай тэрыторыі з насельніцтвам у 4,5 млн. жыхароў, паміж каторага палякі становяць не больш як ад 2–8%. Польшча на гэтыя землі, спрадвечна беларускія, не мае ні гістарычнага, ні этнаграфічнага права.

Савецкай Расеі кінута 180 000 кв.км беларускай тэрыторыі з насяленьнем у 8 млн. жыхароў. Незалежнасьць савецкай Беларусі — гэта толькі фікцыя, прыкрываючая панявольненне беларускага народу расейскім цэнтралізмам”¹⁷.

Але і гэтая адозва, як і іншыя намаганьні беларускага незалежніцкага лагера, засталася без адказу. Сьветам у той час кіравалі зусім іншыя прынцыпы.

Вітаўт Кіпель (Нью Ёрк)

Дзейнасьць беларускай палітычнай эміграцыі ў Заходняй Эўропе ў пэрыядзе паміж Першай і Другой сусьветнымі войнамі

Падзеі 1917–1921 гг. на тэрыторыі былое Расейскае імперыі істотна зьмянілі палітычны клімат у Беларусі. Дзякуючы працы беларускага нацыянальнага актыву беларускі народ пачаў паступова ператварацца з этнічнае масы ў палітычную нацыю. Дзейнічалі палітычныя партыі, адбываліся грамадска-палітычныя зьезды, шырыўся беларускамоўны друк. Скаардынаваная дзейнасьць нацыянальнага актыву прывяла да скліканьня Усебеларускага Кангрэсу, абвешчання 25 сакавіка 1918 г. Беларускай Народнай Рэспублікі, а крыху пазьней, 1 студзеня 1919 г., у Смаленску была абвешчана і Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка (раней заміж тэрміну “Савецкая” ўжываўся тэрмін “Радавая”).

Беларускі палітычны рух працягваў умацняцца і ў пасьлярэвалюцыйны пэрыяд, хоць у 1921 г. беларускаму адраджэньню быў нанесены моцны ўдар — Рыскім трактатам Беларусь была падзеленая на дзьве часткі. Тым ня менш у сярэдзіне 20-х гадоў была арганізаваная Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада — наймацнейшая й начысьленейшая беларуская партыя ў нашай гісторыі, якая сталася моцным палітычным фактарам у беларускім адраджэньні. У савецкай жа Беларусі ўздымалася беларускае дзяржаўнае жыцьцё.

Але раўналегла з нацыянальным уздымам ва ўсёй Беларусі (Усходняй і Заходняй) той жа самы пэрыяд даў пачатак беларускай палітычнай эміграцыі: зьявішча новае для нацыі і беларускага руху. Прычына, якая дала пачатак гэтай эміграцыі, — ідэалыгічнасьць нацыянальнага актыву, тае часткі, якая ня прыймала ніякае іншае формы дзяржаўнасьці Беларусі, як толькі поўную яе незалежнасьць у форме Беларускай Народнай Рэспублікі. Бэсэсраўская форма дзяржаўнасьці для незалежніцкага нацыянальнага актыву была непач

¹⁷ БДАМЛІМ, ф. 3, воп. 1, спр. 202, арк. 84.

дыходзячая. І ад самага свайго пачатку (і да сённяшняга часу) беларуская палітычная эміграцыя разгарнула шырокую палітычна-грамадскую дзейнасць. У гэтым артыкуле коратка будзе разгледжаная дзейнасць палітычнае эміграцыі ў Заходняй Эўропе ў міжваенным часе, хоць у тым самым часе ішла зь Беларусі хваля эміграцыі эканамічнае — як у Эўропу, так і за акіяны, у Паўдзённую і Паўночную Амэрыкі, у Аўстралію; адзінкі выехалі ў краіны Афрыкі і на Далёкі Усход. Не будзе закранутая ў артыкуле беларуская прысутнасць ў 30-я гады ў Гішпаніі, бо гэтая тэма патрабуе асобнага, шырокага аналізу¹.

Палітычная эміграцыя як вынік рэвалюцыйных падзей мае некалькі, хоць і невыразна азначаных, фазаў. Першая фаза эміграцыі — гэта тыя эмігранты, якія бралі ўдзел у г.зв. “белом движении”, у супраціве рэвалюцыі ў складзе былога царскага войска — жаўнеры-беларусы царскае арміі, якія апынуліся ў Заходняй Эўропе.

Другая фаза тагачаснае эміграцыі — гэта значная група людзей, якія былі актыўнымі дзеячамі і прыхільнікамі ўраду БНР, які ў самым пачатку 20-х гадоў выехаў за межы Беларусі: частка тае эміграцыі выехала ў краіны Балтыі, частка засталася ў Заходняй Беларусі, а частка выэмігравала ў Заходнюю Эўропу.

Наступная хваля эміграцыі — гэта асобы, што выязджалі з Заходняй Беларусі ды затрымоўваліся ў Заходняй Эўропе. У гэтай хвалі было шмат студэнтаў, якія выязджалі з Польшчы па навуку на Запад, але потым заставаліся ў Эўропе.

І апошняя група эміграцыі ў міжваенным часе — гэта грамадаўцы, якія ратаваліся ад польскіх пагромаў беларускага руху. Гэтыя беларусы найчасцей ехалі за акіян, але некаторыя засталіся і ў Заходняй Эўропе.

Цяжка сказаць, колькі выехала тады на эміграцыю, але, паводле ацэнаў сп. Міколы Абрамчыка і д-ра Івана Ермачэнкі, беларускіх палітычных эмігрантаў у міжваенную пару трэба аблічаць па-над дзесяць тысячаў².

Міжваенная беларуская эміграцыя групавалася па розных адзнаках, як, прыкладам, студэнцтва, палітычныя партыі, і г.д. Якраз па структурна-арганізацыйных адзнаках і будзе ў гэтым дакладзе разглядацца іх дзейнасць.

Цэнтрамі беларускага палітычнага жыцця ў міжваеннай Эўропе былі спачатку Бэрлін, потым Прага, тады дзейнасць пачала заўважацца ў Францыі, а ў канцы 30-х гадоў зноў Прага ды ў гады коратка перад Другой сусветнай

---

¹ Беларускі Сьцяг (Коўна, 1922). № 2–3. С. 48. Інтэрв’ю з а.Германовічам (ЗША, 1967), геалягам Сарачынскім з Бэльгійскага Конга (Бэльгія, 1954), Курагам-Скрагам (Бэльгія, 1951), д-рам І.Ермачэнкам (Бэлэр-Менск, 1969) — усе захоўваюцца ў архіве аўтара.

² Рэфэрат М.Абрамчыка ў Лювэне (1950); інтэрв’ю з д-рам І.Ермачэнкам (ЗША, 1969) — захоўваюцца ў архіве аўтара; 40-ыя ўгодкі абвешчання незалежнасці БНР. Нью Ёрк, 1958. С. 40–47.

вайной — Бэрлін. Кожная з гэтых краінаў і гарадоў мелі свае падставы станавіцца цэнтрамі беларускага палітычнага жыцця: у Празе заўсёды была самая чысленная група эміграцыі, у Бэрліне выяўляліся дзейныя лідэры, як і ў Францыі.

Бясспрэчна, што найбольш спрыяльным месцам як для дзейнасьці эміграцыі, гэтак і для месца жыхарства была Прага. Першай большай палітычнай падзеяй ў жыцці эміграцыі было скліканьне ў Празе 25–30 верасня 1921 г. Беларускай палітычнай канфэрэнцыі, на якой былі абмеркаваныя як арганізацыйныя формы эміграцыі, сувязі эміграцыі з Бацькаўшчынай, гэтак і прынятыя ідэялагічныя плятформы дзейнасьці эміграцыі³. Варта тут адзначыць, што гэтая канфэрэнцыя была, бадай, ці не адзіным супольным для ўсяе эміграцыі актам, бо далейшая дзейнасьць эміграцыі хоць і адбывалася на ідэялагічнай аснове Незалежнай Беларусі, аднак была досыць разрозьненая па формах і структурах.

Аднэй з найбольш актыўных групавак, якая пачала палітычную дзейнасьць у Заходняй Эўропе, былі Урад БНР, асобы і групы, звязаныя з бээнэраўскімі структурамі: былыя паслы і дыпляматы БНР, удзельнікі Слуцкага чыну, прадстаўнікі БНР за межамі Беларусі. Прадстаўнікі БНР бралі ўдзел у міжнародных канфэрэнцыях, рассылалі мэмарандумы ў розныя ўстановы, урадавым колам, інфармавалі друк пра становішча ў Беларусі. Гэтак БНР заявіла пра беларускія дамаганьні на Гэнуэзскай канфэрэнцыі; дзесяткі дакумэнтаў былі высланыя ў Лігу Нацыяў; абшырная перапіска БНР выяўляецца ў розных архівах, улучна з архівамі ЗША. Часткай палітычнай дзейнасьці БНР трэба ўважаць і Бэрлінскую канфэрэнцыю 1925 г., дзе была зробленая няўдаляя спроба зьліквідаваць Урад (Раду) БНР, а гэтым нібы абезгаловіць дзейнасьць беларускае палітычнае эміграцыі.

Палітычную дзейнасьць колы БНР працягвалі да самае Другое сусьветнае вайны, тады, калі яшчэ прэзідэнту В.Захарку была зробленая прапанова супрацоўнічаць з гітлераўскай Нямецчынай, што В.Захаркам было адкінутае⁴. Палітычная дзейнасьць Рады БНР і колаў, звязаных з Радай, была прыпыненая ў часе Другое сусьветнае вайны, а паваенным спадкаемцам Рады трэба ўважаць адноўленую Раду БНР у Заходняй Нямецчыне ў 1947 г.

Іншая выразная асобная група беларускіх эмігрантаў, якая вяла інтэнсіўную палітычную працу ў Эўропе ў міжваенным часе, складалася зь беларускіх палітычных партыяў (найбольш эсэраў і сацыял-дэмакратаў). Ужо ў чэрвені 1921 г. Беларускае партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў падала заяву аб прыняцьці яе ў склад Міжнароднай сацыялістычнай арганізацыі, а ў 1922 г. ад

³ Замежная Беларусь (Прага). 1926. № 1. С. 63; The Byelorussian Times (New York). 1978. № 13.

⁴ Беларускі Сьцяг. 1922. № 1. С. 24–27; перапіска Я.Варонкі з В.Захаркам, архіў БІНІМ (Нью Ёрк, ЗША).

Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэраў быў пададзены мэмарандум Канфэрэнцыі Венскага сацыялістычнага аб'яднання аб палітычным становішчы ў Беларусі. Мэмарандумы ад беларускіх партыяў высылаліся эквівалентным партыям у Бэльгію, Францыю, Нямецчыну, Галяндыю⁵).

З пачатку 20-х гадоў пачалі ў Празе дзейнічаць беларускія студэнцкія арганізацыі і арганізацыя моладзі “Беларускі Сокал”. Былі часы, калі ў Празе ў навучальным годзе збіралася каля 200 беларускіх студэнтаў. Справа ў тым, што на навуку сюды прыязджала беларуская моладзь з Польшчы і балтыцкіх краінаў, бо ў Празе дзякуючы старанням БНР і такіх дзеячаў, як М.Вяршынін, Т.Грыб і інш., беларускія юнакі і юначкі атрымалі стыпендыі, якія даваў чэшскі ўрад. Праз вышэйшыя навучальныя ўстановы Чэхаславацкай імперыі ў міжваенным часе прайшлі ды атрымалі дыплёмы некалькі сотняў беларускіх студэнтаў. І зусім зразумела, што апрача навукі студэнты вялі шырокую палітычна-прапагандовую беларускую дзейнасць. У Празе было некалькі студэнцкіх групавак. Дзяліліся студэнты па розных прычынах: палітычных перакананнях, прафэсійных зацікаўленнях і г.д.

У сярэдзіне 20-х гадоў у Празе паўстала Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацыяў (скарот АБСА), якое ў 1926 г. увайшло ў Міжнародную студэнцкую канфэдэрацыю. Праўда, уваход беларускае арганізацыі ў міжнародную не абыйшоўся без напружання (заўзята пратэставалі супраць такога ўваходу палякі), але АБСА сталася членам міжнароднае арганізацыі і павяло шырокую дзейнасць на эўрапейскім форуме. Члены АБСА бралі ўдзел у міжнародных канфэрэнцыях і зездах: выступалі ў Парыжы, Брусэлі, Афінах, Бэрліне, Мюнхэне, Рыме, Белградзе і іншых большых эўрапейскіх сталіцах і гарадох. Важна таксама, што АБСА аб'яднала ня толькі беларускія студэнцкія арганізацыі ў Празе, але і ў іншых універсітэцкіх цэнтрах. А ў тыя часы беларускія студэнты вучыліся і мелі свае гурткі ў Льежы, Брусэлі і Генце (Бэльгія), Празе, Брно (Чэхія), Белградзе, Заграбе (Югаславія), Інсбруку і Вене (Аўстрыя), Бэрліне, Мюнхэне й Ляйпцыгу (Нямецчына), Парыжы і Ліёне (Францыя). Дзейнасць беларускіх студэнтаў у рамках АБСА прыпынілася ў сувязі з вайной, хоць беларускія студэнты былі на розных эўрапейскіх універсітэтах і ў часе вайны. Па Другой сусветнай вайне дзейнасць АБСА была перанятая ў другой палове 40-х гадоў новастворанай арганізацыяй — Цэнтраляй беларускіх студэнцкіх арганізацыяў (ЦБСА), потым пераменаванай у Цэнтралю беларускіх акадэміцкіх арганізацыяў (ЦБАА)⁶.

⁵ Замежная Беларусь. 1926. № 1; Інтэрв'ю зь Міколам Абрамчыкам (Львэн, 1955) — захоўваецца ў архіве аўтара.

⁶ Хрысціянская думка (Вільня). 1937. 5 кастр.; 1938. 1 верас.; Engelhard E. Weissruthenien... Berlin, 1944. S. 215; The Byelorussian Times. 1976. № 5–6; Успаміны Д.Касмовіча, архіў БІНІМ; Жук-Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Торонто, 1993. С. 41–49.

Наступнай дзялянкай дзейнасці беларускае эміграцыі ў Празе, Бэрліне і іншых сталіцах была дзейнасць навукова-журналістычная. Дзейнічалі такія арганізацыі, як Літаратурнае згуртаванне, Таварыства імя Скарыны ды колькі гурткоў літаратурна-грамадскага профілю. Беларусы ў тым часе выдрукавалі некалькі манаграфічных працаў пра Беларусь, шмат артыкулаў у розных мовах ды дапамагалі заходнім журналістам у іх працы па “раскопванні” інфармацыі пра Беларусь. Аднак найболей навуковае працы вялося пад наглядам Беларускага замежнага архіву, якім найдаўжэйшы час кіраваў д-р Тамаш Грыб. Архіў, заснаваны ў 1928 г. пры актыўнай падтрымцы чэшскіх урадавых колаў, стаўся бадай ці не адзінай навукова-даследчай установай у Эўропе, якая спецыялізавалася ў беларусаведзе. У архіве вялася таксама ўліковая праца — як беларускага друку, гэтак і друку пра Беларусь у іншых мовах. У архіве былі розныя сэкцыі, найбольшая зь іх — бібліяграфічная. Варта падкрэсьліць, што ў архіве пісаліся і працы пра Беларусь д-ра М.Ляльшэвіча, Р.Мартэля, карыстаўся архівам і ведамы скарынавед А.Флароўскі, які прачытаў аб Ф.Скарыне даклад у Швайцарыі ў 1938 г. на Міжнародным кангрэсе гісторыкаў. На жаль, пасля 1945–1948 гг. лёс архіву няведаны, трэба прыкласці максімум старанняў, каб усё ж гэты архіў расшукаць⁷.

Вялася значная палітычная і грамадская праца і грамадскімі арганізацыямі, якія былі ў Чэхаславаччыне, а таксама ў Бэрліне, Кэнігсбэргу, Мюнхэне і Ляйпцыгу⁸. Найбольш дзейнай палітычна, аднак, была ў тым часе грамада ў Францыі, ведамая пад назвай “Хаўрус”. Гэтая арганізацыя была масавая, складалася ў бальшыні зь беларускіх работнікаў, якія прыезджалі ў Францыю на заробкі, пераважна з Заходняе Беларусі, але шмат хто зь іх заставаўся назаўсёды. Пачаткі арганізацыі сягаюць у 1930 г., а арганізацыя была аформленая і залегалізаваная ў сакавіку 1931 г. Вяла яна працу сацыяльнага кірунку (дапамога работнікам, іх сем’ям), а таксама працу палітычную ды выдавала бюлетэнь “Рэха”. Філіі гэтае арганізацыі дзейнічалі ў Лілі, Ліёне ды іншых гарадах Францыі, а галоўная кватэра была ў Парыжы. У перадваенным часе (арганізацыя засталася дзейнай і па Другой сусветнай вайне) арганізацыя “Хаўрус” налічала некалькі тысячаў членаў. Кіравалі арганізацыяй спсп. Мікола Абрамчык, Лявон Рыдлеўскі, а духавым апекуном работнікаў быў айцец Францішак Чарняўскі⁹. “Хаўрус” ладзіў сустрэчы работнікаў, меў бібліятэку, прадстаўнікі “Хаўрусу” бралі ўдзел у розных міжнародных канфэрэнцыях¹⁰.

⁷ Хрысьціянская думка. 1938. 1, 10 верас. Інтэрв’ю зь Міколам Абрамчыкам (ЗША, 1963) — захоўваецца ў архіве аўтара.

⁸ Інтэрв’ю з айцом Львом Гарошкам (Львэн, 1949; Парыж, 1953); Дзьмітрам Касмовічам (ЗША, 1979) — захоўваюцца ў архіве аўтара.

⁹ Інтэрв’ю зь Лявоном Рыдлеўскім (Львэн, 1949), айцом Ф.Чарняўскім (Львэн, 1954–1955, ЗША, 1965) — захоўваюцца ў архіве аўтара.

¹⁰ Божым Шляхам (Парыж). 1953. № 56. С. 27; 1956. № 70–75. С. 39; архіў а.Гарошкі (Лёндан, Б-ка Ф.Скарыны).

І яшчэ адна важная дзялянка беларускае дзейнасці ў Заходняй Эўропе, можа і ня цалкам палітычная ды і ня зусім эмігранцкая, — гэта ўдзел у міжнародных кангрэсах нацыянальнасцяў, эўхарыстычных, навуковых. У тых кангрэсах найчасцей рэпрэзэнтавалі Беларусь і беларускі пагляд прадстаўнікі Беларускае хрысціянскае дэмакратыі, але ўдзельнічалі ў тых імпрэзах і эмігранты. Гэтак ксёндз Адам Станкевіч дасылаў на кангрэсы мяньшыняў свае даклады, а ўдзельнікамі кангрэсаў былі эмігранты з Прагі ці з Бэрліну. Беларуская хрысціянская дэмакратыя даставала стыпэндыі для студэнтаў у Рым, Інсбрук ды іншыя Заходня-эўрапейскія універсітэты. Ксяндзы Фабіян Абрантовіч (нейкі час жыў у Рыме і быў прыняты папам), Язэп Рэшаць, Вінцэнт Гадлеўскі і Адам Станкевіч хадайнічалі ў Рыме і падалі пратэстацыйны мэмарыял супраць польскага канкардату з Апостальскім пасадам. Наагул дзейнасць беларускіх ксяндзоў у Заходняй Эўропе ў міжваенным часе была і шырокагранная, і важная з палітычнага пункту гледжаньня¹¹.

І яшчэ аб аднэй дзялянцы беларускае дзейнасці ў Эўропе ў міжваенным часе неабходна зазначыць — гэта друк. Беларускія эмігранты ў Празе, Бэрліне ды Парыжу выдавалі свае бюлетэні, выдрукавалі некалькі кніжак, інфармацыйных лістовак пра Беларусь.

Неабходна таксама падкрэсьліць, што якраз у замежным беларускім друку таго часу былі абгрунтаваныя ідэялігічныя асновы беларускае палітычнае эміграцыі, беларускае дзяржаўнасці, сымболікі. Дэмакаваньне ж бальшавіцкае палітыкі ў БССР, ейная шкоднасьць для беларускага руху і народу, як было сказана д-рам Тамашом Грыбам у часапісе “Іскры Скарыны”, можа ўважацца, на мой пагляд, прыкладам палітычнае палемікі ды нацыянальнага думаньня.

Калі ідзе гаворка пра беларускі замежны друк і дзейнасць беларусаў у міжваенную пару на Захадзе, дык нельга не ўспомніць і таго факту, што пры дапамозе Брытанскага біблейскага таварыства і дзякуючы стараньням беларусаў на Бацькаўшчыне і на эміграцыі, у 1931 г. у Лодзі (хоць пішацца, што ў Гэльсінкі!) упершыню ў беларускай мове быў выдрукаваны Новы Завет — тое выданьне, што мы цяпер называем “Луцкевічавым перакладам”, які да цяперашняга часу выйшаў некалькімі выданьнямі¹².

Бясспрэчна, што да беларускай грамадска-палітычнай дзейнасці ў Заходняй Эўропе трэба далучыць і выступленьні-канцэрты славутага беларускага сьпевака Міхася Забэіды-Суміцкага. Яго выступы ў Празе, Бэрліне ды іншых гарадох Заходняй Эўропы папулярызавалі беларускую культуру ды давалі інфармацыю пра Беларусь шырокаму грамадству.

¹¹ Божым Шляхам. 1957. № 76–81. С. 13; 1976. № 147–148. С. 1; Архіў айца Льва Гарошкі (Лёндан, Б-ка Ф.Скарыны), айца П.Татарыновіча (Нью Ёрк, БІНІМ).

¹² Божым Шляхам. 1975. № 143–144. С. 22.

Заканчваючы свой разгляд, хачу заўважыць: на шмат якіх дзялянках тую дзейнасьць на Захадзе, якую распачала парэвалюцыйная хваля беларускае эміграцыі, працягвае эміграцыя па Другой сусьветнай вайне (студэнцкі рух, друк, арганізацыйнае жыцьцё ў Францыі). Аднак дзейнасьць эміграцыйнае хвалі па Другой сусьветнай вайне была значна шырэйшая — найперш дзеля большае колькасці эміграцыі, хоць дзейнасьць абодвух хваляў базавалася на той самай ідэалагічнай аснове — адраджэньне незалежнае, дэмакратычнае беларускае дзяржавы ў форме Беларускай Народнай Рэспублікі.

Галіна Сяргеева (Мінск)

Беларуская дыяспара ў гады Другой сусьветнай вайны

Пасля двух масавых эміграцыйных хваляў (з канца XIX ст. да Першай сусьветнай вайны, а затым паміж двума сусьветнымі войнамі) сотні тысяч выхадцаў з беларускіх зямель пасяліліся галоўным чынам у ЗША, Канадзе, Аргенціне, Бразіліі, Францыі, іншых еўрапейскіх краінах. Напярэдадні Другой сусьветнай вайны беларуская дыяспара была ў асноўным працоўнай. Палітычная плынь (а гэта найперш інтэлігенцыя) канцэнтравалася галоўным чынам у Чэхаславакіі, Літве, Латвіі, а працоўная, сялянская эміграцыя асела пераважна на амерыканскім кантынэнце. Такім чынам гэтыя два патокі разышліся, што не спрыяла арганізацыі нацыянальнага жыцця, захаванню традыцый, мовы. Страта цікавасці да эміграцыі ў сувязі з стабілізацыяй палітычнага становішча ў Еўропе, яе раскол пасля Берлінскай канферэнцыі 1925 г. і вяртанне на Бацькаўшчыну часткі вядомых лідэраў, якія прызналі БССР, абумовілі (сярод іншых прычын) затуханне палітычнай актыўнасці, у тым ліку і дзейнасці Рады БНР.

З пачаткам Другой сусьветнай вайны прыток беларускіх эмігрантаў на амерыканскі кантынент перапыніўся; карэнным чынам змяніліся памеры, становішча беларускай дыяспары ў еўрапейскіх дзяржавах. Захоп Германіяй Польшчы і далучэнне Заходняй Беларусі да БССР выклікалі выезд на захад палітычных дзеячаў, якія не мелі даверу да савецкай улады і пакінулі Заходнюю Беларусь, калі на яе тэрыторыю ўвайшла Чырвоная армія. У Германію і на акупаваныя ёй тэрыторыі эмігравалі многія беларусы з віленскага асяродка напярэдадні інкарпарацыі прыбалтыйскіх дзяржаў у СССР. 70–80 тысяч беларусаў, што ваявалі ў складзе польскага войска, трапілі ў нямецкі палон, а затым з канца 1939 г. і на працягу 1940 г. атрымалі права ўладкоўвацца вольнымі работнікамі, мелі за сваю працу ядрэнны заробак¹. На захопленых

¹ Вініцкі А. Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гадах. Лос-Анджэлес, 1968. Ч. I. С. 7, 32; Кіпель В. Беларусы ў ЗША. Мн., 1993. С. 157.

немцамі тэрыторыях аказаліся сталыя беларускія асяродкі з арганізаваным нацыянальным жыццём (у Празе, Парыжы, Варшаве, Лодзі і інш.).

Напярэдадні вайны і ў яе пачатку павялічылася цікавасць нямецкіх уладаў да беларускага пытання. Рабіліся захады для выкарыстання ў сваіх мэтах рознагалоссяў, асабістых амбіцый, барацьбы за лідэрства сярод беларускіх эмігрантаў, уцягвання ў сферу ўплыву нямецкай палітыкі вядомых на эміграцыі дзеячаў. У лістападзе 1939 г. пры Міністэрстве ўнутраных спраў Германіі было створана Беларускае прадстаўніцтва (Weissruthenische Vertauenstelle), якое наладзіла выпуск штотыднёвай газеты на беларускай мове “Раніца” (снежань 1939 – сакавік 1945). Матэрыяльную падтрымку і культурна-асветную работу ажыццяўлялі грамадскія арганізацыі — Беларускі камітэт самапомачы, створаны летам 1940 г. у Берліне (меў аддзелы ў Мюнхене, Лейпцыгу, Вене, Празе, Лодзі, Торуні і інш.), а таксама Беларускі камітэт у Генеральнай губерні (дзеінічаў у Варшаве ад студзеня 1940 г. і меў аддзяленні ў Кракаве і Бялападлясцы)².

У беларускіх асяродках Германіі і на акупаваных ёй заходнееўрапейскіх тэрыторыях было неадназначнае стаўленне да нямецкай палітыкі. Розніліся спадзяванні ў сувязі з гэтым адносна лёсу Беларусі. Адсутнасць на пачатку Другой сусветнай вайны больш-менш выяўленай пазіцыі кіраўніцтва Германіі наконт будучага статуса Беларусі, пэўная зацікаўленасць беларускім пытаннем спарадзіла разлік часткі лідэраў беларускай эміграцыі на падтрымку іх памкненняў да незалежнасці Беларусі (І.Ермачэнка, М.Шчорс, В.Гадлеўскі і інш.). Польскі гісторык-беларус Ю.Турунак так ахарактарызаваў мэты беларускіх палітыкаў, арыентаваных на Германію: “Агульнай рысай гэтых груп было жаданне выступаць у ролі прадстаўнікоў беларускага народа і патэнцыяльных палітычных партнёраў Германіі і навізаць нямецкім уладам аптымальныя, на іх погляд, рэцэпты вырашэння беларускага пытання пасля спадзяванага разгрому СССР”³. На думку аўтара, створаны 19 чэрвеня 1941 г. у Берліне Беларускі нацыянальны цэнтр (старшыня М.Шчорс) “у спрыяльных умовах збіраўся аб’явіць сябе часовым урадам па ходу заняцця немцамі Беларусі”.

Але ўжо у пачатковы перыяд Другой сусветнай вайны ў беларускіх асяродках Еўропы была арыентацыя і на заходніх саюзнікаў па антыгітлераўскай кааліцыі. Лідэры створанай летам 1940 г. у Варшаве Партыі беларускіх нацыяналістаў (Я.Станкевіч, В.Іваноўскі) лічылі, што пераможцамі ў вайне стануць дзяржавы антыгітлераўскай кааліцыі і менавіта яны найперш будуць вырашаць праблемы пасляваеннага ўладкавання Еўропы, а тады можна будзе пытанне незалежнасці Беларусі вывесці на

² Працавалі яны на працягу ўсёй вайны і былі, безумоўна, пад кантролем нямецкіх органаў ды і не ахоплівалі ўсю дыяспару (напрыклад, палонных Савецкай арміі, вязняў канцлагераў і інш.).

³ Турунак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993. С. 32.

міжнародны ўзровень⁴. У якасці першага кроку была зроблена спроба наладзіць кантакты з польскім падполлем.

Пасля нападу Германіі на БССР Беларусь стала арэнай жорсткіх баёў і працяглай акупацыі яе тэрыторыі, што абумовіла масавае, галоўным чынам прымусовае, перамяшчэнне яе насельніцтва. Амаль 1,5 млн. жыхароў эвакуаваліся на ўсход СССР. У ліку савецкіх ваеннапалонных, якія ў СССР лічыліся здраднікамі, за мяжой аказаліся сотні тысяч беларусаў. Шмат іх загінула ад невыносна жорсткіх умоваў — непасільнай працы, холаду, голаду, хвароб у лагерах ваеннапалонных з іх прававой неабароненасцю, бо Германія не выконвала ў адносінах да іх міжнародных пагадненняў, спасылаючыся на тое, што СССР не падпісаў Гагскай і Жэнеўскай канвенцый аб правах ваеннапалонных⁵. Нямаючы жыхароў Беларусі аказалася вязнямі канцлагаў у Германіі і акупаваных ёй дзяржавах. 380 тыс. чалавек (па некаторых крыніцах да 700 тыс.) былі прымусова адпраўлены з акупаванай БССР у Германію як танная працоўная сіла. Працавалі яны на прадпрыемствах (і ў гэтым выпадку размяшчаліся ў спецыяльных лагерах) ці сельскімі работнікамі ў баўэраў. У канцы вайны ў Германіі з’явіліся лагеры прымусова вывезеных з акупаваных тэрыторый (і з БССР) дзяцей ад 6 да 12 гадоў: так ва ўмовах жорсткай дысцыпліны і паўгалоднага існавання рыхтаваліся новыя “рэзервы нявольніцкае рабочае сілы”⁶.

Была яшчэ адна катэгорыя паехаўшых на працу — каля 5 тыс. юнакоў і юначак Саюза беларускай моладзі, якія арганізацыйна ўтваралі працоўную групу СБМ у Германіі. Юнакі і дзяўчаты (ад 12 да 20 гадоў) працавалі на авіяцыйных заводах Юнкерса і ў асяродках Арганізацыі дапаможнай службы Люфтвафэ⁷. Мелі яны, як і прымусова вывезеныя, нялёгка ўмовы жыцця і працы, але ў адрозненне ад апошніх маглі весці, хоць і абмежаваную, нацыянальную культурна-асветную працу (вечары, гурткі, азнаямленне з беларускай прэсай і інш.).

У такіх умовах палітычнае размежаванне эміграцыі, існаванне двух арыентацый працягвалася. У беларускі нацыянальны рух на акупаванай немцамі тэрыторыі, які быў па свайму характару антыбальшавіцкім, улілося некалькі дзесяткаў уплывовых прадстаўнікоў палітычнай эміграцыі, што занялі вядучыя пазіцыі ў грамадска-палітычных і культурных фармаваннях, увайшлі ў склад БЦР — дарадчага органа і цэнтральнай установы беларускай адміністра-

⁴ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. С. 36.

⁵ Пэўнае ўдзяленне аб колькасці савецкіх ваеннапалонных беларусаў дае лічба рэпатрыяваных гэтай катэгорыі ў СССР пасля вайны — амаль 135 тыс. // *История СССР*. 1990. № 4. С. 35.

⁶ Максімык Я. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне: 1945–1950. Нью-Ёрк; Беласток, 1994. С. 7.

⁷ Тамсама. С. 6–7; Вініцкі А. Матар’ялы ... Ч. 1. С. 24–27.

рацыі на акупаванай тэрыторыі. Так, кіраўнік пражскага філіяла Беларускага камітэта самапомачы І.Ермачэнка ўзначаліў Беларускаю народную самапомач, затым камандаваў Беларускай самааховай, быў дарадцам і мужам даверу пры генеральным камісары Беларусі. Цывільная беларуская адміністрацыя на акупаванай немцамі тэрыторыі мела пэўныя сувязі з эмігранцкімі асяродкамі. Удзельнікамі 2-га Усебеларускага кангрэса, скліканага са згоды нямецкіх уладаў 27 чэрвеня 1944 г., былі прадстаўнікі і ад замежных беларускіх арганізацый з Варшавы, Кракава, Лодзі, Прагі, Берліна, Вены, Кёнігсберга⁸.

Трэба адзначыць, што сярод беларускіх дзеячаў на акупаваных тэрыторыях існавала плынь, якая заняла не толькі антыбальшавіцкія, але і антыгерманскія пазіцыі. Беларуская незалежніцкая партыя (1942–1944, старшыня — бургамістр Віцебска У.Родзька) імкнулася арганізаваць нацыянальны рух для адначасовага выступлення і супраць немцаў, і супраць бальшавікоў⁹. Вядомыя сёння і захады па рэалізацыі спадзяванняў беларускіх дзеячаў на міжнароднае пасляваеннае вырашэнне пытання аб суверэннасці Беларусі. У снежні 1943 г. В.Іваноўскі, бургамістр Мінска і старшыня Беларускай рады даверу (дарадчага органа пры генеральным камісары Беларусі, чэрвень — снежань 1943 г.), прадбачыў крах Германіі і непазбежнасць эміграцыі, а таму лічыў неабходным арганізоўваць беларускія сілы на Захадзе “для будучай барацьбы за Беларусь”. Па звестках савецкай разведкі, ён падкрэсліваў, што такую работу ў Прыбалтыцы вядзе К.Езавітаў, у былой Польшчы — В.Тумаш, а “нашы прадстаўнікі зараз звязаліся з беларусамі, якія пражываюць у Англіі, і праз іх устанавілі сувязь з прадстаўнікамі англійскага ўрада, з якімі вядуць перамовы аб стварэнні ў пасляваеннай Еўропе беларускай самастойнай дзяржавы”¹⁰.

Нямецкія ўлады ізалявалі прэзідэнта БНР В.Захарку, які знаходзіўся ў акупаванай Празе і, нягледзячы на захады адпаведных устаноў, адмовіўся выступаць ад імя БНР у падтрымку германскай палітыкі¹¹. Перад сваёй смерцю ў 1943 г. ён перадаў паўнамоцтвы М.Абрамчыку, які ў кастрычніку таго ж года наведаў акупаваныя беларускія землі, звязаўся з мясцовымі лідэрамі антынямецкай арыентацыі, але быў арыштаваны гестапа і вывезены ў Парыж.

Паспяховае наступленне савецкіх войск на тэрыторыі Беларусі выклікала значную эмігранцкую хвалю тых, хто баяўся вяртання сталінскага рэжыму. Пераважную колькасць яе складалі сяляне (патэнцыяльныя “кулакі”) з Заходняй Беларусі, але большасць уцекачоў была завернута ў СССР пры хуткім прасоўванні Чырвонай арміі на захад. Тым не менш за мяжу выехалі дзесяткі

⁸ Другі Усебеларускі кангрэс: Стэнаграма. Мюнхен, 1954. С. 9, 39.

⁹ Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. 1. С. 393.

¹⁰ Соловьев А.К. Они действовали под разными псевдонимами. Мн., 1994. С. 107.

¹¹ Геніюш Л. Сповідзь. Мн., 1993. С. 53; Жук-Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жука-Грышкевіча. Таронта, 1993. С. 256.

тысяч беларусаў, у тым ліку арганізацыі, установы, вайсковыя фармаванні, створаныя на акупаванай немцамі тэрыторыі, — Беларуская цэнтральная рада (БЦР), Галоўны штаб Саюза беларускай моладзі, Сабор епіскапаў Беларускай праваслаўнай царквы, атрады Беларускай краёвай абароны, атрады дапаможнай паліцыі, а таксама інтэлігенцыя, якая працавала ў гады вайны ў цывільнай адміністрацыі, адукацыйнай сістэме, культурна-асветных арганізацыях. Гэтая плынь у асноўным была палітычнай — антыбальшавіцкай, апазіцыйнай савецкай уладзе.

БЦР, якая выехала ў Кёнігсберг, а затым Берлін, аказалася ў складаным становішчы. З аднаго боку, яна па-ранейшаму кантралявалася нямецкімі ўладамі, якія былі зацікаўлены, каб выкарыстаць ў сваіх інтарэсах нацыянальныя паліцэйска-вайсковыя фармаванні; а з другога, набліжалася паражэнне Германіі, і сябры БЦР разумелі неабходнасць пошуку іншай арыентацыі. Пасля першапачатковай разгубленасці БЦР зрабіла захады па афармленні сябе як урада ў выгнанні. Былі наладжаны непасрэдныя сувязі з Міністэрствам усходніх абшараў, у складзе якога быў беларускі аддзел (і прадстаўнік БЦР). Усталяваліся кантакты з беларускім аддзелам нямецкай арганізацыі “Працоўны фронт”. БЦР выступіла з прапановай аб арганізацыі беларускага войска, але не атрымала згоды, бо германскае камандаванне падтрымлівала спробы Уласава ўлучыць усе нацыянальныя фармаванні ў Рускую вызваленчую армію. Каб зацвердзіць сябе як “законнае беларускае палітычнае прадстаўніцтва за межамі Бацькаўшчыны”, БЦР прыняла ў студзені 1945 г. новы статут і канстытуцыю. Пры гэтым напярэдадні ўжо бачнага разгрому Германіі дзеячы БЦР лавіравалі, супрацьдзейнічалі нямецкім уладам (зацягванне фармавання вайсковых адзінак, адказ далучацца да Камітэта вызвалення народаў Расіі), рабілі спробы наладзіць кантакты з заходнімі саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі, каб стварыць умовы для далейшай дзейнасці эміграцыі пасля вайны. Менавіта з улікам гэтага ў адпаведнасці з прынятай канстытуцыяй быў створаны ўрад, які ва ўмовах гітлераўскай Германіі павінен быў выступаць як калегія БЦР, а пасля яе разгрому — як кабінет Міністраў БНР¹². З гэтай жа мэтай у студзені — сакавіку 1945 г. (па сведчанні аднаго з уплывовых лідэраў БЦР К.Езавітава) былі пасланы прадстаўнікі ў Швейцарыю, Швецыю, Францыю, Турцыю, Бельгію, Данію, Нарвегію, Аўстрыю, Італію, планавалася арганізацыя ў Парыжы Беларускага нацыянальнага камітэта і пераход беларускай брыгады на бок заходніх саюзнікаў¹³. Большасць членаў БЦР пераехала ў заходнія і паўднёвыя раёны Германіі і трапіла ў зоны ЗША і Вялікабрытаніі.

Напростым быў лёс беларускіх вайсковых фармаванняў, якія пры адступленні немцаў з тэрыторыі Беларусі былі ўключаны ў германскае войска. Батальёны Бела-

¹² За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Лёндан, 1960. С. 83, 173–175.

¹³ Нёман. 1993. № 3. С. 138, 150, 152.

рускай краёвай абароны (да 16 тыс. чалавек) на захадзе Польшчы былі далучаны да Рускай дывізіі СС (камандаваў ёй немец Зіглінг) і адпраўлены на Заходні фронт. Ня-мала гэтых беларусаў, што аказаліся летам 1944 г. на тэрыторыі Францыі, уцяклі да мясцовых партызан (макі), а адзін батальён, перабіўшы немцаў, перайшоў у Швейцарыю¹⁴. Восенню 1944 г. большасць іх уступіла ў войска Андэрс і змагалася супраць Германіі на заключным этапе вайны. Значная частка беларусаў з дывізіі Зіглінга у раёне Вагезаў (Францыя) здалася ў палон англа-амерыканскім саюзнікам восенню 1944 г.¹⁵ Рэшткі дывізіі (у тым ліку некалькі тысяч беларусаў) са згоды нямецкага камандавання былі накіраваны ў Рускую вызваленчую армію (РВА) Уласава. Каля трох тысяч беларусаў, якія адмовіліся служыць у РВА ці дывізіі Зіглінга, былі раззброены і накіраваны ў працоўныя брыгады¹⁶. Сотні з тых беларусаў, што апынуліся ў Рускай вызваленчай арміі, прымалі ўдзел у вызваленні Прагі: менавіта ўласаўцы першымі (да прыходу сюды частак Чырвонай арміі) выбілі адтуль немцаў, а затым здаліся ў палон амерыканцам.

На базе рэштак дывізіі Зіглінга ў пачатку 1945 г. на поўдні Германіі (г.Гіршаў) пачалося стварэнне брыгады “Беларусь”, але камплектаванне яе ў неразбярыве апошніх месяцаў вайны не было скончана. Яна не ўдзельнічала ў ваенных дзеяннях і трапіла ў амерыканскі палон (больш тысячы беларусаў)¹⁷.

На тэрыторыі акупаваных немцамі еўрапейскіх дзяржаў, сотні беларусаў — уцекачоў з лагераў ці эшалонаў ваеннапалонных, працоўных каманд, канцлагераў, а таксама остарбайтэраў вялі антыфашысцкую барацьбу. Ураджэнец Магілёўшчыны савецкі разведчык Л.Маневіч узначальваў падпольную арганізацыю ў лагеры Маўтхаўзен. У французскім руху супраціўлення ўдзельнічалі ўраджэнцы Беларусі Ф.Варанішча, Т.Чахоўская, В.Барбук, У. і С.Ліхота-Кісель, Ф.Кажамякін (пасмяротна ўзнагароджаны ордэнам Ганаровага легіёна)¹⁸. Мінчанцы Н.Лісавец, якая кіравала жаночым партызанскім атрадам “Радзіма”, за праяўленую адвагу было прысвоена званне лейтэнанта французскай арміі. Арганізатарамі атрада “Смерць фашызму”, што змагаўся ў Эльзас-Латарынгіі, сталі былыя мінскія падпольшчыкі Ф.Ліхавец, У.Руткоўскі, У.Бялько і інш. У 1944–1945 гг. у Францыі дзейнічала арганізацыя “Беларускі патрыёт”.

Узброеную барацьбу супраць акупантаў жыхары Беларусі вялі ў складзе часцей нацыянальна-вызваленчай арміі Югаславіі, партызанскіх атрадаў на Балканах, у Італіі¹⁹. Брыгаду імя К.Готвальда ў Чэхаславакіі ўзначальваў В.Квіцінскі, а начальнікам штаба атрада (затым брыгады) у Бельгіі быў А.Варанкоў.

¹⁴ Голас часу. 1990. № 18. С. 38; 1995. № 34. С. 29–34.

¹⁵ За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. С. 21.

¹⁶ Нёман. 1993. № 3. С.156.

¹⁷ На суд гісторыі. Мн., 1994. С. 298; Беларус. 1995. Люты.

¹⁸ Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1995. Ч. 2. С. 320–322.

¹⁹ Казак В.Н. Побратимы: Советские люди в антифашистской борьбе народов Балканских стран. 1941–1945. Мн., 1975. С. 47, 65, 135.

У час Другой сусветнай вайны паглыбілася палярызацыя беларускай эміграцыі на амерыканскім кантыненте. Прасавецкая арыентацыя ўзмацнілася ў асяродках дарэвалюцыйных і міжваенных перасяленцаў, асабліва ў Аргенціне. На хвалі антыфашыскага ўздыху павялічылася колькасць спачуваючых СССР, які нес асноўны цяжар змагання з гітлераўцамі. Ствараюцца камітэты ў падтрымку СССР. Беларускі дэмакратычны камітэт дапамогі Радзіме меў 36 падкамітэтаў у Аргенціне, Бразіліі, Парагваі, Уругваі. Шмат выхадцаў з Беларусі ўключыліся ў агульнаславянскія акцыі маральнай і матэрыяльнай падтрымкі антыгітлераўскай кааліцыі. Створаны ў Маскве Славянскі камітэт (1941) ініцыяваў з'яўленне на амерыканскім кантыненте такіх камітэтаў у асяроддзі эміграцыі. Актывізавалася дзейнасць нацыянальных таварыстваў, з'явіліся новыя: у Аргенціне — “Мінск”, імя Ф.Скарыны, імя Я.Купалы, у ЗША — Беларуска-амерыканская нацыянальная рада, у Канадзе — Федэрацыя рускіх канадцаў, большасць якой склалі выхадцы з Заходняй Беларусі²⁰.

Аднак перавага ў кіраўніцтве славянскім рухам на эміграцыі рускіх лідэраў, найчасцей прасавецкай арыентацыі, вяла да супярэчнасцей, звужэння нацыянальна-культурнай дзейнасці, русіфікацыі, непрымання гэтай пазіцыі асобнымі таварыствамі. Нацыянальнымі па характару дзейнасці былі нешматлікія беларускія арганізацыі. Так, у ЗША Беларуска-амерыканская нацыянальная рада заклала традыцыю святкавання 25 сакавіка як дня незалежнасці Беларусі, даводзіла да грамадскаці ідэі незалежнасці і непадзельнасці Беларусі²¹.

Нямала беларускіх эмігрантаў змагалася на франтах Другой сусветнай вайны у войсках дзяржаў антыгітлераўскай кааліцыі. У Францыі былі ў 1939 г. прызваны ўпершыню імігранты, мабілізаваны ў армію больш 6 тыс. беларусаў²². У баях з германскімі войскамі правялі мужнасць сотні амерыканскіх беларусаў. У складзе брытанскай арміі ваявалі з немцамі да 12 тыс. беларусаў Другога польскага корпуса, які вызначыўся ў вядомай бітве пры Монтэ-Касіна. Па падліках эмігранта В.Сянкевіча, у брытанскім войску служыла не менш 30 тыс. беларусаў, з іх больш за 1700 загінулі на заходніх франтах, у тым ліку пры Монтэ-Касіна (Італія), Аргейме (Галандыя)²³.

Такім чынам, у канцы Другой сусветнай вайны ў Еўропе беларуская дыяспара набліжалася да мільёна чалавек. Пры гэтым найбольш колькаснай яна была ў Германіі. Па меркаванні БЦР, у пачатку 1945 г. на яе тэрыторыі знаходзілася да 1 млн. беларусаў. Ю.Турунак вызначае лік беларускіх перамяшчэнцаў на ліпень 1945 г. у 400–500 тыс.²⁴, але гэтая лічба выглядае заніжанай.

²⁰ Белорусский иллюстрированный календарь на 1943 год Федерации белорусских обществ и организаций в Аргентине. Б. м. и г. С. 99–103, 118, 123, 127.

²¹ Кіпель В. Беларусы ў ЗША. С. 152–154.

²² Раніца. 1940. 28 студз.

²³ Зважай. 1977–1978. № 8, 9. С. 6–7.

²⁴ За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. С. 142; Турунак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. С. 192.

Раіса Жук-Грышкевіч (Таронта)

Роля беларускай эміграцыі ў Канадзе

Беларусы пачалі прыязджаць у Канаду на пачатку ХХ ст. — сьпярша з царскай імперыі, а пасля, паміж войнамі, з Заходняй Беларусі. У першым выпадку паводле дакумэнтаў запісвалі іх расейцамі, у другім выпадку — палякамі. Была гэта эміграцыя эканамічная, пераважна нацыянальна нясьведомая. Нацыянальных беларускіх арганізацыяў у Канадзе тады ня было. У 1958 г. прафэсар Атаўскага унівэрсітэту і ўрадавец Дэпартаменту грамадзянства і іміграцыі Канады В.Дж. Кэйэ з гэтага поваду пісаў: “Беларуская група да якіх дзесяці год таму назад практычна была няведомай і ўтаясамлялася або з расійскай, або з польскай групай у Канадзе. І толькі пасля прыбыцьця пасляваеннай эміграцыі яна выявілася як зь небыцьця, хоць яшчэ і не паданая ў цэнзусе. Беларусы бязумоўна заслугоўваюць на месца паміж іншых этнічных групаў, якія твораць канадзкую нацыю і бяруць актыўны ўдзел у эканамічным, грамадскім і палітычным жыцьці”.

Склад пасляваеннай беларускай эміграцыі. Пасля Другой сусветнай вайны, у 1948 г., пачалася палітычная беларуская эміграцыя. Прыязджалі пераважна маладыя людзі, у значнай меры нацыянальна сьведомыя, выхаванцы беларускіх маладзёжных арганізацыяў на Бацькаўшчыне або беларускіх лягераў у Нямеччыне. Сяліліся яны ў вялікіх гарадах — Таронта, Манрэалі на ўсходзе Канады і Вініпэгу на захадзе. У Канаду прыехала меней беларусаў, чым у ЗША, значна меней інтэлігенцыі.

Беларускія нацыянальныя арганізацыі. Ужо паміж войнамі ў Канадзе была разьвітая сетка камуністычных арганізацыяў, якія рознымі абяцанкамі ўцягвалі ў свае рады беларускіх эмігрантаў ды заадно іх русіфікавалі, рабілі зь іх “рускіх канадцев”.

Першая беларуская нацыянальная арганізацыя — Згуртаваньне беларусаў у Канадзе — была заснаваная ў Таронта ў лістападзе 1948 г. Паўстала яна на ўзор Згуртаваньня беларусаў у Вялікай Брытаніі. Ейныя дзейсныя сябры прыехалі ў Канаду з Англіі, дзе ўжо былі сябрамі ЗБВБ. У 1949 г. першы раз у Канадзе адбылося сьвяткаваньне 25 Сакавіка — Дня незалежнасьці Беларусі.

Мэты і шляхі разьвіцьця беларускага арганізацыйнага жыцьця ў Канадзе былі адразу вызначаны нацыянальнай элітай групы так:

1. Нам патрэбная моцная нацыянальная арганізацыя, што базуецца на ідэалах Акту 25 Сакавіка. Мэтамі і заданьнямі яе павінны быць: захаваньне і разьвіцьцё беларускіх культурных вартасьцяў — роднай мовы, культуры і гістарычных традыцыяў; інфармаваньне канадскага грамадства аб Беларусі і яе сытуацыі ды пашырэнне сярод яго беларускіх культурных вартасьцяў.

Узгадаваньне моладзі. Каб мець значэньне, трэба ўключацца ў галоўнае рэчышча канадскага жыцця.

2. Гэтая арганізацыя павінна мець маральную апору — сваю Беларускаю Аўтакэфальную праваслаўную царкву, каб людзі трымаліся свайго, а не расцярушваліся ў цэрквах расійцаў і ўкраінцаў. БАПЦарква сьв. Кірылы Тураўскага была заснаваная ў Канадзе (Таронта) у 1954 г.

3. Нацыянальная арганізацыя мусіць мець матэрыяльную базу: свой беларускі дом для грамадскага карыстаньня, сваю Крэдытовую суполку (пазычковую касу). Апошняя была заснаваная ў 1953 г., а дом куплены ў 1954 г.

Часам у беларускім друку сустракаецца памылковае сьверджаньне, быццам бы на амерыканскім кантынэнце беларускія арганізацыі паўставалі каля цэркваў. Наадварот! Беларускія арганізацыі разумелі патрэбу і значэньне сваіх, беларускіх цэркваў і рупіліся пра тое, каб іх арганізаваць.

У Таронта паўстала і другая арганізацыя — Беларускае нацыянальнае аб'яднаньне (БНА), а пры ёй — царква сьв. Еўфрасіньні Полацкай грэцкай юрыдыкцыі. Як ЗБК, так і БНА стаялі на грунце 25 Сакавіка. І каб наладжваць супольныя сьвяткаваньні 25 Сакавіка, у 1966 г. быў арганізаваны Каардынацыйны камітэт беларусаў Канады, сябрамі якога сьпяраша былі: ЗБК, БНА і Беларускае самапомач Атавы. Пасьля, у 1971 г., да іх далучыліся новаствораныя арганізацыі: Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Канадзе і Саюз беларускае моладзі Канады. ККБК быў патрэбны таксама як “парасон” беларускай этнічнай групы ў Канадзе — для рэпрэзэнтацыі яе на вонкі. У 1980 г. ККБК быў адным з заснавальнікаў Канадскай этнакультурнай рады (Canadian Ethnocultural Council), арганізацыі, якая ахоплівае 38 сяброў — арганізацыяў паасобных этнічных групаў Канады. З гэтай арганізацыяй лічыцца ўрад і часткова яе фінансуе.

У 1965 г. пры ЗБК было арганізавана Згуртаваньне беларускіх жанчын Канады, якое, як падаў аднойчы канадскі друк, “спэцыялізуецца ў вечарох чытаньня паэзіі і арганізацыі выставак выяўленчага мастацтва”.

У Манрэалі (правінцыя Квэбэк) сьпяраша быў аддзел ЗБК, пасьля, у 1980-х гадох, узьнікла самастойная арганізацыя Згуртаваньне беларусаў правінцыі Квэбэк.

У 50-х і 60-х гадох у Вінпэгу (правінцыя Манітоба) была беларуская арганізацыя, якая ў свой час адыгрывала значную ролю.

ЗБК, ЗБЖК, Беларускі інстытут навукі і мастацтва, Згуртаваньне беларусаў правінцыі Квэбэк і ККБК дзейнічаюць да сьняня.

Згуртаваньне беларусаў Канады — сябра Згуртаваньня беларусаў сьвету “Бацкаўшчына”, а прадстаўнікі ЗБК бралі ўдзел у Першым зьездзе беларусаў сьвету ў Менску.

Выдавецтва і прэса. Ад пачатку свайго існаваньня да 1954 г. ЗБК выдавала газэту “Беларускі эмігрант”. У 1950 г. яно апублікавала брашуру

інж. Міколы Абрамчыка ў ангельскай мове: “I accuse Kremlin of Genocide of My Nation”. Аддзел ЗБК у Манрэалі выдаваў апрацаваныя беларускім мастаком Пётрам Мірановічам паштоўкі да 25 Сакавіка. Ад 1963 да 1968 г. ЗБК разам з БАЗай выдавала газэту “Беларус”. ККБК зьяшчае допісы з свайго жыцця ў часопісе СЕС “Ethno Canada”. На 10, 15, 20-я ўгодкі ЗБК выдала друкам лістоўкі з гісторыяй ЗБК, якія, як і ўсе беларускія выданьні ў Канадзе, паводле права перадаюцца ў Дзяржаўную бібліятэку Канады.

У 1973 г. быў заснаваны Фонд беларускіх падручнікаў. Выдавецкі камітэт пры ККБК выдаў у 1974–1978 гг. два тамы англямоўнага падручніка “Беларуская мова” (“Fundamental Byelorussian”).

На 60-я ўгодкі Акту 25 Сакавіка ў Таронта быў заснаваны Фонд успамінаў з беларускага жыцця, які ў 1978 г. выдаў брашуру “25 Сакавіка” і карту Беларускай Народнай Рэспублікі, а ў 1993 г. — кнігу “Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча”.

Клюб “Пагоня” выдаў чатыры кнігі беларускага пісьменьніка Канады Кастуся Акулы. Д-р. Ян Садоўскі апрацаваў і выдаў па-ангельску кнігу “Беларусы ў Канадзе”.

Важная праца — манаграфія “Canadians of Byelorussian Origin” В.Дж.Кэйз, выдадзеная як адбітка з часопіса “Агляд унівэрсытэту Атавы” ў 1960 г.

Беларуская суботняя школка. У 60-х гадох яна існавала пры беларускай царкве сьв. Еўфрасіньні Полацкай грэцкай юрысдыкцыі — аж да часу, калі праваслаўны сьвятар гэтае царквы зажадаў яе спыніць.

Культурная праца ЗБК. Яна праводзілася ў двух напрамках: сярод беларускага грамадства Канады і навуцы, сярод канадзкага. У першым выпадку найбольшую ролю ігралі сьвяткаваньні нацыянальных, культурных і рэлігійных угодкаў — такіх, як Дзень незалежнасьці Беларусі — 25 Сакавіка, Дзень герояў Беларусі, юбілеі Кастуся Каліноўскага, 450-я ўгодкі беларускага друку (1517–1967), 450-я ўгодкі друку на беларускай зямлі (1522–1972), 500 год ад нараджэньня Францішка Скарыны, юбілеі Францішка Багушэвіча, Цёткі, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Натальі Арсеньневай, Ларысы Геніюш, Еўфрасіньні Полацкай, Кірылы Тураўскага і інш., а таксама тысячагодзьдзе дзяржаўнасьці Беларусі. На такія сьвяткаваньні зьбіраліся ўрачыстыя сходы з дакладамі на тэму дня і прынагоднымі выстаўкамі.

Сталая экспазыцыя партрэтаў беларускіх дзеячаў ад зараньня гісторыі — Рагвалода, Рагнеды, Еўфрасіньні Полацкай, Францішка Скарыны да пазьнейшых волатаў беларускага духу ў зале Беларускага рэлігійна-грамадскага цэнтру таксама іграе немалую выхаваўчую ролю.

У 1951г. пры унівэрсытэце Таронта (University Extension) быў арганізаваны курс беларусаведы, які трываў два акадэмічныя гады.

На стагодзьдзе Канады ў 1967 г. Дэпартамент грамадзянства і іміграцыі выдаў кнігу “Дрэва Канадзійскай сям’і”, дзе паданы артыкул пра беларусаў Канады.

а) Канфэрэнцыі.

У 1967 г. на Другой канфэрэнцыі канадзійскіх славян прадстаўнік зрабіў даклад на тэму “Беларусы і канадская статыстыка”. Падзея гэтая спрычынілася да арганізацыі БІНіМ у Канадзе, правядзеньня ККБКам падрыхтоўкі беларускага грамадства да цэнзусаў — перапісаў насельніцтва Канады, якія адбываюцца кожныя пяць гадоў. І хіба найважнейшым з вынікаў было выяўленьне і выпраўленьне ў 1979 г. скандалічнае памылкі ў дакумэнтах статыстыкі Канады, дзе ад пачатку 1930-х гадоў аж да 1979 г. беларуская мова фігуравала як дыялект расійскай.

Заснаваны ў 1967 г. Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Канадзе арганізаваў канфэрэнцыі пры унівэрсітэтах — у Кінгстане і Атаве. Цяпер ён стала бярэ ўдзел у навуковых канфэрэнцыях, асьветных справах.

У 1989 і 1991 гг. ККБК арганізаваў канфэрэнцыі прадстаўнікоў беларускага грамадства з усяе Канады. Гэтыя канфэрэнцыі, часткова фінансаваныя ўрадам Канады, апрача беларускага мелі змест і канадзійскі.

На заканчэньне Міжнароднага дзесяцігодзьдзя жанчыны (1975) ЗБЖК арганізавала канфэрэнцыю з выстаўкай кніг і выяўленчага мастацтва беларускіх жанчын, перадусім Канады.

Беларусы бралі ўдзел у канадзійскіх канфэрэнцыях “Правы і абавязкі” і розных іншых.

б) Фэстывалі.

У 70-х гадох кожны год Саюз Беларускае моладзі Канады браў удзел у “Караване” Таронта, арганізаваў у БР-ГЦ павільён “Менск”, які на працягу тыдня наведвалі да трох тысяч канадзійцаў. Праз некалькі гадоў БІНіМ у Канадзе браў удзел у агульнаканадзійскіх фэстывалах Атавы “Бацькаўшчына”, арганізоўваў там беларускі павільён.

На 125-я ўгодкі Канады, у 1992 г. ККБК удзельнічаў у шматкультурным фэстывалі ў Музэі Сімко Каўнты, арганізаваў там свой беларускі павільён. У 90-х гадох ККБК браў удзел ва ўсіх шматкультурных фэстах горада Бэры, арганізуючы там беларускія павільёны.

в) Мастацкія выстаўкі.

ЗБЖК у 1969 г. арганізавала ў зале БР-ГЦ у Таронта выставу твораў Галіны Русак з ЗША, а ў 1975 г. — выставу твораў Івонкі Сурвілы з Канады.

Беларускі сыяг ля ратушы Таронта. Кожны год, ад 1970-га па сёньня, 25 Сакавіка ля ратушы Таронта ад усходу да захаду сонца ўзьвіваецца бел-чырвона-белы сыяг.

Сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі. Адбываюцца яны кожныя два гады. Былі запачаткаваныя ў 1952 г. з ініцыятывы ЗБК, якое арганізавала іх у Таронта сем разоў.

Пабудова Беларускага Крыжа. Узведзены на тысячагодзьдзе хрысьціянства ў Беларусі ў прошчы Паўночна-амэрыканскіх мучаньнікаў у Мідляндзе (Антарыё). Для прошчы выдадзены беларускія малітоўныя карткі і паштоўкі Беларускага Крыжа. Штогод адбываюцца беларускія паломніцтвы да яго. Як выказаўся ў час казаньня адзін канадзкі сьвятар, яны “ўносяць у прошчу, узбагачаючы нас, канадзкіцаў, беларускую веру і культуру”.

Удзел у палітычным жыцьці. 17 траўня 1973 г. сяброўка беларускіх арганізацыяў была назначаная Фэдэральным Міністрам для справаў шматкультуралізму (як прадстаўнік беларускай этнічнай групы ў Канадзе) сябрам Канадзкага кансультатыўнага рады для справаў шматкультуралізму.

Ад ЗБК былі пададзеныя ўраду Канады пасланні: у справе іміграцыі і ў справе двумоўнасьці Канады, пасланне да Канадзкага кансультатыўнага рады для справаў шматкультуралізму як пратэст супраць таго, што ў Канадзе беларусаў часта называюць расійцамі.

Агульныя сходы ЗБК прымалі рэзалюцыі-звароты да Задзіночаных Нацыяў у справе каляніяльнай і русіфікацыйнай палітыкі СССР у Беларусі.

Прадстаўнік ККБК, што рэпрэзэнтаваў беларусаў Канады ў Канфэрэнцыі вольных беларусаў, разам з прадстаўнікамі сусьветных арганізацыяў — украінцаў і балтаў, браў удзел у рэдагаваньні мэмарандуму да Генэральнае Асамблеі Задзіночаных Нацыяў у справе дэкалянізацыі Савецкага Саюзу.

Урачысты сход у 76-я ўгодкі БНР прыняў зварот да Генэральнай Асамблеі Задзіночаных Нацыяў у справе Курапатаў — генацыду беларускага народу, дакананага над ім сталінізмам.

Беларускія арганізацыі лістамі да ўрадавых дзеячаў выступаюць у абароне беларускіх інтарэсаў і, калі трэба, рэагуюць на выступленьні сродкаў інфармацыі.

Арганізацыя дапамогі ахвярам Чарнобылю ў Беларусі. Яна сталася адной з найважнейшых справаў, якой заняўся ККБК пасля агульнага сходу 19 сакавіка 1989 г. Стараньнем рэфэрэнта рэпрэзэнтацыі ў 1989 г. быў заснаваны Канадзкі фонд дапамогі ахвярам Чарнобылю ў Беларусі (Атава). Фонд гэты дзейны па сьняньня.

У Лондане і Антарыё ў супрацоўніцтве з унівэрсытэтам арганізаваны праект, што мае заданьнем паправу здароў’я зубоў дзяцей у Беларусі.

Высновы. Беларуская пасяляваенная эміграцыя ў Канадзе зрабіла нямала для пашырэння імя і ведаў пра Беларусь, яе культуру. Чаго яна не змагла зрабіць — гэта ўзгадаваць у беларускім нацыянальным духу сабе зьмену, народжанае тут пакаленьне. Гэта глумачыцца перадусім малым лікам нацыянальна сьведамае беларускае эміграцыі. Ёсьць прадстаўнікі народжанага ў Канадзе пакаленьня, якія гутараць, чытаюць і пішуць па-беларуску і цікавяцца беларускай справай, але іх мала. Мала зрэшты тут і нас, прадстаўнікоў старэйшага пакаленьня.

Дзе б мы ні знаходзіліся, усведамляем сябе часткай беларускага народу. Мы носьбіты і стваральнікі беларускай культуры, спадкаемцы беларускіх гістарычных традыцыяў. І на нас ляжыць адказнасць за будучыню Беларусі.

Аляксандр Баршчэўскі (Варшава)

Малая і вялікая айчына ва ўспрыняцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны

Пачынаючы з 1960 г. я досыць часта праводзіў размовы — галоўным чынам з жыхарамі сваёй вёскі Бандары (але не толькі з імі) на тэму малой і вялікай айчыны. І з пэўнай прыкрасцю пераканаўся, што ўсе мае размоўцы не ўжываюць такіх тэрмінаў, як: айчына, радзіма, бацькаўшчына для абзначэння ўсходнебеластоцкага рэгіёна або ўсёй Беларусі.

Мой бацька, Андрэй Баршчэўскі (1887–1975), наступным чынам вытлумачыў тэрміналагічную спецыфіку, звязаную з акрэсленнем належнасці да роднага народа і роднай краіны: “У нас то тут ніхто не гаворыт ні айчына, ні радзіма, ні бацькаўшчына. Людзі нашы гаворат: родзіна, наш край, наша старана, родны куток, родна зямля. От, калі я адступаў з рускім фронтам праз Беларусь у 1916 року ў Першу міравую вайну, то там я чуў такія слова, як радзіма і айчына, але ў нас тут людзі такіх слоў не упатрабляют. Ну, а што касаецца слова бацькаўшчына, то яно ў нас выступае, але касаецца не цэлага беларускага краю, а толькі таго, што мы дастаем ад сваіх бацькоў. Напрымер, часта аб сваім падворку гаспадар гаворыт: мая бацькаўшчына. Ну, таксама можэ сказаці пра ўсю сваю гаспадарку, катору пераняў ад свайго бацькі. А найчасцей то пра бацькаўшчыну гаворат тыя маладзіцы, што, ідучы замуж, дасталі ад бацькі кусок поля або лонкі. Ну, то такая маладзіца да канца жыцця будзе гаварыці, што яна ідзе жаці, капаці ці грабсці на бацькаўшчыну. Значыцца, на той кусок зямлі, каторы дастала ад бацькі. А вогуле пра родны край то мы найчасцей гаворым: родзіна. А што касаецца гэтае, як ты кажэш, малое і вялікае айчыны, то ў нас мало хто гаварыў. Хоць калі так добра падумаці, то я панімаю, аб чым ты пытаеш. Калі разабрацца, то я не раз аб гэтым дзелі думаў, хоць ніколі мне ў голоў не прыходзіло, што гэто можна называці малою і вялікаю родзінаю. Але раз ты хочэш, скажу так, калі дзіця знаходзіцца ў жывоце мацеры і аб нічым і не думае, то гэты жывот і ест малою родзінаю. Ну, а калі дзіця ўжэ народзіцца, то для яго родзіна — мацерын прыпол і цыцка. А калі яго паложат у калыску, то для яго родзіна — гэта калыска. Як яно пачне поўзаць і хадзіці, то сотні раз за дзень абпаўзе або абыдзе ўсю хату. То для такога дзіцяці родзіна — ужэ цэла хата. Ну, а калі мае так лет чатыры-пяць, то бегае па падворку, і тады яму здаецца, што родзіна гэто — бацькавы падворок. А як крыху падрасце і пойдзе да дзяцей гуляці па вёсцы, то тады

для яго родзінаю робіцца цэла вёска. А як пойдзе ў школу і пазнае калегаў з чатырох-пяці вёсак, то яму здаецца, што родзіна ўсюды там, дзе жывут яго ровеснікі. Калі я быў так можа сямілетнім хлопцом, то вельмі часта лазіў на самы верх высокае бярозы, катора ў нас расла на падворку. То, бывало, як залезу, то пагляджу на ўсход і бачу вёскі: Рыбакі, Гарбары і Боўтрыкі. Пагляджу на паўднёвы ўсход і бачу вёску Луку. Пагляджу на палудзень і бачу за Нарваю Нахімаву карчму. Пагляджу на палуднёвы захад і бачу вёску Слабодка. Пагляджу на захад, а там вёскі: Багнюкі і Танніца. Ну, і мне тады здавалася, што гэта мая родзіна, а ўсё тое, што далей, то гэта ўжэ чужая старана. А як стаў кавалером і пачаў ездзіць на рынкі у Ялоўку, Нараўку, Гайнаўку, Нарву і Нізбодку, то мне пачало здавацца, што ўсе гэты меснасці то таксама мая родзіна. А калі ўзялі мяне ў руску армію ў Модлін пад Варшаваю, то бывало, як спаткаю салдата і дазнаюся, што ён з Гродзеншчыны або з-пад Брэста, то ўжэ мне здавалася, што ў нас тая сама родзіна. А калі ў 1917 року после бальшавіцкае рэвалюцыі мене знялі з фронту і накіравалі на ахрану жалезнае дарогі ў Маскву, то там калі толькі спаткаў чалавека з Беластоку, з Мінска, з Віцебска чы з Полацка, то мне ўжэ здавалася, што гэта свой чалавек і што ў нас адна і тая сама родзіна. І адразу было нам аб чым пагаварыці і паўспамінаці, хоць часта той чалавек ніколі і не чуў пра мае Бандары, Ялоўку чы Гайнаўку. Так што сам бачыш, што родзіна як бы разрастаецца разам з тым, як расце чалавек, і з тым, куды кіне яго судзьба. Але вядома, што найбольш трогае чалавечэ сэрцэ тая вёска, у каторой ты нарадзіўся, — і свая хата, і свая гаспадарка. От, таму можа ты і маеш рацыю, калі гаворыш пра малую і вялікую родзіну. Калі разабрацца, то яно і напраўду так палучаецца, што маем як бы дзве родзіны: адну меншу, а другую большу. Ну, а катора з іх важнейша для чалавека? Вядома, што кожны можа думаці па-свойму, але для мене то была, ест і будзе да смерці найважнейша малая родзіна”.

Амаль усе мае размоўцы старэйшага пакалення згодна падкрэслівалі, што яны ў дзяцінстве і юнацтве ніколі не сутыкаліся ў школе ці царкве з папулярна-зацый беларускага патрыятызму з боку настаўнікаў ці духоўных. Наадварот, у школе, у царкве (не гаворачы ўжо аб рускай арміі) як настаўнікі, так і духоўныя і афіцэры ўбівалі ім у галовы, што кожны праваслаўны — гэта рускі, а Гродзеншчына і ўся Беларусь — гэта спрадвечная руская зямля. Амаль ніводзін з маіх размоўцаў аж да 1917 г. не сутыкнуўся з якімі-небудзь інфармацыямі ці ідэямі, звязанымі з беларускай дзяржаўнасцю. Выключэннем было некалькі жыхароў вёскі Клейнікі Гайнаўскага павета, якія гаварылі, што ў 1906–1914 гг. сутыкнуліся з “Нашай Нівай”, якая пісала пра беларускую нацыянальнасць як пра штосьці аддзельнае ад рускай нацыі.

Мой дзядзька, Пётр Баршчэўскі, які ў Першую сусветную вайну служыў у Балтыйскім флоце, а ў часе грамадзянскай вайны папаў аж у Сібір, дзе быў уключаны ў калчакоўскую армію, выказаўся на тэму радзімы наступным чынам: “Бачыш,

яно выглядае так. У школу то мы тут за цара хадзілі ўсяго па пару зімаў, от так-сяк вучыліся чытаці і лічыці і гэта ўсё. Ніхто там нас ні вучыў любіць свой край. Ты ж напэўна знаеш, што ў палякаў то вельмі моцно гэтаю справаю займаюцца ксяндзы, а нашы духоўны то ні нажымают на гэта дзело. От, калісь да першае вайны то ў цэрквах маліліся і за цара, і за Расею, але я ніколі ні чуў, каб каторы там поп маліўсе за Беларусь. Ну, а бацькі дзяцей то таксама ні вучат гэтае штуку, значыт ні аб'ясняют, што родзіна то павінна быць найважнейша ў цэлым нашым жыці. Бачыш, такая ўжэ была наша судзьба. А цяпер то ты думаеш па-другому робіцца? Цяпер то яшчэ горш, чым было. Калісь то хоць усе бацькі да малых дзяцей гаварылі па-беларуску, а цяпер паглядзі, ні толькі ў гарадах, але і ў вёсках пачалі да дзяцей ад калыскі гаварыці па-польску. А ты глянь, што робіцца ў Беларусі. Там жэ ж ніхто па-беларуску слова ні скажэ. Ездзіў мой Шурык і Жэня да сваякоў у Масты і ў Мінск, і што ты думаеш, гаворат, што там нідзе ніхто нават словам беларускім не брэнкне. Усе па-руску шчэбечут.

Ну, а што касаецца мяне, то я табе скажу так. Мяне то любіць сваю родзіну — Беларусь — навучылі рускіе. А знаеш, як навучылі? Калі мяне прызвалі ў рускую армію ў 1914 року, то аказалася, што я вельмі здаровы і сільны чалавек і таму мяне наравілі ў Балційскі флот. То як я тады думаў пра родзіну? Ну, думаў, што я праваслаўны, значыцца, рускі і мая родзіна Расія і ўсё. А тут аказалася, што яно ні так. У нас на караблі на 85 чалавек каманды ўсе былі рускія і толькі нас двух беларусаў з Гродзеншчыны. То вядома, што мы па-руску гаварыці не ўмелі і гаварылі па-своему, па-просту. То значыцца, гэтыя рускія пачалі смяцца з кождага нашага слова. Скажэш бывало ні солнцэ, а сонцо, а яны ўжэ на цябе крычат: “Сонцо, куда пошел!” “Сонцо, к капитану!”. Скажэш ні жопа, але срака, і ўжэ цэлы карабель сракаю цябе называе. І от, такім спосабом яны нам выбілі з галавы тое, што мы рускіе. І толькі ад таго момэнту я пачаў аб сабе думаці як аб беларусе, а ні аб рускім. І толькі там я паняў, што мая родзіна гэта ні Расея, але Беларусь. Ну, але вядома, што чалавек ні меў ніякае паддзержкі. Я ж ані ў флоці, ані после ў Сібіры ні бачыў ані аднае беларускае кніжкі чы газеты. Чуў, што беларускіе дзеяцелі збіралі беларусаў па Сібіры, але сам з імі ні спаткаўсе. Так што бачыш, як яно бывае, рускіе мяне адбілі ад Расеі і папхнулі ў бок Беларусі”.

Пасля вайны ў нашай вёсцы пасяліўся Піліп Карэтка. Паходзіў ён недзе зпад Пружан. У час вайны быў мясніком у Ялоўцы. У гэты час, будучы ўдаўцом, ажаніўся ён з маёй дваюраднай сястрой Надзеей Мядзведзь з вёскі Мядзведзі каля Нараўкі. Пасля вайны Карэтка з сям'ёй пасяліўся ў маёй вёсцы і асеў на гаспадарцы Валодзі і Аляксандра Казберукоў, якія ў час рэпатрыяцыі паехалі ў 1946 г. у БССР.

Піліп Карэтка быў крыху маладзейшы, чым мой бацька. Характарызаваўся выключнай весялосцю. Любіў жартаваць з іншых, але не абражаўся, калі іншыя жартавалі з яго.

Вельмі мяне здзівіла, калі ў 1965 г. Піліп Карэтка сказаў, што ў перыяд Кастрычніцкай рэвалюцыі служыў у Мінскім гарнізоне, што спатыкаў вядомых бальшавіцкіх дзеячаў Ландэра, Мяснікова і што ўдзельнічаў у разгоне агульнабеларускага з'езда ў 1917 г. І гэта мусіла быць праўдай, бо Піліп Карэтка газет ані кніг не чытаў і з такіх крыніц не мог чэрпаць ведаў пра тагачасныя падзеі ў Беларусі. Ва ўспамінах Піліпа Карэткі выступілі даволі доўгія разважанні пра зараджэнне яго нацыянальнай свядомасці і пра тое, як ён трактуе Радзіму. З гэтай прычыны выказванні Піліпа Карэткі маюць вельмі істотнае значэнне для маёй тэмы. Вось фрагменты ўспамінаў майго размоўцы: “Я, брацішку, быў салдатам разэрвнога палка ў Мінску, калі яшчэ ні пачалася бальшавіцка рэвалюцыя ў Маскве і Піцеры. Але ў гэтым часе то ўжэ ад бальшавікоў аж кішэло ў Мінску. Ваны ўсе склікалі міцінгі і гаварылі аб справядлівасці, аб роўнасці, аб зямлі для мужыкоў і фабрыках для рабочых. Крычалі таксама, што царска Расея была цюрмою народаў і што ваны, значыцца бальшавікі, дадут свабоду ўсім народам. Я то вядома, што лічыў сябе рускім праваслаўным чалавеком. Аж тут у наш полк пачалі прыязджаць агітатары, каторы гаварылі, што рускі народ і беларускі народ то гэта разны народы і што Беларусь павінна меці свае аддзельнэ гасударство.

Ты знаеш, брацішку, як я гэта пачуў, то пару начэй нават ні спаў, усё думаў і думаў пра гэту штуку, ну і яно так выходзіло, што гэта ж было б добра.

Ну, але наш полк то як бы падлягаў Ландзеру, каторы быў латышом, і Мяснікову, каторы быў арменцам. То значыцца ваны былі як бы пасланцамі ад Леніна і ваны крычалі, што пралетарыят усяго свету павінен меці адну родзіну.

А трэбо сказаці, што ў нашым палку то каля палавіны салдат то былі ўраджэнцы Беларусі. Вядома, што быў гэта розны народ. Але ўсё ж такі для большасці то тыя беларускія агітатары, каторы былі за незалежнасцю Беларусі, падабаліся больш, чым тыя, што крычалі за Расею. Ну але глаўны начальнікі то былі Ландзер і Мяснікоў, асабліва тады, калі ўжо рэвалюцыя пабедзіла і ў Маскве, і ў Піцеры.

Я то найбольш запомніў як да нас у полк прыехаў хібо што капітан з такою якоюсь падвойнаю фаміліяю Рак Міхжэйскі або штось такое. Ну то вон вельмі шпарка і на беларускім языку гаварыў аб тым, што прыйшла, значыцца, аказія для таго, каб Беларусь узяла сваю судзьбу ў свае рукі. Харошы быў мужчына і відно разумны. То вон, брацішку, на адным міцінгу гаварыў, што беларусы з усіх куткоў краю павінны выбраць дзелегатаў і гэты дзелегаты павінны забрацца на вялікім з'ездзі і што гэты з'езд павінен выбраці дарогу, па каторай пойдзе цэлы беларускі народ. Ну, кроме яго то прыязджалі многі іншы. Так што ў канцы канцоў мы выбралі з свайго палка дзелегата. Гэта быў ефрэйтар, каторы падаўся ў бальшавікі. Ну, але вон таксама моцно, значыцца, стаяў за незалежную Беларусь, то таму мы яго і выбралі”.

Прыводжу далейшы фрагмент выказванняў жыхара Бандароў Піліпа Карэтки аб Першым агульнабеларускім з'ездзе ў 1917 г., у якім нямала разважанняў пра радзіму:

“То значыцца, брацішку, было так. Калі ўжэ дзелегаты з'ехаліся з усяе Беларусі, то нас сабраў начальнік мінскага гарнізона, а быў гэта палкоўнік, толькі фаміліі чорта не помню, і сказаў: “Вот в этом театре собрались верные сыновья белорусского народа, чтобы определить судьбу своей революционной родины. Возможно, что контрреволюционные, националистические элементы схотят к ним прорваться, чтобы им помешать в работе. Вот дело заключается в том, чтобы такой элемент отпихнуть словом, а если слово не поможет, тогда употребим приклады, а если и этого будет мало, тогда надо будет пользоваться штыком и даже пулей!”

Ты знаеш, брацішку, напалохаў ён нас такімі словамі. Але, што парадзіш. Салдат ест салдат і мусіт выпаўняць прыказ камандзіра. То мы, значыцца, зрабілі пасты кругом таго будынку, у каторым збіраліся дзелегаты. Але ты знаеш, ніхто з горада ні прарываўсе, ні нападаў, так што нам ні прышлося ўпатрэбляці ні слоў, ні прыкладаў, ні штыкоў, ні куляў. Правяралі толькі дакументы дзелегатаў і ўсё. А трэба сказаці, што гэты дзелегаты то былі вельмі разным народам. Ішлі і панкі ў капелюшах, і вайскоўцы, і, відно, рабочыя. Ішлі таксама мужыкі з торбачкамі за плячыма. Некаторыя то нават былі ў пасталах. Так, бачыш, моцно пераняліся, відно, гэтаю справаю незалежнае Беларусі.

І ты знаеш, брацішку, што сталасо? Думай ні думай, ні прыдумаеш! Так дзесь хібо на другую ноч после таго, калі ўжэ гэты з'езд пачаўсе, раптам паявіўсе той самы палкоўнік з добраю ротаю новых салдат. Сабраў ён нас кругом сябе і знаеш што заспіваў? Сказаў больш-менш так: “Оказалось, что в этом здании собрались белорусские предатели, враги белорусского народа, националисты. Они хотят вернуть землю помещикам и фабрики буржуям. Стараются посорить русский рабочий революционный класс с белорусским рабочим революционным классом. Наша задача состоит в том, чтобы этих националистов разогнать на четыре стороны света. Вы оставайтесь на местах, а приведенные мною солдаты будут выгонять из театра этих сволочей. Ваша задача состоит в том, чтобы их хватать за шиворот, давать подзатыльники и гнать прочь. Если понадобится, пускать в ход кулаки, приклады, штыки и пули. Выполнять приказ со всей строгостью!”

Ты знаеш, брацішку, я поўнасьцю збаранеў, пачуўшы такое. Стаю сабе і думаю: “Так тваю маць, ты ж нідаўно гаварыў, што тут сыны народа, а цяпер ужэ яны ні сыны, але ворагі народа?! Ну але, што ты будзеш гаварыці, калі ты толькі салдат радавы і больш нічога. Ну і той палкоўнік папёр у будынок. Там, відно, супраціўляліся, бо так мінут дваццаць ніхто з будынку ні выходзіў, і толькі после пачалі вывалакаці тых цэлых дзелегатоў. Але як яны выглядалі?

У аднаго нос разбіты, у другога шышка на лобі. А адзін мужычок то выбег толькі ў адным пастале на назе. Відно, у шарпаніні пастол ему з нагі сарвалі.

І што ты думаеш, брацішку, у канцы з будынку выгналі нашага ефрэйтара з расквашаным носам. А ён, халера, пастаяў, ачухаўся і зноў у будынак папёр. Але калі ему, відно, прыкладом шышку набілі на лобі, то ён і кажэ: “Братцы, гэтыя б... разагналі ўсё народнае сабранне. Але гэта нішто. Мы напішэм Леніну, і ён іх перастраліе як сабак”.

Ну, мы, значыцца, яшчэ цэлу ноч стаялі кругом будынку, але ніякіх ні кулакоў, ні прыкладаў, ні штыкоў, ні куляў ні ўпатраблялі, бо пабіты дзелегаты парасходзіліся, хоць кулакамі і махалі, і ругаліся моцно”. Піліп Карэтка канстатаваў: “То мне, брацішку, здаецца так, што ані рускіе, ані палякі нам поўнае свабоды не дадуд. Яны заўшэ Беларусь будуд сябе з рук вырываці, таргавацца і за яе біцца. А чаму ім гэто Беларусь так патрэбна? Ну, бо бачыш, брацішку, у нас тут многу лясоў, і мы народ працавіты. А пры гэтым мы паслушныя і не бунтуемся. Значыцца, мы народ падхадзяшчы на нявольнікаў, мы ж не толькі ў чужой старане, але і ў сваёй не ўмеем чужому нахалу даць у зубы. Мы для ўсіх добры, толькі для себе кепскі. Ну, то ты мне скажы, брацішку, чы такі народ, як беларусы, даб’ецца свабоды? Ні чарта не даб’ецца. Але ўсё ж такі скажуд табе, што ў часе Акцябрскае рэвалюцыі то тысячы такіх, як я, беларускіх бедалагоў дазналіся першы раз, што яны належат не да рускаго чы польскаго, а толькі да беларускаго народу.

Ты ж, брацішку, часта ездзіш у Мінск. Чы ты мог бы там прабіцца да гэтаго Ландзера і Мяснікова, каторы тады рабілі Акцябрскую рэвалюцыю? Калі б прабіўсе, а яны напэўно цяпер вялікі начальнікі, то прыпомні ім салдата Піліпа Карэтку. Можэ якую сціпендзію або эмэрытуру далі б. Гэто для іх мелац, а тут чалавекові прыдалося б”.

У канцы сваіх разважанняў Карэтка расказаў пра шматлікіх беларусаў, якія пасля разгрому Грамады ўцякалі з Польшчы ў савецкую Беларусь, і там, як правіла, траплялі ў лагеры або пад расстрэл. Канец разважанняў Піліпа Карэтки меў сумны характар. Вось яго словы: “От табе, брацішку, і маеш нашу беларуску родзіну. Не, Баршчэўскі, ні палякі, ні рускіе не дадуд нам свабоднаго гасударства. Можам у іх толькі быць парабкамі і ўсё. Ты не думай, што калі ты закончыў свае універсітэты, то ты будзеш ужэ роўны з польскім паном чы рускім гаспадіном. Не, брацішку, раней чы пазней возьмуць за жабры. Я так думая, а ты думай як сабе хочэш. Ну, і на заканчэнне, брацішку, яшчэ скажуд табе адну штуку. Мы нічога не зробім і не даб’ёмся ніякае незалежнасці, бо не маемо сілы. От, вазьмі ты хоць бы мене. У 1917 року я моцно сачустваваў тым беларускім дзеяцелям, што засядалі ў цеатры і хацелі, каб Беларусь была вольнай. Значыцца, я думаў так, як і яны. А што я рабіў? Я, брацішку, іх разганяў, бо так прыказаў палкоўнік. От і ўсё тут. Сілы мы не мелі і не маем, а светом кіруе той, хто мае сілу. Ну,

а гэты палякі і рускіе, то яны спляшныя палкоўнікі. От, і ўсё, брацішку, што я хацеў сказаці пра нашу родзіну”.

Усе дагэтуль цытаваныя выказванні беларусаў з усходняй Беласточчыны былі занатаваныя ў перыяд існавання БССР. Абвяшчэнне незалежнай Рэспублікі Беларусь унесла ў разважанні ўсходнебеластоцкіх беларусаў новыя матывы і трактоўкі. Новыя інтэрпрэтацыі беларускай рэчаіснасці не мелі і не маюць на сённяшні дзень аднароднага характару. У адных размоўцаў факт узнікнення незалежнай Беларусі выклікаў поўнае адабрэнне, у другіх — крытыцызм або скептыцызм. Ужо ў 1991 г. правёў я доўгую размову з зыхаром роднай вёскі Бандары Фёдарам Баршчэўскім (1911–1992), які досыць адмоўна аднёсся да ідэі незалежнай Беларусі: “Ну, яно вядома, што кожны чалавек мае сваю родзіну, але не кожны мае сваё гасударство. От, калі гаварыць пра беларусоў, то яны мелі дагэтуль спулнэ гасударство з Расеяю. Ну, ты мне тут гаворыш, што вяліке шчасце меці сваё ўласнэ гасударство, і таму вельмі добра, што паўстае незалежна Беларусь. А я з табою не згаджаюся. Ты ж толькі падумай: Беларусь не мае нефці, не мае газу, не мае жалеза і не мае доступу да мора. То якую яна можа меці незалежнасць, калі яна не мае сыр’я і выхаду ў свет. То ж разам з Расеяю жылі нашы прадзеды, дзеды і бацькі. Ты ж падумай толькі: сядзе сабе беларус у поезд у Свіслачы і грахоць аж да Уладзівастока або на Камчатку. От, гэто то родзіна, на дзесяць тысяч вёрст, а не якісь там клапець беларускае зямлі. Я то думаю, што калі Беларусь астанецца без Расеі, то ёй кожны можа каюк зрабіці. Ну, вядома, што Сталін то быў людаед. Але ж ён адзінакаво мучыў усе народы: і беларускіх, і рускіх, і украінцоў, і навет сваіх родных грузіноў. Ну, але пры Хрушчове чы пры Брэжневе то ўжэ такога не было, што пры Сталінаві, калі за абы-які жарцік пра яго давалі дзесяць лет лагера. Значыт, гэто ўжэ быў другі Савецкі Саюз — лепшы і больш дэмакратычны. Але бачыш, прыйшлі балбесы Гарбачоў і Ельцын да ўласці і развалілі ўсё к чортавай мацеры. Гэто яны давелі да нішчэты ўсіх людзей, а самі збагацелі так, што не знають, куды дзеваці багацтвоў. Яны пасварылі народы, каторы дагэтуль жылі ў згодзе. Можэ быць яшчэ такое, што тые народы, каторы ўваходзілі ў Савецкі Саюз, пачнут паміж сабою ваеваці і кроў праліваці.

Ты мне тут гаворыш, што народы павінны заплаціці за сваю незалежнасць і дэмакратыю. А чаму гэто яны павінны плаціці? Калі незалежнасць такая добра, то пры ёй павінно людзям жыцца лепш, а не горш. А ты паглядзі, што робіцца з гэтай Беларусяй. То ж з гэтае незалежнае Беларусі прут людзі па цэлай Польшчы і займаюцца спекуляцыяю. Ты гаворыш: незалежнасць, незалежнасць. А то ж было ў Савецкім Саюзе галасаванне, чы людзі хочут таго Савецкага Саюза чы не хочут. Ну, і больш як восемдзсят працэнтаў беларусоў, украінцоў і рускіх было за тым, каб Савецкі Саюз быў. Ну, то якім правом яго цяпер развалівают? То значыцца, гэту незалежнасць аб’яўляют проціў волі народу. Ты тут гаворыш, што ў свабодной Беларусі адродзіцца беларускі

язык. А як ён табе адродзіцца, калі ўсе там шчэбечут па-руску? Можэ ты і маеш рацыю, што Сталін забіў беларускі язык церором. Ну, то што, цяпер язык варочаць зноў церором, чы як? Я табе скажу, Александрэ, так: каб у гэту незалежнасці жылося людзям лепш, то людзі яе паддзержалі б. Але раз у ёй жывецца горш, то людзі цэлы час будут аглядацца за Савецкім Саюзом.

І яшчэ адно табе скажу. Ты не думай, што рускі бальшавікі такія дурныя, што яны выпускаюць з рук Беларусь. Не, не выпускаюць. Яны знойдуць у Беларусі такіх людзей, каторы гэту Беларусь на вяровачцы ў Маскву заведут. От, я так, Александрэ, думаю пра гэту, як ты кажэш, вяліку родзіну”.

Значную цікавасць уяўляюць сабой выказванні пра айчыну жыхара вёскі Багнюкі Сцяпана Багнюка (1912–1994). Сцяпан Багнюк, у адрозненне ад Фёдара Баршчэўскага, не аспрэчваў важнасці ідэі незалежнасці Беларусі, аднак не верыў у тое, што самі беларусы ў стане ўласціва пакіраваць лёсам незалежнай дзяржавы. Лічыў ён, што ва ўрадзе Рэспублікі Беларусь павінны знайсціся прадстаўнікі такой нацыі, якая пазволіць Беларусі выйсці з міжнароднай ізаляцыі: “Нам, беларусам, — гаварыў Сцяпан Багнюк, — трэбо вучыцца ад жыдоў, бо яны разумны, а мы дурныя. Калі жыд пралезе на добру пасаду, то ён за сабою працягне дваццаць або трыццаць жыдоў. А беларус наадварот: калі толькі зойме добры пост, то ён не толькі не пацягне за сабою іншых беларусоў, але нават тых, каторы ўжэ там працуюць, павыганяе. А гэто зробіць таму, каб даказаці палякам, што ён іх верны слуга.

От, таму калі я з радзіва дазнаўсе, што аб’яўлена назалежна Беларусь, то вельмі моцно ўдэшчыўсе. Але зараз сабе падумоў, што самі беларусы гэту незалежнасць могуць згнаці. Паглядзі, што знайдзецца якась балда, катора ўсё гэто змарнуе. Я знаю, што ты часта бываеш у Мінску. Я тебе навет пару разоў з мінскага радзіва чуў. То ты як пабачыш беларускіх галавароў, то абавенкова скажы ім, каб яны да беларускага правіцельства ўзялі пару жыдоў. Многа іх браці не трэбо, бо поведут поўнасю жыдоўску паліціку, але пару трэбо ўзяці абавенкова, і яны будут весці беларуску паліціку. Ты знай, што жыды трымаюць у сваіх руках цэлы міжнародны капітал: гандэль у іх руках і банкі таксама. А без капіталу то ніякае незалежнасці не збудуеш. Каб ты мене спытаў, каторы міністэрства трэбо аддаці жыдам, то я сказаў бы, што міністэрствам ад таргоўлі павінен кіраваці жыд, міністэрствам ад банкоў — жыд, міністэрствам ад медыцыны — жыд. Бо бачыш, у ўсіх гэтых справах то яны велікі спецыялісты.

Не браў бы я ў беларуске правіцельство ні палякоў, ні літоўцоў, ні рускіх, ні ўкраінцоў. Бо бачыш, гэто суседніе страны, і гэты міністры валаклі б Беларусь хто ў Польшчу, хто ў Расею, хто ў Украіну, а хто ў Літву. А жыды ў Ізраіль Беларусі не павалакуць, бо да таго Ізраэля можэ з дзесець тысяч вёрст.

Ты ж глянь на Амэрыку. Разумны там людзі, але яны жыдам пачці што ўсю ўласць аддалі. А паглядзі, усе там людзі добрэ жывут. То і Беларусі стаць на ногі жыды памогут”.

Хачу тут сказаць, што адзін мой малады размоўца-студэнт راشуча выступіў супраць беларускага патрыятызму і ідэі незалежнай Беларусі, спасылаючыся на тое, што такія імкненні ідуць уразрэз з агульнаеўрапейскай тэндэнцыяй да дзяржаўнай уніфікацыі і амерыканізацыі ўсіх сфераў жыцця. Паводле майго размоўцы, у варунках уніфікаванай Еўропы беларускі патрыятызм і дзяржаўнасць будуць мець архаічны, рэліктавы характар.

Падагульняючы вынікі доследу, а можа лепш сказаць уражанні, вынесеныя з шматлікіх размоў з беларусамі Усходняй Беласточчыны, якія праводзіў я на працягу апошніх трыццаці гадоў, прагну сказаць, што амаль усе мае размоўцы моцна падкрэслівалі вялікае значэнне пачуцця прывязанасці да родных мясцін і аколiц і мала цікавіліся агульнабеларускім патрыятызмам. Са сказанага, аднак, не вынікае, што беларусы з Усходняй Беласточчыны праяўляюць поўную абыякавасць да вялікай айчыны і ідэі незалежнасці Беларусі. У гэтай апошняй справе былі яны выразна падзелены. Большасць з іх лічылі, што Беларусь, як і ўсе іншыя народы, павінна мець сваю незалежную дзяржаўнасць і адну дзяржаўную мову. Аднак некаторыя з іх уважалі, што будова незалежнай беларускай дзяржавы не мае гістарычнага апраўдання і практычных шансаў.

Амаль усе размоўцы падкрэслівалі, што за эмбрыянальны стан нацыянальнай свядомасці беларусаў нясуць адказнасць суседзі: рускія і палякі, якія на працягу стагоддзяў выкарыстоўвалі для сваіх мэтаў рэлігійныя канфесіі і асвету.

На маю думку, толькі моцная і незалежная Беларусь, высокі ранг у ёй нацыянальнай мовы і дамінацыя яе ва ўсіх сферах жыцця, пачуццё нацыянальнай годнасці і гордасці кіраўнікоў беларускай дзяржавы, а таксама пастаянны клопат Рэспублікі Беларусь пра беларусаў, раскіданых ва ўсім свеце, могуць прадухіліць асіміляцыйныя працэсы беларускіх асяроддзяў як у Еўропе, так і ў іншых краінах зямнога шара.

Анатоль Корсак (Смаленск)

Беларусы на Смаленшчыне

Маё даследаванне датычыцца жыцця беларусаў у Смаленскай губерні, Заходняй вобласці пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі і да другой паловы 30-х гадоў.

Пытанне пра беларусаў, якія жывуць на Смаленшчыне, і сёння застаецца няясным. У грамадстве і навуковых колах бытуе тэрмін Беларуская Смаленшчына. Да нядаўняга часу многія лічылі смалянаў беларусамі.

Складанасць і заблытанасць сітуацыі ў значнай ступені абумоўлены стаўленнем уладаў да беларускай нацыянальнасці. Яшчэ да рэвалюцыі галоўным аргументам чыноўнікаў, што апраўдвалі дыскрымінацыйныя меры ў дачыненні

да дзейнасці беларускіх арганізацый, быў той, што беларускі народ нічым не адрозніваецца ад жыхароў Тульскай або Пензенскай губерні.

З пачаткам Першай сусветнай вайны, асабліва ў 1917 г., тут ствараюцца беларускія бежанскія арганізацыі, зямляцтвы, саюзы, таварыствы. У Смаленску прайшоў з'езд беларускіх грамадскіх і настаўніцкіх арганізацый (1917 г.). Тады ж выкрышталізоўваюцца розныя пункты гледжання на далейшыя палітычны лёс беларусаў. Пазіцыя прыхільнікаў беларуска-нацыянальнай дзяржаўнасці, на якіх бальшавікі наклеілі ярлык “буржуазных сепаратыстаў”¹, сутыкнулася з поглядамі бальшавікоў, дакладней, значнай часткі іх, якія лічылі, што аддзяленне Беларусі немэтазгоднае. Абгрунтоўвалі бальшавікі свой пункт гледжання аргументам пра хуткі наступ сусветнай рэвалюцыі, у выніку якой адбудзецца “асіміляцыя нацый і іх нацыянальных традыцый”², пра неабходнасць падпарадкавання нацыянальных інтарэсаў класавым інтарэсам. Партыйны і дзяржаўны дзеяч В. Кнорын пісаў у газеце “Звязда”: “Нацыянальныя інтарэсы павінны падначальвацца інтарэсам класавым. Беларускі рух — гэта сацыял-шавінізм, які ўваскрашае ў агідных формах”³. Прыводзіліся і прымітыўныя аргументы супраць беларускай дзяржаўнасці, падобныя на тлумачэнні царскіх чыноўнікаў⁴. На жаль, гэтыя погляды захаваліся на доўга, яны наклалі адбітак на лёс беларусаў ва ўсім Савецкім Саюзе, у прыватнасці ў Смаленскай губерні.

Першая праблема, з якой мы сутыкнёмся, — гэта праблема, так бы мовіць, колькасная. Колькі беларусаў жыло на Смаленшчыне? Дакументы сведчаць, што мясцовыя ўлады так і не здолелі высветліць колькасць беларусаў на Смаленшчыне, хоць спробы рабіліся шмат разоў.

У сярэдзіне XIX ст. з дванаццаці паветаў Смаленскай губерні пяць з насельніцтвам 507,6 тысячы чалавек лічыліся вялікарускімі і сем (575,6 тысячы чалавек) — беларускімі⁵. Працы многіх вучоных пацвярджаюць наяўнасць на Смаленшчыне ў розныя гады шматлікага беларускага насельніцтва. У прыватнасці, акадэмік Я. Карскі ў пачатку XX ст. налічваў у Смаленскай губерні каля 1 млн. беларусаў, адзначаючы, аднак, працэс іх інтэнсіўнай русіфікацыі⁶. У выніку перапісаў розных гадоў колькасць беларусаў паказвалася самая розная⁷. Непраясненасць гэтага пытання стварала праблему ў вызначэнні маш-

¹ Цвікевич А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Киев, 1918. С. 6.

² Кнорин В.Г. Избранные статьи и речи. Мн., 1990. С. 51.

³ Тамсама. С. 30.

⁴ Тамсама. С. 53.

⁵ Соловьев Я.А. Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии. М., 1855. С. 93–98.

⁶ Гл.: Карский Е.Ф. Белорусы. Варшава, 1903. С. 187; Добровольский В.Н. Смоленский этнографический сборник. Смоленск, 1914.

⁷ Гл.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб., 1904. Т. 40. С. 16; Статистический сборник Всесоюзной переписи. 1926. М., 1927.

табаў культурнага будаўніцтва для беларускага насельніцтва Смаленшчыны ў гады савецкай улады. “На жаль, ГУБАНА (Губернскі аддзел народнай адукацыі) не мае дакладных дадзеных адносна нацыянальнага складу губерні ды аб ступені патрэбы іх у абслугоўванні на роднай мове. Асабліва гэта датычыцца беларускага насельніцтва, якое паводле апошняга перапісу (1926 г.) не было поўнасьцю выяўлена”, — гаворыцца ў справаздачы Губернскага аддзела народнай адукацыі⁸.

На пасяджэнні Нацыянальнага Савета пры Прэзідыуме Заходняга аблвыканкама ў 1932 г. адзначалася: “Да гэтай пары адсутнічае дакладны ўлік беларускага насельніцтва ў Заходняй вобласці”⁹.

У 1925 г. пры Смаленскім ГУБАНА быў створаны Савет па асвеце беларусаў, які распрацаваў доўгатэрміновы план, куды ўваходзілі наступныя меры-прыемствы: “1) Складзі этнаграфічную карту беларускага насельніцтва Смаленскай губерні; 2) Зрабіць улік беларусаў, што як ведаюць, так і хацелі б вывучаць беларускую мову; 3) Высветліць, якія школы можна перавесці на беларускую мову; 4) Выкарыстаць студэнтаў-беларусаў з мэтамі прапаганды і для асветы [...] падрыхтоўкі насельніцтва да пераходу на родную мову; 5) Прасіць ГУБАНА паслаць настаўнікаў на курсы перападрыхтоўкі ў Мінск; 6) На аснове сабранага матэрыялу Савету распрацаваць канкрэтны план па адкрыцці беларускіх школ, адначасова распрацаваць план палітыка-асветнай працы”¹⁰.

Як бачым, план падрабязны і вычарпальны, аднак ажыццяўляўся яго аб’ектны-спрошчаны варыянт. Пра тое, як гэта адбывалася, сведчаць дакументы: “...Пытанне аб пасылцы ў Мінск настаўнікаў-беларусаў на курсы па перападрыхтоўцы канчаткова высветлена: Губплан адмовіў нам адпусціць 1000 руб. [...] і мы пазбаўлены магчымасці паслаць настаўнікаў на курсы [...] ГУБАНА хадайнічае перад НКП БССР аб водпуску ў распараджэнне беларускага гарадскога зямляцтва навучэнцаў г. Смаленска сродкаў у памеры хаця б 500 руб. у месяц [...] ГУБАНА ж сродкаў для грашовай дапамогі беларускаму зямляцтву не мае”¹¹.

Ёсць шматлікія факты запісу беларусаў як рускіх, нежадання іх вывучаць “мужыцкую” (г.зн. беларускую) мову. Вось што сказана ў дакладзе пра сетку палітасветустановаў Смаленскай губерні 1928 г.: “Стаўленне нацыяналаў да роднай мовы ў асобных нацыянальнасцей рознае. Напрыклад, латышы вельмі ахвотна пасылаюць сваіх дзяцей у латышскія школы. Усяляк падкрэсліваюць належнасць сваю да латышскай нацыянальнасці [...] Яўрэі ў гарадах, за вык-

⁸ Дзяржаўны архіў Смаленскай вобласці (далей ДАСВ), ф. Р-19, воп. 1, спр. 4515, арк. 88.

⁹ Тамсама, спр. 4746, арк. 278.

¹⁰ Тамсама, спр. 4289, арк. 20.

¹¹ Тамсама, спр. 3903, арк. 12.

лючэннем беднаты, ставяцца да школы на роднай мове рэзка адмоўна [...] Беларускае насельніцтва, у большасці сваёй, ставіцца індывідуальна. Бываюць выпадкі актыўнага процідзеяння арганізацыі школ на роднай мове”¹².

У чым жа прычыны такога стаўлення беларусаў да роднай мовы? Некаторыя мы разгледзелі вышэй. Але былі і іншыя. У дакументах 20–30-х гадоў адлюстраваны шматлікія факты ўшчамлення інтарэсаў нацыянальных меншасцей на карысць карэннага насельніцтва з боку мясцовай улады: “Абслугоўванне ўстаноў нацменаў ідзе галоўным чынам за кошт цэнтральных сродкаў, бо мясцовыя бюджэты не адлюстравалі гэтыя патрэбы [...] Шэраг валвыканкамаў і гарсаветаў не адпускаюць на асветную дзейнасць сярод нацменшасцей прызначанага асігнавання [...] выкарыстоўваючы гэтыя сродкі на іншыя мэты [...] Вопыт мінулага года паказаў, што пасыланыя НКА сродкі на курсы нацменпрацаўнікоў часта выкарыстоўваюцца на агульныя курсы”¹³.

Калі ў галіне асветы карэннай нацыянальнасці справы ішлі, у цэлым, не бліскуча, дык “на жаль, у найцяжэйшых умовах апынуліся нацыянальныя ўстановы”¹⁴.

Праца па ажыццяўленні ўказанага вышэй плана, які быў складзены ў 1925 г., пачалася толькі ў 1927 г. у памежных з БССР раёнах, у асноўным метадамі кампанейшчыны. Мусіць, абагульнены малюнак з’явы паказвае дакладная запіска ў Смаленскае АблАНА: “У 1927 годзе ў Шумяцкім раёне адчынілі 11 беларускіх школ [...] пачалі пераводзіць заняткі на беларускую мову ды насаджаць беларускія школы, што адбывалася з вялікім супрацівам навакольнага рускага насельніцтва”¹⁵.

Дзеля справядлівасці трэба сказаць, што фіксуюцца і іншыя прыклады, калі “навучэнцы ахвотна займаюцца на беларускай мове [...] беларуская школа мае аўтарытэт, і стаўленне насельніцтва да тых школ, якія добра працуюць, змяняецца да лепшага”¹⁶. Такіх была меншасць, трымаліся яны на энтузіязме зацікаўленых людзей. Становішча пагаршала тое, што беларускіх настаўнікаў пасылалі на працу ў рускія школы, а рускіх — у беларускія. З ліста настаўніка І.Вараного ў Смаленскі АНА: “Настаўнікам у рускую школу не пайду, лепей звольніце, бо да канца хачу застацца ў беларускай школе”¹⁷.

Прыведзеныя вышэй і іншыя прыклады наводзяць на думку пра несур’ёзнасць, дакладней, безадказнасць працаўнікоў на месцах, няўменне або нежаданне прадстаўнікоў мясцовых органаў старанна ўнікаць у сутнасць складаных і далікатных праблем, звязаных з нацыянальнай працай. Дакументы пацвярджаюць гэтае меркаванне: “Нізавыя савецкія органы [...] ні клопату, ні

¹² ДАСВ, ф. Р–19, воп. 1, спр. 4514, арк. 90.

¹³ Тамсама, ф. Р–2360, спр. 1480, арк. 12.

¹⁴ Тамсама, ф. Р–19, воп. 1, спр. 4746, арк. 80.

¹⁵ Тамсама, ф. Р–2350, воп. 4, спр. 271, арк. 257.

¹⁶ Тамсама, ф. Р–19, воп.1, спр. 4746, арк. 84–85.

¹⁷ Тамсама, ф. Р–2350, воп.2, спр. 237, арк. 167.

зацікаўлення да асветнай сеткі нацменаў не выяўляюць, школьная сетка праце выключна дзякуючы намаганням і клопату насельніцтва і настаўнікаў [...] У той час, калі некаторыя рускія школы атрымалі ў спадчыну ад старой школы абсталяванне і памяшканне [...] беларускія школы [...] нічога гэтага не маюць”¹⁸. У рэзалюцыі I з’езда інспектараў АНА (1932) адзначаюцца наступныя недахопы: “...недааэнка важнасці культпрацы сярод нацменшасцей з боку гаспадарчых органаў [...] выпадкі абуральнага стаўлення раёнаў да падачы звестак і справаздач аб працы сярод нацменшасцей”¹⁹.

Дарэчы, пра справаздачнасць. З ёю звязана яшчэ адна вельмі важная праблема. Справа ў тым, што ў розных органах савецкай улады існавала градацыя сістэмы справаздачнасці. Усё залежала ад таго, адкуль і куды пасылаўся дакумент. У выніку карціна з’явы моцна скажалася, і да многіх дакументаў даводзіцца ставіцца насцярожана. Вось, напрыклад, што хаваецца за справаздачным радком афіцыйнага дакумента: “Руднянская дзевяцігодка лічыцца беларускай, але ні паводле складу, ні паводле мовы выкладання такой прызнана быць не можа [...] З 16 беларускіх школ толькі 8 працуюць на беларускай мове”²⁰.

Што ж з’явілася першапрычынай недахопаў у нацыянальнай працы — палітыка цэнтра або памылкі і скажэнні яе на месцах? Відаць, мела месца і тое, і другое.

Дзеянні слабакампетэнтных мясцовых органаў часта былі вынікам палітыкі высокіх інстанцый, якія дэкларавалі адно, на справе ж імкнуліся зусім да іншага. Агульная лінія кампартыі на карэнізацыю нацыянальных меншасцей, што была выпрацавана і ўзята на ўзбраенне ў пачатку 20-х, у 30-я гады вычарпала сябе, паказаўшы нацыянальнай інтэлігенцыі, наколькі яна памылялася, калі лічыла “карэнізацыю” не тактыкай, а стратэгіяй партыі.

Але прычыны няправільных дзеянняў мясцовых органаў часта мелі і, так бы мовіць, унутраны характар. Дакументы дазваляюць зрабіць высновы, што меў месца разрыў паміж заканадаўствам цэнтральных органаў і яго ажыццяўленнем на розных узроўнях. Гэта прыводзіла да таго, што дырэктыўныя дакументы, часта змястоўныя, рацыянальныя па сутнасці, даходзілі да месцаў у скажоным выглядзе, а недахоп агульнай і палітычнай культуры выканаўцаў на месцах істотна змянялі як сутнасць гэтых законаў, так і рэалізацыю іх. У дакладзе аддзела нацыянальнасцей УЦВК пра стан карэнізацыі савапарату па Заходняй вобласці гаварылася: “Ёсць добрыя пастановы па працы сярод нацыянальнасцей, але выконваюць іх дрэнна”²¹. Да таго ж некаторыя партыйныя і дзяржаўныя дзеячы розных узроўняў у прынцыпе супраціўляліся (пра што прыгадвала-

¹⁸ ДАСВ, ф. Р-19, воп.1, спр. 4746, арк. 82

¹⁹ Тамсама, ф. Р-2350, воп.3, спр. 136, арк. 78.

²⁰ Тамсама, ф. Р-19, воп. 1, спр. 4748, арк. 72.

²¹ Тамсама, ф. Р-2360, воп. 1, спр. 1480, арк. 231

ся вышэй) карэннізацыі беларускіх органаў. Вось яшчэ адно сведчанне: “Прызнаць як недахоп адсутнасць адказнасці за нацыянальную працу партарганізацыі і асобных працаўнікоў [...] Праца па культурным абслугоўванні беларусаў сустракае скептычныя адносіны з боку савецкіх працаўнікоў”²².

Невысокі быў узровень культработнікаў, якія абслугоўвалі ўстановы нацменшасцей: “Кваліфікацыя работнікаў асветы, што абслугоўваюць беларусаў, вельмі нізкая, значна ніжэй, чым па велікарускай лініі. У нацыянальных школах першай ступені амаль няма настаўнікаў, якія скончылі б педтэхнікумы або мелі спецыяльную педагагічную адукацыю [...] выкладчыцкі склад запатрабаванням ШСМ (Руднянскай беларускай школы сялянскай моладзі) не адпавядае...”²³

Стан нацыянальнай працы ў значнай ступені вызначала цяжкае эканамічнае становішча краіны. І дакументы пра гэта сведчаць зусім пэўна, але нельга толькі такой прычынай вытлумачыць спад нацыянальнай працы ў пачатку 30-х гадоў, а потым і яе спыненне.

Пра вынікі гэтай працы, пра стан беларускіх органаў сацыяльнага выхавання і палітасветы ў сярэдзіне 30-х гадоў дакументы гавораць наступнае: “У выніку абследавання выяўлены выключна дрэнны стан нацыянальных школ [...] Сельсаветы, раённыя арганізацыі ды АблАНА недастаткова займаюцца гэтымі пытаннямі [...] Адзначана наяўнасць шэрагу скрыўленняў у пытаннях правядзення карэннізацыі беларускіх школ, што выяўляюцца ў штучнай і непадрыхтаванай беларусізацыі [...] Цяпер [у 1935 г.] беларускія школы фактычна заняты праводзяць на рускай мове [...] У Бярэзінскай беларускай школе, размешчанай праз тры кіламетры ад БССР, выкладанне вядзецца на мяшанай мове; гэта тлумачыцца тым, што выкладчыкі слаба ведаюць беларускую мову [...] Насельніцтва, якое акружае беларускія школы, неаднойчы ставіла пытанне пра закрыццё гэтых школ, бо дзеці зусім не разумеюць, настаўнікі ж, за рэдкім выключэннем, літаратурнай мовы не ведаюць”²⁴. Прыкладна такое ж становішча спраў адлюстравана ў дакладнай запісцы загадчыка Гардзееўскім РайАНА: “Я лічу [...] што нам пара перастаць здэквацца з беларускай культуры і калечыць дзяцей, якія вывучаюць беларускую мову толькі дзеля таго, каб у якасці пакарання дражніць беларускімі словамі таварышаў па школе. Настаўнікі па-беларуску размаўляюць толькі ў школе [...]”²⁵.

Такім чынам, на ход і вынікі працы мясцовых органаў па карэннізацыі нацыянальных меншасцей, у прыватнасці беларускага насельніцтва, паўплываў шэраг аб’ектыўных і суб’ектыўных фактараў ідэалагічнага, матэрыяльнага і культурнага парадку.

(Пераклала з рускай мовы Святлана Сачанка)

²² ДАСВ, арк. 149.

²³ Тамсама, ф. Р-2360, воп. 1, спр. 1916, арк. 16.

²⁴ Тамсама, ф. Р-2350, воп. 4, спр. 271, арк. 240.

²⁵ Тамсама, арк. 258.

Уладзімір Мальцаў (Мінск)

Беларуская інтэлігенцыя ў вяцкай ссылцы (1930-я гады)

З 106 чалавек, прыцягнутых АДПУ ў 1930–1931 гг. да следства па справе “Саюза вызвалення Беларусі”, было асуджана 86 чалавек. Амаль трэць з іх адбывалі палітычную ссылку ў Кіраўскай вобласці РСФСР. Да рэвалюцыі яна называлася Вяцкай губерняй¹, якая стала надзейным месцам ссылкі яшчэ ў першай палове XIX ст. Да пачатку цяперашняга стагоддзя тут, у дзесяці калоніях, ссыльных штогод прабывала ад 250 да 300 чалавек. За нядобранадзейны лад думак і антыўрадавую дзейнасць у вяцкую ссылку траплялі людзі розных палітычных перакананняў і прафесійных заняткаў. Былі сярод іх і вельмі вядомыя пісьменнікі, грамадскія дзеячы: А.Герцэн і М.Салтыкоў-Шчадрын, У.Караленка, выдавец Ф.Паўленкаў, латышскі паэт Я.Райніс, адзін з кіраўнікоў паўстання 1863 г. О.Авэйдэ, аўтар рэвалюцыйнай песні “Смело, товарищи, в ногу” Л.Радзін, кіраўнік будучага ЧК “жалезны” Ф.Дзяржынскі.

Здаўна вяцкай глухмені была наканавана роля глушыць усялякае іншадумства і палітычную актыўнасць. Гэта адбілася і на фармаванні масавай грамадскай псіхалогіі ў краі. Да зменлівай чарады ссыльных мясцовыя жыхары прызвычаліся, не цураліся іх, як пакутнікам маглі нават паспачуваць, але ў прычыны ссылкі глыбока не ўдаваліся і, вядома, “вызваленчымі ідэямі” асабліва не натхняліся.

Можна меркаваць, што першы масавы струмень беларусаў Вяцкі край прыняў пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг.: тады ў губерню было саслана звыш за 300 яго ўдзельнікаў. Інтэлігенцыя, асуджаная па справе СВБ, была першым беларускім струменем савецкіх гадоў. У 1930–1940-я гады ён разрастаўся коштам іншых сацыяльных груп — студэнцтва (рэпрэсіі па справе “Саюза моладзі”), сялянства (раскулачаныя сем’і, перасяленцы-асаднікі, г.зн. тыя, хто атрымаў хутарскія надзелы ў Заходняй Беларусі ад польскай улады), але ў маштабах іншых нацыянальных струменяў — эстонскага, польскага, украінскага — паводле назіранняў супрацоўнікаў камісіі па рэабілітацыі Кіраўскага МУС, быў не самы магутны. Карэннае насельніцтва краю (рускія, марыйцы, татары), якое закранулі рэпрэсіі 1930-х гадоў, накіроўвалася далей на поўнач.

---

¹ Да пачатку 1930-х гадоў Вяцкая губерня ўжо не існавала як самастойная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка, а ўваходзіла ў склад Ніжагародскага (з кастрычніка 1932 г. — Горкаўскага) краю. Пасля забойства дзеяча камуністычнай партыі Сяргея Міронавіча Кострыкава, які нарадзіўся ў губерні, буйны эканамічны цэнтр рэгіёна — г.Вятка ў 1934 г. быў названы яго партыйным псеўданімам — Кіраў. З 37 раёнаў Горкаўскага краю, Сарапульскага, Веткаўскага раёнаў Удмурцкай аўтаномнай вобласці і ўзнікла Кіраўская вобласць.

Амаль усе людзі, што праходзілі па справе СВБ, згодна з 58 арт. крмінальнага кодэкса атрымалі па пяць гадоў высылкі і абвінавачваліся ў супрацьзаконных дзеяннях па рэстаўрацыі капіталізму, імкненні стварыць буржуазна-дэмакратычную, незалежную дзяржаву Беларусь.

Ці існаваў у сапраўднасці “Саюз вызвалення Беларусі” або гэта толькі міфічная, сфабрыкаваная ў кабінетах АДПУ арганізацыя? І першае, і другое можна сцвярджаць з вялікай доляй верагоднасці. Перш, чым зняць з людзей абвінавачванні ў контррэвалюцыйных дзеяннях і палічыць няслушнымі рэпрэсіі 1930-х гадоў, гісторыкам давялося папрацаваць — знайсці аргументы, каб укараніць у грамадскай свядомасці думку, што “Саюз вызвалення Беларусі” — плён уяўлення і палітычных містыфікацый часоў масавага тэрору: пад катаваннямі людзі гатовыя былі падпісаць усё, што патрабавалася. Але, з другога боку, згортванне беларусізацыі, прымусовая калектывізацыя, у выніку якой стыхійна ўзніклі сялянскія бунты, перастаноўка кіруючых кадраў, выкліканая рэзкай зменай агульнага палітычнага курсу, не маглі не фармаваць апазіцыю — нават у асяроддзі нацыянальных дзеячаў, якія шчыра падтрымлівалі бальшавікоў. Стварэнне і ўмацаванне апазіцыйных палітычных арганізацый было справай часу — яны проста не паспелі аформіцца, хаця ўсе перадумовы для іх узнікнення былі. Ва ўсякім разе беларускія ссыльныя ўжо на допытах у Кіраўскім ПНКУС пагаджаліся з існаваннем такой арганізацыі на глебе нацыянал-дэмакратызму, хаця ад сваёй прыналежнасці да яе адмаўляліся, казалі, што пра яе існаванне не ведалі. У размовах вяцкіх ссыльных, паводле сведчання Г.Багдановіча, “асуджаліся тыя сябры арганізацыі, якія ў працэсе следства пагадзіліся з тым, што яны з’яўляюцца сябрамі нацыяналістычнай арганізацыі, асабліва падваргаліся асуджэнню Лёсік і Красінскі, якія не толькі прызнавалі сябе сябрамі арганізацыі, але быццам бы нагаварылі і на іншых”².

Ссылныя дзяліліся паміж сабой падрабязнасцямі допытаў, ведалі, хто са знаёмых і якую ролю адыграў у працэсе следства; імёны тых, хто “шмат лішняга нагаварыў”, ведалі і блізкія сваякі, сябры. Так што выяўленне “здраднікаў” (а менавіта гэтым часцей за ўсё была заклапочана айчынная гістарычная публіцыстыка 1980-х гадоў) па вялікім рахунку не заўсёды было адкрыццём таямніцы. Сумленнай, з прагай толькі праўды, якой бы непрывабнай яна ні была, з імкненнем назваць усё сваімі імёнамі, публіцыстыцы гэтых гадоў не ставала канкрэтнага разумення псіхалогіі чалавека 1930-х гадоў. З свайго і чужога асабістага вопыту многія ссыльныя атрымлівалі ўрок: менш уцягваць людзей, менш лішняй інфармацыі, бо яе можна тлумачыць і выкарыстоўваць па-іншаму. Пры наступных допытах у ссылцы яны імкнуліся выбіраць больш абцякальныя або адназначныя формы адказаў. Нават пры перапісцы людзі

² Протокол допроса Богдановича Г.В. от 2 августа 1937 г. // Архіў Упраўлення па контрразведцы Кіраўскай вобл. РСФСР (далей — АУ), с. 5437, СУ-5466, арк. 22.

паводзілі сябе асцярожна, захоўвалі стрыманасць, таму што перапіску праглядалі. Больш раскрываліся яны ў прыватных размовах сярод сваіх, калі разуменне наступала з паўслова. Таму канкрэтных дакументальных сведчанняў пра жыццё і ссылку засталася мала. Лісты беларускага пісьменніка М.Гарэцкага да жонкі, мемуарныя артыкулы Я.Кіпеля, Л.Чарняўскай, Г.Гарэцкай, невялікія доследы вяцкіх краязнаўцаў — вось і ўсё з апублікаванага, што ўдалася адшукаць. Асноўнай крыніцай для роздуму пра жыццё ссыльных у Вятцы застаюцца матэрыялы следчых спраў КДБ. З тымі, што захоўваюцца ў цяперашнім Упраўленні па контрразведцы Кіраўскай вобласці РСФСР, мне ўдалася пазнаёміцца.

Вятка для беларускіх ссыльных, раскіданых па розных кутках вобласці, была, відаць, адзіна магчымым месцам сустрэчы: як перасыльны пункт і буйны чыгуначны вузел яе цяжка было абмінуць пры ўсіх пераездах, сюды прыязджалі і па выкліках ДПУ.

У Вятку ссыльныя пачалі прыязджаць улетку 1931 г. У канцы чэрвеня пад канвоем прывезлі сюды вядомага пісьменніка і вучонага Максіма Гарэцкага і паэта, слухача вышэйшых курсаў пры МДУ Нічыпара Чарнушэвіча. Навуковы спецыяліст АН БССР Іван Кісялюк, што ехаў з імі ў адной партыі, быў накіраваны далей, за Перм, у Омутнае, дзе адбываў ссылку разам з выкладчыкам Слуцкага педтэхнікума Юліянам Цяляніковічам. У гэты ж час з-за каранціну ў Вятцы затрымаліся і чакалі свайго размеркавання інструктар Белгасцэнтра Аляксандр Аніхоўскі, асуджаны па справе “Саюза моладзі”, літаратуразнавец, адзін з арганізатараў і кіраўнікоў літаратурна-мастацкіх аб’яднанняў “Маладняк” і “Узвышша”, асістэнт кафедры беларускай літаратуры БДУ Адам Бабарэка, юрыст, грамадскі дзеяч, які займаў у 1916–1919 гг. важныя пасады ў беларускіх петраградскім і маскоўскім камісарыятах, потым — выкладчык Віцебскага педтэхнікума і Ветгінстытута Генадзь Багдановіч. Усе яны разам з выкладчыкам Віцебскага Белпедтэхнікума Міхаілам Маркевічам былі накіраваны ў Слабодскае. Малады выкладчык, які ледзь паспеў закончыць педфак БДУ, Адам Корань, былы дырэктар Белдзяржтэатра, потым стылістычны рэдактар АН БССР Міхаіл Гурскі і фізік-матэматык, асістэнт кафедры фізікі БДУ Адам Міцкевіч, на якога былі вялікія спадзяванні, трапілі ў г.Малмыж. Туды ж у 1932 г. быў сасланы і бухгалтар з Мазыра Сяргей Пушкін. На долю пісьменніка, паэта, аднаго з стваральнікаў літаратурнага аб’яднання “Узвышша”, рэдактара беларускага тэксту законаў СНК БССР Уладзіміра Дубоўкі выпаў г.Аранск. Старшыня мінскага камітэта беларускай партыі эсэраў Мікалай Пашковіч, навуковы супрацоўнік Белдзяржмузея Андрэй Бурдэйка і гісторык, старшы архівіст Магілёўскага архіва, старшыня культурна-гістарычнай секцыі Магілёўскага краязнаўчага таварыства Фёдар Забела пасяліліся ў Елабузе. Вядомы ў будучым вучоны-саветолаг, літаратуразнавец, які ўдзельнічаў у стварэнні Мюнхенскага інстытута па

вывучэнні СССР, а тады студэнт БДУ і літаратурны крытык-узвышэнец Антон Адамовіч, студэнт педфака БДУ Дзмітрый Дунько, загадчык Бабруйскага архіва Павел Тараймовіч адбывалі ссылку ў Глазаве. Тройку гісторыкаў прыняў г.Налінск: сакратара аддзела прыроды і народнай гаспадаркі АН БССР, а пазней кіраўніка навуковага аддзела Беларускай цэнтральнай рады (БЦР) і старшыню Другога усебеларускага кангрэса Яўхіма Кіпеля, вучонага-географа, аднаго з арганізатараў краязнаўчага руху ў Беларусі, навуковага супрацоўніка АН БССР Мікалая Азбукіна і Мікалая Улашчыка, тады беспрацоўнага, але пазней вядомага гісторыка, даследчыка эпохі феадалізму. У г. Кацельніч былі размеркаваны выкладчык 2-й школы-сямігодкі г.Слупца Павел Кацярыніч і Ігнат Савіч, студэнт факультэта права і гаспадаркі БДУ.

І толькі для паэта Уладзіміра Жылкі, смяротна хворага на сухоты, зрабілі выключэнне: ён дабіраўся да месцасылкі самастойна, без канвою. Я.Кіпель успамінаў, як сустрэліся яны (Кіпель, Азбукін, Улашчык, Міцкевіч, Гурскі, Корань, Кацярыніч, Савіч) з У.Жылкам у Кацельнічы, а потым плылі разам па Вятцы да прыстані Мядзведак, дзе і раз'ехаліся ў розныя бакі. Гэта была апошняя сустрэча землякоў з У.Жылкам, які разам з студэнтам педфака БДУ Іванам Сасіновічам накіраваўся ў г.Уржум³.

Адзін з заснавальнікаў Беларускай Акадэміі навук, акадэмік, рэктар БДУ Уладзімір Пічэта адбываў ссылку ў Вятцы, адкуль яго потым перавялі ў Варонеж. Сюды ж, у Кіраў, у 1936 г. быў сасланы і рэдактар віцебскіх і мінскіх газет, супрацоўнік Дзяржвыда БССР Міхаіл Івашковіч⁴. Нямногія з іх потым у розныя гады вярталіся ў Беларусь — М.Гурскі, Я.Кіпель, І.Сасіновіч, У.Дубоўка, А.Адамовіч, М.Улашчык. У вяцкай зямлі пахаваны У.Жылка і М.Маркевіч (у Слабодскім раённым архіве да гэтага часу захоўваецца яго асабістая справа). Сляды іншых ссыльных пасля адбыцця імі тэрміну пасялення губляюцца. Сярод тых, каго па заканчэнні тэрміну высылкі, у парадку загаду адразу вызвалілі, пазначаны толькі А.Корань. Для большасці ж асуджаных вяцкая ссылка была толькі першым кругам выгнання. Адны, прайшоўшы яго, атрымалі паўторны тэрмін, а потым — наступны, пакуль не былі расстраляны або пакуль не памерлі ў канцлагерах. Іншыя — прызвычайваліся да новых мясцін і заставаліся там назаўсёды.

Наўрад ці каго цяпер здзівіць тое, наколькі трагічны быў лёс чалавека, паглынутага дзяржаўнай машынай, сталёны молах якой патрабуе пастаяннай падкормкі. Рэпрэсіўны механізм быў заведзены яшчэ на пачатку 1920-х гадоў, да 1930-х гадоў яго колы толькі набіралі хуткасць і патрабавалі чарговай

³ Кіпель Я. Апошнія дні Уладзіміра Жылкі // Маладосць. 1992. № 4. С. 124–126.

⁴ Аўтар выказвае падзяку доктару гістарычных навук Т.Процька за ўдзел у складанні гэтага, пакуль яшчэ няпоўнага, спіса асоб, якія адбывалі палітычную ссылку ў Кіраўскай вобласці РСФСР.

сыравіны. Здавалася, людзі, што адбывалі вымушанае пасяленне, былі ўжо “адпрацаваным матэрыялам”, выкінутым з чэрава рэпрэсіўнай машыны. Аднак яны зноў траплялі ў яе жорны. У ссыльцы працягваў дзейнічаць той жа няхітры, элементарны механізм уціску жывой думкі і разбурэння асобы.

Пасля разгрому нацыянальна-дэмакратычнага руху і вытравлення любых зародкаў арганізаванага супраціўлення дзейнасць рэпрэсіўнага дзяржаўнага апарата скіравалася на тое, каб спыніць любыя магчымасці “былых членаў контррэвалюцыйнай арганізацыі” для стварэння асобных ініцыятыўных груп і ўсталявання паміж імі сувязей. Барацьба вялася ўжо не з нападфіктыўнымі палітычнымі арганізацыямі, а з самой магчымасцю іх узнікнення. Гэта было змаганне за поўнае падпарадкаванне свядомасці чалавека дзяржаўнай уладзе. Пра тое ж, што думаюць ссыльныя нацыяналы, з кім яны падтрымліваюць зносіны, можна было дакладна даведацца толькі праз адладжаную агентуру і вярбоўку новых інфарматараў. Фактычна дзеянні органаў па наглядзе за ссыльнымі зводзіліся да таго, што ссыльныя нацыяналы павінны былі даносіць адзін на аднаго і сваімі ж рукамі давяршаць пачатае савецкім кіраўніцтвам выкараненне нацыянальна-дэмакратычнай ідэалогіі.

Царская ссылка па сваёй ліберальнасці здавалася беларускім патрыётам нейкім дзіячым пакараннем за свавольства. Бо дарэвалюцыйныя пасяленцы мелі ўсе магчымасці для грамадскай самарэалізацыі, заўсёды пакідалі прыкметныя сляды свайго знаходжання ў краі: друкаваліся ў мясцовых выданнях, адшуквалі карысныя выкапні, вялі навуковыя доследы, служылі на адказных пасадах у дзяржаўных ведамствах. Самую ссылку яны ўспрымалі як часовае знаходжанне ў краі, якое не паўплывае на іх далейшую кар’еру і асабістыя планы. Дзеці стабільнага мінулага стагоддзя, яны верылі ў паступовы грамадскі прагрэс, будучыня для іх была адкрытай.

Зусім іначай адчувалі сябе беларускія патрыёты. “Наша жыццё скончана”, “мы асуджаны” — вось тая інтанацыя, з якой успрымалі ўласнае становішча беларускія ссыльныя — тыя, хто быў старэй і хто вучыў пры сустрэчах маладых не апускацца, не падаць духам — “выходзіць з гэтага паднагляднага становішча з тым, каб можна было працаваць і жыць”⁵. Самаму маладому ссыльнаму, А.Адамовічу, споўнілася ўсяго толькі 22 гады, а большасці ссыльных — толькі больш за 30. Але яны не мелі ілюзій, што кляймо контррэвалюцыянераў з іх здымуць. “Адзіная надзея, — жартаваў А.Бабарэка, — на сацыялістычную сусветную рэвалюцыю, калі ўжо нарэшце тыя, каго лічаць цяпер ворагамі, — перастануць быць небяспечнымі”⁶.

---

⁵ Протокол допроса Богдановича Г.В. от 13 августа 1937 г. // АУ, с. 5437, СУ–5466, арк. 30.

⁶ Протокол допроса Адамовича А.Е. от 26 июня 1937 г. // Тамсама, с. 3457, СУ–5466, арк. 96.

Позірку чалавека, што ведае гісторыю і культуру Беларусі, адкрываецца цэлае суквецце розумаў і талентаў, якія апынуліся ў тых гадах ў Вяцкім краі, — У.Пічэта, М.Гарэцкі, У.Жылка, М.Улашчык, А.Адамовіч, М.Азбукін, У.Дубоўка, Ф.Забела, А.Міцкевіч... Аднак здольнасці гэтых людзей аказаліся там незапатрабаваныя. Беларускія ссыльныя не мелі магчымасці вылучыцца, прафесійна рэалізаваць сябе праз друк, удзел у дзейнасці літаратурных і культурна-асветніцкіх арганізацый і, па зразумелых прычынах, да гэтага не імкнуліся. Таму сёння ў Кіраўскай вобласці, дзе здаўна вядзецца вельмі сур’ёзная краязнаўчая праца, нават сам факт знаходжання гэтых людзей у краі застаецца невядомым. Бо свяціла айчынай навукі, акадэмік У.Пічэта перабіраў костачкамі лічыльнікаў у “Цэрабкаапе”. Письменнік М.Гарэцкі працаваў чарцёжнікам, тэхнікам-калькулятарам і толькі ў канцысылкі з вялікімі цяжкасцямі дабіўся ў АблАНА Заходняй вобласці месца выкладчыка рускай мовы і літаратуры ў сярэдняй школе станцыі Пясочна (пад г.Рослаўлем).

“Умольны позірк прасіцеля” застаўся ў памяці Мікалая Шарсеннікава, дырэктара Уржумскага медвучылішча, ад першага знаёмства з У.Жылкам⁷. У 1931 г. беспрацоўны паэт прасіўся, каб яго прынялі на пасаду загадчыка гаспадаркі. Магчыма, толькі іскра асабістай сімпатыі, што ўзнікла да невядомага прасіцеля, які таптаўся ў дзвях, вырашыла, што акрамя гэтай пасады Шарсеннікаў прапанаваў яму ўзяць некалькі “педагагічных гадзін” па літаратуры. Шарсеннікаў, пазней прафесар Башкірскага медыцынскага інстытута, стаў адным з блізкіх уржумскіх сяброў паэта, і якраз яму У.Жылка прадыхтаваў перад смерцю свой апошні ліст да аднаго з братаў. Дзякуючы архіўным пошукам уржумскага краязнаўцы В.Вятлужскіх высветлілася, што з верасня 1932 г. У.Жылку прынялі на працу ў сярэдняю школу №1 выкладчыкам рускай мовы і літаратуры. Разам з ім у гэтай школе выкладаў фізіку і матэматыку І.Сасіновіч. На педагагічную працу, звязаную з ідэалагічным выхаваннем моладзі, ссыльных бралі не вельмі ахвотна. Большасці з іх даводзілася асвойваць “новыя для сябе прафесіі”⁸.

“У поўным разбродзе я цяпер, не ведаю, якім шляхам і да якой працы ці занятку больш кіравацца”, — пісаў тады М.Гарэцкі⁹. Сітуацыя, тыповая для ўсіх ссыльных: выбіраць не даводзілася, ішлі туды, дзе патрабаваліся працоўныя рукі, часам — галовы. І былы рэдактар Івашковіч працаваў апальшчыкам, педагог Багдановіч — бухгалтарам гардарбуда, крытык Бабарэка — бухгалтарам прадмага, Пушкін — бухгалтарам харчгандлю, Аніхоўскі — спачатку нарміроўшчыкам піўнога завода, потым — начальнікам аддзела арганізацыі працы завода безалкагольных напіткаў.

⁷ Шерстенников Н.А. Судьба поэта // Кировская искра (Уржум). 1975. 17 июля.

⁸ Ветлужских В.А. Опальный поэт из Беларуси // Уржумская старина. 1992. № 1–2. С. 33–37.

⁹ Гарэцкі М.І. Творы. Мн., 1990. С. 425.

Сёння вядомы некаторыя адрасы, па якіх жылі ссыльныя. У гады вайны Кіраўская вобласць засталася глыбокім тылам, і таму яе гарады да гэтага часу захавалі дарэвалюцыйную планіроўку. Часцей за ўсё ссыльныя здымалі пакоі ў старых мураваных дамах дарэвалюцыйнай пабудовы. Нават у раённым Уржуме невялікім пакойчыкам, якія здымаў У.Жылка ў 1930-я гады па вуліцах Ёлкава, 33, Тургенева, 52, Чырвоная, 37, маглі б пазайздросціць савецкія сем’і Кіраўскай вобласці 1970–1980-х гадоў, якія жылі ў падвальных, цокальных памяшканнях. Да рэвалюцыі гэтыя памяшканні выкарыстоўвалі толькі падклад, а ў савецкі час яны сталіся “жылфондам”.

Куды ў горшых умовах аказваліся раскулачаныя беларускія перасяленцы, якія адбывалі свой тэрмін у шматлікіх спецпасёлках, якія губляліся ў лясах.

Беларускім ссыльным “першага прызыву” дужа пашанцавала: яны паспелі заняць больш зручныя, “верхнія”, ячэйкі ў існуючай сістэме свабодных працоўных месцаў і забеспячэнні жыллом. Усе яны жылі прыблізна ў такіх жа эканамічных і побытавых умовах, што і сярэдні гарадскі жыхар краю. Ссыльным, якія прыехалі ў вобласць пазней, натуральна, і давялося цяжэй. Псіхалагічныя ж цяжкасці для многіх з іх заключаліся ў тым, што, пазбаўленыя былых заслуг і звыклага грамадскага становішча, яны былі вымушаны жыць жыццём іншага сацыяльнага слоя.

Беларускія перасяленцы жылі і працавалі ў рускамоўным асяроддзі, але пры сустрэчах адзін з адным гаварылі толькі па-беларуску. У гэтай побытавай рэаліі цяпер бачыцца акт унутранага супрацьстаяння ссыльных абставінам — непазбежнаму растварэнню ў струмені рускай культуры. На роднай мове пісьменнікі і крытыкі працягвалі сваю літаратурную дзейнасць. Пісалі ў стол, дзеля сябе, часта без надзеі на публікацыю або публічнае чытанне сваіх твораў. Так нараджалася літаратура ссылкі — сумленняя ў сваёй аснове. Дыстанцыя паміж стварэннем і першай публікацыяй твораў расцягвалася на некалькі дзесяцігоддзяў. Многія з іх да нашага часу не дайшлі, загубіліся ў віхуры часу. Аднак літаратура ссылкі супрацьстаяла параднай, афіцыйнай творчасці, якая квітнела ў тыя гады ў БССР. Са знаёмства з газетнымі і часопіснымі публікацыямі складвалася ў ссыльных уяўленне пра сучасныя літаратурныя працэсы (некаторыя з іх выпісвалі беларускую прэсу). Крытэрыі жа “ўнутранай” ацэнкі твораў быў перш за ўсё адзін: наколькі мастак сумленны сам перад сабой і перад чытачом. Але менавіта маральнай стойкасці беларускай літаратуры бракавала. Гэта нараджала ў ссылцы катэгарычнасць меркаванняў. “Народныя паэты — Янка Купала, Якуб Колас, — казаў тэарэтык беларускай літаратуры А.Бабарэка, — прадалі сваё піро савецкай уладзе, гэта не людзі, а чалавечкі”¹⁰. Больш за ўсіх даставалася Кузьме Чорнаму — былому таварышу па літаратурных аб’яднаннях: маўляў, здрадзіў свайму таленту.

¹⁰ Протокол допроса Ивашкович М.И. от 20 декабря 1937 г. // АУ, с. 3457, СУ–5466, арк. 102.

Найбольш плённым для развіцця беларускай літаратуры А.Бабарэка лічыў 1923–1928 гг., калі літаратура прытрымлівалася натуральных законаў развіцця і не была так уціснута ў вузкія межы ідэалагічных нарматываў. У 1937 г. работнікі НКУС праводзілі вобыск на яго кватэры і ў складзеным пратаколе пра адабраныя рэчы пералічаны дзве папкі літаратурных запісаў. Нічога з адабранага пры вобыску пазней не вярнулі сваякам — рукапісы страчаны. У тых жа гады М.Гарэцкі падышоў да ажыццяўлення сваёй даўняй задумы — напісання рамана-эпапеі “Камароўская хроніка”. Пераломныя падзеі вялізнага адрэзку часу (з сярэдзіны XIX ст. да сярэдзіны 30-х гадоў XX ст.) прадстаўлены ў ім праз перапляценне лёсаў людзей, звязаных з гісторыяй сям’і Гарэцкіх (у рамане — Задумавах). Для адарванага ад Беларусі пісьменніка старыя лісты ад блізкіх з вёскі, якія ён беражліва захоўваў, дзённікавыя запісы, успаміны, легенды раптам сталі гучаць інакш, нападуняцца новым зместам. У сваёй “Камароўскай хроніцы” ён выкарыстоўваў матэрыял хатняга архіва і адначасова, ідучы за біяграфіяй лірычнага героя Лявона Задумы (ён жа Кузьма Батура), што апынуўся ў Вятцы, падаваў хроніку сучасных яму падзей. Раман становіцца летапісам вяцкай ссылкі. Прататыпы многіх герояў у ім узяты з рэальнага, вяцкага жыцця: ссыльныя і іх сем’і, суседзі па кватэры. Гэты твор, што застаўся незакончаным, пакуль не вывучаны краязнаўцамі з таго пункту гледжання, як у ім адлюстраваны рэаліі вяцкага жыцця. А вяцкія і беларускія рэаліі дзівосна пераплятаюцца нават у лістах М.Гарэцкага тых гадоў. Пераймаючы традыцыю М.Салтыкова-Шчадрына, які адбываў у 1848–1855 гг. тут ссылку, ён называў Вятку Крутагорскам, выкарыстоўваў гэтую назву як устойлівы і пазачасавы літаратурны вобраз губернскага горада з яго абсурднымі граданачальнікамі і трансфармаваў яго ў сучаснасць. Лісты жонцы пра сваё тамтэйшае жыццё ён падпісваў то “Лявон”, то “Задумекус” — імя новага фантастычнага героя. Можна меркаваць, што яно ўзнікла з гульні слоў — беларускага “задуменны” і вяцкага размоўнага, простанароднага аналага “кумекаць”. Вуха незвычайна чуйнага да фанетыкі слова пісьменніка і тут, у Вятцы, лавіла роднае, беларускае.”Між іншым, — пісаў ён жонцы, — і тут сяляне кажуць: надта, абутак, лонісь, дапамагчы, прыйдзеш, ідзе і да т.п. Прыродныя мясцовыя сяляне, — мусіць, патомкі старадаўніх наўгародскіх крывічоў ці якіх прыгонных ці палонных перасяленцаў”¹¹. М.Гарэцкі ўзнімаў тую ж тэму, якую потым незалежна ад яго пачне распрацоўваць Ян Станкевіч у артыкуле “Вяцічы і радзімічы”, апублікаваным у 1950-х гадах у нью-йоркскіх “Ведах”¹².

¹¹ Ліст Л.У.Гарэцкай ад 14 мая 1932 г., Вятка // Гарэцкі М. Творы. С. 450–451.

¹² Радзімічы й вяцічы // Веда (Veda). 1952. № 9–10 (14–15). С. 309–313.

З прыродай зліцца я гатоў,
Хай прыме дол худое цела,
але прашу яе вятроў
Мой заповіт, як плод дасьпелы,
Да родных занясці палёў, —

пісаў ва ўржумскай ссыльцы, паміраючы, У.Жылка¹³. Тое, як даходзіў яго паэтычны заповіт — паэма “Тэстамент” — да родных палёў, можа быць сюжэтам дэтэктыўнага апавядання... Вестка пра смерць паэта ў 1933 г. хутка абляцела ссыльных. Рукапіс яго паэмы перапісвалі ад рукі, вывучвалі на памяць; яе перадавалі з рук у рукі толькі самым надзейным людзям. Органы НКУС апошні твор У.Жылкі прызналі “контррэвалюцыйным”, каналы яго пашырэння старанна высочваліся. У сваіх успамінах Я.Кіпель пісаў, што літаральна праз два тыдні пасля смерці Жылкі ён праз знаёмых атрымаў з Уржума рукапісную копію гэтага твора і старанна схаваў яе да лепшых часоў. Але паэма разыходзілася па розных адрасатах. НКУС валодаў фактамі, што Я.П.лашчынскаму (Пушчы) у г.Шадрынск гэтую паэму пераслаў А.Бабарэка, хаця той рабіў выгляд, што пра такі твор нічога не ведае.

Упершыню паэма была апублікавана ў перыяд акупацыі ў 1942 г. у “Беларускай газэце”, а потым, у 1942 і 1943 гг., яе перадрукоўваў часопіс “Новы шлях”. Ва ўступным артыкуле да першай публікацыі паэмы прозвішча публікатара не ўказана. У рэдакцыйным артыкуле толькі сказана: паэму ў рэдакцыю прынёс былы ссыльны, які “толькі што прыбыў з-за лініі бальшавіцкага фронту, рукапісны сьпіс гэтага твора быў захаваны ягонай жонкай”¹⁴. Гэтым ссыльным і быў Яўхім Кіпель.

Лёс уржумскай спадчыны У.Жылкі да гэтага часу застаецца невядомым. Гаспадыня яго кватэры, А.А.Кукавішнікава, сьвярджала, што пасля смерці паэта рукапісы забраў невядомы чалавек, які прадставіўся яго братам. У архівах Кіраўскай вобласці рукапісы У.Жылкі не выяўлены, гэтак жа як і публікацыі ў мясцовай прэсе 1930-х гадоў. Вершы паэта, што не разышліся па руках і не былі перапісаны шмат разоў, як “Тэстамент”, аказаліся страчанымі.

У 1934–1935 гг., калі тэрмін высылкі канчаўся, многіх ссыльных перавялі з раёнаў у абласны цэнтр. Так у Кіраве апынулася разам вялікая група беларусаў, амаль “малая дыяспара”. Паводле няпоўнага спіса, тут сустрэліся Г.Багдановіч, П.Тараймовіч, А.Бабарэка, С.Пушкін, Дз.Дунько, М.Івашковіч, А.Адамовіч, М.Гурскі, Я.Кіпель і інш. Паводле ўспамінаў сына Я.Кіпеля В.Кіпеля, ссыльны часта канспіратыўна збіраліся па нядзелях у Батанічным садзе¹⁵. Перавод выклікаў нервознасць у іх асяроддзі, выказваліся розныя

¹³ Жылка У. Творы: Да 20-х угодкаў сьмерці. Ню Ёрк, 1955. С. 101.

¹⁴ Уладзімір Жылка (1900–1933) // Бел. газэта. 1942. 1 жн.

¹⁵ Гэты факт В.Кіпель прывёў у сваім выступленні пры абмеркаванні майго даклада на кангрэсе.

меркаванні. М.Гурскі выказаў версію, што сабралі іх дзеля таго, каб лягчэй было назіраць. Г.Багдановіч меркаваў: дзеля таго, каб зноў раскідаць па раёнах¹⁶. Але ўсе баяліся правакацый з боку НКУС. І не памыліліся.

Імпульс да перагляду прысудаў рэпрэсаваных нацдэмаў дало забойства С.Кірава, арганізацыю якога прыпісалі трацкісцка-зіноўеўскай змове. Пачалася масавая чыстка партыйна-савецкага апарату. Новыя струмені арыштаваных пацяклі на радзіму Сяргея Міронавіча. На гэтым вітку рэпрэсій у дэкрэтыўным парадку сталі пераглядаць і справы белнацдэмаў. Яшчэ ў 1934 г. А.Цвікевіч і С.Некрашэвіч папярэдзвалі Г.Багдановіча: “Наспяваюць новыя падзеі, адкрылася новая контррэвалюцыя”¹⁷. Многія ссыльныя былі зноў асуджаны як сябры “Саюза вызвалення Беларусі”, што ў ссыльцы прадоўжылі антысавецкую дзейнасць: збіраліся групамі на кватэрах і па-паклёпніцку выказваліся пра палітыку партыі, а кіраўнікі гэтых малых беларускіх арганізацый усталювалі сувязь з контррэвалюцыйнымі элементамі ў Беларусі, ссыльнымі з іншых гарадоў Расіі і г.д. Калі перавесці гэтую юрыдычную казуістыку на мову чалавечых адносін, дык выходзіла: людзі былі асуджаны за тое, што імкнуліся не згубіць сувязі, хадзілі адзін да аднаго ў госці, давалі землякам начлег, гаварылі на роднай мове, дазвалялі сабе ў даволі вузкім коле сяброў і аднадумцаў быць шчырымі ў меркаваннях пра жыццё і палітыку.

Следчыя справы зноў былі груба сфабрыкаваны, і асуджаных па іх людзей у перыяд хрушчоўскай адлігі рэабілітавалі “за адсутнасцю ў дзеяннях складу злачынства”. Што абмяркоўвала на сваіх “контррэвалюцыйных сходках” беларуская інтэлігенцыя, як суадносіўся яе роздум пра эканамічныя і палітычныя працэсы ў СССР і Беларусі з рэчаіснасцю, наколькі супадалі яе ацэнкі з “народнай пагалоскай” краю, прадмет асобнай гаворкі.

Дзякуючы агентурным звесткам і пратаколам допытаў сёння можна далучыцца да свету думак і пачуццяў беларускіх ссыльных у Вяцкім краі ў 1930-я гады.

(Пераклала з рускай мовы Святлана Сачанка)

Аляксей Пяткевіч (Гродна)

Ігнат Дварчанін як драматычная постаць на скрыжаванні палітычных і культурных шляхоў

Буйныя беларускія постаці заўсёды былі драматычнымі. Гісторыя ўчыніла з зямлі Беларусі пляцоўку для няспынных ваенна-палітычных і грамадска-культурных сутычак усходніх і заходніх суседзяў. У гэтых сутычках знішчаліся

¹⁶ Протокол допроса Адамовіча А.Е. от 10 января 1936 г. // АУ, с. 237379, СУ-4155, арк. 20.

¹⁷ Протокол допроса Богдановіча Г.В. от 2 августа 1937 г. // Тамсама, с. 3457, СУ-5466, арк. 22.

нашы нацыянальныя каштоўнасці. Тут супрацьдзейнічалі розныя ідэалагічныя інтарэсы, абгрунтоўваліся агрэсіўныя прэтэнзіі на духоўную і матэрыяльную спадчыну Беларусі. Натуральна, што людзі, якія тут узрасталі, нярэдка кіраваліся на чужыя палітычныя ці культурныя гоні, дзе ўзрасталі дзея патрэб іншага народа, якому служылі, бывала, усё жыццё. Тыя ж з сыноў і дачок Беларускага краю, што імкнуліся працаваць на яго карысць, не маглі не быць уцягнутымі ў ідэалагічныя бойкі паміж Захадам і Усходам за права валодаць Беларуссю і ў выніку рабіліся іх ахвярамі.

Людзі культуры непазбежна фармаваліся як дзеячы палітыкі і культурныя, асветныя пачыны вымушаны былі, на жаль, выкарыстоўваць у палітычных мэтах. У новы перыяд нашай гісторыі, асабліва ў XX ст., такая роля прыходзіцца на долю ўсёй, па сутнасці, патрыятычнай інтэлігенцыі. Вельмі паказальная тут першая палова стагоддзя. Хто з людзей нацыянальнай культуры не спрычыніўся тады да дзейнасці БСГ, працы Усебеларускага кангрэса, абвяшчэння БНР і БССР, правядзення палітыкі беларусізацыі ў савецкай Беларусі, выбараў у польскі Сейм у Заходняй Беларусі, дзейнасці там КПЗБ і хрысціянскай дэмакратыі?!

Толькі ўлічыўшы названы фактар, можна зразумець трывожны свет і напружаны пульс жыцця аднаго з самых выдатных дзеячаў беларускай культуры і аднаго з самых значных беларускіх палітыкаў гэтае пары — Ігната Дварчаніна (1895–1937), зразумець яго ідэйныя пошукі, яго звілісты лёс. Беларускі філосаф, літаратуразнавец, педагог, паэт, выдавец, перакладчык, пасол Сейма, ён жыў шырокімі духоўнымі інтарэсамі, але лінію свайго жыцця выпрацоўваў адзіную, мэтанакіраваную. Яна выяўралася беларускай нацыянальнай ідэяй, патрыятычным служэннем бацькаўшчыне. Рэалізацыя ж беларускай ідэі ў тагачасных канкрэтных умовах жыцця непазбежна вяла яго, як, зрэшты, і яго саратнікаў, аднадумцаў, да самых цяжкіх выпрабаванняў.

І.Дварчанін вырас у тыповай беларускай сялянскай сям’і, мнагадзетнай і працавітай. Пачуццё беларускасці было тут натуральнай праявай народнай культуры, часцінкай маральна-этычных законаў жыцця, што выпрацоўваліся пакаленнямі. І можна з упэўненасцю меркаваць, што ранняя маладосць, калі ён настаўнічаў у пачатковай школе ў сваіх мясцінах, праходзіў курс у ваеннай вучэльні, знаходзіўся на фронце Першай сусветнай вайны, маладосць гэтая захоўвала як жыццядзейную сваю аснову пачуццё вышэйшай каштоўнасці роднага. Гэтае пачуццё і прывяло пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. у Мінск, дзе ўжо віраваў нацыянальны рух і выношваліся планы ажыццяўлення дзяржаўнай незалежнасці. Характэрна, што І.Дварчанін досыць хутка вылучаецца тут як актыўная постаць беларускага руху. Тады ж у газетах “Вольная Беларусь”, “Беларуская Рада” з’яўляюцца яго першыя вершы, рамантычна гарачыя, нацыянальна-

прапаведніцкія. Ён працуе сярод вайскоўцаў як сябра Беларускай вайсковай Рады, удзельнічае ў з'ездзе БСГ, у падрыхтоўцы і правядзенні Усебеларускага кангрэса. У 1918-м становіцца сябрам Партыі беларускіх эсэраў. Апошні крок быў вельмі лагічны і разам з тым этапны для Дварчаніна: ён ступаў на дарогу палітычнай дзейнасці і звязваў свой лёс менавіта з Партыяй беларускіх эсэраў, для якой заваёва нацыянальнай дзяржаўнасці была вядучым праграмным патрабаваннем.

Неўзабаве І.Дварчанін — у Маскве, у культурна-асветным адзеле Белнацкама, куды асабіста быў запрошаны А.Чарвяковым. Ці стаўся гэты нядоўгі, паўгадовы адрэзак яго грамадскай працы натуральным працягам ужо вызначанай лініі жыцця? Увогуле так. Белнацкам, хоць і ў кантэксце савецкай пралетарскай палітыкі, у адміністраўным складзе савецкай Расіі, усё ж бараніў інтарэсы беларускага насельніцтва, праводзіў нацыянальную культурна-асветную работу сярод беларусаў, падтрымліваў іх нацыянальныя імкненні. І нядаўні беларускі настаўнік і афіцэр-франтавік энергічна ўзяўся за справу. Але хутка ён пакінуў Маскву, накіраваўся дамоў. Былі для гэтага і асабістыя прычыны, і спрыяльныя перамены на фронце. Але, напэўна, не ў іх галоўнае. Клікала родная зямля, праца дзеля яе адраджэння. У 1919 г. І.Дварчанін стварае ў бацькоўскіх мясцінах, на Дзятлаўшчыне, беларускія школы, культурна-асветныя гурткі, за што польскія ўлады заганяюць яго ў спецлагер у Беластоку. Адсюль удалося вырвацца, і ў 1920 г. Дварчанін зноў у Мінску, які быў ужо пад савецкай уладай. Але ў тым жа годзе, ранняй восенню, пакідае Мінск і пешшу прыходзіць у Вільню, якая ўваходзіла тады ў склад Літвы. На першы погляд — дзіўныя зігзагі лёсу. Аднак вяртанне ў савецкі Мінск было звязана з надзеямі на самавызначэнне нацый, што дэкларавалася бальшавіцкімі праграмамі. Для Дварчаніна, беларускага адраджэнца, не існавала больш актуальных пытанняў, чым пытанне нацыянальнай волі. Але ў Мінску ён вымушаны быў расчаравацца ў сваіх спадзяваннях на высакароднае вырашэнне Саветаў нацыянальнага пытання. Малады заходнебеларускі інтэлігент зразумеў, што месца яго не ў савецкай Беларусі.

З тае пары Вільня, гэты магутны кандэнсатар вызваленчага руху і нацыянальнай культуры краю, становіцца для Дварчаніна надзейным апірышчам у яго творчых і патрыятычных справах. Тут ён заканчвае экстэрнам беларускую гімназію, адсюль едзе ў Прагу, дзе вучыцца на філасофскім факультэце Карлава універсітэта.

Пражскі перыяд (1921–1926) быў той творчай светлай парой, калі духоўныя сілы былі сама на ўздыме, калі рыхтавалася і абаранялася доктарская дысертацыя, калі складалася “Хрэстаматыя новай беларускай літаратуры”, прызначаная для сярэдніх школ, калі выдаваўся часопіс “Перавясла”, друкаваліся публіцыстычныя і крытычныя артыкулы, вершы, нярэдка адрашаваныя непасрэдна моладзі Заходняй Беларусі.

Прывет вам з Залатое Прагі
Пад гоман светлае вясны,
Што паднялі штандар адвагі
Між броду, здзеку і маны.¹

Дысертация І.Дварчаніна, прысвечаная Ф.Скарыне, пісалася не як акадэмічнае даследаванне, а як палемічны патрыятычна-асветніцкі трактат, скіраваны ў сучаснасць. “Аўтар бачыў у друкары, перакладчыку, пісьменніку, таксама лекары шаснацатага стагоддзя таго чалавека і беларуса, які быў адкрыты для сусветнай культуры і ахвярна працаваў над развіццём уласнага народу”, — піша Е.Тамашэўскі². Тое ж заўважае іншы даследчык, У.Калеснік: Дварчанін “глянуў на Скарыну і яго справу вачыма ўдзельніка беларускага вызваленчага руху і пранікліва выявіў глыбінную пераклічку стымуляў, ідэалаў, імкненняў”³. Аўтар дысертцыі прыкмеціў у дзейнасці Скарыны перш за ўсё самасцвярдженне самастойнасці беларускага этнасу і яго мовы, моцны патрыятызм, агульнаеўрапейскі гуманізм і дэмакратызм. Скарына ўспрымаўся як далёкі, але выразны папярэднік той ідэалогіі, якую праводзілі ў жыццё заходнебеларускія адраджэнцы. І.Дварчанін як вучоны і як грамадзянін застаўся тут проста паслядоўным у выяўленні прынцыпаў уласнага жыцця. Гэтак і ў “Хрэстаматы”, выдадзенай у Вільні ў 1927 г. Складальнік імкнуўся, каб гэтая кніжка была карыснай не толькі старшакласнікам беларускіх школ, а і шырокім масам беларускіх чытачоў. Ён падкрэсліваў, што ў яшчэ большай меры, чым школьнікі, прагнуць беларускага друкаванага слова, а праз яго пазнання свае спадчыны “цэлыя гушчы народныя”. Таму даваў матэрыял па магчымасці поўна, выбіраў тэксты найбольш патрыятычна дзейсныя, шырока выкарыстоўваў каментарыі, тлумачэнні тэрмінаў і рэдкіх лексем, каб зрабіць творы лягчэйшымі для ўспрымання і разумення. Ён і тут заставаўся патрыятам-асветнікам, зарыентаваным на ідэі нацыянальнага адраджэння свайго народа.

Аднак разам з тым звездаў І.Дварчанін у пражскі перыяд балючыя сумненні і нават часіны роспачы.

Студэнцкі грамадскі рух быў у Празе вельмі складаным і рознааблічным. Гурткі — ад артадаксальна-камуністычных да хрысціянска-дэмакратычных. У гэтых абставінах І.Дварчанін паступова адышоў ад пазіцый беларускіх эсэраў і нават на пэўны час прыкмуў да марксістаў. Але хутка парваў з імі, абвінавачаны (каторы ўжо раз!) у нацыянальным ухіле. Адначасова не знаходзіў паразумення з многімі блізкімі, здавалася б, людзьмі ў студэнцкім

¹ Наш шлях. 1922. № 4. С. 19.

² Barszczewski A., Bergman A., Tomaszewski I. Ignacy Dworzczanin białoruski polityk i uczo-
ny. Warszawa, 1990. S.59.

³ Калеснік У. Усё чалавечае. Мн., 1993. С. 269.

асяродзі. Адвечная бяда беларускага руху — яго раздробленасць, раскол на розныя групы і групкі, амбіцёзнасць нешматлікіх лідэраў, бясконцыя ўзаемныя папрокі, супрацьлеглыя — заходнія ці ўсходнія — арыенціры. Усё гэта прыгнятала І.Дварчаніна, які жадаў кансалідацыі нацыянальных сіл, іх прымірэння на супольным грунце беларускай ідэі. Ён занадта высока цаніў духоўнасць і не мог апусціцца да эгаістычнай грызні ў палітыцы. Жаданні ж разыходзіліся з рэальнасцю, і ў гэтым драматычным становішчы ён нярэдка заставаўся адзінокім, паглыбленым толькі ў свае творчыя справы.

Пэўна, згадваецца цяпер, як кідаўся ад Мінска да Масквы і да роднага Дзятлава, шукаючы надзейную пляцоўку для нацыянальнай працы. Але нават тут, далёка ад радзімы, у ціхай і спакойнай, інтэлектуальна заангажаванай Празе не спынялася палітычная валтузня вакол беларускага пытання, пляліся інтрыгі як спадарожнікі Беларускага Шляху.

І.Дварчаніна вылучала ў такіх абставінах моцная народная закваска, стойкасць духу, што дапамагала трымацца абранай дарогі.

Скончыўшы Карлаў універсітэт, ён едзе ў Вільню. Менавіта ў Вільню, а не ў Мінск, куды тады спышаліся многія, спакушаныя здабыткамі савецкай беларусізацыі, — І.Красоўскі, У.Жылка, нават Ф.Аляхновіч, не гаворачы ўжо пра магутныя фігуры з урада БНР. Палітычны ж нюх І.Дварчаніна кіруе яго ў Заходнюю Беларусь і яе сталіцу, дзе ён быў вельмі патрэбны. Але...

Вільня была ўжо не тая: нацыянальна-вызваленчы рух расколваўся пад настырным націскам КПЗБ, чляніўся на класавыя плыні. І размежаванне, якога заўсёды не хацеў І.Дварчанін, адбывалася чым далей, тым болей. Таму не адразу і не проста ўваходзіў выпускнік пражскага універсітэта, доктар філасофіі ў заходнебеларускія справы. Дапамагаў, а дакладней, падштурхоўваў Б.Тарашкевіч. У выніку І.Дварчанін усё больш уключаецца ў рух Беларускай сялянска-рабочай грамады і ўсё больш з гэтага часу звярочвае на пазіцыі КПЗБ. Драма іх абодвух — Тарашкевіча і Дварчаніна — у тым, што пайшлі яны за партыяй камуністаў, якая хутка ў гэтыя часы адварочвалася ад народа і яго нацыянальна-вызваленчых ідэй, ператвараючыся ў адасоблены гурт сектантаў. Драма Дварчаніна, мабыць, глыбейшая, ды і надта красамоўная. Яшчэ раз згадаем яго беларуска-сялянскі нацыянальны гарт, умацаваны вучобай у старажытным еўрапейскім універсітэце. Згадаем яго ўцёкі ад дагматызму камуністычнай ідэалогіі — у Мінску ў 1920 г. і ў Празе ў 1924 г. Але спрацаваў цяпер аўтарытэт Б.Тарашкевіча, а таксама С.Рака-Міхайлоўскага. І.Дварчанін пайшоў за імі, упэўнены, што лінія яго жыцця не мяняецца. Ён працуе ў ТБШ, у Беларускам выдавецкім таварыстве, але ўсё больш падключаецца да нелегальнай камуністычнай прапаганды. З 1928 г., калі быў абраны паслом Сейма, з уласцівай яму энергіяй выступаў публічна — і ў Сейме, і асабліва на вёсцы. У гэтых выступах класавая ідэалогія выяўляе сябе ўжо досыць выразна. І.Дварчанін цяпер — у кіраўніцтве пасольскага клуба “Змаганне”, дзе

даверылі яму, праўда, толькі ролю намесніка старшыні. Самаадданая праца ў гэтым клубе, што дзейнічаў пад кіраўніцтвам КПЗБ, выклікала рэзкія напады на яго з боку партыі — найбольш за “нацыянал-апартунізм”. З другога боку яго бязлітасна цкавалі польскія шавіністычныя колы. Вышуквалі камінтэрнаўскія грахі яшчэ ў пару яго працы ў Віленскай беларускай гімназіі⁴. Польскія судовыя ўлады зноў і зноў спрабуюць прыцягнуць яго да адказнасці за агітацыйныя выступы на вёсцы. Такім чынам, жыве і дзейнічае зараз І.Дварчанін паміж двух агнёў, усё больш набываючы ампула рэвалюцыйнага аскета: аддае рэвалюцыйнай справе ўвесь свой час, сродкі, энергію, талент. Адыходзіць ад любімай літаратурнай творчасці. У 1930 г. ён быў арыштаваны, і ў турэмнай няволі гэтае ампула канчаткова ўмацавалася. Таму, калі трапіў у БССР у выніку абмену палітзняволенымі ў 1932 г., быў ужо афіцыйна прыняты ў камуністычную партыю. Але не прайшло і года, як І.Дварчанін быў арыштаваны Саветамі. Развязка драмы, што тады наступіла, мела ўжо трагічны змест.

Няма сумнення, што І.Дварчанін у глыбіні душы заўсёды заставаўся шчырым і заўзятым абаронцам свае нацыі (як, зрэшты, і абсалютная большасць людзей КПЗБ). Але ён не змог ісці супраць рэальнасці, па сутнасці, супраць Беларусі, растружанай войнамі, разрэзанай граніцай дзвюх дзяржаў, раздзёртай палітычнымі супярэчнасцямі, якія немагчыма было нейтралізаваць. Вучоны, літаратар, палітык, ён не змог паяднаць гэтыя ролі, бо іх не яднала жыццё. Маршруты ўласнай хады — Мінск, Масква, Вільня, Прага, Варшава — не выстройваліся ў тую адзіную лінію, якую трэба было рэалізаваць для Беларусі. Не ён адзін, не ён першы і не ён апошні зведаў ростані, страты і нарэшце сваю Галгофу. Такі ўжо Беларускі Шлях — праз укрыжаванні.

Леў Мірачыцкі (Мінск)

Ігнат Дварчанін на эміграцыі

Сёлета спаўняецца сотая гадавіна з дня нараджэння беларускага грамадскага і палітычнага дзеяча, вядомага вучонага-славіста, паэта і публіцыста Ігната Дварчаніна (27.5 (8.6) 1895—1937).

...Легендарнай постацю Ігната Дварчаніна пашчасціла мне зацікавіцца ў часы хрушчоўскай палітычнай “адлігі”. У выніку з’явіўся мой допіс “Імя, не забытае народам”, апублікаваны ў часопісе “Беларусь”, у майскім нумары за 1965 г. Гэтая постаць, як і асоба Браніслава Тарашкевіча, іншых адраджэнцаў-будзіцеляў, нека адразу запаланіла велічнасцю спраў, якім яны прысвяцілі свае лепшыя свядомыя гады, клікала да вывучэння іх жыццёвых шляхоў і навукова-творчай спадчыны.

⁴ Гл.: Міско Я. Маё маўклівае сэрца. Мн., 1983. С. 53.

Сустрэча з роднай сястрой Ігната Дварчаніна Юліяй Місарэвіч на пачатку 60-х гадоў пераканала мяне, што галоўнай прычынай, каб падацца яму на эміграцыю, у чэшскую Прагу, сталі жыццёвыя абставіны. Ён не мог разлічваць на тое, што ўлады забяспечаць яго матэрыяльна ў час вучобы ў польскай вышэйшай навучальнай установе. Да таго ж стала вядома, што прэзідэнт Чэхаславацкай Рэспублікі Т.Масарык прыхільна ставіцца да беларусаў і гатовы выдзельць ім стыпендыі ў Карлавым універсітэце. Гэта і схіліла Ігната Дварчаніна, іншых маладых хлопцаў і дзяўчат з Заходняй Беларусі і Латгаліі адправіцца на вучобу ў братнюю славянскую краіну.

У чэшскую Прагу Дварчанін прыехаў восенню 1921 г. у складзе групы з дзесяці чалавек. Са згоды Міністэрства школ народнай асветы ён быў залічаны на філасофскі факультэт. Жыццё ў чэшскай сталіцы было тады адносна дарагое. Гэта стала прычынай частых змен адрасу пражывання. Нягледзячы на ўсё І.Дварчанін імкнуўся быць бліжэй да беларускай студэнцкай калоніі. Ужо ў 1923/24 навучальным годзе яго месцам жыхарства стаў невялікі студэнцкі гарадок Радацін, які быў звязаны з Прагай чыгункай, дзякуючы якой можна было лёгка дабрацца на філасофскі факультэт універсітэта. У наступным навучальным годзе ён пражываў у рабочым квартале Прагі Жыжкаў-Вацкаў, 412. Апошні ж адрас — вуліца Нэклянова, 4.

Непасрэдным настаўнікам Ігната Дварчаніна па курсу гісторыі Чэхіі стаў Вацлаў Новатны, прафесарамі Караль Хытыл (спецыяліст у галіне тэатральнага мастацтва), Міласлаў Гісэк (гісторык чэшскай літаратуры), Ёсэф Вітэзлаў Шымак (знаўца гістарычнай геаграфіі), Альбін Стоцкі (археолог), Чэнэк Зібэрт (вядомы гісторык культуры). Эмігранту з Беларусі ўдалося праслухаць курсы лекцый па гісторыі славянскіх літаратур, моваў і фальклору.

Карлаў універсітэт, па сведчанні многіх замежных вучоных, лічыўся тады самым аўтарытэтным славістычным цэнтрам ў Еўропе. Гэта дазваляе сцвярджаць, што Ігнат Дварчанін меў мажлівасць атрымаць усебаковую славістычную адукацыю як у галіне гістарычных ведаў, так і па літаратуры. Трэба адзначыць і спрыяльныя дэмакратычныя абставіны ва універсітэце. Яны, перш за ўсё, тлумачацца тым, што многія з прафесараў у мінулым бралі чынны ўдзел у нацыянальна-вызваленчым руху. Традыцыі Томаша Масарыка, “атмасфера нядаўна атрыманай незалежнасці з’яўляліся элементам дэмакратычнага выхавання”, слухна адзначыў вядомы польскі гісторык Ежы Тамашэўскі¹.

Усё гэта паспрыяла паспяховаму вывучэнню Ігнатам Дварчанінам асноў навучальных дысцыплін Карлава універсітэта. 12 лютага 1926 г. ён здаў галоўны экзамен па славянскай філалогіі і чэшскай гісторыі, 16 чэрвеня — экзамен па філасофіі, а 23 чэрвеня адбылася абарона доктарскай дысертацыі на тэму

¹ Barszczewski A., Bergman A., Tomaszewski I. Ignacy Dworzczanin białoruski polityk i uczyony. Warszawa, 1990. S. 47.

“Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай глебе”. Яго навуковым кіраўніком быў прафесар Ёсэф Хлюмскі. Так ажыццявілася мэта Ігната Дварчаніна — паспрабаваць свае сілы ў навуковай дзейнасці, у выніку чаго ён “пачаў верыць у сябе самога, у свае сілы...”²

У дысертацыі Ігнат Дварчанін паспяхова прааналізаваў стымулы дзейнасці Скарыны як чалавека і пісьменніка, паказаў яго самасвядомасць, патрыятызм і дэмакратызм, любоў да роднай мовы і свайго народа. Разглядаючы пытанні гуманізму Скарыны, аўтар падкрэсліў, наколькі важна ведаць чалавеку свае духоўныя карані, станаўленне нацыі і народа.

Гаворачы пра стымулюючыя ўплывы заходнееўрапейскіх фактаў на дзейнасць Скарыны, дысертант прыйшоў да высновы, што натхніцелем задумак слыннага земляка была Чэхія. Ідэя чэхаў, “ідэя народнай мовы тут мела больш як стогадовую традыцыю, якая потым паядналася з гусіцкім рухам і перажыла роўна сто гадоў жорсткай барацьбы...”³ Аўтар слухна гаворыць, што з чэшскай культурай і мовай Скарына меў мажлівасць сутыкнуцца яшчэ дома. У пацвярджэнне прыводзяцца прыклады. Найперш вылучаецца праца Лукаша Гурніцкага “Дваранін польскі”, дзе гаворыцца, што ў той час веданне чэшскай мовы лічылася адзнакай вышэйшага тону паводзін, паколькі гэтая мова адукаванаму насельніцтву Літвы і Польшчы здавалася прыгожай і вытанчанай⁴.

Неўзабаве пасля абароны дысертацыі малады доктар філасофіі вярнуўся ў родны край — у Заходнюю Беларусь. Яго сардэчна віталі маці Кацярына, бацька Сымон Бенядзіктавіч, браты і сёстры, якіх у яго было багата: Янка, Юзік, Гілярый, Мікалай, Вольга, Гануля, Дар’я і Юлія.

Затым Ігната Дварчаніна цалкам захапіла педагагічная праца ў Віленскай беларускай гімназіі і ў Таварыстве беларускай школы. Пасля далучыліся абавязкі пасла (дэпутата) польскага Сейма ад Навагрудскай выбарчай акругі. У жніўні 1930 г. ён трапіў за кратамі. Пэўны час быў вязнем Гродзенскай турмы, што пры вуліцы Стафанскай, затым чатыры месяцы давялося правесці на Лукішках у Вільні. У Равічскай вязніцы, куды ён трапіў у красавіку 1932 г., палітвязні віталі яго як нацыянальнага героя беларусаў, барацьбіта за народныя правы і ўключылі ў свой турэмны камітэт. Тады і паклапаціліся камуністы, каб даць яму эмігранцкі прытулак у “вольнай краіне Саветаў”. Родныя на гэты раз захваляваліся, асабліва балела сэрца маці, мабыць прадчувала, што другая эміграцыя дарагога ім Ігната не будзе шчаслівай. Па словах сястры Юліі, маці Ігната часта прачыналася ад загадкавых страшных снюў. Ёй здавалася, што яе сыны Ігнат і Гіляры (пасля заканчэння Чэшскай вышэйшай лесатэхнічнай школы ён працаваў намеснікам дырэктара Бярэзінскага

² Дварчанін І.С. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве. Мн., 1991. С. 62.

³ Тамсама. С. 65.

⁴ Тамсама. С. 66.

запаведніка) сталі вялікімі чыноўнікамі і выракліся яе. Неўзабаве стала вядома, што яны — “ворагі народа”...

Пра савецкі перыяд эміграцыі Ігната Дварчаніна захаваліся скупыя звесткі. Вядома, што 15 верасня 1932 г. “адбыўся абмен выдатных польскіх палітычных вязняў з Савецкім Саюзам”. У ліку сарака шаснаццатым у спісе значыўся Ігнат Дварчанін. На граніцы ў Мінску іх сустрэкалі з вялікай пашанай. Дварчанін браў удзел у некалькіх сустрэчах з цывільнымі грамадзянамі. Хутка яму прапанавалі заняцца вывучэннем Заходняй Беларусі ў Беларускай Акадэміі навук. На першы погляд, у яго ўсё ішло нармальна. Але раптам у сярэдзіне 1933 г. ён быў арыштаваны разам з групай вядомых беларускіх дзеячаў-адраджэнцаў. Усім выстаўлялася адно і тое ж абвінавачванне: “За кантакты з нацыянал-дэмакратычным Цэнтрам на карысць ...Польшчы”. Выслалі вязняў на катаржныя работы на Салаўкі, дзе ўжо было шмат пакутнікаў з Беларусі.

Украінскі вязень Пiдгаіны, якому пашчасціла вырвацца на волю, у сваёй кнізе “Нiдострэляні”, выдадзенай у 1949 г. на эміграцыі, беларусам, якіх ён сустрэкаў на Салаўках, прысвяціў спецыяльны раздзел. Ён піша, што зімой 1933 г. непадалёку ад станцыі Кем, на так званым Морсплаве — перасыльным пункце, праз які ішлі этапы на Салаўкі, сустрэў толькі прыбылую групу беларусаў. Яго ўвагу прыцягнулі некаторыя постаці няшчасных. На Салаўках, піша ён, ім давялося капаць канавы на меліярацыйных работах, дзе яны і паміралі з голаду і холаду, ад непасільнай працы. “Бледны, з чорнай барадою, крыху прыгорблены Дварчанін сваёй манерай у гутарцы прыпамінаў прафесара. Ён ніколі не казаў прамоваў, як гэта рабіў Рак-Міхайлоўскі, і не ставіў кропкі над і. Не, ён спакойна стараўся ўсё звачыць, пераацаніць і знайсці забыты ўжо шлях да ўласнай нацыі. На Салаўках трымаўся вельмі прызваіта й дзяржаўся добрага таварыства. Працаваў спачатку на гэтак званых агульных работах... Але ён таксама ў 1936 годзе трапіў у ізалятар і ўжо пасля нічога больш пра яго не было чуваць”⁵.

Калі першая эміграцыя ў чэшскую Прагу прынесла Ігнату Дварчаніну акрыленасць, адчуванне сапраўднага шчасця, прыдала яму ўпэўненасці ў сваіх здольнасцях, веры, што ён зможа многа зрабіць для свайго народа, дык другая эміграцыя давяла яго да роспачы, закончылася трагічна.

Марына Ліс (Мінск)

Сяргей Сахараў і беларуска-балцкія сувязі

З імем Сяргея Сахарава звязаны самыя яркія старонкі беларускага нацыянальна-адраджэнцкага, культурна-асветніцкага руху ў Латвіі, ля вытокаў якога ён стаяў разам з Кастусём Езавітавым і іншымі беларускімі дзеячамі.

⁵ Жук-Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Торонто, 1993. С. 138–141.

Латвійская рэспубліка пасля атрымання незалежнасці пачала развівацца дэмакратычным шляхам. Гэта адбілася і на становішчы нацыянальных меншасцей, якія, згодна з Канстытуцыяй, мелі правы на нацыянальна-культурную аўтаномію.

Беларусы — жыхары Латвіі, таксама, хаця і ў ліку апошніх, выкарысталі гэтую магчымасць. 15 красавіка 1921 г. у Дзвінску было заснавана культурна-асветнае таварыства “Бацькаўшчына”¹, якое кіравала культурна-адраджэнцкім працэсам. Яно мела свае філіялы ў іншых латышскіх гарадах, дзе пераважала беларускае насельніцтва. Люцынскі аддзел “Бацькаўшчыны” ўзначаліў С.Сахараў. У верасні 1921 г. беларускім асветнікам удалося пры непасрэднай дапамозе славутага латышкага паэта Яна Райніса, шчырага прыхільніка беларусаў, на той час дэпутата Латвійскага сейма, адкрыць пры Міністэрстве асветы свой Беларускі аддзел. Кіраўніком яго быў прызначаны той жа Сахараў².

За кароткі тэрмін Беларускі аддзел з дапамогай “Бацькаўшчыны” адкрыў каля 50 беларускіх школ, дзве дзяржаўныя беларускія гімназіі (у Дзвінску і Люцыне), наладзіў аднагодовыя настаўніцкія курсы, стварыў сялянска-гаспадарчую школу. Акрамя таго, праводзілася актыўная асветніцкая работа сярод беларускага насельніцтва гарадоў і вёсак. Сіламі культурна-асветных арганізацый і гімназійных калектываў ладзіліся вечарыны, канцэрты, ставіліся спектаклі паводле твораў беларускіх пісьменнікаў. Ва ўсіх гэтых мерапрыемствах Сахараў браў самы актыўны ўдзел.

Вялікую ўвагу ў сваёй дзейнасці лідэры беларускага культурна-адраджэнцкага руху прыдавалі развіццю нацыянальнага друку. У Латвіі той пары выходзілі такія выданні, як рыжская газета “Голас беларуса” (1925–1929), часопіс “Беларуская школа ў Латвіі” (1926–1934). “Беларускае выдавецтва ў Латвіі” выпусціла ў свет каля 20 кніг і брашур, пераважна падручнікаў для беларускіх школ. Мела свой друкаваны орган, газету “Думка беларуса” (1930) і Беларуская дэмакратычная партыя, арганізатарам якой быў С.Сахараў³. Размножаныя на шапірографі, выходзілі ў свет рукапісныя часопісы беларускіх гімназій — “Ластаўка” (1923–1924) у Люцыне, “Школьная праца” (1926–1929) у Дзвінску. Заснавальнікам і рэдактарам апошняга таксама з’яўляўся Сахараў.

Шырокі арганізатарскі талент, чалавечая абаяльнасць С.Сахарава як магніт прыцягвалі да сябе ўсё новых і новых паплечнікаў па адраджэнні беларускай культуры. Пра папулярнасць яго сярод беларускага насельніцтва Латвіі сведчыць хаця б тое, што ён быў старшынёй праўлення Дзвінскага аддзялення “Таварыства беларускіх вучыцялёў у Латвіі”, членам управы беларускага куль-

¹ Езавітаў К. Беларусы ў Латвіі. Рыга, 1927. С. 45.

² Тамсама. С. 57.

³ Езавітаў К. 30 год вучыцельскае працы С.П.Сахарава // Беларуская школа ў Латвіі (Рыга). 1933. № 3 (20).

турна-асветнага аб'яднання “Рунь”, Беларускага навукова-краязнаўчага таварыства, быў выбраны ў Дзвінскую гарадскую Думу.

Але працэс беларускага культурнага адраджэння праходзіў у даволі складаных умовах. Такая актывізацыя беларускай меншасці прыйшла не да спадобы некаторым рэакцыйным сілам у Латвіі. Супраць беларускіх культурных дзеячаў былі кінуты абвінавачанні ў арыентацыі на Савецкую Беларусь і нават у здрадзе нацыянальным інтарэсам Латвійскай рэспублікі, якія скончыліся судовым працэсам у 1925 г. Абвінавачванні гэтыя не пацвердзіліся, і ўсе падсудныя былі апраўданы. С.Сахараў не быў непасрэдна прыцягнуты да судовай адказнасці, але рэпрэсіўныя меры закранулі і яго — патрыёт быў вызвалены ад пасады кіраўніка Беларускага аддзела, а сам аддзел — часова зачынены⁴.

У 1925–1932 гг. С.Сахараў узначальваў Дзвінскую дзяржаўную беларускую гімназію. Асновы нацыянальна-патрыятычных традыцый у ёй ужо былі закладзены папярэднім дырэктарам У.Краскоўскім і калектывам настаўнікаў. З прыходам Сахарава гэтыя традыцыі былі прадоўжаны. За час кіравання ім Дзвінскай гімназіяй яна ператварылася ў актыўны культурна-грамадскі асяродак беларускай меншасці, да таго ж гэтая навучальная ўстанова заставалася адзінай на ўсю Латвію беларускай сярэдняй школай, бо Люцынская беларуская гімназія на той час была ўжо ліквідавана.

Між тым эканамічны крызіс у Латвіі, які пачаўся ў 1928 г., выклікаў услед за сабой і крызіс палітычны. Гэта негатыўна адбілася і на адносінах да нацыянальных меншасцей. Пачаўся рашучы наступ на беларускі адраджэнцкі рух. Перш за ўсё ад Беларускага аддзела адбіраліся школы, якія перадаваліся агульнаму школьнаму дэпартаменту. З 1932 г. пачалася паступовая ліквідацыя Дзвінскай гімназіі. С.Сахараў у 52 гады быў адпраўлены на пенсію. Адлучаны ад любімай педагагічнай справы, ён распачаў актыўную літаратурную працу. На пенсіі ім было напісана шмат артыкулаў па розных пытаннях, а таксама брашура, прысвечаная гісторыі Люцына “Горад Лудза ў мінулым і сёння” (1935), гістарычны нарыс “Краслава і Плятэры” (1936), кнігі “Прападобная Еўфрасіння, княжна Полацкая” (1939), “Полацкі князь Усяслаў — нацыянальны беларускі асілак” (1939).

Але самай капітальнай працай таго часу было выданне духоўнага багацця латышскіх беларусаў — фальклору Латгаліі і Ілукшчыны, якога Сахараў назавасяў вялікую колькасць. Збіраць фальклорныя творы ён пачаў яшчэ ў час кіравання Дзвінскай гімназіяй. Разам з вучнямі і настаўнікамі выязджаў у месцы кампактнага пражывання беларусаў у Латвіі і там запісваў сапраўдныя жамчужыны народнай паэзіі. Фалькларыстычная дзейнасць збіральніка прынесла вялікі плён. Вынікі фальклорных экспедыцый, якія былі ажыццёўлены ў рэгіёны з суцэльным беларускім насельніцтвам, яскрава пацвердзілі існаванне беларусаў Латвіі як самастойнага этнасу з старажытнымі традыцыямі і высо-

⁴ Беларускі працэс у Латвіі. Рыга, 1926.

камастацкай духоўнай культурай. Ужо да 1937 г. Сахараў сабраў звыш тысячы народных твораў розных жанраў. Была праведзена вялізная работа па іх апрацоўцы і сістэматызацыі, якая ў выніку завяршылася салідным фальклорным зборам з пяці частак.

Палітычная сітуацыя ў рэспубліцы напярэдадні Другой сусветнай вайны змянілася ў лепшы бок, палагадзелі адносіны і да нацыянальных меншасцей, з’явілася надзея на аднаўленне беларускага адраджэнцкага руху. Сабраныя і ўпарадкаваныя фальклорныя матэрыялы С.Сахараў прадставіў на разгляд у Культурны фонд Латвійскай рэспублікі. З красавіка 1939 г. фальклорнай камісіяй, якую ўзначальваў прафесар Страўберг, была высока ацэнена праца Сахарава, а складальнік атрымаў прэмію ў памеры 700 латаў⁵. Акрылены такой падтрымкай вучоны адразу ж пачаў рыхтаваць фальклорны збор да выдання. У гэтай рабоце вялікую дапамогу аказвалі яго родныя — жонка Вольга Фёдараўна, беларуская пісьменніца, і дачка Галіна. Увесь ганарар пайшоў на выдавецкія выдаткі. Нарэшце ў 1940 г. выйшаў першы выпуск збору — “Народная творчасць Латгальскіх і Ілукстэнскіх беларусаў”. Каштоўнасць выдання заключалася ў тым, што фалькларыст уводзіў у агульнанацыянальны культурны ўжытак звыш чатырох тысяч твораў народнапаэтычнай спадчыны з той этнічнай тэрыторыі, якая раней не была даследавана беларускімі этнаграфамі і фалькларыстамі.

На жаль, неспрыяльныя палітычныя ўмовы 40–50-х гадоў не дазволілі С.Сахарава выдаць падрыхтаваныя ім наступныя выпускі “Народнай творчасці Латгальскіх і Ілукстэнскіх беларусаў”, хаця з яго боку былі зроблены для гэтага самыя рашучыя захады, у тым ліку і частыя звароты да адміністрацыі АН БССР.

Цяпер уласны архіў С.Сахарава разам з шматлікімі фальклорна-этнаграфічнымі запісамі (каля трох тысяч фальклорных твораў) захоўваецца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я.Коласа АН Беларусі. Дублікаты фальклорных матэрыялаў С.Сахарава можна знайсці ў Акадэміі навук Латвіі, Літвы, у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К.Крапівы АН Беларусі. Рукапісны фальклорны збор С.Сахарава ўключае ў сябе творы ўсіх жанраў вуснай народнай творчасці. Сярод іх нямала сапраўдных шэдэўраў.

Разнастайныя інтарэсы С.Сахарава, яго прыродная цікаўнасць тычыліся самых розных сфераў духоўнага жыцця. Яго хвалявала ўсё, што было звязана з Беларуссю, магло спрыяць яе далейшаму адраджэнню і росквіту. Таму ў гэтым працэсе С.Сахараў не апошняе месца адводзіў і ўстанаўленню шырокіх сяброўскіх сувязей паміж беларусамі і іх суседзямі-балтамі. У 30-я гады быў напісаны шэраг прац, якія ў той ці іншай ступені закраналі пытанне беларуска-балцкіх кантактаў. Сярод іх — даклад на тэму “Паралелі з гісторыі бела-

⁵ Сегодня. 1939. № 94; Jaunakas Zinas. 1939. № 78.

рускага, латышкага і літоўскага народаў”, які быў прачытаны ў канцы снежня 1933 г. па Каўнаскім радыё⁶.

Абгрунтоўваючы тэму свайго выступлення, С.Сахараў зазначыў, што сувязь трох братніх народаў не выпадковая. Яна абумоўлена іх тэрытарыяльна-геаграфічнай блізкасцю, эканамічнымі ўмовамі, дыктуецца гістарычнымі і палітычнымі інтарэсамі народаў-суседзяў.

Беларуска-балцкія кантакты, па сцвярджэнні С.Сахарава, зарадзіліся ў глыбокай даўнасці. У IX–X стст. гэта былі цесныя гандлёвыя сувязі паміж беларусамі і латышамі па Дзвіне, а яшчэ раней — з літоўцамі па Нёмане і Віліі. Пра іх узаемаадносіны сведчаць цікавыя археалагічныя звесткі, а таксама шматлікія дзяржаўныя дакументы тых часоў. Напаміны пра старадаўнія ўзаемасувязі захавала і латышская мова, у якой сустракаюцца словы, блізкія да беларускіх. Як лічыў Сахараў, пры нармальным ходзе гістарычнага жыцця ўзаемныя эканамічныя інтарэсы гэтых народаў маглі б прывесці іх да самага цеснага збліжэння. На жаль, нямецкая каланізацыя ў канцы XII – пачатку XIII ст. перакрэсліла сувязі.

Наадварот, па словах даследчыка, сувязі з літоўцамі ўмацаваліся настолькі, што ў XIII ст. прывялі да супольнага дзяржаўнага жыцця, палітычны сэнс, прычыны і асновы якога былі заснаваны на сумесным змаганні з нямецкай і польскай каланізатарскай палітыкай.

Беларусы прынеслі ў Літву сваю культуру, мову, заклалі аснову для росквіту аб’яднанай дзяржавы і стварылі свае юрыдычныя нормы — Статуты ВКЛ. У выніку дзякуючы ўзаемным намаганням паўстала моцная дзяржава, якая нанесла нямецкаму ордэну рашучы ўдар. Такім чынам, сцвярджае С.Сахараў, аб’яднанне літоўцаў і беларусаў выратавала ў тыя часы ўсю Балтыю.

Умацаванню супольнай дзяржавы літоўцаў і беларусаў перашкодзіла Люблінская унія 1569 г. Палякі рашуча выступілі супраць старадаўніх традыцый Літоўска-Беларускай дзяржавы, асабліва супраць усяго беларускага, у першую чаргу, дзяржаўнай мовы ВКЛ. І ў гэты цяжкі для беларусаў і літоўцаў час яны поруч імкнуліся захаваць сваю самабытнасць.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай Беларусь і Літва апынуліся ў межах Расійскай імперыі. Тут зноў спаткаліся беларусы і літоўцы з латышамі (апошнія былі далучаны да Расіі яшчэ ў часы Пятра I). Новае становішча беларусаў і літоўцаў мала чым адрознівалася ад папярэдняга — на змену паланізацыі прыйшла палітыка русіфікацыі. Беларуская і літоўская мовы былі забаронены. Латышам пашчасціла больш: іх мова існавала ў школах і латышскіх настаўніцкіх семінарыях.

С.Сахараў вылучыў некаторыя асаблівасці сацыяльнага становішча, характэрныя для трох народаў у час знаходжання іх у складзе Расіі. Так, у

⁶ Рукапіс даклада захоўваецца ў адзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ імя Я.Коласа АН Беларусі (ф. 3, воп. 1, адз. зах. 10).

прыватнасці, ён адзначыў адсутнасць заможнага класа, невялікую колькасць сапраўднай нацыянальнай інтэлігенцыі. Гэта тлумачылася аб’ектыўнымі прычынамі. Але і беларусы, і літоўцы, і латышы здолелі ў неспрыяльных умовах зберагчы і раскрыць творчы патэнцыял сваіх народаў. Важную ролю ў гэтым працэсе С.Сахараў адводзіў народнай творчасці, якая абуджала нацыянальныя пачуцці і аб’ядноўвала лепшыя сілы.

Нацыянальнае адраджэнне беларускага, літоўскага і латышкага народаў як масавая з’ява, па словах Сахарава, назіраецца ў канцы XIX – пачатку XX ст., асабліва пасля рэвалюцыі 1905 г., калі была знята забарона на беларускую і літоўскую мовы (стварэнне розных таварыстваў, аб’яднанняў ад пеўчых калектываў да сельскагаспадарчых кааператываў; размах прагрэсіўнага друку і інш.). Бурны нацыянальна-адраджэнцкі рух напалохаў царскі ўрад. З яго боку ажыццяўляліся жорсткія рэпрэсіўныя меры — роспуск партый, закрыццё газет і часопісаў і г.д.

Рэвалюцыя 1917 г. прынесла Латвіі і Літве, канстатуе С.Сахараў, магчымасць стварэння сваіх незалежных дзяржаў. Беларусі ў гэтым пашчасціла менш, бо яна была падзелена паміж Польшчай і Расіяй. Частка беларусаў апынулася і на тэрыторыі Латвіі.

Такімі бачыліся С.Сахараву гістарычныя і культурныя паралелі ў развіцці трох суседніх народаў. З сучаснага пункту гледжання некаторыя палажэнні даклада вучонага можна было б пашырыць, з нечым паспрацаваць, але галоўнае заключаецца ў тым, што ён першым у свой час і з дэмакратычных пазіцый узяў гэтую цікавую і перспектыўную тэму.

Ян Чыквін (Беласток)

Наталія Арсеннева — між Вільняй і Рочэстэрам

Яшчэ нядаўна імя Наталлі Арсенневай, як і іншых беларускіх пісьменнікаў-эмігрантаў, было пад забаронай. Але ўжо ў верасні 1993 г. у Рэспубліцы Беларусь грамадства святкавала 90-ю гадавіну з дня нараджэння выдатнай паэткі. З гэтай нагоды з’явілася ў Мінску факсімільнае перавыданне яе першай кніжкі “Пад сінім небам” (1927), а ў Дзяржаўным музеі гісторыі беларускай літаратуры была наладжана літаратурная сустрэча, адбылося адкрыццё выставы, прысвечанай юбілею, аднак без прысутнасці самой Наталлі Арсенневай. Найстарэйшая беларуская пісьменніца, перакладчыца твораў Гётэ, Гаўптмана, Кляйста, Шэкспіра, Міцкевіча, песняў для баптыстаў жыве цяпер у ЗША, у Рочэстэры.

Як жа склалася жыццё паэткі, што мы ведаем пра яе творчую біяграфію? На жаль, грунтоўнага агляду жыццёвага творчага шляху Наталлі Арсенневай, акрамя біяграфічна-крытычнага нарыса Антона Адамовіча¹, дасюль няма.

¹ Адамовіч Антон. Наталія Арсеннева. “Між берагамі”: Біяграфічна-крытычны нарыс // Арсеннева Наталія. Выбар паэзіі. 1920–1970. Нью-Ёрк; Таронта, 1979.

Ёсць, праўда, крыху біяграфічных звестак у даваенных беларускіх газетах, у эміграцыйным друку². У сучасным беларускім літаратуразнаўстве толькі пачынаюцца асэнсаванне біяграфіі паэткі, спробы ўпісаць яе паэзію ў літаратурны працэс ХХ ст.³

Нарадзілася Наталля Арсеннева 20 верасня 1903 г. у Баку, дзе тады жылі яе бацькі, патомныя расіяне. Але паколькі неўзабаве яны пераехалі ў Вільню, у дакументах месцам нараджэння значыцца гэты горад. “Месцам майго нараджэння, — гаворыць паэтка, — лічыцца ўлюблёная Вільня, дзе я фактычна расла й гадалася ад першых месяцаў майго жыцця. У Вільні я пачала й вучыцца, перш у хаце, з маткай, якая была настаўніцай, а пасля, перад самай вайной 1914 года, у Віленскай Марыінскай гімназіі”⁴. Там “з школьнага падручніка геаграфіі Спірыдонова, з тэксту, паданага дробным друкам і неабавязковага для завучвання, яна ўпершыню даведлася, што ёсць беларусы, і ў іх ёсць літаратура, дзе найбольшы паэт Янка Купала; была пададзена я першая зваротка Купалавага верша “Я мужык — беларус”, дзе будучую паэтку найбольш уразіла слова ‘цёмны’”⁵.

Аднак пачалася Першая сусветная вайна і, паколькі бацька Наталлі быў расійскім урадаўцам, уся сям’я Арсенневых была эвакуявана ў глыб Расіі — спачатку ў знаёмае ім Баку, а пазней — у Яраслаўль над Волгай. Тут яны прабывілі чатыры гады. Вярнуліся Арсенневы ў Вільню толькі на пачатку 1920 г. У тым жа годзе Наталля разам з сястрой і братам паступіла ў толькі што заснаваную Першую Віленскую Беларускаю гімназію.

Вільня і Беларуская гімназія — асноўныя вузлы біяграфіі маладой паэткі. Вучылі ў ёй беларускую моладзь такія настаўнікі, як Максім Гарэцкі, Антон Луцкевіч, Браніслаў Тарашкевіч, Аркадзь Смоліч. Тут Наталлю поўнасю і назаўсёды паланіў беларускі адраджэнцкі рух. “У Віленскай Беларускай гімназіі, — успамінае паэтка, — я ўпершыню сустрэлася з беларускай справаю і захапілася ёю”⁶.

Спраба пісаць вершы, відаць, па-расійску з’явілася ў Наталлі ўпершыню ў час “бежанства”. Тады яна была вучаніцай Яраслаўскай Кацярынінскай

² Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. 328–329.

³ Машара М. Плач над Гудзонам // Голас Радзімы. 1960. № 28; Сачанка Б. Беларуская эміграцыя: Факты і меркаванні // Сачанка Б. Сняцца сны аб Беларусі ... Мн., 1990; Сямёнава А. Лёс — і над лёсам // Голас Радзімы. 1993. № 3; Вярбоўская В. Праз слёзы адчуваецца надзея // Культура. 1993. № 5; Мішчанчук М. Між берагамі: Лёс і творчасць Наталлі Арсенневай // Культура беларускага замежжа. Мн., 1993. Кн. 1; Калеснік У. Наталля Арсеннева: Віленскія гады // Літ. і мастацтва. 1994. № 4. 9 снеж.; Пранчак Л. Беларуская Амерыка: “Я заўсёды любіла Беларусь ...” / Інтэрв’ю з Наталляй Арсенневай // Літ. і мастацтва. 1994. № 3. 19 жн.

⁴ Біяграфічныя звесткі пра паэтку прыводжу ўслед за біяграфічна-крытычным нарысам: Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XI.

⁵ Тамсама. С. XI–XII.

⁶ Тамсама. С. XIII.

гімназіі. Але яна з імі яшчэ “хавалася”. Першыя свае беларускія вершы маладая паэтка адважылася паказаць свайму настаўніку Максіму Гарэцкаму. “Ён з вялікай увагай праглядаў мае першыя вершы, ганіў, што было блага, і заахвочваў мяне да лепшага пісання”⁷. Першы друкаваны верш Арсенневай з’явіўся ў газеце “Наша Ніва” 28 кастрычніка 1920 г.

У 1921 г. Наталля Арсеннева скончыла гімназію і, закончыўшы яшчэ падрыхтоўчыя педагагічныя курсы, атрымала пасаду настаўніцы ў адной з васьмі адчыненых тады ў Вільні пачатковых беларускіх школ. Годам пазней яна паступіла на гуманітарны факультэт Віленскага ўніверсітэта, але правучылася там нядоўга. Восенню 1922 г. Наталля выйшла замуж за капітана Францішка Кушаля (1895–1968) і выехала з ім у Польшчу. “На вельмі доўга, — пісала паэтка ў 1942 г. — Але хоць раз на год я прыезджала на Беларусь, у сваю родную Вільню, або да мужавых бацькоў у Валожыншчыну”⁸.

Апынуўшыся на чужыне, Наталля Арсеннева на кароткі час замоўкла. “Сувязь з Бацькаўшчынай хіба і была прычынай таго, што насуперак усім, вельмі неспрыяльным абставінам я не кінула пісаць”, адзначыла яна ў аўтабіяграфічнай нататцы⁹.

Выезд у чужое моўнае асяроддзе, адасабленне ад “беларускай справы” аказалі, відавочна, рашаючы і выключна станоўчы ўплыў на фармаванне адметнага паэтычнага светаадчування Наталлі Арсенневай. Унутраную патрэбу складання вершаў толькі па-беларуску ўзбудзіла ў ёй, несумненна, тая ж “беларуская справа”. І вось той моцны імператыў творчасці, распалены ў душы агонь паэзіі цяпер пераплаўляў на чужыне, трансфармаваў увесь беларускі “матэрыял”, усё блізкае паэты, канкрэтнае і знаёмае да драбніцаў, што дагэтуль і стварала вобраз радзімы, ідэю Беларусі, якая тут жа перарастала ў ідэал — у “дзіўную песню”, што існуе як водгалас вечнай праўды, добра і прыгажосці, як сімвал зямлі абяцанай. Яе асноўнай тэмай становіцца жыццё лірычнага “я” ва ўяўленай айчыне. Тое жыццё паэтка любіць проста дзеля самога жыцця, у шматстайных яго праявах знаходзячы крыніцу чалавечай радасці і творчай інспірацыі. Не выпадкова для яе “песняў” найважнейшымі былі “сардэчныя” месцы дзеяння і псіхалагічны час.

Пачынаючы з 1922 г. Наталля Арсеннева ўсё шчыльней замыкаецца ў сваіх чыста індывідуальных настроях і перажываннях. Яна стварае ўласны свет паэтычнай уявы, свет чысты, вытанчаны — і як жа непадобны да тагачаснага паэтычнага свету, скажам, Максіма Танка, Міхася Машары, Уладзіміра Жылкі. Творчай пазіцыяй становіцца для Арсенневай пазіцыя адстароненага назірання, прыцып эстэтызацыі жыццёвых з’яў і фактаў. Паэзія яе ў гэты, “польскі” (1922–1939), перыяд тэматычна звужаецца да камернага лірычнага

⁷ Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XIII.

⁸ Тамсама. С. XIV.

⁹ Тамсама.

“я”, якое аднак штораз экстрапаліравала сябе ў план прыроды ды ў перспектыву вечнасці. Дзякуючы вольнаму тэматычнаму звужэнню, паэтка значна пашырыла псіхалагічны партрэт сваёй лірычнай гераніі — багатай духоўным жыццём беларускай жанчыны. Праз яе светлы вобраз паэтка пераадолювала заштампаваны ў літаратуры плачлівы або тыпова змагарны жаночы характар, а таксама комплекс нацыянальнай непаўнавартасці. Толькі праз такую, “душэўную”, прызму геранія Арсенневай магла ўспрымаць і ўспрымала многія тагачасныя грамадскія, нацыянальныя, палітычныя беларускія праблемы. У плане фармальным дзеля падкрэслення сваёй паставы паэтка карыстаецца карункавай вобразнасцю, метафарычнай іншасказальнасцю і мілагучным рытмічна-інтанацыйным меласам вершаў, у якіх яна дасягае артыстычнага майстэрства¹⁰.

Увядзенне ў беларускую літаратуру вобраза такой, не прыніжанай, не турканай, а светлай, жаночай жанчыны і было найбольшай творчай заваёвай Наталлі Арсенневай, яе першага “польскага” перыяду.

У адрозненне ад сваіх паэтычных аднагодкаў не толькі з Заходняй Беларусі, але і з Беларусі савецкай, якія “стала й нязбочна йшлі тым шляхам нацыянальна-вызвольнага змагання, які быў бітым, генеральным шляхам і “беларускае справы” і беларускае літаратуры”¹¹, Наталля Арсеннева “шлях гэты проста як бы дэманстрацыйна ігнаравала”¹². І, нібы насуперак літаратурнай традыцыі даваць загаловкі зборнікам паэзіі цалкам бязрадасныя, сваёй першай кнізе вершаў яна дала назоў “Пад сінім небам” (Вільня, 1927).

Тагачасная крытыка адразу заўважыла, сцвярджае Антон Адамовіч, адметнасць першай лірычнай кнігі Наталлі Арсенневай — у аўтарскай удзячнай любові да Жыцця, у веры-закаханасці ў Прыроду. Асабліва крытыкам кідалася ў вочы паэтычнае мілаванне-апалогія восені, чым яна таксама плыла супраць усталяванай плыні беларускай паэзіі. “Жоўтая восень” — пад такой назвай у 1928–1936 гг. Арсеннева падрыхтавала да друку другі зборнік вершаў, які, аднак, асобным выданнем не выйшаў з-за вайны.

“1939 год палажыў канец майму спакойнаму, але аднастайнаму жыццю, — успамінала паэтка. — Муж пайшоў на вайну, і я доўгі час аб ім нічога не ведала. Я ж з сынамі, пасля рознае цяганіны, апынулася ў г. Вялейцы, адкуль мы і былі вывезеныя бальшавікамі ў Казахстан на пачатку 1940 г.

Аб Казахстане пісаць вельмі няма чаго. Кожны ведае, што гэта такое ...”¹³

---

¹⁰ Верш Наталлі Арсенневай вызначаецца сваёй рытмічна-інтанацыйнай гармоніяй: паэтычнай дакладнасцю, мілагучнасцю, свежасцю і прыгажосцю вобразаў, сэнсавай выразнасцю. Амаль усе лірычныя творы сілаба-танічнага складу. Перавагу аддае паэтка, аднак, памерам трохскладовым і асабліва ўлюбёнаму анапестычнаму рытму.

¹¹ Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XXIX.

¹² Тамсама.

¹³ Тамсама. С. XVIII. Аб казахстанскай ссыльцы гл: Арсеннева Н. У казахстанскай ссыльцы // Бацькаўшчына (Мюнхен). 1952. № 94–95, 96.

Значна пазней стала вядома (з вуснаў самой Наталлі Арсенневай), што дзякуючы “шчасліваму выпадку” (даведаўшыся, куды яе вывезлі, Янка Купала, Пятрусь Глебка і іншыя беларускія пісьменнікі зрабілі адпаведныя захады дзеля яе вяртання), яна ў маі 1941 г., перад самай вайной змагла вярнуцца на бацькаўшчыну, на радзіму мужа, у Доры каля Валожына. У тым самым часе быў выпушчаны з маскоўскай Лубянкi і яе муж.

Пачатак нямецка-савецкай вайны і гітлераўская акупацыя Беларусі — гэта адначасова пачатак найбольш цьмянага “нямецкага” перыяду (1941–1944) у біяграфіі паэткі. У публікацыях пра яго гаворыцца досыць агульна: восенню 1941 г. Наталля Арсеннева ўсёй сям’ёй пераехала на жыхарства ў Мінск, Францішак Кушаль актыўна супрацоўнічаў з гітлераўцамі, а яна сама працавала ў прафашысцкай “Менскай газэце” і была нават узнагароджана гітлераўскім медалём¹⁴.

Аднак сваёй паэтычнай творчасці Арсеннева ўсё ж не аддала, як дапаможнага сродку, на службу акупантам. Красамоўна сведчыць пра тагачасную паэтычную палітычную пазіцыю зборнік вершаў “Сягоння”, выдадзены ў 1944 г. у Мінску.

На працягу трох гадоў “нямецкага” перыяду Наталля Арсеннева напісала каля дзевяноста новых лірычных вершаў, што ўвайшлі ў зборнік “Сягоння”, арыгінальныя лібрэта для трох беларускіх опер “Лясное возера”, “Усяслаў Чарадзеі”, “З выраю”. Зроблена шмат перакладаў як паэтычных твораў Гётэ, Гаўптмана, Кляйста, так і тэкстаў лібрэта опер “Вяселле Фігара” і “Чарадзеі-ская флейта” Моцарта, “Зачараваны стралец” Вебера, “Гэнзель і Грэтэль” Гумпэрдынка. І ў ніводнай з гэтых формаў літаратурнай творчасці Арсеннева не стала найміткай палітыкі. Калі яна ў той час і хацела каму служыць сваёй паэтычнай працай, дык толькі беларускаму народу і айчыне. Аднак паэтка ведала, што ў трагічную для народа пару хацець яму служыць — яшчэ не значыла быць прынятым на тую службу, зразуметым ім ды ўхваленым. Таму не выпадкова ў названым зборніку скразной лініяй праходзіць тэма роздумаў пра існасць мастацтва, ролю творцы ў крывавым змаганні. Кім павiнен “сягоння”, у час “пажарышчаў дзікіх”¹⁵, быць паэт — мытарам, прарокам, лекарам, чараўніком, валадаром, асілкам? Як творцу Наталлю Арсенневу вельмі хвалюе пытанне пра сваё месца ў свеце, якога “за горла душыць вайна”, і пра адказнасць — не толькі за сябе, але і за ўвесь народ, нацыю, за ўсю айчыну. У вершы, якім адкрываўся зборнік “Сягоння”, паэтка разгублена пытаецца ў самой сябе: “Але пра што пісаць?” Ці “выплаўляць гімны”, “ствараць маршы”, “латаць проразі падзеяў”, “лавіць надзею з падзеяў, паўсловаў, жадан-

¹⁴ Сачанка Б. Сняцца сны аб Беларусі ... С. 44–46; Багдановіч І. Арсеннева Наталля // Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік. Мн., 1992. Т. 1. С. 103.

¹⁵ Тут і далей цытую вершы Наталлі Арсенневай з яе кнігі “Між берагамі”. Нью-Ёрк; Таронта, 1979 (без указання старонак).

няў”? Ці, можа, тужыць, маліцца і “ўпесціцца мроямі”, “нізаць каралі рос, вянок асенні віць”?

Замкнёнае да гэтага часу на прыватнай сферы жыцця кола лірычных вершаў Наталлі Арсенневай у “нямецкі” перыяд выразна размыкаецца. Пашыраецца яго ўнутрыжанравы дыяпазон. Акрамя вытрыманых у ранейшым ключы, параўнальна нешматлікіх прыродаапісальных твораў і твораў інтэлектуальна-эмацыянальнага ахопу жыцця паэтка стварае цяпер і “вершы на выпадак”, і вайскова-патрыятычныя песні, і малітвы-рэквіемы, і публіцыстычна-дэкларацыйныя прысягі.

Такое “размыканне” лірычнага верша Наталлі Арсенневай адбывалася як своеасаблівае яго “ўзбройванне” супраць вайны. Тэма вайны стаецца неадчэпнай, стрыжнявой тэмай амаль усіх яе тагачасных вершаў. Аднак вайну паказвае Арсеннева не падрабязна, не праз мілітарную канкрэтыку, не праз паіменнае “геройства”, але абагульненым, метафарычным вобразам. Вайна для паэткі — гэта ноч, змрок, чорная сажа, “разбадзялая смерць”, “жыццё ў жалобнай раме”, “велічны скон”, “руіны, ... крыжы і пажарышчы, распач, голод, калецтва, жалобы”, “пустэча пагарэлішч”.

Вайну ўспрымала паэтка як усеагульнае нялюдскае няшчасце, выразна пажаночаму, з нетрадыцыйным для беларускай літаратуры арыстакратызмам погляду. У яе адносінах да вайны, змагання адчуваецца пачатак Яраслаўны. Як і ў “Слове пра паход Ігаравы”, лірычная герайна Арсенневай таксама чакае — у сваёй крэпасці, у сваім “не занятым” ворагамі доме вяртання жаўнераў-вояў. Складае пра іх песні. Узбройвае маршамі. Плача ды моліцца за іх вяртанне жывымі. І верыць у недалёкую светлую будучыню.

Жаночая жанчына Наталлі Арсенневай “польскага” перыяду ў перыядзе “нямецкім” праявіла перш-наперш свой не абы-які віталізм, тую жыццёва-жаночую сілу, устойлівасць, якая заўсёды была, ёсць і будзе здаровым фундаментам кожнай нацыі. Тут крыніца аптымізму паэткі. Толькі праз той віталізм яна даходзіла да важней, вядома таксама і для жанчын, нацыянальна-патрыятычнай і сацыяльнай праблематыкі. І як той вектар “жыццёвай сілы”, была яна ў той час нацэлена выключна ў будучыню, у тую прышласць, што мелася быць больш чалавечнай, чым дагэтуль была для паасобных людзей і цэлай нацыі разам.

Аднак гісторыя павярнула да многіх беларусаў яшчэ раз нечаканым бокам. Як шмат хто ў 1944 г. з маладой інтэлігенцыі, так і Наталля Арсеннева перад прыходам ў Беларусь Чырвонай Арміі выехала ў Нямеччыну, а праз шэсць гадоў — у Злучаныя Штаты Амерыкі. Так пачаўся яе трэці і апошні, эміграцыйны перыяд творчасці. У параўнанні з ранейшымі перыядамі — найменш стваральны, нізкапрадукцыйны.

У другой палове саракавых, пяцідзсятых і яшчэ пачатку шасцідзсятых гадоў вершы Наталлі Арсенневай паяўляліся ў беларускім эміграцыйным друку

амаль што сістэматычна. Але недзе ад 1962–1964 г. паэтка не друкуецца амаль зусім. Праўда, зрэздз пад націскам, несумненна, эміграцыйных абставін яна ў вершаванай форме стрымана аддавала і аддае па сённяшні дзень даніну гістарычна-палітычным падзеям і царкоўна-хрысціянскім традыцыям. Аднак “арсеннеўскага” больш нічога ўжо не выйшла з-пад яе пяра. У эміграцыйны перыяд не выдала паэтка і ніводнага свайго асобнага зборніка. Таму апублікаваны ў 1979 г. Беларускім інстытутам навукі і мастацтва ў Нью-Йорку том “Між берагамі: Выбар паэзіі Наталлі Арсенневай. 1920–1970” з’яўляецца кнігай, што канчаткова вячае яе творчы шлях. Вершы, якія туды ўвайшлі, былі, аднак, аўтарам дапрацаваныя і нават “перапрацаваныя” нанова¹⁶.

У гэтым томе, які доўга рыхтаваўся да выдання, лірычныя вершы эміграцыйнага перыяду аўтарка выдзеліла ў два раздзелы (нібы ўнутраныя зборнікі): вершам, напісаным у Нямецчыне (43 творы), дала загаловак “Не астыць нам. 1944–1949”, а створаным на амерыканскай зямлі (1950–1964) “На ростанях” (113 твораў). Апошнія скампанаваны ў 12 цыклаў (амаль у тым парадку, як у пяцідзясятых гадах яны друкаваліся ў беларускіх эміграцыйных часопісах “Бацькаўшчына”, “Конадні”, “Беларус”).

Раздзел “На ростанях” адкрываўся досыць рэдкім у беларускай літаратуры марыністычным цыклам вершаў (сем твораў). У ім паэтка адлюстроўвала свежыя да болю і неўспешныя ўражанні і думкі пра пераезд на караблі ў 1950 г. з Еўропы ў Амерыку — “у нязнаны, новы свет”, але не Бацькаўшчыну, не!” Праз гэты марыністычны цыкл, як і праз большасць вершаў эміграцыйнага перыяду, лейтматывам праходзіць думка пра трагічную адстароненасць, адарванасць ад роднай зямлі, закінутасць у зусім іншую, чужую беларусам стыхію (“Вада вакол ... вада нідзе // Нічога больш між намі й светам”). Гэтыя вада-акіян і яго прадонне, і далеч без даляглядаў як рэальныя з’явы перарасталі ў Арсенневай у сімвал страты цвердзі пад нагамі, поўнай дэзарыентацыі ў свеце і часе (“ці часу, як кажуць, няма наагул?”) і пакінутасці на волю лёсу.

Знайшоўшыся “між берагамі”, паэтка аднак не ўзбунтавалася, не загарэлася помстай, не ўсчала “ходання з лёсам”. Па-жаночаму, кіраваная вышэйшымі духоўнымі і эстэтычнымі каштоўнасцямі і ідэаламі, яна значна хутчэй, чым многія іншыя беларускія эміграцыйныя паэты, ішла на “скарэнне” перад лёсам. Калі ў першых вершах з раздзела “Не астыць нам. 1944–1949” прабіваўся яшчэ пратэст супраць “падступнага, куслівага, насмешлівага лёсу” (“нат ахвяраў сваіх ты не змусіш скарыцца”), то чым далей, тым скарга на “крывіцкі Кон” выразна слабела, і раздзел “На ростанях” ужо адлюстроўвае не толькі поўнае паэтычнае прымірэнне (“такі наш кон”, “добры кон”, “Божы кон”), але і — што на першы погляд парадаксальна — удзячнасць такому на-

¹⁶ Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XX.

канаванню. “Мне лёс даў можа болей, як каму, — гаворыць яна ў адным з вершаў. — Жыццё мне дорыць сны блізу на кожным кроку”.

Сон тут — гэта іншасказальнае найменне Арсенневай і творчага працэсу, і адначасна прадукту таго працэсу. Сніць сон значыла для яе тое самае, што займацца творчасцю, пісаць лірычныя вершы. Як і сненне ёсць нейкая квінтэсенцыя жыцця, нейкі зрэз самых розных планаў чалавечай экзістэнцыі, а не само жыццё, так і паэзія — паводле аўтаркі “Пад сінім небам” — таксама не жыццё, бо яна над жыццём¹⁷.

Наталля Арсеннева ўсведамляла сваю ўражлівую “жывую душу”, чулую на свет нерукатворнай прыгажосці (“Люблю я свет красы, але не свет людзей”). Не выпадкова яна, перахварэўшы і Нямецчыну (“як тварыць?”) і асабліва Амерыку, тую індустрыяльную, бетонную, непрыветлівую не толькі для яе песняў (“Навошта я пішу, для каго?”), бачыла сваю суаднесенасць, адчувала роднасць не з кім-небудзь з людзей, але з магноліяй:

Аплёў, аблытаў, як драсён,
той гуд не толькі брук,
але й хаценні, змогу.
А ўсё-ткі, за снягі бялейшая, усцяж,
ледзь красавік,
цвіце магнолія пад мурам.

(“Магнолія”)

У перыядзе эміграцыйным, у Амерыцы, Наталля Арсеннева прыпадабняецца да магноліі, дрэва, якое своеасабліва цвіце пасярод выасфальтаванай гарадской рэчаіснасці. І зноў, як на пачатку свайго творчага шляху, стаецца паэтка непараўнанай пясняркай жыцця прыроды — “сяброўкі восені” (“Гэтак будзеш ты мной”) і гмаху імперыі-вясны (“Гмах імперыі”). У вершы “Нарадзіны паэты” гэтую “перамогу магноліі” Арсеннева ўспрымала як новараджэнне:

Смяюся ...
Паэта новы
вось-вось тут на свет прарос.

(“Нарадзіны паэты”)

У канцы 50 — пачатку 60-х гадоў пачынаецца ў еўрапейскай культуры новая паэтычная эпоха. Стыль гэтай эпохі выказвалі ў Амерыцы і краінах Захаду “бітнікі” з сваёй праграмай сацыяльнай нязгоды і пратэсту, а ва ўсходніх славянскіх літаратурах — паэты-”эстраднікі”. Публіцыстычнасцю, рэпартаж-

¹⁷ “Жыццё жыццём, а паэзія — над жыццём”, — кажа паэтка і цяпер. Гл: Вярбоўская В. Праз слёзы прадчуваецца надзея. С. 6.

насцю, нацэленасцю на масавага слухача яны былі шмат у чым падобныя на сваіх заходнееўрапейскіх контркультурнікаў.

Такіх “ціхіх” паэтаў, як Наталля Арсеннева, якая — стаўшы эмігранткай — не мела таксама і “куды сказаць”, новая эпоха пакідала без належнай увагі. “Я кужалем сівым няўзнак датку мой верш”, — пісала яна ў вершы “Гадзіннік”, прадчуваючы, што яе час і час эпохі “дыхаюць не ў тахт”.

Сымон Белы (Радашковічы)

Міхась Міцкевіч (Антось Галіна):

Беларускі і амерыканскі перыяды жыцця і творчасці

Маё даследаванне не прэтэндуе на глыбокі аналіз жыццёвага і творчага шляху малодшага брата Якуба Коласа. Прапаную пазнаёміцца толькі з асноўнымі штрыхамі грамадскай дзейнасці вернага і шчырага сына Беларусі, які любіў сваю Бацькаўшчыну як нешта святое. Мне ён даводзіцца дзядзькам.

Перада мной — альбом пра жыццё і творчы шлях Якуба Коласа, выдадзены “Народнай асветай” у 1974 г. Складальнікі — супрацоўнікі літаратурнага музея песняра Даніла Міцкевіч, Мікола Базарэвіч, Іван Курбека і Міхась Пратасевіч. Аўтарам удалося сабраць ілюстрацыі і змястоўную інфармацыю да іх пра асноўныя этапы жыцця вялікага паэта. Аднак у гэтым выданні адсутнічае ўся Коласавая праўда, не паказаны ўсе яго цяжкія жыццёвыя перыпетыі, часам трагічныя. Досьць прыгадаць, што ў 1922 г. Якуб Колас востра выступіў супраць прарасійскіх прадстаўнікоў у навуковых колах. Прымаў ён удзел у антыбальшавіцкай арганізацыі Юрыя Лістапада. У дваццатыя гады ў Беларускай Акадэміі навук зарадзілася беларуская нацыянальна-дэмакратычная плынь дзеля аднаўлення незалежнай Беларускай дзяржавы. Якуб Колас быў адным з галоўных натхніцеляў гэтага руху. Можна назваць і другія сведчанні непакорнасці паэта камуністычнай ідэалогіі. Відаць, толькі вялікая папулярнасць Коласа на радзіме і далёка за яе межамі не дала магчымасці паслугачам “жалезнай рукі” знішчыць выдатнага нацыянальнага дзеяча, класіка беларускай літаратуры.

Антось Галіна (псеўданім Міхася Міцкевіча) пайшоў спежкай старэйшага брата да канца сваіх дзён. І таму нічога здзіўнага, што на дваццатай старонцы альбома засталася белая пляма... Няма тут здымка Міхася Міцкевіча сярод усіх братоў і сяцёр. У той час не дазвалялася гаварыць і пісаць пра тое, што не адпавядала пануючай ідэалогіі.

... У майго дзеда Міхаіла Казіміравіча Міцкевіча дзеці раслі, як баравікі ў цяністым сасняку, што непадалёку ад славутай Альбуці. Пяць братоў і чатыры сястры гукалі на нёманскіх абсягах. Па запісаных мной словах цёткі Мані, самай малодшай з роду Альбуцкіх (так, на мікалаеўскі лад, называлі родзічаў

Якуба Коласа), “Міхась радзіўся і гадаваўся на Парэччы сярод дарослых, таму і быў крыху разбэшчаны, бо ўсе яму патуралі і любілі, асабліва дзядзька Антось, які сцяною стаяў за пляменніка і браў яго з сабой рыбу лавіць, бярозавы сок “спускаць”, паказваў норы барсукоў, гойсаў з ім па лесе...”

Міхась і Маня, як самыя малодшыя, трымаліся разам, гулялі вакол хаты пад шатамі дубоў, пакуль малыя былі. Часам дзядзька Антось вазіў іх у чоўне аж да Нёмана па быстрацечнай рачулцы. Але ж з гадамі мужчынская “парода” брала сваё: Міхаська круглы, як гарбуз, гойсаў па лесе, ужо свістаў у чатыры пальцы, знаходзіў гнёзды і норы, збіраў добра баравікі. Трымаўся мужчынскай кампаніі, сябраваў з дзедам Сачком (на мікалаеўскі лад), а так з Дземідовічам, заядлым рыбаком, чытаў яму па складах казкі, якія навёз з Нясвіжа брат Кастусь. А дзядзька Антось вучыў здольнага пляменніка першай грамаце. І ў Мікалаеўшчынскай пачатковай школе вучыўся ён лёгка, без прымусу. Улетку, пасучы каровы на Буданскім лузе, браў з сабой кнігу казак Льва Талстога, уладкоўваўся на тоўстым суку пад зялёнай шапкай дуба і чытаў запоем. Адночы так зачытаўся, што забыўся пра сук, на якім сядзеў, падхапіўся і кулем паляцеў на зямлю. Сястра Маня насміхалася над братам, прыгаворвала: “Ах, вы граф Толстой несчастный”. За што Міхась не раз цягаў сястру за косы, нават склаў пра яе верш:

Сядзіць Маня на ложцы пры сцяне,
Косы, як лейцы, цягаць добра мне.

Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю Міхась закончыў у 1917 г., але ў школе працаваў мала. Усчалася грамадзянская вайна, малады Міцкевіч стаяў на раздарожжы, не мог прыняць рашэння. Разабрацца ва ўсім вэрхале сялянскаму хлопцу было не проста. Калі ж быць шчырым, не ляжала ў яго душа да тых, хто хацеў разбурыць “мир до основания”. Пакутнюю Беларусь тады раскалолі на Усходнюю і Заходнюю. У Заходняй засталіся палякі. Тут у Смольні і жыў дзядзька Міхась, стаў ён працаваць на зямлі, а яго браты Кастусь, Алесь і сястра Алена аказаліся ў “Саюзе непарушным”. Пасля смерці маці Ганны (яна жыла пры Юзіку) малодшы брат збудаваў сабе сялібу-хутар правей Стаўбцоўскай дарогі, пры самым сасняку. Меў пару гектараў пуставатай зямлі-баравіны і лужок для выпасу хатняй жывёліны. Часта сваю гаспадарку давяраў майму бацьку або сваяку Прускаму, якога НКВД у ноч 1940 г. забрала назаўсёды... Тады дзядзька прыехаў на калёсах і забраў стрыечную сястру з дзецьмі да сябе на хутар. Ён, як і дзядзька Антось, не шукаў сабе жонку, хоць свацяў было многа. У кожнай дзяўчыне заўважаў якую-небудзь ганьбу: то смяецца многа — толькі палец пакажы, то шмат гаворыць, то моцна сапе носам, то крокі шырокія робіць... Каржакаваты, шыракаплечы, лабасты, з доўгім шырокім носам, са смяшынкай Коласа, ён, часам, гарачыўся ў гутарцы, любіў пажартаваць, трапна падбіраючы словы. Гаварыў з націскам у голасе, нада-

ваў кожнаму слову асаблівы сэнс. Адбіваючыся ад розных сваццяў, гаварыў па-філасофску: “Чалавечына! Адна душа ў боце, другая ў жываце, а трэйцяя па свеце ходзіць ды людзей зводзіць, а чацьвёртай мне зусім не трэба, пражы-ву бабылём, як дзядзька Антось”.

Дзядзька часта заходзіў зімовымі вечарамі да сястры Юзі, маёй маці, муштраваў сваіх шматлікіх пляменнікаў, даваў “квасу” за правіннасці, асабліва за навуку, бо надаваў адукацыі вялікае значэнне. “Без навукі — як бязрукі”, — часта паўтараў ён. На розных сходках моладзі дома і ў іншых вёсках вёў прапаганду, каб родная мова не была мачыхай для беларусаў, каб яны не цураліся дзедаўскай спадчыны, ганарыліся сваёй нацыяй, каб “беларускае сонца свяціла і грэла беларусаў”. Не захацеў настаўнічаць у польскай школе, ламаць сваю мову на “жондовы энзык”. Застаўся руплівым гаспадаром. Працы не шкадаваў, кожны год збіраў каменне, добра ўгнойваў палеткі. Мікалаеўцы дзівіліся, што на такой пустэчы расло жыта ў рост чалавека, асабліва ўдавалася грэчка. Але не заўсёды дзядзька займаўся гаспадаркай сам, часта яму дапамагалі сваякі.

Хоць мяжа была на замку, але Міхась і яго аднадумцы мелі шмат рознай савецкай літаратуры. Бальшавікі масіўна вялі прапаганду, абяцалі райскае жыццё ў Саветах. Дзядзька не зусім давяраў гэтаму, тым не менш арганізаваў самадзейны драматычны гурток, дзе паставіў “Мікітаў лапаць”, “Збянтэжанага Саўку”, “Пінскую шляхту”, “Паўлінку”. Сам браў галоўныя ролі, гуляў як заядлы артыст, выступаў у друку, высмейваючы панскія парадкі і польскі жонд. Не мог змірыцца, што на прасцягах Бацькаўшчыны гаспадарачь фанабэрыстыя асаднікі, для якіх мужык — непаўнацэнная асоба. Не менш страшнае тварылася за мяжой, у краіне “жалезнай рукі”, дзе гуляў чырвоны тэрор, знішчаў “ворагаў народа”, у лік якіх трапіў родны дзядзька Міхась Язэп Лёсік, Аляксандр Сянкевіч, іншыя мікалаеўскія інтэлігенты. Старшыня Рабоча-сялянскай грамады Браніслаў Тарашкевіч спаткаў сваю смерць у Курапатах з мікалаеўскім чалавекам па прозвішчы Дземідовіч. Не адзін дзесятак хлопцаў уцяклі за мяжу, ратаваліся ад паноў, а бальшавікі амаль усіх іх “упарадкавалі”. Сярод тых, хто застаўся ляжаць у вечнай мерзлаце, пляменнік дзядзькі Міхась Алесь Белы.

Калі грамадоўцы на пачатку сваёй дзейнасці імпанавалі настрою і духу дзядзькавай душы, то пасля таго, як вярхушка гэтай арганізацыі прымкнула да камуністаў Заходняй Беларусі, брат Коласа абурыўся, бо адраджэнне культурнай і духоўнай спадчыны трапіла ў бальшавіцкія цуглі. З абодвух бакоў — і палякі і саветы — пазбаўлялі беларускі народ права людзьмі звацца, адбіралі ад яго мову, культуру.

І ўсё-такі прыход саветаў восенню 1939 г. дзядзька Міхась спаткаў з адкрытай душой. Пайшоў працаваць у народную асвету, стаў актыўным прапагандыстам роднага слова. Пад яго непасрэдным кіраўніцтвам арганізаваліся культармейцы з вучняў старэйшых класаў. Бацькі селі за парты, а дзеці вучылі

іх першай грамаце: пісаць, складаць і па складах чытаць. Людзі атрымалі надзелы зямлі, сенажаці, паверылі “самаму мудраму”. Наступіла палёгка ў жыцці. Васкоўцы хадзілі ўзрушаныя і ўцешаныя. Вёска сустрэлася з дэпутатам БССР, народным песняром і земляком Якубам Коласам. Савецкая ўлада дапамагала аднавіць вёску, якая згарэла датла ў 1940 г. Тым не менш трывожны цяжар не пакідаў сэрцы аднаваскоўцаў Міхася. Якуб Колас прыехаў да іх не адзін. З ім, у скуранках, былі ахоўнікі з НКВД. Радня, якая сабралася праз дваццаць гадоў у хаце дзядзькі Міхася, нават не пагаварыла шчыра са сваім славытым братам. Хоць і хацела душа распытаць яго пра сваякоў, што жылі там, пра сваіх сыноў і іх сяброў, што ўцяклі ад панскага прыгнёту і ніякіх вестак пра сябе не падавалі, але Якуб Колас стараўся не дакранацца да гэтай тэмы. Толькі тайком даў зразумець Міхасю: тыя, хто ўцёк ад палякаў, сталі “ворагамі народа”, таму трэба чакаць бяды... Спадзяванні на лепшую долю і захаванне духоўнай памяці таялі з кожным днём. Кожны чакаў — каго сягоння? Выклікалі ў адпаведную ўстанову і дзядзьку Міхася: пагутарылі “по душам” і “далікатна” папярэдзілі, каб маўчаў. Відаць, аўтарытэт Якуба Коласа паспрыяў таму, каб не трапіў на Салаўкі, адкуль рэдка хто вяртаўся да хаты.

Міхась Міцкевіч застаўся верным сваім землякам і ў гады фашысцкай навалы. Ён зноў працаваў у асвеце. У Мікалаеўшчыне дырэктарам школы стаў сваяк і сябра Якуба Коласа Ігнат Міцкевіч, які выкладаў там рускую мову. Усе астатнія прадметы, як і ў дваццатых гады, — на роднай мове. Дзядзька Міхась быў задаволены, што матчына мова зноў загучала ў школах Стаўбцоўшчыны. Праўда, у многіх вёсках заняткі праводзіліся па хатах.

У гады нямецкай акупацыі дзядзька застаецца самім сабою: дбае пра нацыянальную культуру, мову. Падтрымлівае сувязі з партызанамі, якіх было шмат у Мікалаеўшчыне. У яго хаце жылі колькі савецкіх палонных, што пазней сталі ляснымі мсціўцамі. Пра гэта ўспамінаюць сувязныя Антоцкая, Вязаўцава... Карная экспедыцыя праехала міма вёскі, хоць і была важкая падстава, каб расправіцца з мікалаеўцамі. Партызаны з дапамогай паліцыянтаў (двое з іх “служылі” немцам па заданні партызанскай разведкі) спалілі пастарнак, колькі паліцыянтаў узялі ў палон.

1944 г. стаў паваротным у асабістым жыцці дзядзькі Міхася. Ён развітваецца з Радзімай назаўсёды... Баючыся рэпрэсій і, па словах цёткі Мані, “каб не пала цень на Костуся”, выехаў на Захад. Спачатку прыпыніўся ў Чэхаславакіі, зарабляў сабе на хлеб. Давялося ўспомніць навуку дзядзькі Антося, які прышчапіў здольнаму пляменніку любоў да цяслярнай і бондарскай справы. Пазней эмігрант-уцякач, а калі шчыра — выгнаннік, апынуўся ў Заходняй Германіі. Ён і там не сядзеў, склаўшы рукі. Паводле Міхася Тулейкі, таксама эмігранта, за межамі Бацькаўшчыны быў дзейны і вельмі ахвярны. У Германіі дзядзька Міхась жыў у лагеры для перамешчаных асоб, вучыў дзяцей у беларускіх школах, працаваў іх інспектарам. У 1947 г. Міхась Міцкевіч абіраецца сакрата-

ром беларускага настаўніцкага згуртавання на эміграцыі. У гэтым жа годзе ён складае праграму беларускай мовы для 1–5-х класаў, апрацоўвае чытанкі для дзяцей малодшага ўзросту. У 1949 г. прымае актыўны ўдзел у стварэнні беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы ў Розенгайме, становіцца сакратаром Вышэйшага царкоўнага ўпраўлення.

У 1950 г. брат Якуба Коласа пераязджае на сталае жыхарства ў Нью-Йорк. І тут не прыпыняе сваёй актыўнай дзейнасці па адраджэнні матчынай мовы, займаецца навукова-даследчай працай. Піша чытанкі для вучняў малодшага ўзросту, даследуе творчасць Якуба Коласа, узяўшы за аснову “Новую зямлю”. Пільна сочыць за перыядычным друкам на Бацькаўшчыне. У шаноўныя гады становіцца глыбока веруючым. Ён быў не толькі рэдактарам газеты “Беларус” (пэўны час выдаваў гэты друкаваны орган на свае грошы), але і рэдактарам часопіса “Голас царквы”. Быў сябрам Галоўнай управы БАЗА, апекуном Сабора Святога Кірылы Тураўскага ў Нью-Йорку. Да канца сваіх дзён матэрыяльна дапамагаў царкве. Па словах былога дырэктара філіяла музея Я.Коласа Уладзіміра Міцкевіча, Якуб Колас атрымаў аднойчы ліст ад брата праз Дразда, настаўніка з Новага Сержаня, і незадаволена тады выказаўся: “...Дурны Міхась. Што ён цягаецца па Парыжах. Каб ён быў тут, я б яго выбавіў...”

Памёр Міхал Міцкевіч 25 кастрычніка 1991 г. на руках пляменніка Алеся Міцкевіча, сына сястры Міхаліны. Беларуская дыяспара і Бацькаўшчына страцілі ў яго асобе вельмі шчырага абаронцу нацыянальнай спадчыны, чалавека вялікай душы, які пакінуў глыбокі след у сэрцах тых, хто ведаў яго. Як дзеяч беларускай культуры і як пісьменнік, публіцыст, ён заслугоўвае, каб яго дзейнасць была глыбока даследавана, каб магіла на беларускім могілніку ў Іст-Брансвіку (штат Нью-Джэрсі) стала жывой памяццю для ўсіх тых, хто шануе і любіць сваю нацыю.

Трэба думаць, pseўданім Антось Галіна ў Міхала Міцкевіча не выпадковы. Дзядзька Антось быў яго кумірам і дарадцам, самым блізкім сябрам, таму каб захаваць пра яго святую памяць, ён і назваўся Антосем Галінай — як працяг роду Міцкевічаў. Літаратурную дзейнасць Антось Галіна пачаў у 1918 г. Выступаў у друку з апавяданнямі, фельетонамі пра жыццё сялян, семінарыстаў, фармаванне нацыянальнай свядомасці. У канцы свайго жыцця ён пераклаў на беларускую мову Напрасольнае і Паспалітае Евангелле, якое пачало друкавацца ў Амерыцы.

Максім Гарэцкі высока цаніў творчасць Міхала Міцкевіча, пісаў: “Вельмі спадзейны і паважны публіцыст”. А Мікола Прускі, сваяк дзядзькі Міхася, выдавец часопіса “Беларускі свет” у Амерыцы, сцвярджаў: “Дзядзька Міхась і Бацькаўшчына былі нібы параднёнымі... Гэта быў дабрадушны і цудоўны чалавек, вялікі патрыёт, і любіў сваю Бацькаўшчыну, як нешта святое”.

...Па-ранейшаму растуць купчастыя дубы на Бярвянецкім лузе, Нёман коціць хвалі ў далячынь. Шалясцяць лістамі старыя ліпы на падворку

леснічоўкі. Сюды, на паклон да аўтара “Новай зямлі”, кожны год прыязджаюць тысячы людзей, каб прайсціся па шляху Коласа, аздобленым літаратурнымі помнікамі. Умелья рукі мастакоў і скульптараў таленавіта ўвасобілі неўміручыя вобразы родных і блізкіх мікалаеўцаў. І вельмі горка ўсведамляць, што свой вечны спакой брат Якуба Коласа знайшоў далёка ад роднай зямлі. Але трэба спадзявацца: знойдзецца самабытнаму выгнанніку з роду Міцкевічаў месца для літаратурнага помніка сярод герояў “Новай зямлі”. Міхалова дрэва мусіць мець і гэтую, апошнюю галіну.

Галіна Алейнік (Мінск)

Выданні беларускага замежжа ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

Сярод шматлікіх сацыяльных інстытутаў Нацыянальнай бібліятэцы належыць асаблівае месца — яна скарбніца і захавальніца агульначалавечых духоўных і навуковых каштоўнасцей, зафіксаваных на адпаведных носьбітах з дапамогай пэўных сімвалаў.

Нацыянальная бібліятэка, апрача таго, з’яўляецца дакументальнай памяццю таго народа, імя якога яна носіць. Яна павінна быць тым адзіным месцам на Зямлі, дзе можна атрымаць вычарпальную інфармацыю пра гэты народ.

Вось чаму Нацыянальная бібліятэка Беларусі (НББ) практычна з дня свайго заснавання рупліва збірае і захоўвае ўсе выданні, рукапісныя матэрыялы, а цяпер і іншыя носьбіты інфармацыі (гуказапісы, аўдыёвізуальныя дакументы, мікраносьбіты і г.д.), створаныя беларусамі, або такія, якія маюць дачыненне да Беларусі па змесце ці мове. Выкарыстоўваючы спецыяльную тэрміналогію, можна сказаць, што ажыццяўляецца мэтанакіраванае фармаванне фонду нацыянальнага дакумента і экстэрыёрыкі, для Беларусі — беларусікі. Дарэчы, вядзецца навуковая работа па ўдакладненні і размеркаванні дадзеных тэрмінаў. Цяпер гэты сукупны фонд складае каля паловы мільёна адзінак захоўвання. Папаўненне фонду нацыянальнага друку ў Беларусі ў адпаведнасці з яе дзяржаўнымі межамі кожнага перыяду ўжо больш за семдзесят гадоў (з 1922 г.) забяспечваецца сістэмай кантрольных і абавязковых экзэмпляраў, што практычна гарантуе яго паўнату.

Не меншую каштоўнасць для беларускай культуры маюць дакументальныя друкаваныя і рукапісныя помнікі, створаныя нашымі суродзічамі — прадстаўнікамі беларускай дыяспары ў розных кутках свету. Гэта вынікі культурнай дзейнасці і этнічных беларусаў у суседніх з Беларуссю дзяржавах, і тых беларусаў, каго ў розныя часы лёс раскідаў амаль па ўсіх кантынентах.

Цяпер прагрэсіўная частка грамадства ўжо разумее, што беларускае замежжа шмат зрабіла і робіць для развіцця беларускай культуры, літаратуры,

навукі, мастацтва. Беларусы замежжа выпускаюць кнігі, часопісы, газеты, стварылі бібліятэкі, музеі, архівы, дзе збіраюцца і захоўваюцца друкаваныя выданні, рукапісныя дакументы. Гэтая спадчына, якую стварылі і сабралі нашы суайчыннікі за межамі Беларусі, дастаткова вялікая, але далёка не асвоеная ў Беларусі, а часткова яшчэ і невядомая. Аднак без яе беларуская культура заўсёды будзе няпоўная. Гэта ўрэшце стала відавочным.

Таму, выкарыстоўваючы больш спрыяльную сітуацыю, НББ скіравала свае намаганні на папаўненне збору выданняў беларускага замежжа як часткі ўсёй калекцыі нацыянальнага фонду. Пры гэтым мы кіруемся наступнымі прынцыпамі: імкненне да паўнаты, адлюстраванне разнастайнасці светапоглядаў аўтараў, шматгаліновасць, відавочная разнастайнасць.

Фармаванне ўказанай часткі фонду мае даўнюю гісторыю. Яшчэ да Другой сусветнай вайны рабіліся захады, каб набыць выданні, што выходзілі з друку, у прыватнасці ў Заходняй Беларусі. Безумоўна, у той час, як і ў пазнейшы, пасляваенны, існавалі значныя ідэалагічныя абмежаванні. Аднак часам і такія выданні, што ў афіцыйных уладаў не выклікалі ідэалагічных прэрэчанняў, да Беларусі не даходзілі, а асядалі ў буйнейшых кнігасховішчах Расіі. Вось чаму фонд рос марудна, выданні беларускай эміграцыі адсутнічалі, пытанне аб паўнаце фонду наогул не магло ставіцца. Таму без перабольшання можна сцвярджаць, што па сутнасці частка нацыянальнага фонду “Беларускае замежжа” ў асноўным створана за апошнія сем-восем гадоў, калі ва ўмовах былога Саюза ў сувязі з працэсамі дэмакратызацыі стварыліся для гэтага рэальныя перадумовы. Мяркуем, што не апошнюю ролю тут адыграла і наданне былой Дзяржаўнай бібліятэцы ў 1992 г. статуса Нацыянальнай. Нашы суайчыннікі за мяжой сталі бачыць у бібліятэцы не частку дзяржаўнай структуры, а сацыяльны інстытут, што абслугоўвае патрэбы ўсёй нацыі.

Усё гэта стварыла магчымасць весці камплектаванне фонду “Беларускае замежжа”, выкарыстоўваючы розныя каналы. Умоўна іх можна падзяліць на два віды: афіцыйныя каналы міжнароднага кнігаабмену (МКА) і асабістыя кантакты з дзеячамі беларускага замежжа. Першы з іх найбольш шырока прымяняецца для набыцця выданняў беларусаў Беласточчыны, а таксама іншых беларусазнаўчых выданняў у Польшчы. Трывалыя сувязі ўсталяваліся ў НББ з 35 арганізацыямі Польшчы, партнёрамі па МКА.

Значна папоўніўся збор выданняў беларускага замежжа дзякуючы асабістым кантактам з яго вядомымі дзеячамі. Неацэнную дапамогу ў папаўненні калекцыі аказалі Вітаўт і Зора Кіпелі, якія сабралі і перадалі НББ у сукупнасці каля 700 адзінак кніг і часопісаў, што складае амаль чвэрць усёй калекцыі. Шмат зрабілі для дакамплектавання калекцыі Кастусь Акула, Юры Весалякоўскі, Янка Мойсік, айцец Аляксандр Надсан і многія іншыя.

У выніку фонд “Беларускае замежжа” цяпер уяўляе сабой калекцыю, разнастайную паводле зместу, аўтараў, відаў выданняў, моваў, носьбітаў інфармацыі.

Паколькі доўгі час колькасны ўлік выданняў калекцыі не праводзіўся, выданні асобна не выдзяляліся, а расстаўляліся па меры паступлення разам з прадукцыяй беларускіх выдавецтваў, назваць дакладную лічбу, якая характарызувала б яе аб’ём, немагчыма. Апошнія гады такі ўлік наладжаны. Больш таго, стварэнне электроннага каталога (ЭК) на фонд нацыянальнага дакумента і беларусікі, дзе беларускае замежжа пазначаецца спецыяльным кодам, дазволіць у бліжэйшы час не толькі атрымаць такую лічбу, але і весці хуткі пошук па розных параметрах. Прымяніўшы спецыяльную методыку, удалося падлічыць, што калекцыя выданняў беларускага замежжа сёння складае каля трох тысяч адзінак захоўвання. Яна носіць ярка выражаны гуманітарны характар. Сярод выданняў 35 працэнтаў — мастацкая літаратура, у тым ліку для дзяцей, астатнія — па літаратуразнаўстве, мовазнаўстве, гісторыі, этнаграфіі, фальклору, мастацтве і г.д. У моўным аспекце 70 працэнтаў — выданні на беларускай мове, 20 — на польскай, 7,5 — на англійскай, 2,5 працэнта — на іншых мовах. У відавым аспекце 87,5 працэнта — кнігі, 12 — часопісы, 0,5 — газеты. Па носьбітах 99,3 працэнта папяровыя, 0,7 — мікрафільмы і мікрафішы.

Сярод галіновай літаратуры пераважаюць выданні па гісторыі ад старажытных часоў да сучаснасці. Тут можна назваць працы пра дзейнасць Францыска Скарыны Сымона Брагі, “У святле гістарычных фактаў” Паўла Урбана, “Беларусь: на скрыжаваннях гісторыі” Янкі Запрудніка, “Нарысы з гісторыі Вялікалітвы-Беларусі” Янкі Станкевіча, “Беларуская краявая абарона: уніформа і адзнакі” Уладзіміра Шнэка. Вялікую цікавасць уяўляюць падручнікі беларускай мовы і слоўнікі. Сярод іх — “Беларуская мова” Валянціны Пашкевіч, слоўнікі і падручнікі Янкі Станкевіча. Мае бібліятэка і рэлігійныя выданні на беларускай мове — Біблію, службоўнікі, малітоўнікі, катэхізісы, акафісты, царкоўныя календары.

Мастацкая літаратура прадстаўлена творамі Вінцука Адважнага, Кастуся Акулы, Наталлі Арсенневай, Юркі Віцьбіча, Уладзіміра Глыбіннага, Алеся Салаўя, Масея Сяднёва, Янкі Юхнаўца і інш. Надзвычайную каштоўнасць для нас маюць бібліяграфічныя даведнікі Вітаўта і Зоры Кіпеляў, Міколы Панькова, Вітаўта Тумаша, якія з’яўляюцца крыніцамі інфармацыі для далейшага дакамплектоўвання збору.

Асабліва трапяткія адносіны з боку супрацоўнікаў НББ і яе чытачоў да тых выданняў з калекцыі, на якіх стаяць аўтографы і даравальныя надпісы аўтараў.

Перыядычныя выданні прадстаўлены 77 часопісамі, сярод іх — “Беларускі зборнік”, “Беларускі свет”, “Божым шляхам”, “Запісы Беларускага Інстытута навукі і мастацтва”, “Конадні”, “Зважай!”, “Полацак”, “Палесье” і інш. Варта адзначыць, што камплекты часопісаў даволі поўныя. Падборка газет складаецца з 16 назваў, у іх ліку — “Бацькаўшчына” за 1947–1960 гг., “Беларускі голас” за 1984–1991 гг., асобныя нумары газет “Беларускія навіны”, “За волю”.

Вялікая каштоўнасць калекцыі не толькі ў яе наяўнасці, але і ў даволі разнастайным і актыўным выкарыстанні. Перш за ўсё бібліятэка выкарыстоўвае гэтыя выданні для стварэння бібліяграфічных крыніц. Так, у бюлетэні “Новыя кнігі Беларусі” былі змешчаны тэматычныя дадаткі “Беларускае замежжа” (1992, № 7–8) і “Проза беларускага замежжа” (1995, № 4). Абапіраючыся на збор, мы рыхтавалі бібліяграфію да персанальных памятных дат Наталлі Арсенневай (1993), Масея Сяднёва (1993), Юркі Віцьбіча (1995).

Бягучая інфармацыя змяшчаецца ў першым раздзеле бюлетэня “Новыя кнігі Беларусі” пад рубрыкай “Ураджэнцы Беларусі за мяжой”, а таксама ў штогодніку “Новая літаратура па гісторыі і гістарычных навуках Беларусі” пад аналагічнай рубрыкай.

Вялікую цікавасць у наведвальнікаў бібліятэкі выклікаюць выстаўкі з экзэмпляраў калекцыі. Яны прысвячаюцца, як правіла, вялікім падзеям нацыянальнага значэння: міжнародным з’ездам беларусаў, кангрэсам беларусістаў і г.д. Становіцца традыцыяй экспанаванне выданні, атрыманыя бібліятэкай у якасці падарункаў ад яе сяброў і дабрадзеляў.

Калекцыя НББ “Выданні беларускага замежжа” была выкарыстана выкладчыкамі Беларускага ўніверсітэта культуры пры распрацоўцы тэмы “Бібліяграфія беларускага замежжа”, якая ўвайшла ў навучальныя курсы “Гісторыя беларускай бібліяграфіі” і “Бібліяграфічнае забеспячэнне нацыянальнай праграмы “Спадчына”, пры падрыхтоўцы паказальніка бібліяграфічных крыніц беларускага замежжа.

ЗМЕСТ

ПРЫВІТАННІ КАНГРЭСУ

Уладзімір Сянько, міністр замежных спраў Рэспублікі Беларусь	4
Радзім Гарэцкі, віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук Беларусі	4
Эльжбета Смулкова, прафесар Варшаўскага універсітэта, Надзвычайны і Паўнамоцны Пасол Рэспублікі Польшча ў Рэспубліцы Беларусь, сябра МАБ	8
Найдан Вылчаў, пісьменнік, перакладчык (<i>Сафія</i>)	10
Барыс Кіт, акадэмік Міжнароднай Акадэміі астранаўтыкі (<i>Франфурт-на-Майне</i>)	12
Анна Завідзка, праўнучка Аляксандра Ельскага (<i>Варшава</i>)	13

ПЛЕНАРНЫЯ ДАКЛАДЫ

Ніл Гілевіч (<i>Мінск</i>). Ад музейнай экзотыкі — да рэальнага і паўнакроўнага нацыянальнага жыцця	15
Яўген Шыраеў (<i>Масква</i>). Рэтраспектыўны погляд на этнічнае ўзаемадзеянне беларусаў з суседзямі	19
Бруна Дрвескі (<i>Парыж</i>). Беларусь як зона сутыкнення розных культурных традыцый і фармавання асноў грамадзянскай супольнасці	24

МІЖНАЦЫЯНАЛЬНЫЯ (МІЖЭТНІЧНЫЯ) АДНОСІНЫ

Ігар Чаквін (<i>Мінск</i>). Нацыя ліцвінаў ў этнагенезе беларусаў: Параўнальна-тыпалагічны і гістарычны аспекты	37
Віктар Цітоў (<i>Мінск</i>). Беларусь на гістарычных картах: Эвалюцыя паняцця	42
Рышард Радзкі (<i>Люблін</i>). Паміж Расіяй і Польшчай: Нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў	47

Міхась Біч (<i>Мінск</i>). “Заходнерусізм” і беларускі нацыянальны рух: Гістарыяграфічны аспект	57
Захар Шыбека (<i>Мінск</i>). Горад — асяродак міжэтнічнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння ў Беларусі (Па матэрыялах перапісу насельніцтва 1897 г.)	65
Алесь Ціхаміраў (<i>Мінск</i>). Нацыянальны рух і выпрацоўка асноў знешняй палітыкі Беларусі ў 1914–1921 гг.	75
Аляксей Рагуля (<i>Мінск</i>). Культура утапічнага мыслення і выбар нацыянальнага шляху	79
Уладзімір Снапкоўскі (<i>Мінск</i>). Паміж молатам і кавадлам: Беларусь у абцугах таталітарных сістэм у гады Другой сусветнай вайны	85
Міхаіл Амелянчук, Яўген Мяхэчка (<i>Брэст</i>). Тэрыторыя як прастора гаспадарчага развіцця Рэспублікі Беларусь	90
Марыя Цехаціньска (<i>Седльцэ</i>). Змены ў геапалітычным становішчы Беларусі ў Еўропе	95
Эдуард Дубянецкі (<i>Мінск</i>). Ментальнасць беларусаў у кантэксце інтэгральнай універсальнасці развіцця	104
Райнер Лінднер (<i>Цюбінген</i>). Нязменнасць і змены ў постсавецкай гістарыяграфіі Беларусі	113
Павел Церашковіч (<i>Мінск</i>). Палескі рэгіяналізм у святле сацыялогіі ...	119
Ібрагім Канапацкі (<i>Мінск</i>). Беларускія татары – пасрэднікі паміж мусульманскім Усходам і хрысціянскім Захадам	122
Іна Карпюк (<i>Гродна</i>). Лейб Найдус — сын гарадзенскай зямлі	128
Святлана Сяльверстава (<i>Гродна</i>). Паміж Польшчай і Расіяй: Моўная сітуацыя ў Беларусі ў канцы XVIII–XIX ст.	132
Арэст Ткачэнка (<i>Кіеў</i>). Моўнае самасцвярджэнне беларусаў у святле гістарычнага вопыту народаў свету	140
Міадраг Сібінавіч (<i>Бялград</i>). Нацыянальнае, рэгіянальнае і еўрапейскае як элементы літаратурнага працэсу: На матэрыяле беларускай, сербскай, харвацкай, украінскай і рускай літаратур	144
Генадзь Праневіч (<i>Брэст</i>). Беларусь: мадэлі нацыянальна-духоўнага быцця ў літаратуры	147
Руносукэ Курода (<i>Токіо</i>). Беларусь вачыма японцаў: Спраба гістарычнага погляду	156

МІЖКАНФЕСІЙНЫЯ ЎЗАЕМАДАЧЫНЕННІ

Анатоль Грыцкевіч (<i>Мінск</i>). Хрысціянскія цэрквы ў сучаснай Беларусі і іх узаемныя стасункі	162
Вадзім Салееў (<i>Мінск</i>). Сінтэз рэлігійнага пачатку ў сістэме беларускай культуры	168
Уладзімір Конан (<i>Мінск</i>). Біблейскія архетыпы і сімвалы ў беларускай літаратуры	169
Аляксандра Верашчагіна, Аляксандр Гурко (<i>Гродна</i>). Да пытання аб рэштках варнавай стратыфікацыі ў традыцыйнай культуры беларусаў ..	176
Ігар Ганчарук (<i>Гродна</i>). Навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы ў Беларусі: канец XIV–XX ст.	180
Людміла Карнілава (<i>Гродна</i>). Ордэн бернардынцаў у Беларусі: навучальныя ўстановы	188
Святлана Палуцкая-Марозава (<i>Гродна</i>). Сінтэз візантыйскай культурнай спадчыны, усходнеславянскіх традыцый і заходніх уплываў у беларускім уніяцтве	192
Ларыса Языковіч (<i>Мінск</i>). Праваслаўныя беларусы на эміграцыі: Праблемы і ўзаемадачынненні	199

УЗАЕМАДЗЕЯННЕ Ў ГАЛІНЕ МАСТАЦТВА І НАРОДНАЙ КУЛЬТУРЫ

Віктар Шматаў (<i>Мінск</i>). Старажытнае беларускае мастацтва ў кантэксце ўсходніх і заходніх традыцый X–XVIII стст.	205
Марыя Ткачэнка (<i>Санкт-Пецярбург</i>). Дачыненні еўрапейскай гравюры да партрэтнай іканаграфіі Вялікага Княства Літоўскага	210
Барыс Лазука (<i>Віцебск</i>). Усходне-заходнія ўплывы ў беларускім барока	214
Андрэй Катлярчук (<i>Бранск</i>). Святочная культура гарадоў Беларусі XVI–XVIII стст. у кантэксце ўзаемадачынненняў Захаду і Усходу	220
Вольга Дадзіёмава (<i>Мінск</i>). Музыкальная культура Беларусі XVIII ст. у агульнаеўрапейскім кантэксце: Адзінства і адметнасць, мясцовыя рэаліі і еўрапейскі канон.	226
Зінаіда Мажэйка (<i>Мінск</i>). Беларускае этнамузыказнаўства ў агульнаславянскім кантэксце	232
Ніна Брэдэрлоў (<i>Патсдам</i>). Этнаграфічныя назіранні славістаў у Беларусі ў час Першай сусветнай вайны	238

Грына Голубева (<i>Мінск</i>). Сацыяльныя ўмовы захавання мастацкай культуры Палесся на беларуска-ўкраінскім паграніччы	242
Вольга Басько (<i>Мінск</i>). Сучасны стан традыцыйных святочных абрадаў і звычайў зімовага перыяду земляробчага календара (Сярэдняе Падняпроўе)	248
Людміла Дамнянкова (<i>Віцебск</i>). Тыпалогія беларускага касцюма	254
Міхась Раманюк (<i>Мінск</i>). Беларускія народныя надмагіллі	259

БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯСПАРА

Леанід Лыч (<i>Мінск</i>). Ажыццяўленне ідэі беларусізацыі па-за межамі БССР у 20-я – пачатку 30-х гадоў	267
Мікола Іваноў (<i>Прага</i>). Рыжскі мір і эміграцыйны ўрад БНР	274
Вітаўт Кіпель (<i>Нью Ёрк</i>). Дзейнасць беларускай палітычнай эміграцыі ў Заходняй Эўропе ў перыядзе паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі	280
Галіна Сяргеева (<i>Мінск</i>). Беларуская дыяспара ў гады Другой сусветнай вайны	286
Раіса Жук-Грышкевіч (<i>Таронта</i>). Роля беларускай эміграцыі ў Канадзе	293
Аляксандр Баршчэўскі (<i>Варшава</i>). Малая і вялікая айчына ва ўспрыняцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны	298
Анатоль Корсак (<i>Смаленск</i>). Беларусы на Смаленшчыне	306
Уладзімір Мальцаў (<i>Мінск</i>). Беларуская інтэлігенцыя ў вяцкай ссылцы (1930-я гады)	312
Аляксей Пяткевіч (<i>Гродна</i>). Ігнат Дварчанін як драматычная постаць на скрыжаванні палітычных і культурных шляхоў	321
Леў Мірачыцкі (<i>Мінск</i>). Ігнат Дварчанін на эміграцыі	326
Марына Ліс (<i>Мінск</i>). Сяргей Сахараў і беларуска-балцкія сувязі	329
Ян Чыквін (<i>Беласток</i>). Наталля Арсеннева — між Вільняй і Рочэстэрам	334
Сымон Белы (<i>Радашковічы</i>). Міхась Міцкевіч (Антось Галіна): Беларускі і амерыканскі перыяды жыцця і творчасці	342
Галіна Алейнік (<i>Мінск</i>). Выданні беларускага замежжа ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі	347

Навуковае выданне

Серыя
БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
Кніга 6, частка 1

**БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ УСХОДАМ І ЗАХАДАМ:
ПРАБЛЕМЫ МІЖНАЦЫЯНАЛЬНАГА, МІЖРЭЛІГІЙНАГА І
МІЖКУЛЬТУРНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЙННЯ, ДЫЯЛОГУ І СІНТЭЗУ**

Набор, рэдагаванне і вёрстка зроблены ў
**Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны
пры Міністэрстве адукацыі РБ**

(220050, Мінск, вул. Рэвалюцыйная, 15)

Выдавецкая ліцэнзія ЛВ 1247 ад 24.11.95 г.

Набор:	Таяцяна Вашкевіч, Наталля Голуб, Наталля Марцінкевіч
Выдавецкае рэдагаванне:	Наталля Дашкевіч
Карэктур:	Валянціна Грышкевіч, Браніслава Котава
Камп'ютарная вёрстка:	Яраслаў Мальдзіс

Падпісана ў набор **20.09.1995**. Падпісана ў друк **14.04.1997**.

Папера **афсетная**. Друк **афсетны**. Фармат **60x90 1/16**.

Умоўна-друк. арк. **22,25**. Умоўна-выд. арк. **19,9**.

Тыраж **500** экз. Заказ **89**.

Надрукавана з дыяпазітываў рэдакцыі **ТАА "Юніпол"**.

Рэспубліка Беларусь, 220039, Мінск, вул.Караткевіча, 6.

Ліцэнзія ЛП 340 ад 20.12.96 г.